

Донецький національний технічний університет
Кафедра історії і права

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Навчальний посібник

Донецьк 2008

Донецький національний технічний університет

Кафедра історії і права

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Навчальний посібник

Розглянуто на засіданні
кафедри історії і права
протокол №4
від 14 жовтня 2008 р.

Затверджено на засіданні
навчально-видавничої ради,
протокол №5
від 22 жовтня 2008 р.

УДК 63.3(4УКР)я7

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор М.Є. Безпалов
кандидат історичних наук, доцент Н.М. Петрова

Саржан А.О. Історія України: навчальний посібник. – Донецьк: ДонНТУ, 2008.– 434 с.

ISBN 966-639-263-1

Навчальний посібник складено відповідно до програми з дисципліни „Історія України” для студентів вищих навчальних закладів та з урахуванням програми вступних випробувань до вищих навчальних закладів, рекомендованої Міністерством освіти і науки України.

Наведений у посібнику фактичний матеріал висвітлює період від виникнення людської цивілізації на території України до початку ХХ ст.

Дане видання може бути корисним не лише студентам, але й викладачам середніх навчальних закладів, абітурієнтам, що вступають до вищих навчальних закладів на історичні, юридичні та інші гуманітарні спеціальності, а також усім, хто цікавиться історією України.

УДК 63.3(4УКР)я7

ISBN 966-639-263-1

© Саржан А.О.2008

ВСТУП

1. Предмет і методологія історичної науки

Термін «історія» давньогрецького походження. Він означав оповідь про минулі події, про те, що досліджено, що пізнано. Згодом цей термін почав застосовуватися у латинській мові і поширився в усіх країнах Європи.

Є кілька значень поняття «історія». У широкому розумінні слова історія – це загальний всесвітній процес розвитку людини, природи, культури тощо. Як процес розвитку історія – це безліч великих і малих подій, які відбувалися, або відбуваються у безмежному просторі і часі.

Під історією в більш вузькому значенні слова розуміється життя і розвиток людського суспільства. Історія як процес розвитку людства виникає з появою людей на Землі, виокремленням їх із природного світу і формуванням у первісний колектив. З цього моменту люди як суб'єкти історії, починають створювати матеріальні і духовні цінності, вести боротьбу з доквіллям і долати суперечності, що виникають у суспільстві.

Історія як процес розвитку людства має низку особливостей:

1. У підвалинах історичних подій знаходяться люди, які намагаються реалізувати свої задуми та інтереси. Тому історія – це результат діяльності людей які дбають про свої інтереси і реалізують свої цілі. При цьому алгоритм діяльності людини, звичайно відбувається за схемою: думка – дія – результат.

2. Поступальна хода історії виявляється передусім в історії матеріального виробництва, його удосконаленні. Починаючи з виготовлення примітивних кам'яних виробництв, людство поступово переходило до виготовлення більш складних досконалих знарядь. Водночас відбувалися значні зміни у соціально-економічному житті людини, суспільних відносинах.

3. Внесок людини в історичний процес багато в чому залежить від місця яке вона займає в суспільстві й ролі яку відіграє в ньому. Суспільна ієрархія людей – важливий чинник їх впливу на історичні події. „Недосконала” людина породжує „недосконалу” історію.

Шлях, пройдений людством за сотні тисяч років, свідчить, що:

– по-перше, процес його історичного розвитку має об'єктивний характер;

– по-друге, на розвиток суспільства впливають багато чинників, що взаємодіють між собою : насамперед, виробництво матеріальних благ, тобто засобів для життя людини; рівень розвитку продуктивних сил; географічне місцезнаходження тощо;

– по-третє, матеріальне життя суспільства, як об'єктивний бік історичного процесу його розвитку, є первинним, а людська свідомість – вторинною щодо його. Історія суспільства виявляється у свідомій діяльності кожної людини, що становить суб'єктивний бік історичного процесу. Суспільна свідомість людського колективу є відбитком його суспільного буття і передусім досягнутого в ньому способу виробництва.

Терміном «історія» позначається також наука, що вивчає минуле людства. Історія як наука має низку особливостей:

– по-перше, об'єктом і предметом історичної науки є минуле;

– по-друге, історична наука вивчає життя людей і суспільства не як статичне становище, а як динамічний розвиток. Історія вивчає процес безперервних якісних змін, проходження певних станів розвитку, зміни одних явищ, подій іншими;

– по-третє, історична наука, на відміну від багатьох інших гуманітарних наук теоретичного характеру є виключно конкретною наукою. Тому що вона вивчає конкретні події і явища на основі конкретних джерел;

– по-четверте, історична наука має багатоаспектний, різнобічний характер.

Таким чином, предметом історичної науки є провідні тенденції й закономірності історичного розвитку природи і суспільства в усіх виявах, аспектах, хронологічній наступності від найдавніших часів до наших днів. Таке загальне визначення предмета історичної науки конкретизується стосовно кожної історичної дисципліни. Зокрема, предметом історії України є провідні тенденції етногенезу (розвиток на певній території спільності людей) українського народу, його діяльності в усіх сферах суспільного, державно-політичного, соціально-економічного й духовного життя на всіх етапах історичного розвитку.

Методологія вивчення історії. Методологія історії (від грецького *metodos* – шлях дослідження, спосіб пізнання і *logos* – слово, вчення) – це система принципів, прийомів та процедур формування й використання методів історичного пізнання, а також вчення про цю систему. Тобто, методологія – це вчення про основоположні принципи побудови, форми і засоби наукового пізнання дійсності.

Основоположними принципами історичного наукового дослідження є об'єктивність та історизм.

Об'єктивність – це принцип підходу до характеристики, аналізу будь-якого явища, історичного факту з позицій об'єктивного пізнання дійсності, незалежно від класових, партійних чи інших класифікацій. Цей принцип потребує від історика дослідження подій, фактів тільки на підставі наукового підходу і зіставлення кількох аналогічних фактів, що створює умови і надає можливість з найбільшою вірогідністю об'єктивно підійти до його оцінки.

Разом з тим у кожному історичному дослідженні присутній суб'єктивний фактор. Історичне дослідження – це суб'єктивне відображення об'єктивної реальності.

Історизм. Відповідно до принципу історизму процеси розвитку об'єктивного світу мають розглядатися в тому вимірі, в якому вони відбувалися в дійсності. У принципі історизму вбачається один із критеріїв об'єктивності, коли історичні явища описуються і пояснюються з погляду їх розвитку, еволюції. Тобто, розглядаючи явища, події на основі принципу історизму, треба дослідити як це явище чи подія виникли, як вони розвивалися і у що трансформувалися. Історизм збігається з об'єктивністю і виключає будь-які спотворення історичної науки.

Методи дослідження. Методи дослідження безпосередньо пов'язані з предметом і методологією історичної науки.

Для дослідження творчих завдань історик використовує різні методи дослідження, які поділені на три групи: загальнонаукові, специфічно-історичні та міждисциплінарні.

До загальнонаукових методів належать історичний, логічний і метод класифікації (систематизації).

Особливо важливе значення в історичному дослідженні мають власне історичні методи: хронологічний, хронологічно-проблемний, проблемно-хронологічний, синхронічний, діахронний (метод періодизації), порівняльно-історичний, ретроспективний. Нерідко застосовується ще й метод актуалізації, коли історик намагається прогнозувати, давати практичні рекомендації на підставі «уроку історії»

Історик-дослідник використовує ще й міждисциплінарні методи, які застосовуються фахівцями інших наук (статистичний, математичний та інші методи).

Під час вивчення подій недавнього минулого, учасники яких ще живі, використовується також метод конкретних соціологічних досліджень (анкетування, опитування тощо). Коли доводиться вивчати і враховувати настрої людей у здійсненні певних подій, історик використовує методи соціальної психології.

Проте тільки комплексне застосування різних методів, що відповідає темі та характеру дослідження, може забезпечити успішне її засвоєння.

2. Періодизація всесвітньої історії та історії України

Періодизація – це поділ процесу розвитку світового або окремих регіонів людського суспільства на головні періоди, які якісно відрізняються один від одного. Наукова періодизація розробляється відповідно до об'єктивних законів розвитку природи, а також закономірностей і тенденцій розвитку суспільства.

Всесвітню історію прийнято поділяти на ряд великих періодів, що якісно відрізняються один від одного. За загальноприйнятою періодизацією в історичній науці виокремлюють п'ять періодів.

Перший період охоплює історію первісного суспільства. Він починається з появи на планеті найдавнішої людини (за останніми оцінками дослідників – приблизно 3 млн. років тому) і завершується появою перших класових суспільств і держав. Формування класових суспільств і держав в різних регіонах світу відбувалося неодноразово: в Азії й Африці – на межі IV і III тис. до н.е.; із появою перших цивілізацій у Єгипті й Межиріччі; в Європі – у III-II-у тис. до н.е., тобто в період крито-мікенської цивілізації; в Америці – лише у першому тис. н.е.

Другий період охоплює історію давнього світу. Він починається від зародження перших цивілізацій в Єгипті й Межиріччі й завершується падінням рабовласницької Західної Римської імперії в V ст. н.е.

Третій період – це історія середньовіччя. В Європі середньовіччя продовжувалося з V ст. до епохи Відродження (кінець XV – початок XVI ст.). Це був час формування і розвитку феодального способу виробництва. Занепад феодального ладу й зародження капіталістичних (буржуазних) відносин відкриває історію. Цей період охоплює XVI-XIX ст.

Нарешті, сучасну епоху (XX-поч. XXI ст.) прийнято називати періодом новітньої історії. При цьому всередині кожного великого періоду зазвичай виділяють певні підперіоди. Наприклад, історію середньовіччя умовно поділяють на раннє, розвинуте (класичне) і пізнє середньовіччя.

Зазначена періодизація всесвітньої історії була розроблена вченими в основному відносно історії Європи. Періодизація історії України, на думку істориків, загалом збігається з періодизацією всесвітньої історії, звичайно із своїми особливостями. Втім, в сучасній українській історіографії проблема українського етногенезу залишається дискусійною. На сьогодні, ще не вироблено єдиних критеріїв її поділу. Найбільш доцільним, на нашу думку, є виокремлення чотирьох основних періодів в історії України: стародавній, середньовічний, новий і новітній. В середині кожного з них виділяють специфічні періоди які ґрунтуються передусім на етапах формування української державності.

Стародавня історія України охоплює період з появи і розселення людей на території України в епоху раннього палеоліту (1 млн. – 150 тис. років тому) і закінчується формуванням слов'янського етносу на початку (приблизно VI ст.) першого тисячоліття нашої ери.

Стародавня історія (VII – середина XVI ст.) – це період виникнення, розквіту та занепаду першої східнослов'янської держави – Київської Русі; формування і розвитку Галицько-Волинської держави; перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського та інших держав.

Нова історія України (середина XVI – початок XX ст.) охоплює часи перебування українських земель під владою Речі Посполитої; національно-визвольної боротьби українського народу проти Польщі; розвиток українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій.

Новітня історія України (XX – початок XXI ст.). Цей нетривалий період насичений надзвичайно важливими подіями: Перша світова війна; українська національно-демократична революція; нова економічна політика і радянська модернізація в Україні; Друга світова війна; розвиток України у складі СРСР у повоєнні роки; відродження незалежності України.

3. Джерела вивчення історії України

Кожна навчальна дисципліна базується на власній джерельній базі – комплексі джерел, що становлять основу наукового дослідження. Власну джерельну базу має й історична наука – сукупність джерел історичного пізнання.

Дослідженням джерел з історії України займається спеціальна наукова дисципліна – історичне джерелознавство. Це спеціальна галузь наукових історичних знань, яка вивчає походження історичних джерел; теорію і методіку їхнього використання в історичних дослідженнях; склад, структуру й функціонування джерельної бази історичної науки.

Під історичними джерелами розуміють комплекс пам'яток минулого, носіїв історичної інформації, що становить джерельну базу історичної науки в цілому та її окремих розділів (історії Стародавнього світу, середніх віків, нового та новітнього часу, історії окремих суспільств, держав тощо), а також конкретно-наукових досліджень (монографій, статей, дисертацій тощо).

Специфіка історичного знання полягає в тому, що історики здобувають його не дослідним шляхом, не безпосередньо, а опосередковано, з допомогою історичних джерел.

Тривалий час панувала думка, що джерелами можуть бути лише писемні пам'ятки історичного змісту – хроніки, літописи тощо. За доби Просвітництва в XVIII ст. європейська історична наука починає усвідомлювати, що неможливо обмежити джерельну базу лише писемними джерелами історіографічного характеру.

У сучасному джерелознавстві склалося уявлення про історичні джерела як про пам'ятки минулого, що виникли в результаті людської діяльності в духовній, матеріальній, природній сферах і несуть у собі інформацію про цю діяльність. Відповідно до цього визначення, розрізняють декілька типів історичних джерел :

1. Речові джерела вивчення історії, тобто пам'ятки матеріальної культури. До них можна віднести археологічні знахідки (знаряддя виробництва, предмети побуту, монети тощо), архітектурні споруди та ін.

2. Етнографічні джерела – пам'ятки, в яких знаходимо відомості про характер і особливості побуту, культури, звичаїв того чи іншого народу.

3. Лінгвістичні джерела, тобто відомості з історії розвитку мови.

4. Усні джерела – народні пісні, історичні думки, перекази, легенди, народні прислів'я, приказки та ін.

5. Писемні джерела, які є основою історичних знань. Писемні джерела, в свою чергу, можна поділити на дві основні групи :

– актові матеріали – тобто джерела, що є наслідком діяльності різних установ, організацій і офіційних осіб;

– оповідні пам'ятки – літописи, спогади, щоденники, листи, записки, публіцистичні, економічні, літературні та інші твори.

Отже, глибоке, систематичне вивчення історії України можливе лише на основі широкого і всебічного використання різноманітних історичних джерел.

ТЕМА 1. СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(1 млн. років тому – до початку VII ст. н.е.)

1.1. Первісна людина на території України

Історію первісного суспільства, залежно від матеріалу та технології виготовлення знарядь праці, поділяють на кілька періодів :

Перший період: **кам'яний вік** (приблизно 1 млн. років тому – IV тисячоліття до н.е.).

Другий період: **енеоліт** (мідний або мідно-кам'яний вік) – IV-III тис. до н.е.

Третій період : **бронзовий вік** (II-I тис. до н.е.).

Кам'яний вік був самим тривалим в історії розвитку людини. Він займає понад 99% історії людства. У цей період основним матеріалом для виготовлення знарядь праці був камінь.

Кам'яний вік в свою чергу поділяється на: палеоліт (стародавній кам'яний вік) який охоплює період від 1 млн. років тому до X тис. до н.е.) В палеоліті виокремлюють: ранній палеоліт (1 млн. років – 150 тис. років тому); середній палеоліт (150 тис. – 35 тис. років тому); пізній палеоліт (35 тис. – 11 тис. років тому); мезоліт (середній кам'яний вік) – X-VI тис. років тому; неоліт (новий кам'яний вік) – VI-IV тис. до н.е.

Палеоліт. На думку учених, початкове розселення людства з Африканського континенту на нові території почалося в ранньому палеоліті.

Ранній палеоліт (від появи людства до 150 тис. років тому). На українських землях найдавніші люди (архантропи) з'явилися майже 1 млн. років тому, в період раннього палеоліту, у так звану ашельську епоху. Найвірогідніше архантропи прийшли на територію України з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Ця міграція тривала протягом багатьох тисячоліть. Заселенню сприяв теплий клімат, різноманіття флори і фауни. В пошуках їжі первісні люди постійно пересувалися з місця на місце.

На сьогодні в різних регіонах України виявлено близько 30 стоянок первісних людей. Найдавніші стоянки ашельської епохи знайдені біля с. Лука-Врублівецька (Хмельниччина), м.Амвросіївка (Донбас) та ін.

Архантропи жили невеликими групами, що утворювали первісне людське суспільство. Воно базувалося на основі кровно родинних стосунків.

Господарство архантропів було присвоюючим. Основні їх заняття – це полювання на диких тварин, у тому числі великих та збирання рослинної їжі (плодів, ягід, коріння).

Основним знаряддям праці первісних людей було ручне рубило (вагою приблизно до 1,5 кг). Використовувалися також дерев'яні палиці, скребла, гостроконечники тощо.

Архантропи широко використовували вогонь. Освоєння вогню мало величезне значення для життя стародавнього населення: він забезпечував захист від холоду, давав можливість освоювати нові території, використовувався для приготування їжі тощо.

Середній палеоліт (150-35 тис. років тому). Наприкінці раннього палеоліту розпочалося чергове похолодання. Клімат став холодним і сухим. Наслідки цих змін стали особливо відчутними у наступному періоді – середньому палеоліті (мустьєрська епоха). На території України межа зледеніння орієнтовано проходила повз сучасні міста Львів, Житомир, Суми та ін.

Подальша еволюція людини привела до появи її нового типу на зміну архантропу в мустьєрську епоху приходить неандерталець (назва походить від місцевості у Німеччині). Він був корінної статути, з міцною мускулатурою, трохи сутулий. Неандерталець більш розвинена, порівнянно з архантропом, людина. Це був наступний ступінь фізичного та розумового розвитку людини, що розширила межі свого проживання. В Україні відомо близько 200 стоянок такої людини.

Зміни в природі призвели до зміни занять та знарядь праці людини:

– традиційне для попереднього періоду збиральництво поступається полюванню, яке відіграє у житті людини мустьєрської епохи вирішальну роль;

– відбувся розподіл праці між чоловіками і жінками: чоловіки займалися полюванням; жінки вели домашнє господарство, переробляли здобич, підтримували вогонь, виховували дітей;

– поліпшилася технологія виготовлення знарядь праці, стає різноманітнішою їхня форма та призначення: удосконалюється ручне рубило, з'являються кам'яні гостроконечники, поширюються скребла для обробки шкури тварини;

– люди почали виготовляти одяг із шкур тварин, заселяти печери, будувати штучні житла; не тільки використовувати, а й добувати вогонь.

У мустьєрську епоху почали закладатися першооснови духовного світу людини:

– неандертальці, у порівнянні з архантропами, володіли більш розвинутою мовою;

– мали більш тісні родинні зв'язки;

– у цей час зароджуються релігійні уявлення та вірування (ритуали під час поховання), елементи образотворчого мистецтва (зображення на кістках контурів тварин тощо).

– неандертальці мали елементи абстрактного мислення : подібність рахування (лічення), перші ознаки мистецтва тощо.

Пізній палеоліт (35-11 тис. років тому). Протягом цього періоду відбулися значні зміни в економіці, соціальній сфері, мистецтві. Найважливішою подією цього періоду є завершення майже 35 тис. років тому процесу фізичного та розумового формування людини сучасного типу – homo sapiens або «людини розумної». В Європі його ще називають кроманьйонцем за місцем першої знахідки кісток цієї людини у гроті Кро-Маньйон (Франція).

На території України знайдено майже 800 пізньопалеолітичних стоянок. Вважається, що саме на основі кроманьйонця сформувалася європеїдна раса.

У пізньому палеоліті значно прискорився процес удосконалення знарядь праці: почали виготовляти кам'яні різці, ножеподібні пластини, наконечники списів, із кісток та рогів тварин виготовляли гарпуни, шила, голки тощо. Вперше почалося використання знарядь з вкладишами. Загалом археологами знайдено майже 100 типів знарядь праці.

В умовах останнього, четвертого, зледеніння, що відбулося у пізньому палеоліті, колективне полювання на великих тварин (бізонів, оленів, мамонтів) перетворилося в основний вид занять кроманьйонців.

Свої житла будували на берегах річок (землянки, напівземлянки), які у своїй сукупності утворювали первісне поселення – стоянку.

Новим явищем пізнього палеоліту стало виникнення господарсько-побутових комплексів, що утворювалися із стоянок, на яких розташовувалися: житла, ділянки для обробки кременю, кісток тощо; ями – сховища, а також вогнища (за межами жител).

У пізньопалеолітичному періоді відбулися суттєві зміни у соціальній сфері:

- на зміну первісному стаду прийшла родова община;
 - основою родової організації був рід, який складався з кровних родичів за материнською лінією;
 - головною особою роду була жінка, родовід в умовах групового шлюбу (жінки одного роду вступали в шлюб з чоловіками іншого роду, тому відома була лише мати дитини) міг вестися тільки за жіночою лінією. Крім того, жінка виступала у ролі охоронниці сімейного вогнища та відала харчовими запасами;
 - виникає звичай, що забороняв шлюби між членами однієї родової групи, що сприяло зближенню різних родів;
 - на основі родинних стосунків відбувається консолідація родів у племена, формувалася племінна організація суспільства, внаслідок чого поступово склався родовий первіснообщинний лад. Характерними рисами цього ладу були спільне володіння засобами виробництва і зрівняльний розподіл результатів праці.
- У добу пізнього палеоліту сформувалися першооснови релігійних вірувань:
- тотемізм: віра в спільного для конкретного колективу предка із тваринного чи рослинного світу;
 - анімізм: віра в існування душі та духів, що нібито управляють усім матеріальним світом;
 - фетишизм: поклоніння предметам неживої природи, віра в надприродні властивості матеріальних речей;
 - магія: обряди, пов'язані з чаклунством, віщуванням, вірою в уміння людини викликати надприродні явища.

Помітно ускладнюється духовне життя людини. Мистецтво кроманьйонця вже існує у різноманітних формах: декоративно-прикладній, образотворчій, музичній, скульптурній (особливо стилізовані жіночі статуетки, фігурки птахів), печерний живопис, обрядові танці.

Мезоліт (10-6 тис. років тому). Початок мезоліту (середнього кам'яного віку) хронологічно збігається із закінченням льодовикового періоду. Клімат стає більш м'яким, урізноманітнюється флора і фауна.

Зростає чисельність населення, розширюється ареал їх розселення. На території України налічується майже 1000 відомих нині пам'яток мезоліту.

У період мезоліту відбулися суттєві зміни в удосконаленні знарядь праці: вони стають значно меншими, зручнішими та ефективнішими. Але головним було те, що у цей період створюються нові знаряддя, особливо для обробки дерева: долото, сокира, вкладишеві знаряддя (ножі, списи тощо). Особливо важливе значення мало впровадження лука і стріли – це досить складне, як на той час, механічне знаряддя, що давало змогу полювати на звірів на відстані.

Поява цього знаряддя мала важливі наслідки: по-перше, суттєво зросла продуктивність праці мисливців; по-друге – зменшилась кількість мисливців, вивільнивши їх для інших робіт; по-третє, багатолюдні мисливські колективи розпадалися і на зміну їм прийшла індивідуалізація виробництва; по-четверте, за цих умов помітно зросла роль парної сім'ї; по-п'яте, значно зменшився травматизм серед мисливців.

Зникнення великих стадних тварин, поява значно дрібніших і рухливіших (кабан, вовк, бобер тощо), зростання населення, масове винищення дичини внаслідок застосування лука і стріли зумовили кризу мисливського господарства. За цих умов активно починає розвиватися рибальство, удосконалюється його техніка: з'являються гачки, сіті з поплавками, будуються системи загоронок на річках та озерах тощо. Однак, загалом присвоюючі форми господарювання поступово вичерпували себе, а тому їм на зміну йшли відтворюючі форми.

В епоху мезоліту почалося приручення диких тварин: спочатку собаки, потім свині.

Розвиваються релігійні вірування, померлих почали ховати вже не серед живих, тобто на території стоянок, а за її межами – у давніх родових чи племінних могильниках.

Неоліт (VI-IV тис. до н.е.). Новий кам'яний вік вважається переломним в історії людства. Англійський археолог Г.Чайлд назвав цей період **неолітичною революцією**. Суть її полягає в переході від традиційного присвоюючого господарства (збиральництво, мисливство, рибальство) до відтворюючого (землеробство і скотарство). Це сприяло не тільки помітному зростанню продуктивних сил, а й створило сприятливіші умови життя: їжа стала різноманітнішою, її добування стабільним, з'явилися харчові запаси.

Перехід від присвоюючих форм господарювання до відтворюючих тривав протягом багатьох століть і мав свої особливості у різних регіонах. Археологи виділяють у межах України дві культурно-господарські зони: південно-західну де розвивалося землеробство і скотарство і південно-східну де ще переважало мисливство та рибальство. Тобто на півдні, у степовій зоні, (де бракувало дичини, були більш сприятливі кліматичні умови) перехід до відтворюючого господарства розпочався раніше.

На території України виявлено майже 500 осередків життя доби неоліту. Серед них найвідоміші: Кам'яна Могила поблизу Мелітополя, біля с.Бондариха на Сіверському Дінці та інші.

Характерні риси неолітичної революції. На думку О.Д.Бойко, до найбільш характерних її рис можна віднести :

1. Винайдення і поширення якісно нових способів виготовлення знарядь праці. З'являються такі нові форми обробки каменю, як шліфування, пиляння, свердління.
2. Виникнення нових видів виробництва та виготовлення штучних продуктів. Людина переходить від пасивного присвоювання, використання дарів природи до активного перетворення навколишнього світу. Один із найважливіших досягнень стає виготовлення глиняного посуду, який використовувався для

приготування їжі, зберігання продуктів тощо. Випалені на вогні глина (кераміка) стала першим штучним матеріалом, котрий створила людина. Згодом виникло прядіння, а пізніше на його основі виникло ткацтво, яке дало ще один штучний продукт – тканину.

3. Перехід до осілого способу життя. Землеробство і тваринництво було продуктивнішим, ніж мисливство і збиральництво. З появою харчових запасів життя людини стало стабільнішим, міграцію замінили осілість.

4. Активне формування стад свійських тварин, використання їх як тяглової сили. Перехід у неоліті від мисливства до скотарства зумовив приручення майже всіх великих домашніх тварин : бика, свині, кози, вівці. Лише коня одомашнили вже у мідному віці (енеоліті – IV-III тис. до н.е.). Худоба використовується як тяглова сила.

5. Суттєві зрушення відбулися в демографічній сфері. Зростання населення зумовило збільшення кількості та розмірів поселень, щільності їх забудови. Зросла тривалість життя людини (в середньому – 30-32 роки). Деякі учені вважають, що внаслідок поліпшення умов життя відбувся неолітичний «демографічний вибух» і населення світу зросло з 5 до 80 млн. осіб. Інші вважають, що в неоліті лише дещо зменшилася дитяча смертність.

6. В період неоліту відбулися значні зміни в суспільному житті первісної людини : зросла роль парної сім'ї; розширилася і зміцніла племінна організація суспільства; зароджувалися інститути родової влади.

7. У духовному житті неолітичної людини під впливом нових знань про навколишній світ примітивна мисливська магія дедалі більше поступається місцем розвинутому землеробському та скотарському культурам.

Загалом, на думку О.Д.Бойко, у період неоліту зародилася селянська (землеробська) цивілізація, яка незабаром стає панівною в Європі, аж до виникнення і розбудови міст. Її характерними рисами були :

- аграрне господарство і ручна праця;
- мінімальне споживання і простий побут;
- уповільнений темп життя;
- органічне занурення в природу і залежність суспільного розвитку від природнокліматичних ритмів;
- природно-демографічна саморегуляція (збільшення кількості харчових продуктів зумовлювало посилену народжуваність людей, зменшення їх вимирання).

Енеоліт (IV-III тис. до н.е.). Мідний, або мідно-кам'яний вік (енеоліт), був перехідним етапом від кам'яного віку до епохи металу.

В період енеоліту з'являються перші металеві вироби – мідні та золоті. Основним заняттям населення стають землеробство і скотарство. Зароджується орне землеробство з використанням тяглової сили бика. Було винайдено колесо, відтак з'являється колісний транспорт.

Розвиток землеробства, скотарства, ремесла призвів до значних змін у стародавньому суспільстві. Виконувати тяжкі фізичні роботи міг переважно чоловік. Тому головна роль у сім'ї переходить від матері до батька, родинні зв'язки почали вестись по батьківській лінії. Замість матриархату поступово утверджується патріархат. Родова організація змінюється сусідською общиною.

Господарською основою стала патріархальна сім'я, що складалася з кількох поколінь родичів по батьківській лінії.

Зростання продуктивності праці створювало умови для регулярного обміну і появи майнового розшарування суспільства, тобто початку розкладу первіснообщинного ладу.

Трипільська культура. Трипільська культура – це давньо-землеробська культура мідно-кам'яного віку, яка розвивалася на території України упродовж IV-III ст. до н.е. Свою назву вона отримала за місцем першої характерної археологічної знахідки біля села Трипілля Київської області, дослідженої археологом В.Хвойкою наприкінці XIX ст. Нині відомі сотні трипільських поселень у межах України, Молдови та Румунії.

В Україні виявлено понад 1000 пам'яток трипільської культури. Вони згруповані в трьох районах: у Середній Наддністрянщині та Надпрутті й Надбужжі; у Наддніпрянщині; у Покутських Карпатах (область обмежена Карпатами й річками Дністер і Черемош). На всій території трипільської культури населення часів енеоліту становило близько 1 млн. осіб. Носії трипільської культури належали до середземноморської раси, поширеною у Південно-Східній Європі. Це були невисокі вузьколиці люди з тонкими рисами обличчя.

Трипільські селища розташовувалися на високих рівних місцях поблизу річок. Це були родові або племенні поселення, які налічували 10-100 жител, культових і господарських споруд. Селища забудовувалися за чітким планом: житла споруджувалися кількома рядами або концентричними колами навколо майдану з громадськими спорудами – святилищами. Площа жител становила 30-150 м². Підлога викладалася на дерев'яному помості з глиняних обпалених вальків і замазувалася зверху глиною. Стіни споруджувалися на дерев'яному плетену каркасі й теж обмазувалися глиною, й зовні і всередині розфарбовувалися вертикальними смугами червонуватого, рожевуватого, золотаво-жовтого, чорного й білого кольорів. Двосхилий дах укривався солом'яними або очеретяними снопиками. Житла мали маленькі округлі віконця. На вході було символічне зображення одвічного дерева. У середині могли бути одна, дві чи три кімнати. У кімнатах були: піч, лежанки, кам'яні плити для розтирання зерна, полиці з різноманітним

розписаним посудом (горщики, миски, чаші, сковорідки), сімейний вівтар-жертвник, який мав вигляд хрестоподібного глиняного підвищення, розписаного фарбами, на ньому стояв культовий посуд і глиняні жіночі фігурки. Крім домашніх вівтарів, трипільці мали окремі храми, у яких проходили свята, пов'язані з культами природи, що вмирає й відроджується. Інколи в храмах або поряд із ними, на майданах поселень знаходять жертвні людські поховання, що робилися для збільшення родючості землі, збереження достатку, захисту від злих сил.

Поблизу сіл Доброводи, Майданецьке й Тальянки (Черкаська обл.) знайдено трипільські протоміста – найбільші на той час в Європі. Ці величезні поселення площею до 400 га налічували близько 2000 жителів і 25- 50 тисяч мешканців. Багато будинків були двоповерховими.

Трипільське суспільство було конфедерацією племенних союзів, а гігантські протоміста – їхніми столицями. Основу суспільного устрою племен складала спочатку матріархальні, а згодом патріархальні родові відносини. Основною ланкою трипільського суспільства була сім'я. Сім'ї об'єднувалися в роди, роди становили плем'я, а група племен – об'єднання, яке мало яскраві етнокультурні риси. Найбільш самобутнього й високого рівня досягли трипільські племена, які жили на Покутті, Наддністрянщині й Буковині – там, де виникла і звідки поширилася трипільська культура. Ці ж племена найдовше зберегли традиційні культурні елементи.

Трипільська культура була провідною серед енеолітичних племен Східної Європи й прискорила розвиток відсталіших племен, що населяли північно-східну Україну. Як самобутня етнокультурна спільність вона зникла внаслідок змішування з іншими народами й вторгнення войовничих племен, які прийшли з північного заходу та південного сходу.

Очевидно, що прямими предками українців трипільські племена не були, оскільки за чотири тисячоліття з населенням території майбутнього панування слов'янства відбулися дуже серйозні етнічні зміни, спричинені масовими переселеннями представників різноманітних етносів. Втім, деякі вчені вважають, що є наукові підстави визнавати автохтонність (місцеве походження) частини населення майбутньої слов'янської держави починаючи від IV тис. до н. е.

Зміни в житті людей протягом бронзового віку. Бронза (сплав міді й олова) стала першим штучним сплавом, виготовленим людиною. Хоча виплавляти бронзу, яка має більшу твердість й нижчу температуру плавлення ніж мідь можна було в примітивних печах і на відкритих вогнищах, праця стародавніх металургів була складною й вимагала спеціальних знань і досвіду. На терени України перші бронзові вироби потрапили з Балкан і Кавказу. Місцеве бронзоліварне виробництво виникло в XV-IX ст. до н. е. Металургійні осередки тоді існували на Закарпатті та Північному Причорномор'ї.

Проте поява бронзових виробів не була найважливішою ознакою того часу. Витіснюючи з ужитку мідні знаряддя, бронза не замінила кам'яних і крем'яних виробів. Суттєві зміни відбулися у суспільному житті. Удосконалювалися землеробство і скотарство, розвивалися ремесла. Збільшувалася кількість населення, великі племена розпадалися, заселяли нові землі, завойовуючи місцеві племена, або мирно співіснуючи з ними.

На території України в епоху бронзи існувало майже 20 археологічних культур. Це свідчить про зростання певної відособленості господарського та культурного розвитку окремих людських колективів. Племена і народи утворювали три етнічно культурні зони, які розрізнялися за походженням населення, особливостями господарства, міфічних вірувань. На Поліссі сформувалася етнічно-культурна зона, яку утворили нащадки місцевих мезолітичних племен, які потрапили до Європи за часів палеоліту, а також племена південної групи праугрофінів. В Степу кочові й напівкочові племена, походження яких пов'язують з індоєвропейськими енеолітичними місцевими племенами й населеннями, яке прийшло зі Східних степів Кавказу. Основу етнічно-культурної зони лісостепу становили предки праслов'ян – індоєвропейські племена з давніми традиціями землеробських культур, у тому числі трипільської.

Отже, в епоху бронзи відбувся перший суспільний поділ праці – відокремлення скотарства від землеробства. Починається і другий – виділення ремесла в самостійну галузь господарства. На зміну родовій общині прийшла сусідська (територіальна) – людські колективи формуються за ознакою не лише кровного споріднення, а й спільної території. У цей період почала проявлятися майнова нерівність – племінна верхівка, користуючись владним авторитетом, нагромаджує багатства (насамперед, худобу й запаси продуктів землеробства) на користь власних родин. У суспільстві утвердились патріархальні родові відносини – чоловіки посіли панівне становище в господарській і громадській діяльності.

1.2. Перші державні об'єднання на півдні України за часів ранньої залізної доби

Застосування міцніших і гостріших за бронзові залізних знарядь спричинило швидкий прогрес у всіх видах виробництва. Спосіб добування сиродутного заліза з руди було винайдено близько XVIII ст. до н. е. на Закавказзі, Малій Азії та Месопотамії. Сліди найдавнішого виробництва заліза в Україні виявлені на її крайньому північному сході у поселенні, яке датується XV-XIV ст. до н. е. Наприкінці II тис. до н. е. залізні предмети використовували в степовій зоні України. У XI-IX ст. до н. е. залізобудівні майстерні з'являються в праслов'янських культурах Правобережної України, а починаючи від VIII-VII ст. до н. е. залізо вже витісняє з ужитку бронзу.

Для українських земель тисячолітній період ранньозалізної доби насичений багатьма історично важливими подіями. У степовій зоні відбувся перехід до кочового скотарства. Південна Україна стала центром життя кочових народів, які хвилями змінювали один одного. Стосунки між кочовиками причорноморських степів і землеробами лісостепової зони загострилися. Осілі племена праслов'ян через постійну загрозу нападу степовиків мусили об'єднуватися, краще організовувати військову справу, укріплювати поселення. Поява союзів племен створювала передумови виникнення державних об'єднань.

Перші державні об'єднання на степовому півдні України за часів ранньої залізної доби були утворені кіммерійцями, таврами, скіфами, сарматами, а також греками-переселенцями.

Кіммерійці. Для території України початок залізної доби пов'язаний з культурою кочовиків-кіммерійців (IX – перша половина VII ст. до н. е.). У поемі Гомера «Одіссея» північне узбережжя Чорного моря назване землею «людей кіммерійських». Це, напевне, і є найдавніша писемна згадка про землі України. Походження кіммерійців остаточно не з'ясоване. Одні дослідники вважають, що це був давньоіранський кочовий народ, який потрапив до південноукраїнського степу з Кавказу. Інші вважають прабатьківщиною кіммерійців нижнє Поволжя. Існує також точка зору про спільне походження кіммерійців і фракійців.

Кіммерійці жили в степах від Дону до Дунаю. Найдокладніше й найдостовірніше про них написав давньогрецький історик Геродот. Раннім кіммерійцям були відомі постійні оселі та землеробство, але від X ст. до н. е. вони стали кочовим народом. Розводили переважно коней. Кіммерійський народ складався з племен, об'єднаних у союзи на чолі з царями-вождями. Усі згадки про кіммерійців у давніх писемних джерелах пов'язані з їхніми військовими походами. Сильне кіммерійське військо, що складалося з рухливих загонів вершників, озброєних залізними мечами і кинджалами, луками і стрілами, бойовими молотами і булавами, наводило жах на сусідів. Праслов'яни вдало оборонялися, захистивши південні кордони своїх земель фортецями і створивши власні бойові загони на зразок кіммерійських. Вплив кіммерійської культури простежується в предметах озброєння і кінській упряжі.

Археологічні пам'ятки, залишені кіммерійцями на території України, – це здебільшого підкурганні поховання воїнів зі зброєю і кінським спорядженням та надмогильні стели-обеліски, що зображують постать воїна, оперезаного бойовим поясом з підвішеною зброєю. Постійних поселень кіммерійці не мали, жили в тимчасових таборах і зимівниках. Власної металургійної бази кіммерійці також не мали і для виготовлення зброї користувалися залізом, добутим лісостеповими або кавказькими племенами.

На початку VII ст. до н. е. в українських степах з'явилися племена скіфів, які переважили кіммерійців кількістю і рівнем військово-політичної організації. Утікаючи від скіфів, кіммерійці, перейшовши Кавказ уздовж Чорноморського узбережжя, оселилися в південному Причорномор'ї. Частина кіммерійців потрапила, можливо, і на захід, про що може свідчити назва міста Кіммерій в Італії. Ті кіммерійці, які залишилися в українських степах, загубилися серед нових прибульців – скіфів.

Греки-переселенці, які з'явилися в українському Причорномор'ї в VI ст. до н. е., зберегли пам'ять про кіммерійців у географічних назвах (Боспор Кіммерійський (сучасна Керченська протока), місто і гора Кіммерік).

Скіфи (VII ст. до н. е. – III ст. до н. е.). Ранні скіфи – північно-східні давньоіранські племена, які походили зі степів між Каспієм, Уралом та Кавказом, – були войовничим кочовим народом. Агресія скіфів спочатку була спрямована проти давньосхідних держав. Вплив цивілізацій Ассирії, Вавилону, Лідії відбився на скіфській культурі.

Війна для скіфів була головним заняттям, джерелом збагачення. Усе їхнє життя було пронизане військовими традиціями і звичаями. Успіхі скіфів у воєних діях значною мірою зумовлювалися наявністю у них найдосконалішої на той час зброї. Ударну силу складала кіннота. Головним засобом захисту воїна – скіфа був панцир, хоча використовувалися і звичайні шкіряні куртки. Воїн мав бойовий пояс і щит, голову захищав шолом. Захищеним був також бойовий кінь. Основною зброєю був лук складної конструкції: за невеликих розмірів він відзначався далекобійністю. Збереглося свідчення про те, що стріла, випущена зі скіфського лука, пролетіла 521 м. Використовувалися списи, дротики, сокири, кинджали, короткі мечі. Скіфи застосовували тактику раптових, блискавичних нападів і не любили облог і оборон. Відзначалися вірністю до бойових побратимів, жорстокістю до ворога. Вони пили кров першого вбитого ними воїна, робили чаші з ворожих черепів та сагайдаки зі шкіри правих рук убитих, прикрашали кінську зброю людськими скальпами.

Наприкінці VII ст. до н. е., зайнявши причорноморські степи, скіфи завершили там політичне формування власної держави – Великої Скіфії. Переміщення політичного центру скіфів у Нижнє Подніпров'я і степовий Крим надало їм можливість контролювати торговельні шляхи, які сполучали античний світ із землеробськими районами Лісостепу. Встановлення такого контролю сприяло значному збагаченню скіфської знаті. Частина скіфів поступово змішувалася з місцевими, у тому числі праслов'янськими племенами. Великий вплив на розвиток культури і суспільного ладу Скіфії справила грецька колонізація Причорномор'я, яка сприяла поширенню досягнень античної цивілізації.

У 512 р. до н. е. скіфи, об'єднавшись із сусідніми народами, перемогли перське військо на чолі із царем Дарієм I. Поразка Дарія принесла скіфам славу непереможних воїнів. Розквіт Великої Скіфії припадає на часи, коли там правив Атей, який загинув у віці 90 років у битві проти Македонії у 339 р. до н. е. Військо македонців тоді очолював батько О. Македонського Філіпп II. Міць Скіфії похитнулася, і на межі IV–III ст. до н. е. почався поступовий занепад скіфської держави.

Скіфська держава об'єднувала багато різних племен. Власне скіфами, азійським народом були племена царських скіфів і скіфів-кочовиків, які жили в причорноморських та приазовських степах. Вони панували над іншими племенами. Дніпровське лісостепове Лівобережжя заселяли скіфи-землероби, а на захід від Дніпра жили скіфи-орачі, або сколоти. Це були не етнічні скіфи, а осілі хліборобські племена праслов'ян, підвладні скіфам.

Вождь царських скіфів мав величезну владу. Він очолював раду царів і військо, був верховним суддею. Царство поділялося на номи (округи), на чолі яких стояли вихідці із царської родини. Вищим органом влади були народні збори, які могли усувати царів від влади й обирати нових із представників царської родини. Більшість скіфів були вільними воїнами. Із часом серед скіфів зростала майнова нерівність. Грабунки сусідніх племен збагачували головним чином владну верхівку. Накопичені багатства перетворювали на коштовності: у грецьких містах Причорномор'я багато ювелірних майстерень виконували замовлення багатих скіфів. Згодом золоті речі потрапляли до усипальниць знаті.

Скіфська біднота й перетворені на рабів полонені працювали в господарстві багатіїв. Провідною господарською галуззю було скототарство. Воно забезпечувало людей усім необхідним для життя: м'ясом, молоком, шкірою. Скіфам доводилося весь час пересуватися степом у пошуках пасовиськ. За житло їм служили вкриті повстю вози. Осілі лісостепові племена розташовували свої поселення на високих, зручних для оборони пагорбах, займалися орним землеробством – вирощували пшеницю, ячмінь, жито. Серед ремесел було поширене ковальське, гончарне, ткацьке, бронзоліварне.

Скіфи вірили в існування багатьох богів. Головними вважалися богиня домашнього вогнища Табіті та повелитель неба й родоначальник скіфів Папай. У жертву богу війни Арею приносили людей – військовополонених і рабів. У скіфів існувала привілейована каста жерців і ворожитів, були особливі священні місця для проведення великих загальних свят.

Скіфи шанували та оберігали могили предків. Віра в потойбічне життя створила складний і пишний поховальний обряд. Воїнів ховали разом зі зброєю, одягом, посудом, їжею, часто в жертву приносили дружин і рабів. Особливим ритуалом відзначалися похорони скіфських вельмож і царів. Бальзамоване тіло померлого возили по всіх скіфських племенах протягом сорока днів, потім ховали у великій могильній ямі, кладучи туди багато коштовних речей, зверху насипали величезний курган. Дослідження в Україні таких грандіозних скіфських курганів, як Чортомлик, Солоха, Огуз, Куль-Оба, Гайманова могила, Товста могила, відкрили світові чудові зразки мистецтва, для якого був характерним так названий звіриний стиль. Зброю, вуздечки, предмети побуту, коштовності прикрашали зображеннями фантастичних грифонів, пантер, вовків, оленів, баранів, птахів, риб тощо.

Після розквіту скіфської держави, який тривав протягом VI-IV ст. до н. е. на межі IV-III ст. до н. е. почався раптовий спад й занепад Великої Скіфії. Серед його причин історики називають: погіршення кліматичних умов і усихання степів; тривале витолочування трав'яного покрыву численними стадами худоби; занепад економічних ресурсів степу тощо.

Окрім цього, у III ст. до н. е. на землі Північного Причорномор'я з поволзько-приуральських степів прийшли кочові племена сарматів. У кількох битвах з ними царські скіфи зазнали невдачі й мушили відступити. Основна частина царських і кочових скіфів осіла в Нижньому Подніпров'ї та Степовому Криму й утворили нову державу – Малу Скіфію. Її столицею став Неаполіс, залишки якого й досі зберігаються у передмісті Сімферополя.

Скіфи поступово переходили до осілого способу життя, займалися землеробством, садівництвом, торгівлею. Вели жваву торгівлю з грецькими містами – полісами.

Найвищого розвитку Мала Скіфія досягла у II ст. до н. е. Вона встановила владу над Ольвією й почала воювати з Херсонесом і Боспором за панування над всією Тавридою. Однак, у 110 р. до н. е. скіфи зазнали поразки від понтійського царя Мітрідата, що покляло край скіфській експансії. У перших століттях нової ери спостерігалось ще одне піднесення економічної й політичної могутності Малої Скіфії. Але без воєнних трофеїв, у замкненому економічному просторі, із застарілим суспільним ладом вона виявилася нежиттєздатною. Одночасно посилювалися напади сарматів, а згодом й інших загарбників, що привело до остаточного занепаду й загибелі скіфської держави. У III ст. Мала Скіфія фактично припинила своє існування, а ті скіфи які залишилися поступово асимілювалися серед інших народів.

Вирішального значення в етнічному та культурному розвитку праслов'ян скіфи не мали, хоча скіфський стиль в озброєнні, прикрасах, кінському спорядженні, а також частина скіфських звичаїв та релігійних уявлень поширилися на тодішні праслов'янські племена.

Таври. У середині I тис. до н. е. гори та узбережжя Криму заселяли племена таврів. Існують різні думки щодо їх походження: таврів пов'язують то з давнішим місцевим населенням, то з прибульцями з Кавказу, то з фракійцями, то з піратами із Середньоморських островів.

У таврів довго зберігався первісний родовий лад, мешкали вони в невеликих гірських селищах, іноді в печерах. У цього народу існували жорстокі звичаї. Войовничі племена жили головним чином за рахунок грабінництва, полонених приносили в жертву, відрубуючи їм голови. Культура таврів була замкненою і відсталого попри близьке сусідство античних міст.

Від другої половини I тис. до н. е. в суспільстві таврів стала помітною майнова нерівність і почала формуватися державність. Держава Таврика існувала як рабовласницька. Таври довго боролися проти

Боспору та Херсонесу, інколи в союзі зі скіфами, але греки поступово освоюючи територію Причорномор'я, дедалі більше відтісняли таврів у гори. У I ст. н.е. таврійські племена підпали під владу Риму.

Сармати (III ст. до н.е. – III ст. н.е.). У III ст. до н.е. на землі Північного Причорномор'я з поволзько-приуральських степів прийшли сармати. Межириччя Дніпра і Дунаю сарматські племенні союзи захоплювали трьома хвилями: у III ст. до н.е. – на чолі з так званими царськими сарматами і язиками; у II ст. до н.е. – на чолі з роксоланами; у II ст. до н.е. – на чолі з аланами. Це був союз споріднених скіфами племен. Уже в II-I ст. до н.е. вони повністю займали степи між Доном і Дніпром, а деякі їхні поселення сягали навіть Південного Бугу і Дунаю. Назва «сармати» походить від іранського слова «саоро-мант», що означає «оперезаний мечем». За іншою легендою сармати походили від шлюбів скіфів з амазонками – безстрашними жінками-воїнами. Сарматські жінки вміли їздити верхи, не гірше за чоловіків володіли зброєю разом з ними ходили в походи. У військовій справі сармати відрізнялися від скіфів ще більшою жорстокістю і непохитністю. Основним заняттям сарматів було кочове скотарство. Вони розводили велику рогату худобу, овець, коней. Окрім того, полювали на степових звірів і птахів, ловили рибу, займалися ремеслами.

У 372 р. н. е. домінуючі у сарматській племінній конфедерації алани були розбиті гунами, що привело до втрати сарматами пануючого положення в Північному Причорномор'ї.

Античні міста Північного Причорномор'я. Грецькі міста й селища виникли в Причорномор'ї під час великої грецької колонізації (майже одночасно із скіфською) у VIII-VI ст. до н.е. Деякі вчені зазначають, що «колонізація» не зовсім вдалий термін, і вважають, що доцільніше називати створення грецьких міст «переселенням». Причини виникнення колоній полягали в перенаселенні Греції, нестачі земель, придатних для хліборобства, пошуках джерел сировини (металу, лісу, солі) та ринків збуту, військовій агресії лідівців та персів, у внутрішній соціально-політичній боротьбі.

Північне Причорномор'я приваблювало своїми природними багатствами і сприятливими для життя умовами: родючі землі, густі ліси, зручні гавані, великі річки, майже не заселене узбережжя. До того ж греки не зустрічали тут особливих перешкод.

Колоністи намагалися відразу стати політично та економічно незалежними від метрополії (міста – засновника колонії).

Першими грецькими поселеннями на півдні України стали засновані в VII ст. до н.е. у пониззі Південного Бугу на острові Березань місто Борисфен та в Буго-Дністровському лимані місто Ольвія. Пізніше у пониззі Дністра виникли Тіра, Ніконій, Офіусса, у Західному Криму – Херсонес Таврійський, Керкінітіда, Калос Лімен, на сході Криму 480 р. до н.е. постало Боспорське царство з містами Пантікапей, Фанагорія, Гермонаста, Тірітака, Кіммерік.

Грецька колонія складалася із центру – поліса та сільсько-господарських округів (хори), розташованих навколо міста селищ, хуторів, окремих садиб. Місто мало чітко сплановану забудову. Існували портові, торгові, адміністративні та культові райони, що поділялися на квартали. Ремісничі квартали та житла бідняків були винесені на околицю. У центрі міста знаходилася головна площа – агора. Навколо неї розташовувались адміністративні споруди, гімназії, крамниці. До агори прилягала священна ділянка – теменос, на якій були сконцентровані храми, вівтарі, росли священні гаї. Поряд із містом знаходився цвинтар-некрополь. Міста оточувались міцними оборонними стінами з баштами. Грецькі міста були впорядкованими, мали спеціальні гідросистеми, у яких вода подавалася керамічним водогоном.

За формою правління міста-держави були республіками: демократичними (де вирішальну роль у політичному житті відігравав народ – демос) або аристократичними (де влада фактично належала рабовласницькій аристократії). Типовими демократичними полісами були Ольвія і Херсонес.

Наймогутнішим серед держав Північного Причорномор'я було Боспорське царство, яке виникло в V ст. до н. е. в результаті об'єднання більше як 20 міст. Столицею царства стало місто Пантікапей. Спочатку держава являла собою союз грецьких міст, кожне з яких мало елементи самоврядування. Але поступово вона сформувалася в монархію. До Боспорського царства входили Керченський та Таманський півострови, Кубань. Поряд з греками тут жили скіфи, таври (у Криму), меотські племена (у Приазов'ї та на Кубані). У період свого розквіту (IV-III ст. до н.е.) Боспор вдався на спроби поширити свою владу на все узбережжя Чорного моря. У 107 р. до н.е. під час повстання рабів та вільного населення під проводом скіфа Савмака було вбито царя Перкада V. Повстання негативно позначилося на Боспорській державі: спочатку вона ввійшла до складу Понтійського царства, згодом підпала під владу Риму, а в 70-х рр. IV ст. до н.е. остаточно розпалася під ударами гунів.

Держави вели жваву торгівлю у двох напрямках – з Грецією і з північними сусідами (скіфами та сарматами). До Греції вивозили рабів, хліб, худобу, шкіру, хутро, сіль, рибу, мед, віск, будівельний ліс. Основним предметом грецького експорту з України була пшениця, її вивозили до Греції у величезній кількості. Сусідам продавали вино, зброю, тканини, вироби мистецтва.

Важливе місце в господарському житті міст – держав посідали ремесла. Високий рівень розвитку набули металева, керамічна, ювелірне виробництво, ткацтво. Займалися також землеробством: вирощували пшеницю, ячмінь, просо, виноград, яблука, груші та інше. Розвивалося стаціонарне та відгінне тваринництво (переважало розведення великої та дрібної рогатої худоби). Головними промислами виступали рибальський, мисливський і солевидобувний.

Починаючи з III ст. до н.е. справи колоній поступово погіршуються. Настають неспокійні часи. Грецію і сусідні країни захоплює загальна криза, викликана багатьма причинами: розкладом рабовласництва, війнами,

неврожайними роками. Погіршуються стосунки зі скіфами, які намагаються підкорити грецькі міста, і їм це часто вдається. Змінюється зовнішньополітична ситуація: відбувається розквіт Македонської держави, що прагне приєднати до своїх рук Північне Причорномор'я. І нарешті, Причорномор'я потрапляє під владу Римської імперії: Понтійський цар Мітрідат VI Евпатор, об'єднавши припонтійські держави, веде боротьбу проти Риму, але зазнає поразки. До того ж, на південних землях України з'являються нові войовничі племена – сармати, готи, які, здійснюючи постійні напади, руйнують й знесилюють колись квітучі міста греків – колоністів. До V ст. до н.е. античні міста-держави припинили існування.

Культура античних колоній значною мірою вплинула на розвиток сусідніх народів, у тому числі слов'ян, прискоривши темп їх історичного розвитку:

- у ході грецької колонізації використання демократичного полісного устрою, сприяло становленню державотворчої традиції на території сучасної України;
- грецькі переселенці не тільки передали місцевому населенню прогресивні технології землеробства та ремесла, а й активно залучили його до товарно-грошових відносин;
- формування античних міст-полісів зумовило розгортання процесу урбанізації Причорномор'я;
- контакти місцевих племен з колоністами сприяли поширенню досвіду й здобутків античної цивілізації.

1.3. Слов'яни: походження, суспільне життя, господарство, вірування

Походження слов'ян. Одним із найдавніших народів, що населяв Європу, були слов'яни. Вони – предки 15 сучасних європейських народів, у тому числі й українського. З приводу походження слов'ян існують дві основні теорії: автохтонна (слов'яни є споконвічними жителями Східної Європи) і міграційна (слов'яни прийшли на свою нинішню територію).

Слов'яни як самостійна етнічна спільнота вийшли на історичну арену на початку I тис. н.е. Місце початкового проживання (прабатьківщина) поки в повній мірі не з'ясовано. Існує декілька концепцій походження (етногенезу) слов'ян. Найбільш поширеними є:

1. Дунайська концепція походження слов'ян. Її започаткував літописець Нестор, який у „Повісті минулих літ” писав, що найдавніші слов'янські землі – нижня течія Дунаю. Однак археологічні матеріали не підтверджують концепцію дунайської прабатьківщини слов'ян.

2. Скіфо-сарматська концепція слов'янського етногенезу. Вона з'явилася у добу Середньовіччя. Вперше її було викладено на сторінках Баварської хроніки XIII ст. За цією концепцією предками слов'ян були скіфи і сармати, які прийшли з Передньої Азії уздовж Чорноморського узбережжя й осіли в південній частині Східної Європи. Звідти вони згодом розселилися на північ і захід. Ця концепція не мала серйозного наукового обґрунтування, хоча й була популярною серед західноєвропейських вчених XIV-XVIII ст.

3. Вісло-Дністровська концепція походження слов'ян. Вона була започаткована чеським вченим Л.Нідерле на початку XX ст. Відповідно до цієї концепції слов'яни заселяли землі між Віслою і Дністром, їх центром була Волинь.

4. Вісло-Одерська концепція слов'янського етногенезу. Вона була обґрунтована польськими вченими Ю.Косташевським, Я.Чекановським та ін. у 30-40-х роках XX ст. Ця концепція локалізує слов'янську прабатьківщину природними кордонами – річками Віслою й Одрою.

5. Дніпро-Одерська концепція, яка у 50-60-х рр. XX ст. була висунута польським археологом (В.Гензель) та російськими (Б.Рибаков, П.Третьяков). Вчені значно розширили ареал зародження слов'янського етносу. Вони вважають прабатьківщиною слов'ян у III-II ст. до н.е. землі між Дніпром і Одрою. З появою зарубинецької культури (II-I ст. до н.е.) центр слов'янського етногенезу перемістився на територію між Віслою і Дніпром. Ця концепція розвивається і збагачується сучасними українськими істориками (В.Баран, Р.Терпиловським та ін.).

Перші згадки про ранньослов'янські племена зустрічаються у творах римських вчених I-II ст. н.е. Тацита, Плінія Старшого, Птоломея, де слов'яни фігурують під назвою венеди (венети). Етнонім „слов'яни” вперше вжили візантійські автори Іоанн Ефеський, Менандр та ін. Найповніше ранньослов'янська історія викладена у творах візантійських хроністів Йордана „Про походження та діяння гетів” або „Гетика” (551 р.) і Прокопія Кесарійського „Історія війн”.

Отже, слов'янство, як самостійна етнічна спільнота сформувалася і вийшла на історичну арену на початку I тис. н.е. Це був динамічний та драматичний час Великого переселення народів (II-VII ст). Першопочтовком цього процесу, на думку О.Д.Бойко, стало переміщення готів з Прибалтики до Причорномор'я. У 375 р. готів перемогли гуни, частково їх підкоривши, частково витіснивши з Причорномор'я. Гуни створили між Доном і Карпатами могутню державу, на чолі якої став Аттіла. Після його смерті (451 р.) гунська держава поступово втрачає силу і розпадається.

Відчувши, що гуни вже не становлять серйозної небезпеки, не перешкоджають міграції, слов'яни, починаючи з V ст., могутнім потоком вирушили у візантійські землі. Як свідчать джерела, починаючи з 527 р. походи слов'ян разом з іншими варварськими народами на Константинополь стають регулярними. Посилилися міграційні процеси й на інших напрямках. У V ст. частина слов'ян досягла Дніпра. Загалом, у другій половині I тис. н.е. слов'яни займали велику територію, що простиралася між Ельбою на Заході,

Межріччям Волги і Оки на північному сході, озером Ільмень на півночі і Північному Причорномор'ї на півдні.

Водночас міграційні процеси започаткували розпад єдиної слов'янської спільноти і формування окремих слов'янських народів. Візантійський хроніст Йордан сповіщає, що в VI ст. вже існувало три гілки слов'ян: венеди, які проживали північніше верхів'я Вісли; склавини – у межиріччі Дністра і Дунаю до верхів'я Вісли та анти – північніше Чорного моря між Дніпром і Дністром. Саме антив (східних слов'ян) більшість істориків вважають предками сучасних українців.

Анти. Склавіни. Східну гілку слов'ян автори хронік VI ст. називали антами. Як зазначають історики, етнонім „анти” це своєрідний пращур етноніма „українців”, оскільки іранське ім'я народу „анти” в перекладі означає „край”, „кінець”. Отже, анти – жителі пограниччя, окраїни, тобто українці. Втім, лінгвістика не може дати вичерпної відповіді на питання слов'янського етногенезу. Це лише одна із гіпотез.

Анти у ході Великого переселення народів проникли на Балкани, Верхній Дніпро, Донець та Дон. Згодом анти зазнали поразки від аварів, які прийшли із Центральної Азії. Аваро-слов'янські війни (568-635 рр.) призвели спочатку до знесилення, а потім і до розпаду антського союзу. Починаючи з 602 р., анти в історичних джерелах не згадуються, більшість хроністів того часу пишуть про склавінів, які проживали на території України в VII-IX ст. Цілком ймовірно, що етнонім „склавіни” трансформувалася з часом у „слов'яни” і дійшов до наших днів.

Спираючись на сучасні археологічні дані, О.Д.Бойко пропонує наступну схему процесу утворення українського етносу: в V-VII ст. носії пенківської культури (анти) та празькі (склавіни) вирушили у південному напрямку. Антська хвиля прокотилася на Балкани, а згодом на Ельбу, поступово інтегруючись із західними слов'янами. Склавіни ж не пішли так далеко. Вони в VIII-X ст. утворили між Дніпром, Дністром і Західним Бугом нові етнічні угруповання, підгрунття яких була культура Луки Райковецької (нині відомо понад 200 пам'яток). Ця культура сформувалася на базі празької (склавіни) із залученням певних елементів пенківської (анти) культур. З культурою Луки Райковецької фахівці пов'язують племена древлян, бужан, волинян, уличів, тиверців, які й були безпосередніми пращурами українців.

Отже, вирішальну роль у формуванні українського етносу відіграли міграційні процеси II-VII ст., в ході яких було інтегровано чимало етнічних утворень, які стали основою багатьох сучасних народів. Українці на виняток у цьому процесі. Вони є прямими етно-культурними спадкоємцями склавінів і частково антив.

Розвиток господарства східних слов'ян. Основу господарювання східних слов'ян становило землеробство. Спочатку використовувалися дерев'яні знаряддя праці. Протягом VII-IX ст. значно удосконалюється техніка землеробства. Саме на цей час припадають поява і поширення залізних наральників, серпів, кіс, мотик, жорен. Тягловою силою були воли та коні. Переважала перелогова система, коли поле обробляли й засівали аж до виснаження землі, а потім воно відпочивало до відновлення родючості. Використовувалася дво- і трипольна система землеробства. Розширюється асортимент вирощуваних злаків. Із зернових сіяли просо, пшеницю, жито, ячмінь. Знали також бобові, ріпу, льон, гречку. Врожай збирали серпами та косами, а зерно мололи ручними жернами.

Поряд із землеробством традиційним для господарства східних слов'ян було тваринництво. Переважно розводили велику рогату худобу і свиней, рідше овець, кіз, коней.

Значну роль у господарстві відігравали ремесла та промисли (мисливство, рибальство, бортництво, збиральництво). З-поміж ремесел особливого розвитку досягли ливарна справа й ковальство. На початку нашої ери всі етапи виготовлення речей з металу – від видобутку руди до виготовлення певного знаряддя – були справою одного майстера. Згодом, коли металургія відокремилася від ковальства, почали виникати спеціалізовані виробничі осередки. Поступово ремесла зосереджувалися у городищах, які переростали у містечка й міста, ставали центром племінних об'єднань.

Певного рівня досягли зовнішня торгівля. Східнослов'янські племена мали торгово-обмінні стосунки з населенням Північного Причорномор'я, Візантією, Болгарією, Хозарією та іншими територіями. У слов'янські землі ввозилися посуд, вироби із скла, бронзи, срібла й золота, вино, олія. Натомість вивозилися хутро, мед, віск, шкури, зерно.

Суспільне життя. Археологічні знахідки переконують, що слов'яни з початку своєї історії виступали як окремі, хоч і споріднені, більші чи менші групи – об'єднання родів (племена, союзи племен).

Слов'яни жили племенами, що їх очолювали обрані громадою вожді. Вождів обирали з-поміж вихідців із найзаможніших сімей. Саме за вождями закріплювалася верховна влада, до повноважень якої належали перерозподіл додаткової продукції, що вироблялася; організація оборони під час воєнних подій; спорядження військових дружин тощо. Згодом влада вождів стала спадковою. Участь у бурхливих подіях спонукала слов'ян до згуртування. Отже, коли виникла потреба боротися, слов'яни об'єднувалися у великі військові союзи (антський союз). Утворення великих союзів племен свідчить, що слов'яни наблизилися до створення держави. У межах союзів племен поступово додається племінна замкнутість і в процесі подальшої консолідації вони перетворюються на окремі князівства.

Суспільний лад слов'ян у V-VI ст. перебував на стадії становлення, відбувався перехід від первісно-родового до класового суспільства. Це була доба військової демократії, суть якої полягала в тому, що реальна влада належала племінним зборам, а не концентрувалася в руках знаті (старшин та князів). Пізніше, в

VII-IX ст. зміни у суспільному житті прискорили процес державотворення. Цьому сприяли наступні тенденції суспільного розвитку:

– об'єднання в союзи племен, збільшення території проживання, постійна воєнна активність зумовили поступовий занепад народних зборів і посилення князівської влади (спочатку виборна, а пізніше – спадкова);

– посилення ролі князівської влади сприяло виділенню дружини на чолі з князем у відособлену привілейовану замкнуту організацію професійних воїнів, що стояла поза общиною і над нею. Будучи спочатку лише силовою опорою для князів і племінної аристократії, дружина з часом перетворилася на своєрідний орган публічної влади;

– прогресуюча соціальна диференціація суспільства зумовила появу постійних органів примусу.

Вірування, побут. Слов'яни вже у перших століттях нової ери мали язичницьку міфологію, яка являла собою цілісну систему уявлень про світ і місце людини в ньому. Боги уособлювали явища природи й космос. Провідне місце в язичництві посідали божества, пов'язані з аграрним культом: Даждьбог – бог Сонця, Перун – бог грому, Сварог – бог неба, Стрибог – бог вітру, Род – бог природи та землеробства, Велес – бог худоби та ін. Слов'яни обожнювали природу в усіх її проявах, поклоняючись горам, джерелам води, деревам, тваринам. Вони вірили, що у лісах живуть лісовики, у водах і болотах – русалки і водяники, в хатах – домовики. Одних із них вважали добрими, інших – злими. Щоб задобрити богів, їм приносили жертви у вигляді їжі, напоїв, тварин. Іноді здійснювалися й людські жертвоприношення.

Існували язичницькі культові споруди – храми, капища, які використовувалися для молінь та жертвоприношень. Служителями тут були жерці, яких називали волхвами. Вони володіли, зазвичай, окрім релігійних, ще й знаннями з медицини, астрономії. Вже існував календар, який складався з 12 місяців і чотирьох пір року. Новий рік починався у березні, коли пробуджувалася природа.

Слов'янські поселення, як правило, розташовувалися на південних схилах річок та інших водоймищ цілими групами недалеко одне від одного і займали площу приблизно 1-1,2 га. Житлом для людей служили напівземлянки або землянки із плетеними чи зрубними стінами і вогнищем, а приблизно з V ст. – пічкою-кам'яною. Кераміка була ліпною, інколи оздоблювалася врізними узорами. Тенденції до формування спільної матеріальної культури посилювалися спільністю діалектних говорів, створюючи сприятливий ґрунт для консолідації слов'ян.

Отже, протягом тисячоліття слов'яни створили досить високу матеріальну і духовну культуру, яка стала основою для формування могутньої держави – Київської Русі.

ТЕМА 2. КИЇВСЬКА РУСЬ

2.1. Теорії походження Київської Русі

Це одне із найзаплутаніших питань у вітчизняній історіографії, що зумовлено відсутністю достатньої джерельної бази, суперечливістю та неоднозначністю відомого історичного матеріалу.

Вперше до питання Русі звернувся літописець Нестор у своїй “Повісті минулих літ” де привів бездоказову легенду про запрошення варягів на Русь. Середньовічні хроністи фундаторами Київської Русі вважали скифів, сарматів, аланів та інших відомих їм народів східної Європи. В сучасній історичній науці існує декілька теорій походження Київської Русі, серед них найпоширенішою є норманська і антинорманська.

Норманська теорія. У середині XVIII ст. німецькі історики Г.Байєр та Г.Міллер розробили так звану норманську теорію. Посилаючись на “Повість минулих літ”, вони стверджували, що державність на землі Київської Русі принесли вихідці із Скандинавії – нормани, які вели активну військову, торгову й політичну діяльність. Нині норманістська теорія втрачає своє наукове значення.

Антинорманська теорія. Започаткував цю теорію у XVIII ст. М.Ломоносов. Антинорманісти стверджують, що:

- східні слов'яни були в змозі самостійно утворити свою державу;
- що державність – це результат тривалого соціально-економічного, політичного, культурного розвитку, тобто вони мали всі необхідні внутрішні передумови;
- державотворчі процеси у східних слов'ян розпочалися ще до появи варягів;
- з'явившись на східнослов'янських землях, варяги переслідували свої власні інтереси: захоплення торговельних шляхів, обкладення даниною місцевого населення і т.п.

Антинорманську теорію підтримували у свій час українські історики: М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, Д. Багалій та ін.

Компромісна (природно-історична) теорія. Сучасна наука, відкидаючи крайнощі попередніх теорій визначає, що нормани протягом IX-XI ст. відігравали на Русі активну політичну роль і навіть очолили князівську династію (за іншою версією, це були не нормани, а представники слов'янських племен ререків з Південної Прибалтики). Однак це не вони стали засновниками Київської Русі, будучи насамперед професіоналами, готовими служити кожному хто потребував їхніх умінь і міг заплатити за їхні послуги. Насправді, держава на українських землях почала формуватися задовго до IX ст. як наслідок економічної,

політичної та етнокультурної консолідації східного слов'янства. Цей процес був складним і тривалим, його перші ознаки виявляються ще в Антському об'єднанні (II – поч. VII ст.)

Хозарська теорія. Її автор професор Гарвардського університету О.Пріцак, який виводить коріння Київської держави з Хозарського каганату. На його думку, поляни були не слов'янами а різновидом хозар, а їхня київська гілка – спадкоємицею роду Кия, який заснував Київ у VIII ст. Однак, ця версія не витримує критичної перевірки. Археологічні пам'ятки хозарської (салтово-маяцької) культури в Києві зустрічаються надзвичайно рідко і не становлять навіть відсотка від загальної кількості знахідок.

Походження терміна “Русь” Походження цього терміна на сьогодні ще остаточно не з'ясовано. Прихильники норманської теорії вважали, що Русь отримала назву від “Руотси” – це фінська назва шведів у середині XI ст. Антинорманісти стверджували, що назва “Русь” слов'янського походження, оскільки тісно пов'язана з назвами річок Рось, Руса, Роставаця у Центральній Україні. На думку істориків Б.Д.Лановика, М.В.Лазаровича, з VII ст. цим терміном називали групу східнослов'янських племен Середнього Подніпров'я (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина). Першими серед східнослов'янського населення стали називати себе русама поляни. Деякі науковці вважають, що поляни перебрали на себе ім'я одного із племен, що проживало уздовж річки Рось. З розширенням Київської Русі, цей етнонім, що став їх самоназвою і поширився на всю територію розселення східнослов'янських племен.

Пізніше, занепадом державності на українських землях скористалися володимиро-суздальські, а згодом і московські князі, які претендували на культурну спадщину всієї старої Русі, її історію, традиції. Після входження України до складу Московської держави (к. XVIII ст.) її в офіційному діловодстві стали називати Малоросією. Впродовж XVIII ст., у добу піднесення Російської імперії, вона остаточно привласнила політичну і культурну спадщину Київської Русі.

Отже, історично склалося, що назва нашої Батьківщини протягом тривалого часу мала дві назви – Русь і Україна. Перша з них тепер уже стала історичною, а друга – остаточно утвердилася як національне найменування.

Вперше назва Україна (Оукраина) зустрічається у 1187 р. у Київському літописі в значенні “край”, “земля” і стосувалася середньої Наддніпряниці. У пізніших літописах термін “Україна” персоніфікується і вживається як власна назва всієї території, де проживав український етнос.

Етапи розвитку Київської Русі. В українській історіографії історія Київської Русі поділяється на три періоди.

Перший – з 882 р. коли на престол сів Олег – до смерті Святослава у 972 р. Протягом цього періоду (майже 100 років) відбувається значне розширення території Київської Русі, об'єднуються землі і племена Подніпров'я: поляни, древляни, сіверяни. За часів правління Олега, Ігоря і Святослава були приєднані до Русі землі уличів, тиверців, вятичів, Білу Вежу, Тмутаракань.

Другий період – розквіт Київської Русі. Це роки коли при владі знаходилися князі Володимир (980-1015 рр.) і Ярослав Мудрий (1019-1054 рр.). Це період найбільшої могутності Київської Русі. Розширювалися кордони держави: приєднані землі волинян, білих хорватів, окремі землі Балтії. Проводяться суттєві внутрішні реформи з метою укріплення і централізації влади. У 988 р. Володимир приймає християнство. Поступово родовий принцип управління змінюється державним. Варязьку аристократію витісняють дружинники і бояри місцевого походження. Стабілізується державна територія і кордони, удосконалюється державний апарат. Формується вотчина і феодалні відносини, які були юридично закріплені у зводі законів “Руська правда” (1015 р.)

Третій період – феодална роздробленість Київської Русі (друга половина XI – перша третина XII ст.) – час правління Ярославовичів та їхніх нащадків. У політичному житті цей період характеризується центробіжними тенденціями. У господарській сфері – пануванням феодалної власності на землю, формуванням великого вотчинного землеволодіння, зростанням продуктивних сил у сільському господарстві і ремеслі. В XIII ст. влада великого київського князя стала номінальною. З'являється більше півтора десятка суверенних князівств, у тому числі шість на території сучасної України – Київське, Чернігівське, Переяславське, Галицьке, Волинське, Турово-Пінське.

2.2. Утворення держави Київська Русь

Протягом VII-VIII ст. союзи східнослов'янських племен перетворювалися на протодержавні утворення – племенні князівства, які згодом об'єдналися у державу. До утворення Київської Русі у східних слов'ян існувало 14 великих племінних об'єднань.

Археологічні знахідки, знайдені в південно-західних районах розселення східних слов'ян, свідчать, що їхня матеріальна культура має багато спільних рис. Тобто в VIII ст. на землях полян, древлян, волинян, уличів, тиверців, східних хорватів сформувалася фактично єдина археологічна культура з незначними відмінностями. Вона характеризувалася однаковим рівнем соціально-економічного розвитку племінних об'єднань, подібними рисами в будівництві житла, виробництві, поховальних обрядах. Така подібність була важливою передумовою створення єдиної східнослов'янської держави із центром у південно-західному регіоні.

Початок створенню у південно-західному регіоні руської держави поклали союзи племен. Одним із найдавніших племінних союзів був дулібський. Політичним центром дулібів було Зимнівське городище,

розташоване у верхів'ях Бугу. Однак на початку VII ст. авари розгромили дулібів. За цих умов державотворчий процес у слов'ян очолили поляни.

Велике значення для процесу формування східнослов'янської держави мало заснування Києва наприкінці V – на початку VI ст. Літописна легенда розповідає про заснування Києва братами Києм, Щеком, Хоривом та їхньої сестрою Либіддю. Кий, перший князь полянського союзу племен, побувавши на службі у Візантії, заснував городок Києвець на Нижньому Дунаї, але не зміг там закріпитися і вирушив до Подніпров'я де заклав Київ.

У “Повісті минулих літ” згадується про формування на середину IX ст. трьох державних об'єднань: Куявії (полянські землі із центром у Києві), Славії (ільменські племена із центром у Новгороді) та Артанії (ймовірно, територія північно-східної Русі або Приазов'я). Приблизно одночасне формування державності у полян із центром у Києві та в ільменських слов'ян із центром у Новгороді викликало дискусію навколо питання які саме східнослов'янські землі відіграли провідну роль у процесі утворення Київської Русі – північ (Новгород) чи південь (Київ).

Політика об'єднання земель навколо Києва активно проводилася останніми представниками місцевої київської династії. Нащадками Кия (Києвичів) були, ймовірно, Аскольд і Дір (40-80-ті роки IX ст.), за князювання яких поляни звільнилися від сплати данини хозарам. Внутрішньої стабільності досягла держава за часів Аскольда, який воював з племенами деревлян і уличів, домогся визнання Русі найвпливовішими державами того часу – Хозарським каганатом і Візантією. В результаті вдалих походів на Візантію було укладено вигідні договори, Київська держава утвердилася на узбережжі Чорного моря, яке в деяких джерелах того часу йменувалося Руським морем.

Після походу 860 р. Аскольд здійснив особисте хрещення, а згодом – християнство прийняли представники правлячої верхівки. Саме це, як вважають історики, а також часті воєнні походи викликали невдоволення і виникнення опозиції князю, тобто склалася політична криза, яка привела до дворцевого перевороту, внаслідок якого була скинута династія Києвичів, і владу захопив представник династії Рюриковичів – Олег.

На півночі у Славії близько 860 р. на престол було запрошено норманського конунга (князя) Рюрика, для якого руські землі були головним об'єктом політичних і економічних інтересів. У 879 р. Рюрик помер, і престол через малолітство його сина Ігоря зайняв регент Олег, ймовірно, родич Рюрика.

У 882 р. Олег здійснив похід на Київ, убив Аскольда й захопив владу. Саме дата цієї події вказує на завершення утворення держави на значній частині території розселення східних слов'ян. Олег жорстоко розправився з населенням Новгорода, яке не бажало приєднуватися до Києва. Об'єднання північної і південної Русі стало основою виникнення загальноруської держави, з центром у Києві.

2.3. Розвиток Київської Русі за часів князювання Олега, Ігоря, Ольги, Святослава (882-972 рр.)

Подальше формування держави у східних слов'ян тривало у роки князювання Олега, Ігоря, Ольги, Святослава.

Князювання Олега (882 -912 рр.).

Основні внутрішньополітичні заходи Олега :

- створив опорні пункти центральної влади в племінних князівствах;
- установив порядок стягнення данини з підвладних Києву земель;
- залучив війська підкорених племен до спільних походів;
- вів оборонне будівництво залогу на кордонах;
- відновив культ язичницьких богів на Русі, за що волхви прозвали його Віщим.

Зовнішньополітичні заходи:

- підпорядкував Києву племена деревлян, сіверян, радимичів, східних хорват, дулібів, тиверців, кривичів;
- підкорив північні неслов'янські племена – чудь і мерю;
- здійснив вдалих похід на уличів (885 р.);
- узяв в облогу Константинополь (907 р.), уклав вигідний торговий договір з Візантією (911 р.), за умовами якого руським купцям дозволялося жити у передмісті Константинополя протягом шести місяців і виходити до міста без зброї групами не більш 50 осіб, що задовольнило їхні торгові інтереси;
- організував і здійснив кілька походів проти Арабського халіфату на узбережжя Каспійського моря;
- домовився з варягами про припинення їхніх набігів на Русь за умови сплати русичами щорічно данини в розмірі 300 гривень.

Загинув Олег у 912 р. під час походу проти Арабського халіфату на південно-західне узбережжя Каспійського моря.

Розвиток Київської Русі в роки князювання Ігоря (912-945 рр.). Після смерті Олега на чолі Давньоруської держави став син Рюрика – Ігор.

Основні внутрішньополітичні заходи:

- прагнув посилити централізацію держави, збільшуючи особисту владу в союзі з дружинною верхівкою;
- організував військовий похід проти деревлян, які хотіли відділитися від влади Києва після смерті Олега;

- намагався збільшити данину з підлеглих племен (за ці спроби був убитий у 945 р. деревлянами на чолі з князем Малом).

Зовнішньополітичні заходи :

- протягом трьох років боровся з улочами, зруйнував їхню столицю – Пересічень, але остаточно їх підкорити не зміг;

- поширив владу Києва на східний Крим і Тамань, де було Тмутараканське князівство;

- здійснив два військових походи проти Візантії (похід 941 р. завершився поразкою, а похід 945 р. – укладенням нового, менш вигідного за попередній, договору, згідно з яким держави обмінювалися посольствами, Русь зобов'язувалася не претендувати на кримські володіння Візантії, не мати застави в гирлі Дніпра);

- заволодів містами Закавказзя - Дербентом і Бердаа (943 р.);

- воював проти кочовиків-печенігів, з якими 915 р. уклав мирну угоду (920 р. печеніги порушили її).

Широкомасштабні воєнні походи поглинали значні ресурси і вимагали від держави постійного напруження сил, що підштовхувало князя збільшувати данину. Одне з таких повторних збирань данини (у 945 р.) привело до повстання деревлян, під час якого було вбито Ігоря.

Князювання Ольги (945-964 рр.). Після смерті Ігоря на князівський престол сіла його дружина Ольга, так як їх син Святослав був ще малолітнім. У 945 р. вона придушила повстання деревлян, а головне місто цієї землі Іскоростень спалила.

Внутрішня політика :

- запровадила фіксовані норми податків з феодалнозалежного населення (при отриманні данини, яку тепер збирали спеціально направлені представники київської адміністрації, вони керувалися певними уставами);

- розділила територію держави на погости (області) для збору данини (данину доставляли в укріплені пункти). Все це свідчило про те, що здійснено перехід від полюддя до нової системи державних податків;

- заснувала нові міста й села, організувала розбудову Києва і захист столиці від печенігів;

- сприяла поширенню християнства на Русі, але за її часів християнство не стало офіційною релігією;

- позитивним за часів діяльності Ольги було поширення опорних пунктів адміністративної і судової системи на всі підвладні Києву землі племінних князівств. Тобто, було започатковано формування чіткої системи управління державою і створення державного апарату.

Важливу роль у зміцненні Київської Русі відіграла зовнішнь-політична діяльність Ольги.

Основні зовнішньополітичні заходи :

- намагалася забезпечити інтереси своєї держави шляхом мирної дипломатії. У 946 та 957 роках вона здійснила дипломатичні візити до Константинополя, в ході яких укладено союзницькі угоди, обговорювалися питання християнізації Русі (сама Ольга була охрещена під час одного з візитів у візантійському Софійському соборі);

- активізувала відносини із західноєвропейськими державами. У 959 р., намагаючись проводити багатовекторну політику, дистанціюватися від залежності Константинополя, вона активізує відносини з Німеччиною (обмінювалася посольствами, запросила священників). Однак місія латинських місіонерів, що діяли на Русі у 961-962 рр., завершилася невдачею – під загрозою фізичної розправи з боку язичників вони змушені були рятуватися втечею. Ця невдача в релігійній реформі серйозно нашкодила авторитету Ольги, послабила її позиції.

Князювання Святослава (964-972 рр.). Скориставшись послабленням позицій Ольги, язичницька опозиція здійснила державний переворот і поклала край тривалому регентству княгині. У 964 р. вся повнота влади на Русі зосередилася в руках Святослава.

Серед внутрішньополітичних заходів найбільш вагомими було зміцнення централізованої влади. З цією метою у 969 р. замінив місцевих племінних правителів київськими намісниками: для зміцнення своєї влади Святослав розділив князівства між своїми синами. Намісником у Києві став старший син Ярополк, у Новгороді – Володимир, у деревлянській землі – Олег. Ця реорганізація управлінської системи не тільки поклала початок адміністративній реформі, а й була важливою складовою створення могутньої Дунайсько-Дніпровської держави. За задумом Святослава, князівська резиденція мала бути перенесена в Переяславці на Дунаї («...бо то є середина землі моєї» – говорив він боярам).

Святослав дотримувався язичництва, але не забороняв приймати хрещення усім бажаним.

У зовнішньополітичній діяльності Святослава особлива активність була зосереджена у воєнній сфері, зокрема на Сході. Протягом 964 – 966 рр. він досягає значних успіхів:

- підкорює Києву в'ятичів, які сплачували данину хозарам;

- перемагає хозарських союзників – волзьких булгар та бургасів (мордву);

- завдає поразки Хозарському каганату, оволодівши його столицею м. Итиль;

- примушує підкоритися племена ясів (осетинів) і касогів (адигів) на Північному Кавказі.

Ослаблення та занепад Хозарського каганату мали неоднозначні наслідки: з одного боку – сприяли консолідації східнослов'янських племен у межах Київської Русі; з іншого – падіння Хозарії відкрило шлях на Русь кочовим народам Сходу, передусім печенігам.

У 968 р. Святослав активізував свою діяльність на Заході, де йшла війна між Візантією і Болгарією, причому він виступає на стороні Візантії, в результаті чого була отримана перемога над Болгарією. Але Візантія була стурбована посиленням Київської Русі, не бажала мати такого могутнього сусіда і для її послаблення підбурила печенігів до військових дій проти Святослава.

Звістка про облогу печенізькими ордами Києва (968 р.) змусила Святослава вирушити на допомогу столиці своєї держави. Хоча кочівники за короткий час були вигнані з Подніпров'я, але їхні напади свідчили про наростання печенізької загрози.

У 969 р. Святослав розпочав другий похід на Балкани, в ході якого він не тільки повернув собі втрачені позиції в Болгарії, а й просунувся вглиб Візантії. Проте візантійському імператору вдалося зупинити Святослава. У 971 р. він уклав під Доростолом мирну угоду, згідно з якою брав на себе зобов'язання не воювати з Візантією, та відмовлявся від претензій на Болгарію та Крим.

Навесні 972 р., повертаючись з невдалого походу, Святослав поблизу дніпровських порогів попав у засідку печенігів і трагічно загинув.

2.4. Піднесення Київської Русі (кінець X – середина XI ст.)

Після смерті Святослава, який не залишив заповіту, між його синами розгорілася міжусобна боротьба. Молодші брати Олег і Володимир не бажали визнавати єдиновладним верховним князем старшого – Ярополка. До того ж за походженням Володимир був позашлюбним сином Святослава і ключниці Ольги (Малуші).

Вирішивши примусити братів визнати свою зверхність, Ярополк у 977 р. вирушив із військом на Овруч, де правив Олег. Військо Олега було розгромлене, а сам він загинув. Володимир утік у Скандинавію, де найняв дружину і 978 р. повернувся на Русь. Спочатку Володимир захопив Полоцьке князівство, а потім із військом пішов на Київ. Ярополк з Києва втік, а пізніше був убитий варягами, що служили Володимирові, і Володимир зосереджує у своїх руках неподільну владу.

Князювання Володимира Великого (980-1015 рр.) стало початком нового етапу в історії Київської Русі, етапу її піднесення та розквіту. В діяльності Володимира можна визначити кілька важливих напрямків.

По-перше, урахувуючи відцентрові тенденції у суспільстві, Володимир спрямовує свої зусилля, насамперед на зміцнення внутрішнього становища держави. Передусім, він остаточно підпорядкував владі державного центру великі союзи східнослов'янських племен – хорватів і дулібів (981 р.), пізніше радимичів і в'ятичів (981-984 рр.). У той час фактично завершується тривалий процес формування території, яка в основному збігалася з етнічним розселенням східних слов'ян. На сході Київська Русь сягала межиріччя Волги й Оки; на Заході: Дністра, Карпат, Західної Двіни; на півночі: Чудського, Ладозького, Онезького озер; на півдні: Дону, Росі, Південного Бугу. До її складу входило близько 20 різних земель, племен, серед яких були і слов'янські і угро-фінські, і тюркські.

По-друге, ставши правителем держави Володимир, замість далеких походів, зосередив увагу на захисті власних кордонів. Він давав належну відсіч агресивним балтським племенам варягів (983 р.), волзьким болгарам (985 р.), полякам (981, 990, 992 рр.). Протягом майже всього правління Володимир вів боротьбу з печенігами, які кочували у Північному Причорномор'ї. Для захисту від кочівників на південних рубежах Київської Русі наприкінці X – у першій половині XI ст. була створена система земляних валів з дубовими частоколами, фортець, укріплених міст.

По-третє, поряд із зміцненням кордонів, Володимир проводить низку заходів щодо посилення великокнязівської влади та внутрішньої консолідації країни. З цією метою він здійснює ряд реформ:

– **адміністративна реформа** (близько 988 р.). Влада племінних князів у своїх землях залишалася ще дуже сильною: вони неохоче віддавали частину данини на користь Києва, самі здійснювали судочинство, молилися кожен своєму язичницькому богові. Володимир ліквідував племінні князівства, поділив державу на вісім уділів (округів), які у свою чергу, ділилися на волості. Уділи об'єднували землі довкола найбільших міст. В уділи призначали урядувати синів великого князя або його довірених осіб – посадників, які у свою чергу створювали місцевий апарат управління. Удільні намісники безпосередньо залежали від великого князя і виконували його волю. Таким чином Володимир усунув від влади племінних князів, зосередивши її виключно у руках своєї династії. Сепаратизм місцевої верхівки було подолано, в об'єднаній державі родоплемінний поділ суспільства поступається місцем територіальному;

– **військова реформа** відіграла значну роль як у посиленні обороноздатності країни, так і у зміцненні особистої влади великого князя. Вона спрямовувалася на ліквідацію «племінних» збройних формувань і заміну їх загальнодержавною системою оборони. Також було запроваджено феодальну організацію війська, коли земельні володіння надавалися за умови несення служби. Складовою військової реформи, очевидно, було й будівництво системи оборонних укріплень на південних рубежах держави.

– **релігійна реформа. Прийняття християнства.** Політичне об'єднання Київської Русі потребувало відповідних змін і в релігійній сфері. Релігійна реформа почалася спробою модернізувати язичництво. Було створено єдиний пантеон язичницьких головних богів, так зване – шестибожжя, на чолі з Перуном. У Києві

були встановлені ідоли язичницьких богів Перуна, як головного бога, а також Даждьбога, Стрибога, Сімаргла, Хорса, Мокош. Однак зміцнити єдність держави під княжою владою за допомогою язичництва не вдалося, тому що верховний бог (Перун) не сприймався людьми як володар інших богів: дружинник більш шанував Перуна, коваль – Сварога, Купець – Велеса. Язичництво зжило себе і не відповідало рівню розвитку Київської Русі, перешкоджало зв'язкам з країнами Європи, більшість яких були вже християнськими. Правлячій верхівці потрібна була релігія, що захищала її права, багатства і привілеї, а також владу над залежним населенням.

Як розповідає „Повість минулих літ”, у 986 р. в Києві з'явилися представники трьох релігій: ісламу, іудаїзму та християнства, і кожен запропонував Володимирі прийняти свою віру. Володимир і його соратники схилилися до думки про необхідність прийняття християнства з Візантії, православного обряду, яке вже мало в державі певні традиції.

На Русі було запроваджено християнство візантійського зразка. Цей вибір був не випадковим. По-перше, ще за часів існування античних міст-держав жителі Подніпров'я підтримували досить тісні зв'язки з ними, орієнтація на Візантію значно посилилася з появою торгового шляху „з варяг у греки”. По-друге, серед еліти Київської Русі візантійська модель християнства вже набула поширення, християнами були Аскольд, Ольга, багато християн було серед княжої дружини. По-третє, візантійська модель християнства підтримувала світську владу, що влаштувала великого князя. По-четверте, православ'я знайомила Русь з християнським віровченням рідною мовою, що значно прискорювало процес поширення та утвердження нової релігії.

Окрещення Русі було пов'язане з рядом обставин. Візантійський імператор Василь II у 986 р. попросив князя Володимира придушити заколот земельних магнатів, які виступили проти імператора. Володимир погодився, але висунув вимогу – одруження із сестрою імператора Анною. Хоча це порушувало візантійські традиції (виходити заміж за рівних собі), імператор погодився, але вимагав від Володимира охреститися і запровадити християнство на Русі. Виконуючи умови русько-візантійської угоди, Володимир охрестився, за останніми дослідженнями, у проміжку між січнем і березнем 988 р. у Києві. Після цього він, як і обіцяв, допомагає імператору Візантії військами, але від останнього не отримує згоди на шлюб з царівною Анною. Тоді Володимир іде походом на Крим і захоплює головну житницю Візантійської імперії – Херсонес (Корсунь), що змусило імператора виконати умови угоди: видати заміж за нього Анну, вінчання з якою відбулося у Корсуні у храмі Святих апостолів. А влітку 989 р. він здійснив за допомогою грецького духовенства охрещення киян у водах Дніпра. Як підкреслює О.Д.Бойко, події, пов'язані із запровадженням християнства у 988-990 роках, літописцем спресовані в один – 988 рік. Насправді християнізація Русі тривала декілька століть.

Прийняття християнства мало значний вплив на подальший розвиток Київської Русі. На думку О.Бойко, це виявилось у тому, що:

1. Християнство сприяло остаточному розкладу родового ладу й формуванню та зміцненню нових феодалних відносин у східних слов'ян. Християнство, як релігія класового суспільства, освячувала владу панівної еліти, соціальну диференціацію та всю феодалну систему. Водночас воно стверджувало рівність усіх перед Богом.

2. Православ'я стало надійною основою створення могутньої, централізованої самодержавної країни. До кінця 80-х років X ст. Русь була слабкоконсолідованою, поліцентричною державою, що зберігала єдність завдяки військовій силі великокнязівської дружини. Православ'я сприяло централізації держави, утвердженню єдиновладдя київського князя.

3. Прийняття християнства сприяло зростанню міжнародного авторитету держави. Хрещення Русі відкрило шлях до її визнання європейською християнською спільнотою. Воно сприяло налагодженню і розширенню зв'язків з багатьма європейськими державами, про що свідчать тісні контакти з Німеччиною, Польщею, Швецією, Римом та іншими державами Західної Європи. Деякі вчені, зокрема О.Д.Бойко, підкреслюють, що Русь була тісніше пов'язана із Заходом, ніж з Візантією, про що свідчать численні шлюбні угоди Рюриковичів. Зокрема, протягом X-XIII ст. вони уклали 83 шлюби з представниками західноєвропейських родин, а з членами візантійських династій – 12.

4. Під впливом християнства поступово відбулася докорінна зміна світобачення та світосприйняття населенням Київської Русі. Як відомо, особливістю язичницького світогляду було обоження природи, воно виховувало страх перед природними силами. Оголошення християнством Бога надприродною силою, яка керує світом, докорінно змінило ситуацію, позбавивши людину цього страху. Поступово відбувається зміна акцентів у релігійній вірі: він переноситься із зовнішнього на внутрішній світ людини. Людина отримує свободу вибору поведінки, справедлива розплата чекає у потойбічному світі.

5. Християнство заклало якісно нові підвалини у культурній сфері, сприяло розвитку писемності, літератури, архітектури та мистецтва: поширилася писемність, книжкова справа, освіта, створення шкіл для навчання грамоти боярських дітей тощо.

6. Християнська мораль вплинула на формування руського права, що проявилася в пом'якшенні кари за злочини, стабілізувала суспільство, проповідуючи смирення і покору.

Хрещення Володимиром Русі не було єдино миттєвим актом. Християнство входило у свідомість і побут населення поступово, витісняючи дохристиянські язичницькі вірування, а зазвичай і поєднуючи візантійські, західноєвропейські й старі язичницькі місцеві риси обрядовості. Своєрідне поєднання

племінних язичницьких культів слов'ян і християнської віри обумовило регіональні відмінності в культурі східнослов'янських народів, сприяло формуванню оригінальної святкової обрядовості, самотніх рис психології, системи народних звичаїв.

Смерть Володимира (1015 р.) стала приводом до жорстокої боротьби між його синами за владу. Його найстарший (приймний) син Святополк, князь турівський (літописець прозвав його за жорстокість «Окаянним»), бажаючи одноосібно панувати у 1015 р. захопив владу у Києві, убивши своїх зведених братів: Бориса – князя ростовського, Гліба – князя муромського, Святослава – князя древлянського (деякі історики заперечують причетність Святополка до цих подій).

Проти Святополка виступив старший син Володимира Ярослав – князь Новгородський. Розгромивши його у битві під Любечем, Ярослав утвердився на київському престолі (Святополк утік до Польщі). У 1018 р. Святополк у союзі з польським королем Болеславом Хоробрим (тесть Святополка) зайняли Київ (Ярослав утік до Новгорода). Однак, Святополк, позбавлений допомоги поляків, навесні 1019 р. на річці Альті під Переяславом зазнав поразки від свого брата Ярослава, який повернувся до влади в Києві (Святополк утік за кордон і там, перебуваючи то з чехами, то з поляками, незабаром загинув)

Ярослав Мудрий. Тривале князювання Ярослава (1019-1054 рр.) вважають вершиною економічного, політичного та культурного розвитку Київської Русі. Найбільш характерними рисами його політики були :

1. Ярослав свої зусилля, як і його батько, спрямував на посилення єдності і централізації держави, він значно розширив кордони своїх і без того величезних володінь. Протягом 1030-1031 рр. він повернув захоплені Польщею червенські землі (Забужжя). У результаті походів на північ приєднав до Русі фінські племена чуді, оволодів містом Юр'їв над Чудським озером. У 1036 р. Ярослав остаточно розгромив печенізькі орди. Піклуючись про зміцнення південних кордонів Русі, Ярослав продовжував розпочате Володимиром будівництво на кордонах зі степом величезних довгих захисних споруд, названих «зм'євими валами».

2. У зовнішній політиці Ярослав надавав перевагу дипломатичним методам налагодження зв'язків із різними країнами, підкріплюючи їх династичними шлюбами. Ярослава називали «тестем Європи». Сам він був одружений з дочкою шведського короля Інгігердою, його син Всеволод – з дочкою візантійського імператора Костянтина, Ізяслав – з сестрою польського князя Казимира, Святослав – з онукою німецького короля Генріха II, три доньки Ярослава вийшли заміж за європейських королів : Анна – за французького Генріха I, Анастасія – за угорського Андрія, а Єлизавета – за норвезького Гаральда.

3. У роки правління Ярослава Мудрого активізувалася внутрішня розбудова держави:

– з його іменем пов'язане створення першого писаного зведення законів Київської Русі – «Руська правда», що регламентувала внутрішньодержавні феодальні відносини. Вона була правовим кодексом держави, що вперше визначив права людини. Ця збірка законів відтворювала майнове розширення, панування князів і бояр над простим людом. Так розмір штрафів за злочини залежав від статусу потерпілого: за вбивство огнищанина (управителя князівського маєтку) накладався штраф у 80 гривень, а за вбивство простого селянина смерда – 5 гривень;

– Ярослав продовжував політику Володимира, спрямовану на активну християнізацію Русі. Особливо уславився князь будівництвом церков. У той час у Києві було більш як 400 церков. Справжнім дивом тогочасного християнського світу вважається Софіївський собор (1037 р.).

Свідченням княжої турботи про церкву стало й те, що у 1051 р. Ярослав уперше призначив київським митрополитом русина Іларіона, усупереч волі константинопольського патріарха, щоб мати свою незалежну руську церкву в могутній державі, вивести вітчизняну церковну ієрархію з-під контролю Візантії. Іларіон – відомий церковний і політичний діяч, він автор першого давньоруського філософського твору „Слово про Закон і Благодать”. Багато істориків вважають, що він був автором так званого Печерського літопису (1073 р.).

– дипломатичні й торговельні зв'язки Русі з Візантією та іншими країнами потребували високої освіти русичів з обов'язковим знанням грецької та латинської мов. З цією метою у 1037 р. Ярослав відкрив у Софії Київській школу вищого типу. Навчалися в ній діти вищої знаті: майбутній митрополит Іларіон, діти самого Ярослава, а також знатних іноземців – претендентів на корони королів. Серед них у різні часи навчалися діти англійського короля Едмунда, син норвезького короля Олаф та інші. У школі, поряд з богослов'ям, вивчали філософію, риторику, історію, грецьку мову, географію та природничі науки. Випускники школи володіли іноземними мовами, були знайомі з творами античних, візантійських та західноєвропейських авторів. Опановували ораторське мистецтво. Це був перший вітчизняний навчальний заклад, що з'явився раніше, ніж перші такі заклади в Західній Європі;

– за часів князювання Ярослава швидко розбудовувалися старі й виникали нові міста, що мало велике значення для зміцнення кордонів держави. „Країною міст” називали Русь іноземні купці й мандрівники. Особливо інтенсивно розбудовувався Київ: за часів князювання Ярослава його площа зросла в сім разів. Вишуканістю архітектурних форм, привабливістю ремісничих виробів виділялись і такі міста, як Гадяч, Чернігів, Новгород, Суздаль та інші. Вітчизняні літописи налічують у Київській Русі більше трьохсот міст.

Давньоруські міста були центрами ремесла й торгівлі, осередками політичного та культурного життя, тут були зосереджені органи державної влади та церковного управління. Основу продуктивного

населення міст становили ремісники. Великий попит мали вироби ювелірів, ковалів, зброярів, гончарів, іконописців та інших майстрів. У Київській Русі існувало близько сотні ремісничих спеціальностей. У містах зосереджувалася торгівля. Розмістившись посередині дніпровського водного шляху „із варяг у греки”, Київ став одним із світових центрів торгівлі;

– відбулися значні зміни у суспільних відносинах. За князювання Володимира і Ярослава родоплемінна держава остаточно переросла в ранньофеодальну, а її дружинна форма обернулася на монархічну. Поступово, в міру того, як князі та знать захоплювали землі общин, складався клас феодалів-землевласників. Земля, як основне багатство й джерело добробуту, перебувала у власності феодалів на чолі з князем, який утримував бояр і дружину. У літописах перші згадки про князівське землеволодіння датуються кінцем XI ст. Від XII ст. починає запроваджуватися велике індивідуальне земельне володіння бояр. Його виникнення знаменувало подальший розвиток феодалічних відносин і вплинуло на структуру держави й характер влади;

– з ім'ям Ярослава пов'язаний і розквіт давньоруської культури, освіти та наукових знань. Його можна з повним правом назвати фундатором книжності й вченості на Русі. У князя була одна із найбільших на той час і перша в державі бібліотека. У давньоруських землях виникало чимало шкіл, у яких дітей навчали грамоті. Осередком знань став Києво-Печерський монастир, заснований у 1015 р. За Ярослава було укладено перший літописний звід, розвивалася література, перекладалися книги іноземних авторів.

Завдяки мудрій і далекоглядній політиці в усіх галузях державного життя Ярослав увійшов в історію з ім'ям „Мудрий”.

Отже, часи князівства Ярослава Мудрого позначалися завершенням будівництва Давньоруської держави, її зміцненням, розвитком економіки, торгівлі, культури.

Правління Ярославичів. По смерті Ярослава Мудрого (1054 р.) в історії Київської Русі настав час багатьох героїв, адже одноосібного володаря із сильною владою не було доволі довго. По суті після смерті Ярослава Мудрого в Київській Русі починається зміна форми правління: одноосібна монархія поступово переростає в монархію федеративну.

Ще при житті Ярослава, щоб уберегти власних синів од князівських усобиць, він віддав найважливіші землі у руки старших синів. Тобто, був введений новий принцип престолонаслідування, що ґрунтувався на старшинстві. Ярослав віддав Київ старшому синові Ізяславу, Чернігівщину – Святославу, Переяславщину – Всеволодові, Володимир-Волинський – Ігореві, а Смоленськ – Вячеславу, заповівши їм „не переступати братнього уділу”. Молодші брати Ігор і Вячеслав отримали незначні володіння. Основний задум цього заповіту Ярослава полягав у тому, щоб кожний із синів почергово перебував на київському престолі: якщо звільнявся у якійсь землі престол – відбулося пересунення братів вище та ближче за Києва. Головним, за заповітом Ярослава, мав бути старший із братів.

Володіючи найважливішими територіями, старші Ярославичі спершу правили державою досить злагоджено. Формально київським князем був Ізяслав, він постійно радився з молодими братами.

Найбільшим клопотом братів Ярославичів були кочовики. Особливо войовничими серед тюркомовних племен були половці, що прийшли в Причорноморські степи з Прикаспію в першій половині XI ст. До руських народів половці вперше підійшли у 1055 р. Того разу переяславський князь Всеволод зумів розійтися з половцями мирно. Однак, ненадовго. Справжня битва відбулася у 1068 р. на річці Альта. Об'єднане військо трьох Ярославичів зазнало нищівної поразки. Князі рятувалися втечею. Всеволод побоювався залишатися в Переяславі й подався до Ізяслава в Київ. Безпорадність князів обурило киян. Стихійні протести переросли в повстання, в результаті якого князя Ізяслава було вигнано.

Підтримку він знайшов не у рідних братів, а у польського короля Болеслава II. У 1069 р. Ізяслав за підтримки війська Болеслава знову посідає великокнязівський престол.

Протягом кількох наступних років братерська приязнь нечепто взяла гору над владолубством. З загальнодержавних подій цих років найпомітнішою була Вишегородська нарада князів 1072 р. Присвячена перенесенню мощей святих Бориса і Гліба до новозбудованої церкви, вона зібрала, крім князів, також митрополита, єпископів, ігуменів найбільших монастирів. Вшанувавши святих, князі порадилися і в мирських справах. Тоді було схвалено, зокрема, звід руських законів „Правду Ярославичів”, що разом із статтями Ярослава Мудрого становили „Руську правду”.

Однак, мирна співпраця між Ярославичами тривала недовго. Боротьба за київський престол розпочалася з новою силою. У 1073 р. між синами Ярослава Мудрого стався розкол. Заручившись підтримкою Всеволода, **Святослав** захопив Київ, вигнав Ізяслава і став великим князем київським. Протягом трирічного князювання він перерозподілив землі на користь своєї родини, підкорив собі численних родичів. У 1076 р. під час хірургічної операції помер.

Після цієї трагічної події київським князем став **Всеволод**. Однак у 1078 р. при підтримці польського війська київський стіл знову (втретє) захопив Ізяслав. Святославичів було позбавлено всіх найважливіших володінь. Не маючи жодної надії повернути втрачене, вони взялися за зброю. У міжусобиці було втягнуто не тільки численних родичів, а й зовнішніх ворогів Русі – половців. У братовбивчій війні у серпні 1078 р. Ізяслав був убитий. Повновладним київським володарем став Всеволод.

Головним напрямком його внутрішньої діяльності стало подолання міжкнязівських чвар. У зовнішній політиці основною турботою був захист від половецької загрози. Попри несприятливі обставини, князювання Всеволода в Києві було успішним. І тим успіхом немолодий Всеволод мав завдячувати своєму

синові Володимиру (прозваний Мономахом по імені своєї матері – дочки візантійського імператора Костянтина Мономаха). Як свідчать літописи, сам Всеволод опікувався головним чином духовним життям, а Володимир Мономах, за наказом батька, керував заходами, що потребували застосування військової сили.

Після смерті Всеволода (1093 р.) Мономах, який на той час володів Черніговом, відмовився від київського столу, а запросив на цю посаду сина старшого Ярославовича – **Святополка Ізяславовича**, адже за принципом старшинства він мав переважні права на Київ. Пізніше Мономах зрікся й Чернігова (на цю посаду заявив про свої права Олег Святославович (син Святослава), погрожуючи новою міжусобною війною). Щоб уникнути кровопролиття, Володимир Мономах зайняв у 1093 р. Переяслав (його володарь Ростислав загинув), де князував 20 років.

Любецький з'їзд князів (1097 р.). Постійна боротьба проти половецьких нападників потребувала залучення дружин декількох князів. Розуміючи це, Володимир Мономах підтримував тісні стосунки з братами і племінниками. Йому, зокрема, належала ініціатива організації з'їзду князів у Любечі у 1097 р. На Любецькому з'їзді було схвалено принцип князівської вотчини – тобто володіння, що належали батькам. Вотчинні землі закріплювалися за певними гілками князівського роду й могли передаватися у спадок дітям та онукам. Так, Київ було визнано вотчиною нащадків Ізяслава в особі київського князя Святополка Ізяславовича, Чернігів належав Святославичам, а Переяслав – Володимиру Всеволодовичу (Мономаху).

Однак рішення Любецького з'їзду не поклали край суперечкам князів. Адже, право закріплювалося лише за дітьми та онуками трьох Ярославовичів – Ізяслава, Святослава і Всеволода. Інші князі мали задовольнитися мізерними володіннями.

Князування Володимира Мономаха в Києві. Коли у 1113 р. помер київський князь Святополк, кияни, розчаровані його не дуже вдалим господарюванням, підняли повстання, вимагаючи собі за князя Володимира Мономаха. Ставши київським володарем головну мету свого князування (1113-1125 рр.) Володимир Мономах вбачав у зміцненні великокнязівської влади та посиленні державної єдності Русі. У його безпосередніх володіннях перебували величезні території. Крім Переяслава, Новгород і Києва, Мономах заволодів Турово-Пінською землею, трохи пізніше Волинню. Авторитет князя був беззаперечним, тож ніхто не наважувався противитись його волі. Крім того, для налагодження мирних стосунків між руськими князями Володимир Мономах використовував шлюби.

З-поміж заходів князя, спрямованих на поліпшення внутрішньополітичної ситуації, винятково важливе значення мала його законотворча діяльність. Зокрема, за час його правління було схвалено „Устав”, що являв собою доповнення до „Руської правди”.

Правління Мономаха стало часом розбудови Києва. Він також розширив і укріпив міжнародні зв'язки Русі. Як і Ярослав Мудрий, Володимир укладав династичні шлюби з європейськими володарями. Міждинастичні зв'язки поєднували Київ з Візантією, Англією, Швецією, Норвегією, Данією, Німеччиною, Угорщиною. Володимир Мономах помер у 1125 р. Поховали князя у Софійському соборі.

Після смерті Мономаха на київському столі утвердився його старший син – Мстислав. За семирічне володарювання Мстислава в Києві (1125-1132 рр.) він уміло керував державою, зміцнював великокнязівську владу. Кілька успішних походів проти половців забезпечили спокій на південних рубежах держави. За Мстислава поживався західний напрямок зовнішньої політики (похід на Литву). Відбувалося активне будівництво.

Мстислав був останнім київським князем, чю владу можна охарактеризувати як монархічну. По його смерті в Київській Русі почалася доба роздробленості.

2.5. Київська Русь за часів роздробленості (кінець XI – середина XIII ст.). Причини роздробленості

Після смерті Володимира Мономаха його сину Мстиславу (1125-1132 рр) лише на короткий час вдалося підтримати єдність руських земель. У XII ст. на теренах Русі одне за одним з'являються окремі самостійні князівства і землі: Галицьке, Волинське, Київське, Муромське, Переяславське, Ростово-Суздальське, Чернігово-Сіверське, Полоцько-Мінське, Смоленське, Тмутараканське, Турово-Пінське князівства та Новгородська і Псковська землі. Протягом XII ст. тенденція до розпаду набула прогресуючого характеру. Так, якщо в XII ст. утворилося 15 князівств (земель), то їхня кількість на початку XIII ст. збільшилася до 50.

Історики по-різному пояснюють причини роздробленості Київської Русі. Зокрема, О.Бойко виокремлює 5 основних факторів, які спричинили феодальну роздробленість:

1. Велика територія Київської Русі та її етнічна неоднородність. Русь займала значну територію (800 тис. км²), однак великий князь ще не мав достатньо міцного апарату влади, розвинутої інфраструктури (транспорт, дороги, зв'язок та ін.) для ефективного управління такою величезною територією. Посиленню відцентрових тенденцій сприяла і поліетнічність Київської Русі. Поряд із слов'янами тут проживало понад 20 народів. Процес механічного приєднання та завоювання нових земель у Київській Русі помітно випереджав два інших процеси – формування міцного апарату центральної влади та рівень консолідації нових народів і територій, їхнє своєрідне "переварювання".

2. Зростання великого феодального землеволодіння. Базуючись на натуральному господарстві, в основі якого лежала економічна замкнутість, велике землеволодіння посилювало владу місцевих князів і бояр,

створило передумови для розгортання процесів формування економічної самостійності та політичної відокремленості окремих земель Київської Русі. Велике феодальне землеволодіння створювалося різними шляхами: захопленням земель сільської общини, освоєнням нових земель та їх купівлею. Наприкінці XI ст. – у XII ст. набуває поширення практика роздачі земель боярам та дружинникам у спадкове володіння (вотчину) в нагороду за службу князю (нараховувалося приблизно 3 тис. вотчинних володінь). Спочатку це сприяло зміцненню центральної влади, проте пізніше, створивши свій апарат управління, місцева феодальна верхівка дедалі більше була зацікавлена як в економічній, так і політичній самостійності та незалежності від центру.

Удільні князі не були зацікавлені у сильній владі великого київського князя. Навіть більше – вони прагнули для себе таких самих повноважень. Недарма у XII ст. титул "великий князь" поряд з київським мали чернігівський, володимирський та деякі інші князі. Володарі удільних князівств проводили власну внутрішню політику, на свій розсуд вирішували питання війни і миру, укладали угоди з сусідами. Таких удільних князівств у середині XII ст. було близько 15, з яких 5 сформувалися на українських теренах: Київське, Чернігівське, Переяславське, Волинське й Галицьке.

3. Відсутність чіткого незмінного механізму спадкоємності князівської влади. Спочатку на Русі домінував "горизонтальний" принцип спадкоємності князівської влади (від старшого сина до молодшого, а після смерті представником старшого покоління – від сина старшого брата до наступного за віком). Однак, помітне збільшення чисельності нащадків Володимира та Ярослава Мудрого зумовило той факт, що вже наприкінці XI ст. деякі з них виходячи з власних інтересів, почали виступати за "вотчинний" або "вертикальний" принцип управління (від батька до сина). Паралельне існування, зміщення та накладення цих двох принципів, на думку вчених, були однією з причин феодальної роздробленості.

У центрі міжусобного протистояння, як правило, був Київ, який того часу став не тільки символом, а й засобом влади. Лише за одне століття (1146-1246рр.) київський престол 46 разів переходив із рук в руки. Найдовше правління тривало 13 років, а 35 князів перебували при владі не більше року. Київ був своєрідним важелем для розширення власного впливу, саме тому кожен із князів після оволодіння великокнязівським престолом перетворювався на активного поборника загальноруської єдності. Ця боротьба доцентрової (зміщення центральної влади) та відцентрової (зміщення вотчинної влади) тенденцій були суттю міжусобних війн.

4. Зміна торговельної кон'юнктури, частковий занепад Києва, як торгового центру поява поліцентрії в зовнішній торгівлі. Наприкінці XI ст. половці перерізали торговельні шляхи до Чорного та Каспійського морів. Крім того, серйозного удару транзитній торгівлі Київської Русі було нанесено двома подіями світового значення: по-перше, слабюча Візантія дала дозвіл Венеції торгувати без мита і мати свої порти на території Візантійської імперії; по-друге, христіві походи відкрили для західноєвропейських купців морський шлях на схід, безпосередньо зв'язали Західну Європу з Малою Азією, Візантією. Внаслідок цього Київ залишився поза основними шляхами. Це не тільки зумовило частковий занепад Києва, а й спричинило поліцентрію у зовнішній торгівлі. Дедалі серйозніше про себе заявляють Чернігів, Галич, Новгород, Смоленськ. Завдяки торгівлі зростали міста, які ставали для місцевих князів засобами їхньої самостійності, джерелом фінансових доходів, опорою політичного впливу.

5. Посилення експансії степових кочівників (печенігів, половців та ін.). Лише половці, як свідчать літописи, за період від 1055р. до 1236 р. здійснили 12 великих нападів на Русь. Майже стільки ж широкомасштабних походів у відповідь організували руські князі. До того ж за цей час половці понад 30 разів брали участь у міжусобних князівських війнах.

Період феодальної роздробленості – закономірний етап у розвитку суспільства, адже роздробленість – це не особливість Київської Русі, а загальноєвропейська тенденція. Саме у цей час відбувалося остаточне формування феодальної системи (чітко визначилися права феодалів та повинності селян, завершився процес становлення феодально-станової ієрархії, формувалася і вдосконалювався державний апарат тощо). Роздробленій формі земельної власності відповідала роздроблена форма держави, роздрібнена структура влади.

Сучасні історики (С.І.Кульчицький та ін.) вважають, що попри незворотність розпаду і зростаючу самостійність земель-князівств, Київська Русь до середини XIII ст. була єдиною державою з єдиною територією, спільними законами і єдиною церквою. Київ залишався, хоча дедалі більшою мірою формально, стольним містом, і за право покняжити в ньому змагалися руські князі з різних князівств. Як і за часів Мономаха, князі (коли частіше, коли рідше) збиралися на з'їзди, де й намагалися розв'язати суперечливі проблеми – головним чином пов'язані з організацією спільних походів проти половців.

Сучасні історики роздробленість пояснюють не як розпад держави, а як зміну її устрою та форми правління. Київську Русь часів роздробленості дослідники називають федеративною монархією, використовуючи термін "федерація". Форму правління, властиву Київській Русі часів роздробленості, визначають як колективний сюзеренітет: замість одного великого князя владу здійснює об'єднання найважливіших князів однієї династії Рюриковичів.

2.6. Соціально-економічний розвиток і політичний устрій Київської Русі

Формування феодальних відносин. Економічний розвиток. За часів Київської Русі у східних слов'ян сформувалося феодальне суспільство. У цілому становлення феодальних відносин на Русі відбувалося в загальноєвропейському руслі: від державних форм до вотчинних (сеньйоральних). У цьому процесі науковці виокремлюють три етапи. Спочатку (в IX ст.) формується система експлуатації всього вільного населення військовою знаттю (князем, дружиною). Основним елементом цієї системи була ненормована данина, „полюддя”. Пізніше (у X ст.) стався переверот у поземельних відносинах: князі захоплюють і концентрують у своїх руках общинні землі, внаслідок чого виникає вотчинне землеволодіння великого князя. Наступним кроком у процесі феодалізації стала поява в XI ст. земельної власності верхівки служилої знаті - бояр та православної церкви.

Варто зазначити, що у X-XII ст. активно формувалися васальні відносини на Русі: за вірну службу князь дарував своїм боярам та дружинникам міста і села. Однак при цьому дарувалася не територія, а право стягувати податки. Тобто, помісна форма феодального землеволодіння не передбачала передачі землі в спадок та її відчуження без згоди князя. Пізніше, в умовах ослаблення князівської влади, посиленням відцентрових тенденцій у державі дедалі більшого поширення набирає вотчина – спадкове володіння, що могло вільно відчужуватися (продаватися, передаватися, даруватися).

Науковці звертають увагу на особливі формування феодальних відносин у Київській Русі. О.Бойко, О.Субтельний та інші акцентують увагу на те, що: по-перше, феодалізм на Русі зароджувався на основі первіснообщинного ладу, минаючи рабовласницький етап розвитку; по-друге, темпи феодалізації були уповільненими порівняно з Європою, де ще з античних часів існувала традиція приватної власності; по-третє, формування великого феодального землеволодіння не призвело до масового обезземелення селян, оскільки існувала значна кількість не заселеної, господарськи неосвоєної землі.

Відомо, що в умовах феодалізму земля була основним засобом виробництва. Право володіння нею стало юридичним підґрунтям, економічною основою отримання феодалами земельної ренти від залежних селян. В Київській Русі на різних етапах її розвитку існувало три види ренти: на ранньому етапі феодалізму домінувала натуральна рента (оброк продуктами), формою якою була данина ("полюддя"); пізніше – із захопленням феодальною елітою общинних земель та формування вотчини призвели до появи відріткової ренти; подальший розвиток товарно - грошових відносин зумовив зародження в X ст. ще однієї форми ренти – грошової, яка згодом стала найпоширенішою.

Провідною галуззю економіки Київської Русі було сільське господарство. Особливо великого розвитку досягло землеробство. Основними зерновими культурами на Русі були жито, просо, ячмінь, пшениця й овес. Для обробки землі застосувалися різні системи залежно від ґрунту і кліматичних умов. У лісовій зоні застосовували пересічну систему. Ліс вирубували, спалювали. Таким чином готувалися посівні площі. У лісостепових і степових районах використовували перелогову систему: розорювалися вільні ділянки землі й засівалися. Коли земля виснажувалася залишали її на кілька років (перелогом) під випас худоби – для відновлення родючості.

У землеробстві використовувалися різноманітні знаряддя праці. Основним знаряддям обробки землі був плуг із залізним наральником. Він не тільки розпушував, а й перевертав пласт ґрунту. Для боронування використовували борони виготовлені із стовбурів невеликих дерев з коротко обрубаними гілками. Використовувалося багато ручних знарядь: заступи, молотки, серпи, коси та інші.

Поряд із землеробством розвивалося скотарство. Загалом розводили коней і волів, яких використовували для обробки землі; овець і кіз, які забезпечували селян м'ясом, хутром і вовною.

Допоміжними галузями господарства були промисли: бджільництво, мисливство, рибальство.

Важливе місце в господарському житті Русі належало ремеслу. Всього існувало понад 60 видів ремесл, найпоширенішими з них були: залізобробне гончарне, ювелірне, ткацьке виробництва. Існувало три категорії ремісників: сільські, вотчинні та міські. На ранньому етапі переважають сільські і вотчинні ремісники, з розвитком товарно-грошових відносин – міські. Найбільших успіхів давньоруське ремесло досягло в металургії та обробці заліза. За даними археологічних досліджень, асортимент виробів із заліза цього періоду налічує до 150 назв.

Розвиток господарства, відокремлення ремесла від землеробства, концентрація та організація ремісників зумовили піднесення торгівлі та зростання міст. Розвитку торгівлі сприяло й те, що через територію Русі проходили ряд важливих міжнародних торговельних шляхів. Одним із найдавніших і найбільш освоєних був "грецький" шлях ("із варяг в греки"), що через Дніпро зв'язував Прибалтику та Причорномор'я. Від Києва через Галич проходив "соляний" шлях. "Шовковий" шлях, який пролягав через Наддніпрянщину, з'єднував Центральну Європу з Середньою Азією та Китаєм.

Основними товарами які вивозилися з Русі були в основному сільськогосподарська продукція та вироби первинної переробки: шкіра, хутра, вироби із заліза тощо. В обмін на свої товари Русь отримувала предмети розкоші, дорогі тканини, олію, вино, прянощі, предмети церковного вжитку.

Активні торговельні відносини сприяли становленню грошової системи. Перші монети на території України (головним чином, римські), з'явилися у II-III ст. З часом східні слов'яни впровадили власну грошову одиницю – "куну" (хутро куніці або білки). Зі зростанням обсягу торгівлі з'являється нова грошова одиниця – гривня, яка в XII ст. дорівнювала 50 кунам. Гривня являла собою зливки срібла вагою 160-196г. Лише наприкінці XIII ст. виникає карбованець – срібний злиток, вагою 1/2 гривні. За часів князя

Володимира почали карбувати золотники і срібляники перші вітчизняні монети. Проте хутро залишилося важливим цінним еквівалентом майже до XIV ст., коли почалося масове, систематичне карбування монет.

В умовах піднесення Київської Русі відбувався інтенсивний процес урбанізації. "Гради" (городища) виникають у східних слов'ян ще в VI ст. Тоді вони виконували роль міжплеменних центрів де відбувалися: збір данини, общинні культові зібрання тощо. З розвитком ремесла і торгівлі ці тимчасові поселення перетворюються на постійні міста, що стають економічними, політичними, адміністративними та культурними центрами. В IX-X ст. існувало понад 20 міст. Напередодні монгольської навали на Русі налічувалося понад 300 "градів", з яких майже 100 були справжніми містами. Варяги ще на межі IX-X ст. називали Русь "Градарики" – країна міст.

Соціальна структура населення. У X-XIII ст. в умовах поглиблення процесів феодалізації в соціальній структурі населення Київської Русі відбуваються значні зміни: ускладнюється ієрархічна структура панівного класу, відбувалася диференціація серед феодального залежного населення.

На вершині соціальної "піраміди" знаходився великий князь. Він очолював державу, приймав закони, вершив суд, вів міжнародну політику, організовував збір данини, піклувався про оборону держави, вважався власником усієї землі.

До панівного класу відносилися також удільні князя та бояри. Удільні князя звичайно були родичами великого князя, очолювали окремі князівства. До бояр відносилися знатні феодали, нащадки родоплеменної знаті й верхівка князівських дружинників. Удільні князя і бояри мали право володіти землею, із земельних прибутків були зобов'язані забезпечувати себе воєнними обладунками і разом зі своїми дорослими синами і слугами брати участь у військових походах. Із них формувалася державна адміністрація.

Наступну категорію населення складали урядники (найчастіше з числа бояр). До них відносилися: посадники – були намісниками князя, відповідали за порядок у підлеглих землях, за збір данини; волостелі – управляли волостю або маєтком князя; тіуни (огнищани) – князівські і боярські слуги, вони брали участь в управлінні волостю, містом, відповідали за збереження майна свого пана; палацові чини – керували окремими галузями князівського управління (тогочасні чиновники).

Окрему категорію населення становили дружинники. До їх складу входили воєводи й тисяцькі і рядові дружинники. Воєводи й тисяцькі очолювали давньоруське ополчення (тогочасні воєначальники, як правило, із числа бояр). Рядові дружинники – це професійні воїни. Вони складали військо князя, яке він утримував, забезпечував зброєю, кіньми, одягом, міг за вірну службу жалувати грошові нагороди й землі.

Купці – займалися торгівлею, найзаможніші з них володіли просторними садибами із житловими хоромами, господарськими приміщеннями. Вони входили до органів управління містом.

Ремісники жили в посадах, збіднілі, як правило, залежали від багатих покровителів, жили в їхніх садибах.

Селяни – найбільш численна категорія населення. Основними його верствами були:

– смерди – більша частина селян, що мали приватне господарство, житло, земельні наділи, платили данину князю і були відносно вільними. Вони об'єднувалися в сільські громади (мир, село). Громада охоплювала один або декілька сусідніх населених пунктів;

– закупи – колишні смерди, які потрапили у залежність до феодала, узявши в борг гроші – "кupu", могли втратити господарство, якщо не повертали борг;

– рядовичі – селяни, що уклали з феодалом ряд (договір), на підставі якого визнавали свою залежність від нього і змушені були працювати за частку виробленої продукції;

– холопи – селяни, повністю залежали від хазяїна, який міг їх убити, продати, покарати.

Окремі групи феодально залежного населення складали челядь і чернь. Челядь – це жителі господарського двору: слуги, кухарі, пралі та ін. Хазяї могли їх продавати, дарувати, залишати у спадщину. Чернь – це збіднілі люди без майна, які наймалися на "чорну" роботу.

Важливу роль в соціальній структурі суспільства займало духовенство, яке ділилося на "чорне" (київський метрополіт, єпископи, настоятелі монастирів, ченці) і "біле" (мирське духовенство: вони справляли службу в церквах, на відміну від "чорного" духовенств їм дозволялося мати родину).

Політичний устрій. В процесі становлення і розвитку Київської Русі влада перенесла складну трансформацію, яка віддзеркалювала зміни в економічному, суспільному житті країни.

Київська Русь – ранньофеодальна держава з монархічною формою правління. Науковці виокремлюють три періоди розвитку державного устрою

Протягом першого періоду (882 – 70-ті роки IX ст. -становлення давньоруської держави) утворилася і діяла дружинна форма державності: на основі княжої дружини утворився примітивний апарат управління, судочинства та збирання данини. Дружина виконує не тільки роль війська, а й радників. Центральною фігурою цієї форми державності є князь, який більше виявляє себе як воєначальник, а не як державний діяч.

У другому періоді (980 – середина XI ст. – доба розквіту Київської Русі) формується централізована монархія: вся повнота влади все більше зосереджується в руках князя, дружина відходить від державних справ, а на рішення князя впливають лише бояри.

У період феодальної роздробленості (друга половина XI – перша третина XII ст.) відбулася ще одна зміна форми державного устрою: замість одноосібної монархії утворилася федеративна монархія. За цих

умов влада зосереджувалася не в руках великого князя, а в руках найвпливовіших князів, що приймали компромісні рішення.

Основними елементами механізму політичної влади в Київській Русі були князь, боярська рада та віче.

Великий Київський князь був головним носієм державної влади, організовував роботу всіх органів управління, представляв країну на міжнародній арені. В його руках зосереджувалася законодавча, виконавча, судова та військова влади. У своїй діяльності князь спирався на військову підтримку дружини та ідеологічну – церкви.

Боярська рада (дума) – це був дорадчий орган. До боярської ради входили старші дружинники, міська еліта та представники вищого духовенства, з якими князь обговорював питання оголошення війни і миру, укладання угод, видання законів, вирішував важливі адміністративні, фінансові та судові справи. Боярська рада мала право "вето". Проте залежність боярської ради від князя призвела до того, що він не був юридично оформлений і не став повноцінним державним інститутом з чітко зафіксованими функціями.

Віче – це народні збори дорослого чоловічого населення, що вирішували важливі громадські та державні справи. У добу посилення централізму та монархії віча занепадали, а в період ослаблення князівської влади знову відроджувалися. Перші згадки про віче датуються 1016 р. (Новгород), 1068р. (Київ). Право скликати віче мали князь, митрополит, або ж самі жителі міста. Віче мало досить широкі права: оголошувало війну і укладало мир, виганяло або ж запрошувало князя, розпоряджалося фінансами та земельними ресурсами, усувало адміністрацію, чинило вічовий суд. Рішення приймалися не голосуванням, а гучним криком. І все ж в реальному житті віче мало обмежену самостійність і рідко виступало з законодавчими ініціативами.

Таким чином, князь, боярська рада, віче – це носії різних форм державності, основні елементи трьох моделей управління – монархічної, аристократичної та демократичної. В цій системі управління домінувала переважно князівська влада, але в періоди її ослаблення підвищувалася роль боярської ради і віче.

2.7. Культура Київської Русі

Культура Київської Русі досягла високого рівня, що зумовлено значними здобутками попередніх етапів розвитку східних слов'ян, розвитком Київської держави та творчим засвоєнням досягнень Візантії і західної Європи.

Величезне значення для розвитку культури мала поява писемності. Країна мала свою писемність ще до прийняття християнства. Існували найдавніші рукописи, які написали "руські письменники", вели записи княжих указів та міждержавних договорів тодішньою мовою. Пізніше, близько 863 р. була прийнята слов'янська азбука, котру склали болгарські просвітителі Кирило та Мефодій (кирилиця, яка лежить в основі сучасних українського та російського алфавітів). Поширення писемності на Русі сприяло розповсюдженню освіти, яка опікувалася церквою та князем і зосереджувалася переважно в монастирях. Перша школа в Києві була відкрита князем Володимиром при Десятинній церкві, і ще більшого поширення набули школи за правління Ярослава Мудрого (в Києві діяла школа, де навчалосся більше трьохсот дітей). Навчання грамоті розпочиналося з вивчення азбуки. Учні писали на восковій дощечці за допомогою писал – стрижнів із загостреним кінцем.

Високий рівень освіченості населення сприяв розвитку літератури. Ще до виникнення писемності у східних слов'ян існували: обрядові пісні, легенди, загадки, сказання, заклинання, епічні й ліричні пісні. Багатою і різноманітною була усна народна творчість. Один із старіших фольклорних жанрів – це народні перекази, билини. Найпопулярнішими героями билин були Ілля Муромець, Добриня Нікітич, Альоша Попович, Микула Селянинович. У билинах оспівувалася мужність і хоробрість богатирів, які боронили рідну землю від ворогів.

Серед найдавніших зразків літератури є "Слово про закон і благодать", написане першим київським митрополитом Іларіоном близько 1050 р. У ньому підноситься значення християнства, яке протиставляється язичництву. Видатним письменником свого часу був князь Володимир Мономах, який написав "повчання дітям". Цей твір є автобіографією князя, і разом з тим, викладом його політичних та філософсько-етичних поглядів. Володимир вважав, що князь сам повинен входити в усі галузі управління, не кривдити людей, зберігати мир, єдність держави.

Найчудовішим поетичним твором княжої доби є "Слово о полку Ігоревім" (1185-1187 рр.). У цьому творі викладено історію походу 1185 р. новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців, який закінчився поразкою князя. Головна ідея твору заклик до єдності князів у боротьбі з іноземними ворогами.

Значна частина літератури належить до релігійної. Найбільш відомими є створені у другій половині XI ст. "Житіє Бориса і Гліба" та "Житіє Феодосія Печерського".

Одним із найвидатніших зразків писемної літератури є літописи. Вважають, що найдавніший літопис було створено за часів Аскольда у другій половині IX ст. Проте він, як і інші літописні зведення не зберігся. Першим літописом, що дійшов до нас, є "Повість минулих літ" (1113 р.), складений у Києво-Печерському монастирі ченцем Нестором. При складанні цього твору використано давніші літописи. У "Повісті минулих літ" викладено події від 860 р. до 1111 р. "Повість" є загальноруським літописом, що

відбиває минуле східних слов'ян на всій території їх розселення. Історія Русі розглядається в контексті світової історії. Основна ідея Нестора – ідея єдності руської землі. "Повість" збереглася у багатьох списках. Найстаріші з них – Лаврентіївський (1377 р.) та Іпатіївський (перша половина 15 ст.).

Видатний розвиток одержало давньоруське ремесло. Ремісники працювали по більше ніж 60 спеціальностям. Відомі ремісники, що займалися литтям дзвонів, ювеліри, склодуви, зброярі. Давньоруські ремісники виробляли досить складні вироби, зокрема знайдені замки, що склалися більш ніж з 40 деталей.

Значного розвитку набуло будівництво, удосконалювалася архітектура. До кінця X ст. на Русі не було монументального кам'яного будівництва. Будівлі були дерев'яні або дерев'яно-земляні. Одна із перших кам'яних споруд в Києві, зведена грецькими майстрами наприкінці X ст. (988-996 рр.) – це двадцятипятиглава церква на честь Богородиці, відома більше як Десятинна церква. У середині XI ст. при Ярославі Мудрому був збудований Софіївський собор (1037 р.), що мав 13 купонів. Тоді ж були споруджені Золоті ворота в Києві. Відомими культовими спорудами були ансамблі Михайлівського золотoverшого собору (збудовано князем Святополком у 1008-1113 рр.), церква Спаса на Берестові (1125 р.) тощо. Унікальною була Успенська церква в Києво-Печерській лаврі (1073-1078 рр.). Вона була зразком при будівництві соборів Московського Кремля.

Значного розвитку на Русі досягли живопис і художнє різьблення. Так, мозаїки Софії Київської виконані зі скла 177 кольорових відтінків. Особливого розвитку набув іконопис. Видатним живописцем XII ст. був Алімпій, який написав знамениту ікону "Богоматір велика Панагія". Зразками високого рівня мистецтва книжкової мініатюри є «Остромирово Євангеліє» (1056-1057 рр.) та «Ізборник Святослава», прикрашені чудовими заставками і мініатюрами.

На високому рівні було декоративно – прикладне мистецтво. Цінувалися твори ремесла, виготовлені в техніці чорні, срібні браслети тощо. Крім виробництва прикрас із золота й срібла розвивалося художнє литво металу, різьблення по каменю тощо.

На досить значному рівні знаходилося мистецтво. Найвідомішим музичним виконавцем XI ст. був Боян. Особливу групу акторів і музикантів становили скоморохи – виконавці усної поезії, музичного фольклору.

На Русі існували струнні інструменти (гуслі, гудки), духові (труби, флейти, сопілки), ударні (бубни, металеві тарілки). Музика, танці супроводжували всі родинні, хліборобські та культові свята.

До моменту прийняття християнства русичі вже були знайомі з десятиковою системою лічби від одного до десяти тисяч, а також із дробами.

2.8. Монгольська навала на землі Київської Русі

Питання про роль ординського іґа в слов'янській історії є одним із важливіших, але водночас дискусійним. На сьогодні однозначної відповіді на це питання ми не маємо. Одні дослідники (Л.Гумільов, Б.Васильєв та ін.) вважають, що іґа фактично не було, а був лише союз Русі з Ордою, інші (Б.Рибаків, П.Толочко та ін.) – вказують на руйнівні наслідки монгольського нашестя, яке загальмувало розвиток слов'янських земель.

Широковживаний термін «монголо-татарське нашестя» є умовним і не зовсім точним. Адже хоча монголи і не становили більшості у війську (їх налічувалося лише кілька відсотків загальної чисельності), саме вони були його ядром, військовою елітою, яка вела за собою підкорені народи. Що стосується татар, то, як підкреслює О.Д.Бойко, це лише один із підкорених народів, представники якого хоча й обіймали високі посади при дворі монгольського хана, але не відігравали визначальної ролі. Отже, експансію східних народів у західному напрямку доцільніше називати монгольською, оскільки саме монголи були її організаторами і лідерами.

Монгольська держава утворилася наприкінці XII ст. – на початку XIII ст. внаслідок активної об'єднавчої політики монгольського хана Темучіна. У 1206 р. його проголошено верховним правителем Монголії – Чингісханом. З його приходом до влади країна перетворилася у воєнний табір і розпочалося активне завоювання сусідніх територій.

У 1223 р. на річці Калці відбувається перша битва монголо – татарських військ з руськими дружинами. Об'єднані русько-половецькі сили зазнали страшної поразки: загинуло 6 князів та майже 90% руських воїнів.

Нова хвиля монгольського нашестя розпочинається у 1237 р., коли на прикордонних рубежах Русі з'явилося багатотисячне військо онука Чингісхана – Батія. Розрізнені руські війська не змогли дати рішучої відсічі. Ординці захопили і перетворили на попелище Рязань, Володимир, Ярославль, Переяслав, Чернігів та інші міста. 6 грудня 1240 р. монголи захопили Київ. Зруйнувавши місто, вони пішли далі на захід, ординці в 1241 р. вторглися в Польщу, Угорщину, Чехію, Словаччину, Трансильванію. Проте знекровлені на Русі війська Батія вже у 1242 р. були змушені припинити своє просування на захід. Повернувшись у пониззя Волги, завойовники засновують нову державу у складі Монгольської імперії – Золоту Орду. З цього часу Давньоруська держава перестає існувати. На Русі встановлюється ординське іґо на довгих 238 років.

Наслідки завойовницьких походів монголів були катастрофічними для слов'янських земель:

1. Відбулася руйнація міст та падіння їх ролі, як центрів економічного, культурного життя. Із 74 руських міст XII – XIII ст., відомих з археологічних розкопок, 49 були розорені полчищами Батія. 14 міст

так і не були відбудовані, а ще 15 міст з часом перетворилися на села. За перші півстоліття монгольського панування на Русі не було побудовано жодного міста.

2. Занепад економіки і торгівлі. Руїнація міст, загибель або рабство значної частини ремісників призвели до втрати спадкоємності в ремісництві, зникнення цілих його галузей (виробництво емалі, черні, різби по каменю тощо). Значно ослабло сільськогосподарське виробництво, руйнувалася культура землеробства, знижувалася врожайність. Зменшення виробництва товарів спричинило занепад торгівлі.

3. Демографічні втрати. Населення півдня Русі значно зменшилося внаслідок фізичного знищення, захоплення у рабство або втечі у північні ліси. Проте, на думку М.Грушевського, тотального обезлюднення усєї території не відбулося. З настанням більш менш сприятливих умов люди знову починали освоювати полишені землі.

4. Знищення значної частини феодальної еліти. Загибель багатьох князів та дружинників не лише послабила протидію загарбникам з боку місцевого населення, а й суттєво загальмувала і деформувала розвиток феодального землеволодіння та усєї системи феодальних відносин.

Суть ординського іґа полягає, як зазначає О.Бойко, у формуванні та зміцненні стійкої системи залежності руських земель від завойовників. В економічній сфері ця залежність проявляється через систему податей і повинностей (данина, мито та ін.); у політичній – затвердження Ордою князів на престол та видача ханами ярликів на управління землями; у військовій – обов'язок слов'янських князів делегувати своїх воїнів до монгольського війська та брати участь у його військових походах. Стежити за «порядком» на місцях покликані були ханські намісники в руських землях – баскаки. Крім того, з метою ослаблення Русі ординці протягом майже всього періоду свого панування практикували періодичні спустошливі походи (лише до середини XIV ст. було здійснено понад 20 воєнних походів).

Ординське іґо на Русі мало свої особливості:

– руські землі безпосередньо не входили до складу Золотої Орди;

– на території Русі не було створено постійно діючого адміністративного апарату завойовників.

Навіть інститут баскаків на початку XIV ст. фактично ліквідується;

– ординці толерантно ставилися до християнства та православного духовенства (відповідно до монгольських традицій, хан мусив вимагати від завойованих народів покірності, але не відмови від віри та звичаїв).

Монгольське завоювання зумовило появу низки тривалих тенденцій, які помітно вплинули на подальший розвиток східних слов'ян, змінили характер державних структур, відбилися на ментальності народу:

1. Переміщення і своєрідне роздвоєння центру суспільного життя східних слов'ян. Київ втрачає роль об'єднуючого слов'янських земель, внаслідок чого виникають нові центри політичної консолідації: на Заході у XIII – першій половині XIV ст., вагомо заявляє про себе Галицько-Волинське князівство; пізніше (середина XIV-XV ст.) – на Сході піднімається Московське князівство. Цьому сприяла також масова міграція міської та церковної еліти, а також кваліфікованих ремісників до Володимира, а потім до Москви.

2. Консервація та поглиблення феодальної роздробленості, послаблення й затухання інтеграційних процесів між окремими князівствами.

3. Зміна системи управління в державі. В стосунках між князем і місцевою знаттю поступово витіснялися відносини побудовані на принципі васалітету (особиста залежність одних феодалів (васалів) від інших, більш могутніх феодалів (сеньйорів) та запровадження системи підданства. Ця система почала активно впроваджуватися з приходом монголів на Русь. В обмін на свій суверенітет в Орді князь разом з ярликом на управління окремими землями одержував необмежену владу над своїми підданими. До того ж, після загибелі значної частини феодальної еліти (князів, дружинників) формується нова знать (посадники, тіуни), що зростала вже на ґрунті підданства. З часом саме система підданства стала основою формування російської імперії з абсолютною, необмеженою владою монарха.

4. Послаблення обороноздатності Русі призвело до захоплення і розчленування її території сусідніми державами. В XIV-XV ст. південні та західні руські землі опинилися у складі Литовського князівства та Польського королівства, а Південно – Східна та Новгородська землі залишалися під владою Орди.

Таким чином, колишні землі Київської Русі, потрапили під вплив різних держав та культурних традицій, які суттєво змінили характер та динаміку їхнього суспільного розвитку. Водночас поглиблюється етнічна диференціація східного слов'янства і дедалі активніше починають формуватися українська, білоруська та російська народності.

2.9. Галицько-Волинська держава

Наприкінці XII – у першій половині XIII ст. Київська Русь занепадає. Безпосереднім її наступником, на думку М.Грушевського, Б.Лановика та інших істориків, було Галицько-Волинське князівство.

Галицька земля була першою, яка стала на шлях самостійного розвитку, відокремившись наприкінці XI ст. від Києва. Цьому сприяли: вигідне розташування; наявність важливих торговельних шляхів на Захід; великі поклади солі, значення яких зросло після того, як кочівники відрізали Русь від Чорного моря; віддаленість від Києва, що послаблювало вплив центральної влади.

Помираючи, Ярослав Мудрий заповів Галичину своєму внукові Ростиславу. Однак, літописці не засвідчують його в Галичині, а повідомляють про те, що він перебував у князівстві Тмутаракані. Після смерті Ростислава залишилися сини – Рюрик, Василько і Володар. Вони зуміли стати законними спадкоємцями Галичини, і володіли її окремими землями.

Після смерті братів Ростиславовичів син Володаря князь Володимирко (1124-1152 рр.) поступово об'єднав землі Галичини в одне князівство (1141 р.) і переніс у 1144 р. свою столицю до Галича. Від імені нової столиці весь край став називатися Галицьким князівством або Галичиною.

Раптова смерть Володимира не перервала державотворчого процесу в Галичині. За правління його сина – Ярослава Осломисла (1152-1187 рр.) Галицьке князівство стало наймогутнішим на українських землях. Воно розширилося до узбережжя Чорного моря, відбувалося інтенсивне будівництво палаців та храмів, підтримувалися добрі відносини з Константинополем, Угорщиною, Польщею, Німеччиною. Осломисл проводив активний захист галицьких земель. Він зупинив угорську агресію, успішно воював з польським королем, половецькими ордами. Брав участь у боротьбі за Київ, який змушений був визнавати свою залежність від Галича.

Затверджуючи авторитет князівської влади у Галичині, Ярослав Осломисл зіткнувся з активною протидією місцевого боярства, яке дедалі зміцнювалося в економічному і політичному відношенні. Цьому сприяло, насамперед те, що боярство формувалося не з князівської дружини, а з родоплемінної знаті. Свої маєтки галицькі бояри отримали не від князя, а головним чином, шляхом привласнення общинних земель, купівлі або захоплення їх у селян. В їхній руках опинилися також соляні промисли. У другій половині XII ст. боярство відчуло себе настільки сильним, що відкрито намагалось підпорядкувати своїй волі самого князя.

Помираючи, Ярослав Осломисл поділив свої землі між синами Олегом (син від позашлюбної дружини Настасії) і Володимиром (син від законної дружини Ольги). Але бояри вигнали Олега, і посадили на престол Володимира (1187-1199 рр.), який княжив до самої смерті. На цьому припинилася династія Ростиславовичів та й саме існування окремого Галицького князівства.

Волинська земля отримала назву від свого давнього політичного центру – міста Волині. Однак, вже на початку XI ст., це місто зійшло з історичної арени і поступилося місцем новій столиці – Володимирі, заснованому князем Володимиром Великим.

До середини XII ст. Волинська земля не мала власної князівської династії: вона або безпосередньо управлялася з Києва, або ж на Володимирському престолі перебували київські ставленики. Тільки за князівства Ізяслава Мстиславовича Волинь отримала статус вотчини й надовго закріпилася за його родом. Але політична роздробленість, яка охопила у той час землі Київської Русі, не сприяла укріпленню Волинського князівства, яке в окремі періоди перетворювалося у федерацію дрібніших удільних князівств.

Відновити розпорошені землі свого роду вдалося Роману Мстиславовичу, який у 1170 р. після смерті батька – Мстислава Ізяславовича, став волинським князем, а згодом і володарем Галицько-Волинської держави.

Утворення Галицько-Волинського князівства. Об'єднанню цих двох князівств значною мірою сприяли тісні економічні та культурні взаємини, необхідність спільної боротьби проти Польщі та Угорщини. Вже невдовзі після смерті Ярослава Осломисла волинський князь Роман Мстиславович на запрошення галицьких бояр зайняв Галич, але не зміг там закріпитися. Лише у 1199 р. після смерті князя Володимира останнього представника династії Ростиславовичів, він зміг повернутися в Галичину та силою об'єднати її з Волинню. Водночас Роман здобув у 1202 р. Київ, де посадив залежного від себе князя. Відтак, під владу одного князя потрапили всі українські етнічні землі, крім чорнігово-сіверських: уся територія правобережної України увійшла до складу Галицько-Волинського князівства.

Утворення об'єднаної Галицько-Волинської держави з центром у Галичі було визначною подією, оскільки сформувався політичний організм, що мав перейняти та продовжити державницькі традиції Київської Русі.

Державний лад Галицько-Волинської землі, хоча й мав ряд своєрідних рис, в головному був схожий з державним ладом інших князів і земель південно-західної Русі. Верховна влада в Галицько-Волинській державі належала князеві, який спирався на бояр і місцеву знать. Князі мали судові повноваження, очолювали військову організацію князівства. Князеві належало право збору податків, карбування монет і розпорядження скарбницею, визначення розміру і порядку стягнення митних зборів.

Великі князі прагнули здійснювати свій вплив і на церковну організацію (єпископи призначалися за згодою великого князя, і лише потім, вони висвячувалися в сан митрополитом).

Прерогативою великокнязівської влади було керівництво зовнішньополітичними відносинами з іншими державами. Князівство установило зв'язки з Польщею, Угорщиною, Римом, Німеччиною й іншими країнами Європи.

Однак влада князя була не безмежною. Важливу роль відігравала боярська рада, князівські з'їзди, що вирішували питання миру, війни, укладали договори.

Князювання Романа Мстиславовича було досить успішним. Інтенсивно розвивалося господарське життя, розбудовувалися старі і закладалися нові міста, освоювалися нові соляні родовища. Активною і цілеспрямованою була зовнішня політика Романа Мстиславовича. Він здійснив вдалі походи проти Литви, Польщі, Угорщини, половців. Проте Галицько-Волинському князю не вдалося об'єднати всю Русь.

Улітку 1205 р. Роман Мстиславович розпочав військовий похід на Польщу, потрапив у засідку і загинув. Після трагічної смерті Романа, за малолітства синів почала правити його вдова Анна, яку підтримували волинські бояри. Але верхівка галицьких бояр виступила проти об'єднання земель під владою волинської еліти, прагнула зберегти власні позиції навіть ціною збільшення впливу іноземних феодалів (поляків і угорців) на галицькі землі.

Від 1205 р. до 1238 р. тривало боярське панування, що призвело до безладдя і політичного послаблення руської державності. Бояри прогнали малолітніх синів Романа – Данила і Василька і взяли владу у свої руки. Угорський король Андрій II посадив на галицький престол свого малолітнього сина Коломана, а польський князь Лешко Краківський заволодів Перемишлем і прагнув захопити й інші волинські землі. Щоб послабити позиції угорського короля, він, скориставшись незадоволенням галичан свавіллям угорців, запросив на галицький престол Новгородського князя Мстислава Удатного, який у 1219 р. вигнав угорський гарнізон з Галича.

Тим часом сини Романа Мстислава поступово утвердилися на землях Волині, які становили спадщину їхнього батька. Зосередивши в своїх руках економічну і воєнну міць волинського краю та реформувавши військо (зокрема, організували цілі полки з міщан і селян), почали наступ на Галичину. Двічі брати Романовичі здобували Галич (1230 р. і 1233 р.), але лише за третім разом у 1238 р., спираючись на підтримку міщан і духовенства, зуміли там закріпитися. Залишивши за собою Галичину, Данило віддав Волинь молодшому братові Василькові. Хоча, незважаючи на такий поділ, обидва князівства продовжували існувати як єдина держава під зверхністю Данила Романовича, прозваного Галицьким (1238-1264 р.).

Данило Галицький. Відновивши внутрішню єдність своїх земель Данило Галицький зумів Галицько-Волинське князівство перетворити у велику і міцну державу. У 1239 р. Данило Романович знов приєднав до своїх володінь Київські землі, однак невдовзі вони були завойовані монголо-татарами, князь змушений був визнати залежність від Золотої Орди.

Столицю князівства Данило переніс із бунтівного Галича на Волинь, у місто Холм. У внутрішній політиці Данило прагнув забезпечити собі підтримку селян та міщан. Він дбав про розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі

На початку 1241 р. орди Батия вдерлися в Галичину і на Волинь. У той час Данила не було у князівстві. Він подався на Захід, щоб домовитися з правителями Угорщина і Польщі про спільні дії проти загарбників. Однак підтримки він не отримав.

Скориставшись відсутністю Данила, галицькі бояри запросили на престол представника чернігівської династії Ростислава Михайловича, який був зятем угорського короля. У 1245 р. Данило в битві під Ярославом на Сені розгромив Ростислава і його союзників – угорців і поляків. Ця перемога мала велике значення. По-перше, вона надовго зупинила агресію Угорщини і Польщі на українській землі. По-друге, було зламано опір боярської опозиції. По-третє, піднесла авторитет Галицько-Волинської держави. Угорський король змушений був налагодити дружні стосунки з Данилом і навіть одружив свою доньку із сином Данила Левом. На честь цього шлюбу Данило заснував Львів.

Данило прагнув створити антимонгольську коаліцію європейських держав, однак це йому не вдавалося. Тому, щоб уберегти свої землі від спустошення ординців, він поїхав на переговори з ханом Батием до Золотої Орди (1246р.), де добився підтвердження своїх прав на Волинь і Галичину. Політика Данила була спрямована на те, щоб дістати перепочинок і зібрати сили для вирішальної боротьби. Данило звернувся до Папи Римського Інокентія IV з проханням допомогти зібрати рицарів Європи на хрестовий похід проти монголо-татар, погоджуючись за це на перехід своїх земель під церковну юрисдикцію Риму. У 1253 р. він отримав від Інокентія IV королівську корону, але Папа не надав реальної допомоги Данилові у боротьбі проти Орди, і взаємини між Данилом Галицьким і Римом не переросли у стійкий союз.

Формальне визнання залежності від хана давало Данилу Мстиславовичу виграти час для зміцнення держави. За часів його правління велося інтенсивне будівництво, насамперед оборонне. Споруджуються перші муровані фортеці та потужні замки у Бересті, Кам'янці-Подільському, Хотині та інших містах. Загалом, за його правління було засновано близько 70 міст. Щоб підняти економіку держави Данило запрошував до міст ремісників та купців із сусідніх країн.

Ситуація значно ускладнилася наприкінці 50-х років XIII ст. У 1259 р. монголо-татари направили проти Данила величезне військо і змусили його остаточно визнати васалом Орди. За вимогою монгольського воєводи Бурундая були зриті всі укріплення навколо міст. Із тих пір галицько-волинські війська змушені були брати участь у військових походах монголо-татар на сусідні держави. У 1264 р. Данило Романович помер і був похований у Холмі.

За наступників Данила Галицького держава поступово втрачала свою велич, але залишалася єдиною ще майже століття.

Серед синів Данила найенергійнішим правителем виявився Лев Данилович (1264-1301 рр.) Він розширив батьківські володіння, приєднавши Люблінську землю, що належала Польщі й частину Закарпаття з містом Мукачеве. У 1272 р. переніс столицю до Львова, укріпив його фортеці. Налагодив інтенсивні дипломатичні відносини з Чехією, Угорщиною, Литвою.

Наступник Лева – його син Юрій I (1301-1308 рр.), скориставшись усобицями в Орді. Відсунув південні кордони своєї держави до нижньої течії Дніпра й Південного Бугу. Переніс столицю до Володимира – Волинського. У 1303 р. утворив окрему Галицьку церковну митрополію (Київський

митрополит у 1299 р. переніс свою резиденцію на північ, до Володимира-на-Клязмі). Галицька митрополія безпосередньо підпорядковувалася Константинополю

Після смерті Юрія I Галицько-Волинська спадщина перейшла до його синів Андрія і Лева (1308-1323 рр.). Вони правили спільно. Активно боролися проти Орди. Підтримували дружні відносини з Тевтонським орденом, намагалися протидіяти Литві, натиск якої на північні окраїни Галицько-Волинської держави ставав усе відчутнішим. Брати одночасно загинули в бою з ординцями. Оскільки жоден з них не мав синів, то з їхньою смертю у 1323 р. династія, яку започаткував князь Роман Мстиславович, припинилася.

З припиненням династії Романовичів Галицько-Волинська держава поступово занепадає. Знову посилюються політичні впливи галицького боярства, зростає втручання у внутрішні справи іноземних країн, насамперед Польщі, Угорщини та Литви. Внаслідок цього Галицько-Волинський престол певний час залишався вакантним. Лише у 1325 р. внаслідок компромісу між місцевими боярами і правителями згаданих країн володарем (як виявилось останнім) Галицько-Волинської держави було обрано 14-річного сина мазовецького князя Тройдена та Марії, сестри попередніх правителів Андрія та Лева. Він прийняв православ'я та ім'я Юрія II Болеслава (1325-1340 рр.). Новий правитель проводив активну роботу по зміцненню своїх володінь. Сприяв розвитку міст, надаючи їм Магдебурзьке право. Прагнув обмежити владу боярської верхівки. Намагався налагодити добрі стосунки з Ордою, Литвою, Тевтонським орденом, однак напруженими залишалися стосунки з Польщею та Угорщиною.

Спроби обмежити боярські впливи і зміцнити князівську владу, викликали спротив у бояр. Вони звинуватили його у протегуванні чужинцям і в бажанні запровадити католицизм. Внаслідок боярської змови у 1340 р. його було отруєно на банкеті у Володимирі-Волинському. Одночасно у великих містах почалися виступи проти його прихильників та іноземних купців. Смерть князя Юрія II Болеслава стала переломним моментом в історії Галицько-Волинської держави. З цього часу починається тривала боротьба між її сусідами (Польщею, Угорщиною і Литвою) за українські землі. У другій половині XIV ст. Галицько-Волинська держава перестає існувати, її землі були захоплені Польщею, Угорщиною та Литвою.

ТЕМА 3. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ЛИТВИ І ПОЛЬЩІ (СЕРЕДИНА XIV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

Ослаблені монголо-татарськими нападами, роздроблені на окремі князівства українські землі на початку XIV ст. стали об'єктом експансії сусідніх держав. Передусім Литви та Польщі. Пізніше – Московського князівства, Кримського ханства, Туреччини.

3.1. Приєднання українських земель до Литви

В процесі приєднання українських земель до Великого князівства Литовського історик О.Д.Бойко виокремлює кілька періодів. Кожний з яких мав певні особливості.

Перший етап (1340-1362 рр.) – проникнення литовців на українські землі. Для боротьби з Тевтонським орденом розрізнені язичницькі литовські племена в середині XIII ст. під керівництвом князя Міндовга об'єдналися у єдину державу – Велике князівство Литовське. За часів правління Міндовга (1230-1263 рр.) головним об'єктом литовської експансії стали західноруські (білоруські) землі.

У часи його наступника – Гедиміна (1316-1341 рр.) до складу Литовської держави почалося приєднання (у 30-ті роки XIV ст.) українських земель: Берестейської, Турово-Пінської, Прип'ятської та інших. У 1340 р. син Гедиміна Любарт стає галицько-волинським князем. Внаслідок польсько-угорсько-литовської боротьби за галицько-волинські землі Польща отримує Галичину, Литва – Волинь.

Пізніше, у 50-ті роки XIV ст. скориставшись слабкістю Золотої Орди (у 1362 р. вона розпадається на дві частини з кордоном на Волзі), литовці починають активно наступати на Придніпров'я. Цей наступ очолив брат Любарта – великий князь литовський Ольгерд (1345-1377 рр.), який проголосив, що «вся Русь просто повинна належати литовцям». У 1355-1356 рр. він завоював Чернігово-Сіверщину, а у 1362 р. захопив Київ і всю Київщину. Після того, як влітку 1362 р. військо Ольгерда на р. Сині Води (притока південного Бугу) розгромило татарські війська, – Київщина, Поділля і Переяславщина остаточно відійшли до Литви. Велике князівство Литовське стало найбільшою державою в Європі (столиця – Вільно). Майже 90% населення становили русини, тобто українці та білоруси.

Другий етап (1362-1385 рр.) – утвердження литовського правління. В історичній науці існують різні погляди щодо характеру литовської експансії, природи та сутності самої держави. Радянська історіографія розглядала литовську присутність на українських землях як «колоніальні загарбання», як поневолення українського народу. Частина українських істориків вважають литовців визволителями колишніх земель з-під Золотої Орди (щоправда, «визволителі» надовго залишилися на «визволених» землях).

Утвердження литовського правління на українських землях відбувалося практично без опору з боку місцевого населення. На думку історика Б.Лановика, майже до кінця XIV ст. Велике князівство Литовське було своєрідною федерацією земель-князівств, повноцінними, рівноправними суб'єктами якої виступали

землі Київщини, Чернігово-Сіверщини, Волині та Поділля. Тут збереглася стара система управління, в якій лише руська династія Рюриковичів поступилася місцем литовській Гедиміновичів.

Ураховуючи те, що власне литовські землі становили лише приблизно 10% Великого князівства Литовського, а литовці перебували на значно нижчому рівні суспільно-політичного і культурного розвитку порівняно з людністю приєднаних територій, литовські правителі проводили досить ліберальну політику. Діючи за принципом «старого не змінювати, а нового не впроваджувати». Про це свідчать, зокрема наступні процеси:

- литовці за браком людей для управління своїми величезними завоюваннями дозволяли місцевій українській знаті займати адміністративні посади. При цьому українська знать, зберігаючи свої володіння й обіймаючи посади відчувала себе співгосподарями у державі. За угодами, що уклалися з великим князем, руські князі зобов'язувалися служити йому як васали, а той, у свою чергу, обіцяв послідовно дотримуватися колишніх прав і звичаїв, що існували на цих землях;

- руська (українська й білоруська) мова стала офіційною державною мовою литовської держави;

- руською мовою велося все діловодство, склалися офіційні документи і писалися літературні твори;

- в основі державної правової системи (Литовські статuti 1529, 1566, 1588 pp.) лежали звичаєві писані норми українського права, тобто «Руської правди» та ті норми, які побутували у традиціях українського народу ще за доби Київської Русі;

- зберігалися міцні позиції руського православ'я у Литовській державі. Зокрема, князь Ольгерд та майже всі (10 із 12) його сини були православними;

- литовці запозичили у русинів досвід військової організації, будівництва і укріплення фортець, налагодження податкової системи формування структури князівської адміністрації тощо.

Таку ситуацію О.Д.Бойко називає «ослов'янення» литовських правителів, що певною мірою нагадувала прихід варягів на Русь та їхню асиміляцію у слов'янському етносі (хоча він підкреслює, що цей процес не завершився). Однак, на нашу думку, подібне порівняння не зовсім доречне. На практиці самоуправління українських земель обмежувалося господарськими справами, судочинством, опікою над церквою та іншими дрібними місцевими питаннями і не підривало компетенції центральної влади. В той же час, Литва внесла суттєві зміни в устрій українських земель: вона відібрала владу українських князів і передала її своїм намісникам, а невдовзі, починаючи з правління Ягайла (1377-1392 pp.), у литовській державі дедалі більше набирають сили тенденції до централізації влади.

Третій етап (1385-1480 pp.) – посилення централізму у Литовській державі і ліквідація залишків автономії українських земель. Подією, яка докорінно змінила становище південно-західних руських земель, стала **Кревська унія (1385 р.)**. Основними чинниками, які зближували інтереси правлячих кіл Литви та Польщі були як внутрішня нестабільність, так і зовнішня небезпека, зокрема загроза Тевтонського ордену, посилення московського князівства тощо. За цих умов Польща запропонувала Литві шляхом династичного шлюбу польської королеви Ядвіги та литовського князя Ягайла об'єднати сили двох держав.

14 серпня 1385 р. у м. Крево між Литвою і Польщею було укладено Кревську унію, за умовами якої литовський князь Ягайло, одружуючись з польською королевою Ядвігою, отримував титул короля Польщі, зобов'язувався перейти до католицької віри і окатоличити литовців та «навіки приєднати всі свої рідні землі, литовські та руські до корони Польської» (крім того він брав на себе зобов'язання сплатити колишньому нареченому Ядвіги Вільгельму Австрійському 200 тис. флоринів як компенсацію за порушення шлюбної угоди). Тобто, мова йшла про інкорпорацію (включення, приєднання) Великого князівства Литовського до складу Польщі. Литва певною мірою втрачала свій суверенітет, а Польща отримувала територію у 4 рази більшу за власну. Крім того, Кревська унія кардинально змінювала стратегічні інтереси Польщі, перемістивши їх із Заходу на Схід.

Ягайло активно взявся за втілення унії:

- остаточно оволодів Галичиною (1358 р.);

- відібрав землі галицьких бояр;

- ліквідував українське право і встановив польську владу та суди;

- впровадив латинську мову як офіційну;

- надав привілеї і права польській шляхті та населенню, що сповідує католицизм.

Активна пропольська політика Ягайла зустріла потужний опір з боку литовської, української та білоруської знаті. Опозицію очолив двоюрідний брат Ягайла – литовський князь Вітовт (1392-1430 pp.). По суті він уособлював прагнення частини литовсько-українсько-білоруської знаті до збереження політичної самостійності Великого князівства Литовського. У 1392 р. підтриманий зброєю литовських феодалів та руських удільних князівств, Вітовт був визнаний довільним правителем Литовського князівства. Намагаючись зміцнити внутрішню політичну єдність литовської держави він:

1. Посилує централізацію управління державою. З цієї метою ліквідує південно-західні руські удільні князівства (Волинське, Новгород-Сіверське, Київське, Подільське). У цих землях починають управляти великокнязівські намісники, чим суттєво обмежується колишня самостійність й автономність українських земель.

2. В той же час боротьба Вітовта з татарами і поширення колонізації до Чорного моря співпала з інтересами України. Вітовт, виконуючи плани «великого князіння на всій руській землі», розбудовує на

півдні українських земель систему опорних укріплень (в Брацлаві, Черкасах та ін. містах), ставить фортеці у південних степах (Дністровський лиман), здійснює у 1397-1398 рр. два переможних походи проти Золотої Орди. Однак, поразка литовсько-руських військ на р.Ворсклі 1399 р. від переважаючих сил золотоординських ханів перекреслила мрії Вітовта про об'єднання в межах литовської державності всієї Русі.

3. Втім, незважаючи на військові невдачі Литва зберегла свій економічний і військовий потенціал. Зростанню авторитету Вітовта і зміцненню політичних позицій Литви сприяла перемога об'єднаних слов'янських і литовських сил над Тевтонським орденом у Грюнвальдській битві 15 липня 1410 р.

4. Перемога над Тевтонським орденом, з одного боку поклала край його збройній експансії на слов'янські землі, з іншого – сприяла посиленню впливу у цьому регіоні Литви. Наслідком цього стало укладення у Городлі **Городельської унії (1413 р.)**, яка, фактично заперечуючи положення Кревської унії, підтверджувала існування Великого князівства литовського як окремої незалежної держави.

Нова унія вела до зміцнення литовсько-польського союзу і зростання дискримінації православного населення. Відповідно до цього документа :

– католики могли брати участь у великокняжій раді, однак участь православних у державному управлінні обмежувалася;

– розпоширенню сфери впливу католицизму сприяла роздача католицькій церкві українських земель, заснування католицьких єпископських кафедр у Кам'янці-Подільському та Луцьку.

У 1430 р. умирає Вітовт. Після його смерті литовські і руські князі обрали великим князем Литовським Свидригайла Ольгердовича (1430-1452 рр.), активного супротивника Польщі, який орієнтувався на руських православних феодалів. У тому ж 1430 р. поляки розпочали проти нього війну, захопили Волинь і Поділля. Незадоволені політикою Свидригайла литовські магнати у 1432 р. обрали великим князем литовським Сигізмунда (брата Вітовта), котрий поновив унію з Польщею. В той же час, намагаючись позбавити Свидригайла підтримки з боку православних феодалів, Сигізмунд 15 жовтня 1432 р. урівнює їхні права з литовськими феодалами-католиками. У вересні 1435 р. Сигізмунд остаточно розгромив Свидригайла і його прибічників. Свидригайло вимушений був відмовитися від боротьби за великокняжій престол, обмеживши своє князіння Волинною.

У 1440 р. руські князі організували змову і убили Сигізмунда. Після цього на білоруських і українських землях почалися анти литовські повстання. Литовські магнати на чолі з новообраним великим князем Казимиром IV (1440-1492 рр.) придушили повстання, однак були вимушені піти на поступки місцевим князям і боярам. Зокрема, були відновлені Київське і Волинське удільні князівства, їм була надана автономія. Київським князем став Олелько Володимирович, а на Волині князем залишався Свидригайло.

Однак, поступки православним феодалам Волині і Київщини були тимчасовими. Спираючись на підтримку польських магнатів, литовська влада вже на початку 50-х років почала остаточну ліквідацію залишків автономії українських земель. У 1452 р. після смерті Свидригайла Волинське князівство припиняє своє існування, а у 1471 р. після смерті князя Олельковича було ліквідоване Київське князівство і ці землі стали звичайними провінціями (воєводствами) Литви.

Четвертий етап (1480-1569 рр.) – посилення литовсько-російської боротьби за вплив на українські землі. Остаточна втрата українськими землями у складі Литви автономних прав у часі збіглася з піднесенням Московського князівства. Об'єднуючи навколо себе навколишні землі, воно перетворювалося протягом другої половини XV ст. в єдину централізовану державу. З поваленням у 1480 р. татаро-монгольського іґа Москва все активніше заявляє про себе як про центр «збирання земель Русі».

За цих умов на початку XVI ст. московсько-литовське протистояння загострюється. Війни та збройні сутички тривали майже безперервно: у 1500-1503 рр., 1507-1508 рр., 1512-1522 рр. За цих обставин під впливом зростаючого соціального гніту, релігійної дискримінації, загрози ополячення та окатоличення в українських землях помітно поширюються проросійські настрої. Скасування автономного статусу українських земель викликало невдоволення та опір серед місцевої еліти. Під владу Москви добровільно перейшли князі зі своїми володіннями (Чернігово-Сіверські князі, Воротинські, Бєлевські та ін.); у 1481 р. деякі князі (Олелькович, Бєльський та ін.) організували змову з метою вбивства короля Казимира; у 1507 р. на Київщині та Поліссі відбувалося антилитовське повстання князя Глинського; почалася втеча та переселення селян до російської держави та ін.

Ополячення та окатоличення змушували українське населення активно боротися за свої права. У 1490-1492 рр. Молдавію, Буковину, Галичину охопило селянське повстання під керівництвом Мухи і Борулі. Повстанці захопили не тільки села і невеличкі містечка, а й укріплені міста: Коломию, Галич та ін. Польська шляхта для боротьби з селянами вимушена була просити допомоги у польського короля. Незважаючи на те, що повстанців було доволі багато (більше 10 тис. чол.), але їх неорганізованість, недосвідчене керівництво, брак зброї зумовили поразку цього виступу українського народу за свої національні і соціальні права. У 1492 р. при переправі через Дністер шляхта розгромила повстанців, а Борулю захопили в полон. Муха намагався продовжити боротьбу. Але його захопили і він помер в тюрмі. Це повстання було першим серед серії тривалих повстань українського народу за свої права.

3.2. Політичне і соціально-економічне становище українських земель у складі Великого князівства Литовського

Структура управління. Найвищу щабель державного управління Великого князівства Литовського займали великий князь, великокнязівська Рада та сейм. Вони виконували загальнодержавні, законодавчі та судові функції. На першому етапі розвитку держави в структурі управління значне місце належало удільним князям.

Великий князь був управителем усієї держави: утримував у своїх руках законодавчу, виконавчу та судову владу; керував збройними силами; проголошував війну та мир; здійснював зовнішню політику; призначав і звільняв державних урядовців тощо.

Виконавча влада зосереджувалася в руках центрального уряду (канцлер – начальник канцелярії і міністр закордонних справ, підскарбій – міністр фінансів, гетьман – міністр військових справ) та місцевої адміністрації (воєводи, старости, возні тощо).

Важливою ланкою центральної влади була Великокнязівська Рада, в якій брали участь Гедиміновичі, князі, бояри, магнати, урядовці та міщани. Спочатку це був дорадчий орган, з думкою якого великий князь не був зобов'язаний рахуватися. А вже за привілеями 1492 та 1506 рр. вона отримала право разом з Великим князем проводити дипломатичну роботу, в час його відсутності здійснювати суди і проголошувати мобілізацію. Великий князь не міг без згоди Ради змінювати чи скасовувати її постанови щодо внутрішньої політики, мав радитись з нею, знімаючи чи караючи урядовців, витрачаючи чи вивозячи кошти за кордон. Тобто Рада обмежила владу Великого князя на користь аристократії.

Із залученням до державних справ дрібної шляхти зменшується вплив ради і зростає значення шляхетських зібрань-сеймів. Вже у 1440 р. шляхетський загальний сейм бере участь в обранні князя, що надалі стає традицією. Перший дійсний сейм відбувається 1507 р., перший Литовський Статут (1529 р.) вже визнав сейм як державну установу.

У наступні роки сейми відігравали важливу роль у розвитку державного устрою. Вони прийняли нову редакцію Статуту (1566 р.); здійснили судову реформу, поділивши Литву і руські землі на 30 судових повітів з виборними суддями з-поміж шляхти; повели адміністративну реформу; державу поділили на 13 воєводств, а кожне воєводство – на повіти. На українських землях було утворено 5 воєводств: Берестейське, Підляське, Київське, Волинське й Брацлавське. Воєвод призначав Великий князь, а старост обирала шляхта, князь затверджував цей вибір.

Литовські статuti. Становленню якісно нового рівня правових відносин у Великому князівстві Литовському сприяло створення на початку XVII ст. писаного кодексу законів під назвою «Литовський Статут». Варто зауважити, що вчені звертають увагу на тісний зв'язок литовського Статуту з основними положеннями давньоруського права, наявними у «Руській Правді».

Прагнення шляхти мати свої писані права та закони прискорило законодавчий процес у литовській державі. Після тривалого обговорення перший литовський Статут був ухвалений на сеймі 1529 р. Він надавав шляхті право: публічного суду; володіння землею; апеляції до великого князя; виїзду за кордон; звільняв її підданих від усіляких податків і повинностей на користь князя й адміністрації. Захищаючи інтереси шляхти, Статут обмежував права інших станів, поглиблював соціальну нерівність (мисливський собака оцінювався вдвічі дорожче за «мужика тяглового»).

Посилення ролі шляхти у суспільстві та бажання закріпити свої права законодавчо зумовило прийняття другого Литовського Статуту (1566 р.), в якому було значно розширено розділ про шляхетські права і карні злочини. Зокрема, покарання за вбитого шляхтича було набагато суровішим, ніж за простолюдина. В новому Статуті вже майже відсутній термін «боярин», натомість повсюдно вживається «шляхтич».

Литовський Статут (1588 р.) був діючим правом на землях великого князівства Литовського та в українських провінціях, що увійшли до складу Речі Посполитої. Він визначав права привілейованої верстви – шляхти та посільства (селянства), а також служив нормою для суто народного, так званого «копного» суду, який був своєрідним продовженням старого вічового зібрання. Копа (збори всіх правоздатних членів округи) проводила судовий процес, виносила вирок і виконувала його. До цього суду могли звертатися всі стани суспільства.

Соціально-економічне становище українських земель. Основу економіки українських земель у XIV-XVI ст. складали землеробство, торгівля, традиційні промисли, ремісництво.

Сільське господарство. Аграрний сектор до XVI ст. був зорієнтований на вироблення продуктів для феодалного господарства, забезпечував всім необхідним селян та потреби жителів міст. Феодалне господарство засновувалось на експлуатації селянства, об'єднаного в громади (общини), котрі складалися з кількох дворич, кожне з яких у свою чергу, об'єднувало кілька індивідуальних господарств. По відношенню до феодала двориче виступало як сукупна податкова одиниця. Сільська громада розкладала поміж дворичами всі податки і побори на користь феодала і держави.

Найбільш поширеними культурами були: овес, жито, ячмінь, пшениця, горох, просо, які вирощувалися для власних потреб. Частина виробленого віддавалася феодалам (як натуральний податок), або продавалася у містах (адже феодали стягували податок і грошима). Починаючи з середини XV ст., майже всі податки стягувалися грошми.

У XVI ст. в Західній Європі зріс попит на продукти харчування (там відбулася своєрідна «революція цін», коли внаслідок припливу дешевого золота й срібла з Америки підійнялись ціни на всі товари). Як

зазначає О.Субтельний, ціни зросли у 4-5, а подекуди навіть у 8-10 разів. Зростання цін і попиту на зерно зумовило втягнення українських земель (особливо тих, що знаходилися поблизу притоків Вісли: Західного Бугу, Сяну в міжнародну хлібну торгівлю. Вони стають районами товарного зернового господарства. Вирощене зерно вивозили шляхами до Гданська. А далі – в країни Західної Європи. Вказані процеси, з одного боку, пришвидшили зміни в техніці та технології господарювання (розширення асортименту сільськогосподарських культур, поява водяних та вітряних млинів тощо), з іншого – гостро поставили питання про земельну власність, робочі руки та форми організації праці.

Розширення торгівлі хлібом та іншими сільсько-господарськими продуктами спонукало до появи і розвитку фільваркового господарства. При цьому розширення панських господарств відбувалося за рахунок селянської землі та зростання панщини.

Юридичною підставою для захоплення феодалами общинних земель стала аграрна реформа 1557 р. у Литовському князівстві, яка відбулася на основі закону „Устав на волоки” (волоки – поля). Цим законом передбачалося для здійснення оподаткування відповідно до доходності ґрунту, землі селян і вільні землі вимірювати і ділити на однакові ділянки в трьох полях – волоки, що дорівнювали приблизно від 17 до 22 га, залежно від місцевості. Кращі орні землі забиралися під державне володіння та передавалися магнатам під фільварки. А гроші – поділялися між селянськими господарствами по одній волоці на дворисьце.

В результаті реформи було: зруйновано общину, яка ще за часів Київської Русі відігравала роль організаційного ядра у житті сільського населення; передані шляхті, виведені із обігу общини значні площі родючих ґрунтів; удвічі збільшилися феодальні повинності селян; всі категорії селян були позбавлені права переходу. Джерелами зростання феодальних володінь були також великокняжі дарування, купівля маєтків та освоєння нових земель.

Свої земельні володіння феодали перетворювали на фільварки: багатогалузеві господарські комплекси, що базувалися на постійній щотижневій панщині залежних селян і були зорієнтовані на ринок, зберігаючи при цьому значні риси натурального господарства. Впровадження фільваркової системи сприяло розвитку товарно-грошових відносин та посиленню експлуатації сільськогосподарських виробників.

Торгівля. Важливим сектором економіки виступала торгівля. Внутрішня відбувалася на торгах (торжищах) переважно продуктами рослинництва та ремісничими виробами. Міжнародного характеру набули ярмарки Львова, Луцька, Києва та інших великих міст. Ярмарки відбувалися безперервно протягом року.

Значних змін зазнала зовнішня торгівля:

– різноманітнішає експорт, провідними статтями якого стають зерно, худоба, дерево, відтісняючи на другий план шкіру, мед, віск;

– збільшилися обсяги та асортимент товарів, що імпортувалися: дорогі сукна, вина та багато іншого;

– змінилися великі торговельні шляхи. З середини XV ст. із занепадом Дніпровського шляху втрачає своє значення чорноморська торгівля. Купецькі каравани, що забезпечували торгівлю Північно-Східної Русі зі Сходом, тепер прямують до Константинополя – Стамбулу сухоходом: через Молдавію та Волощину. Економічні інтереси Європи із Сходом зв'язували території Галичини, Волині та Поділля. Уже в XV ст. в Україні приживаються елементи нової торговельної культури: продаж товарів у кредит або під заставу; укладання торговельних контрактів; започатковується іпотечна система землекористування (земля здавалася під заставу).

Розвиток суспільства. Під впливом змін в економіці в українських землях формується станова організація суспільства, яка базується на підставі юридично визнаних прав, привілеїв та обов'язків.

Шляхта. Верхній щабель в соціальній ієрархії займала шляхта, що включала на етапі становлення (XIV-XV ст.) декілька груп панівного класу, які несли військову службу у князя і могли утримувати себе під час походів (представники княжих родів литовської та давньоруської династій, члени великокнязівської ради, найзаможніші феодали і дрібна шляхта. Питома вага шляхти серед українського населення Литви становила майже 5%.

Духовенство – окрема верства українського суспільства. Протягом XIV-XVII ст. його становище, роль і місце були неоднаковими. У литовську добу духовний стан перебував під опікою держави, мав значні права і привілеї, і становив майже 10% населення. Духовенство було біле – світські священники, і чорне – чернецтво. Джерелами існування духовенства, окрім прибутку, що надходив в результаті церковної діяльності, були: десятина, дрібна данина натурою. Деякі великі церкви та монастирі володіли земельними угіддями, селами.

Прагнучи до самостійної «церковної організації» в межах своєї держави, зусиллями литовських князів у 1458 р. була відновлена київська митрополія. Вона управляла діяльністю 10 єпископів та підпорядковувалася безпосередньо константинопольському патріархові. Однак, в XVI ст. у церкві сталося багато подій, які принижували авторитет православної церкви, свідчили про її кризи. На соборах православної церкви (зокрема, влеський – 1508-1509 рр., Берестейській – 1596 р. та ін.) було засуджено: купівлю парафій замість соборного обрання; єпископів та священників-двоєжонців; розглядалися питання про позбавлення сану порушників, занепад церкви та ін.

З XVI ст. активно розгорнули свою діяльність засновані при церквах **братства**: вони рішуче виступали проти патронату литовських та українських панів над церквою (їхня благодійна діяльність по суті перетворилася на патронат, який з XV ст. набуває форми звичайного володіння церквою або

монастирем); проти польсько-католицької пропаганди національних і релігійних обмежень українців, проти аморальності серед духовенства. Братства боронили інтереси православної церкви в судах і перед королем. Опікувалися її матеріальними проблемами, контролювали діяльність єпископів та митрополита, засновували і утримували школи, допомагали знедоленим.

Міщанство. Протягом XIV-XV ст., в процесі перетворення міст в самостійні організації, їх населення формується в окрему спільність – міщанство. Однією з причин усамостійнення міст був ріст населення, що займалося виключно ремеслом і торгівлею. Представники окремих професій об'єднувалися у цехи будівельників, шевців тощо. Перша цехова організація в українських землях виникла у 1386 р. у шевців Перемишля. У XV ст. цехи поширилися на всю Україну. Вони стали самоуправною, досить замкненою громадою із власним статутом, судом і виборним «цехмайстром» на чолі. Подібна організація сприяла підвищенню якості продукції, ввела контроль над нею тощо.

Міщанство поділялося: на декілька головних прошарків: патриціат (найбагатші та найвпливовіші городяни й промисловці); бюргери (цехові майстри та торговці середнього рівня залежності) та плебс (ремісники, дрібні торговці та селяни).

Магдебурзьке право. Деякі великі українські міста одержали право місцевого самоврядування (Магдебурзьке право). У 1356 р. таке право одержав Львів, у 1374 р. – Кам'янець-Подільський, у 1432 р. – Луцьк, у 1497 р. – Київ. Протягом XV-XVII ст. Магдебурзьке право стало основою життя більшості українських міст. Його суть полягала у звільненні міста від управління й суду великих земельних власників і дарування йому права на створення органу місцевого самоуправління – магістрати. До складу якого входили обрані громадою рада на чолі з бургмістром, радники – «райци» (члени міської ради), колегія присяжних (судові засідателі), писар.

Однак Магдебурзьке право розповсюджувалося лише на католиків, православні міщани не мали права на участь в управлінні містом. Тобто, панування у містах, які мали Магдебурзьке право, переходило до рук переселенців-поляків та німців. Православні українці повинні були навіть селитися в ізольованих кварталах, їм заборонялося проводити релігійні процесії і навіть дзвонити на похоронах. Все це створювало умови для іноземної колонізації та вело до загострення національно-релігійних відносин.

На Правобережній і Лівобережній Україні самоуправління містами враховувало регіональні особливості та норми звичаєвого права. Зокрема, у менших містах, які називалися ратушними, козацька старшина відала справами козаків, а виборна міська влада – справами міщан.

Селянство. Найбільшою соціальною групою за кількісним складом (майже 80 % населення України) і, водночас, найнижчим станом в суспільній ієрархії було українське селянство. Його соціально-економічне та правове становище від середини XIV ст. усе більше ускладнюється. Колишні категорії селян Київської Русі із зміною політичного статусу українських земель поступово трансформуються і набувають характеру, що відповідав економічним інтересам литовсько-польської влади.

Селянство було неоднорідним. Залежало від форм феодальної експлуатації та характеру повинностей. Його поділяють на три групи: чиншове, тяглове, службове.

Чиншові селяни або данники, які сплачували феодалам натуральну і грошову ренту (чинш). Данники – це особисто вільні та економічно незалежні селяни-общинники, які були спадкоємцями господарсько-правових ознак смердів часів Київської Русі. У ході формування фільваркової системи ця категорія селянства поступово зникає.

Тяглові селяни (включали різні групи раніше безземельних селян), які вели господарство на безземельних ділянках, що належали феодалам. Основними формами експлуатації цієї категорії селянства була відробіткова рента (панщина), державні податки (серебщина), державні повинності (будування мостів, прокладання доріг, ремонт замків).

Службові селяни – це ремісники, рибалки, конюхи, бортники, які обслуговували двір феодала. Окрім основної роботи, вони залучалися до відбування панщини та сплачували данину.

У процесі зростання феодального землеволодіння, утвердження фільваркової системи відбувається зближення між різними категоріями селянства та відчуження його від власності на землю. З кінця XV ст. – протягом першої половини XVI ст. право на землеволодіння еволюціонує. Литовські статuti (1529, 1566 рр.) обмежили право власності селян на землю та прискорили процес її захоплення феодалами. На відібраних землях шляхта влаштувала свої фільварки, вважаючи ці землі за свою власність.

Проте, ані постійне збільшення усіх видів ренти, ані остаточне захоплення селянських земель не задовольняли зростаючих потреб держави та феодалів, які прагнули повного контролю над селянами. Поступово залежність селян від феодалів юридично оформилася як залежність кріпосна. Суть кріпацтва полягала у позбавленні селян права на землю та прикріплення їх до землі феодала, у запровадженні обов'язкових селянських робіт на пана (панщина), у остаточному обмеженні громадянських прав та свобод селянства.

На українських землях у складі Великого князівства Литовського закріпачення селян розпочалося з 1447 р. Кріпаками вважалися селяни які не мали власного господарства і жили у чужих дворах («підсусідки»), та збіднілі селяни, яким дозволялося освоювати цілині землі за межами орних полів («загородники»). У 1543 р. було заборонено переходити від одного до іншого пана. «Устав на волоки» (1557 р.) встановив дводенну панщину, а останню крапку в законодавчому оформленні кріпосного права поставили «артикулі» польського короля Генріха Валуа (1573 р.) та третій Литовський Статут (1588 р.). Ці закони:

- позбавляли селян права розпоряджатися своїм майном;
- тривалість панщини визначалася волею пана;
- селянин, який прожив на землі феодала 10 років, ставав його кріпаком.

Таким чином, законодавство, впроваджене за литовсько-польської доби на українських землях, утворило правове поле для розвитку феодального землеволодіння, експлуатації покріпаченого селянства. За даними історика В. Кульчицького, вже до кінця XVI ст. в Україні було покріпачено до 20% селянства.

3.3. Польська експансія на українські землі

У квітні 1340 р. через боярську змову загинув галицько-волинський князь Юрій II Болеслав. Смерть князя, на думку О.Бойко, стала своєрідним сигналом до нового вторгнення Польщі в українські землі. При цьому експансія здійснювалася під прикриттям гасла захисту католиків Галичини.

Загарбницькі плани підтримували три соціальні верстви Польщі: по-перше, магнати південно-східного регіону країни, які сподівалися поширити свої володіння на українські і білоруські землі; по-друге, католицька церква, яка прагнула здобути нових віруючих; по-третє, багаті міщани великих міст, зокрема Кракова, котрі воліли підпорядковувати собі важливі торгові шляхи в Галичині.

Наступний король – Казимир III вже 1340 р. продовжив експансію на землі Галичини. Однак, місцеве населення підняло повстання, на чолі якого став Дмитро Дедько. Казимир III був змушений визнати Дедька правителем Галичини. А той – формальне верховенство польського короля.

Смерть у 1344 р. Дедька стала приводом для активізації боротьби Польщі, Угорщини та Литви за спадщину Галицько-Волинського князівства. Домігшись нейтралітету Золотої Орди, Казимир III у 1349 р. розпочав другий широкомасштабний наступ на українські землі. Ідеологічною основою вторгнення стало поширення католицизму на Схід, захист католиків.

У 1366 р., після тривалої боротьби з Литвою та місцевим українським населенням Польща підпорядкувала собі Галичину і частину Волині (територія Польщі збільшилася майже у 1,5 рази, на підкорених землях проживало 200 тис. осіб).

Польське проникнення в українські землі кардинально відрізнялося від литовського:

- польський уряд з самого початку утвердження в цьому регіоні намагався зробити його своєю провінцією;

- утверджувалося польське право та адміністративна система;

- витіснялося православ'я шляхом утвердження католицизму.

У 1370 р., після смерті Казимира, внаслідок династичної угоди Галичина переходить під владу Угорщини. Однак після Кревської унії (1385 р.) Польща у 1387 р. остаточно приєднує Галичину до своїх володінь. С цього часу на території Галичини:

- розпочинається активне ополячення та окатоличення;

- на галицьких землях утворюється Руське воєводство, яке згодом перетворилося на провінцію Польського королівства;

- латина стає офіційною мовою;

- всі привілеї та права надаються винятково польській шляхті та католицькому населенню (частина галицьких бояр прийняла католицизм, який давав змогу отримати рівний з поляками правовий статус).

Проте, Польща не задовольнилася Галичиною, вона претендувала й на інші землі Великого князівства Литовського. Кревська унія стала першою спробою Польщі поглинути литовську державу. Однак опозиційний рух на чолі з литовським князем Вітовтом зашкодив реалізувати цю мету. А після переможної битви під Грюнвальдом (1410 р.) Литва укріпила свої позиції. Згідно з Городельською унією (1413 р.) між польським королем Ягайлом і великим литовським князем Вітовтом Польща змушена була визнати право на існування самостійного Великого князівства Литовського. Проте Польща не відмовлялася від поглинання Литви. Однак вона змінила тактику: замість зовнішнього тиску розширити сферу впливу на литовські території вона намагалася вирішити цю проблему із середини – через литовську еліту. Саме тому, підкреслює О.Д.Бойко, однією з умов Городельської унії було зрівняння в правах шляхти католицького віросповідання Королівства Польського та Великого князівства Литовського (право повністю розпоряджатися своїми землеволодіннями, обіймати державні посади тощо). Отже, унія спричинила два протистояння: між православними народними масами й окатоличеною знаттю Великого князівства Литовського. В свою чергу це спровокувало в українських землях глибокий розкол, посилювався соціальний, національний та релігійний гніт.

Після смерті Вітовта (1430 р.), коли князем Литовським був Свидригайло, Ягайло у 1431 р. знову продовжив боротьбу за землі Волині, наслідком якої став перехід західного Поділля до Польщі. Завоювання супроводжувалося активною колонізацією: у Галичині було утворено три воєводства – Руське, Бельзьке та Подільське. Тут запроваджувалося польське право, було нав'язано польський адміністративний апарат, створено шляхетське самоуправління. Відбувається процес зближення родової знаті з військово-службовим станом та їх об'єднання в одну панівну верству – шляхту (від давньонімецького *slacht* – порода, рід).

Посилилося гноблення селян Галичини: їм надавали малі ділянки землі в тимчасове користування, за які вони відробляли панщину, платили грошові податки й численні натуральні данини. До 1435 р.

селянину дозволялося залишити свого поміщика тільки після різдвяних свят, а в 1505 р. було повністю заборонено будь-які переходи.

Варто підкреслити, що українці не мирилися із підневільним становищем. Першим збройним народним виступом проти Польщі було повстання під приводом Мухи у 1490-1492 рр. воно охопило Північну Буковину, Галичину, Західне Поділля. Загальна чисельність повстанців нараховувала до 10 тис. чол. Для боротьби з повсталими польський уряд навіть запросив на допомогу пруських лицарів. Після поразки селянський ватажок був ув'язнений у тюрмі в Кракові.

Люблінська унія. Захопивши західноукраїнські землі Польща продовжила наступ на українські землі, які були під владою Литви. Остання ж з початку XVI ст. опинилася перед наростаючою небезпекою ззовні, передусім з боку московського князівства (Московії) та Кримського ханства.

Московське князівство, практично скинувши у 1480 р. ординське іго, почало претендувати на землі колишньої Київської Русі (так виникла доктрина так званого третього Риму). У січні 1493 р. князь Іван III проголосив себе «государем всієї Русі». Відповідно до цього діяли і наступні правителі Московської держави. Вже на початку XVI ст. Литва втратила сіверські землі (1507-1508 рр.), Чернігів і Стародуб (1522 р.).

Становище Литви ускладнювалося й появою Кримського ханства. В середині XIV ст. в Золотій Орді посилювалися відцентрові тенденції, почався розпад цієї держави. У 1449 р. відокремилися від Орди кримські татари, які утворили своє державне об'єднання – Кримське ханство.

Новостворена державність була слабкою. У політичній сфері відбувалася постійна боротьба за владу, супротив місцевої знаті процесам централізації. Не сприяло зміцненню держави і становище в економічній сфері: навіть на початку XVI ст. кримські татари не знали осілого землеробства, вели кочовий спосіб життя. Основою господарства було кочове скотарство і примітивне землеробство, що не забезпечувало потреб ні держави, ні місцевого населення. Вирішували свої внутрішні проблеми кримські хани шляхом зовнішньої експансії. Маючи численну армію (на початку XVI ст. – майже 100 тис. озброєних вершників), Кримське ханство робило постійні набіги на сусідні землі.

Українські землі були одним з основних об'єктів татарських набігів. У 1448 р. татари вперше вторглися на Поділля. Незважаючи на те, що засновник Кримського ханства Хаджи-Гірей певний час був союзником Литви, це не заважало його суперникам у боротьбі за владу час від часу робити набіги на Галичину, Волинь та Поділля.

На початку 80-х років XV ст. татарська експансія розширюється і набуває рис систематичності. Вже у 1482 р. кримський хан спустошив та пограбував Київ. Татарська агресія принесла з собою величезні руйнації, пожежі, пограбування, вбивства, захоплення місцевого населення в полон з метою продажу в рабство. Оскільки вона здійснювалась цілеспрямовано і регулярно (від 1450 до 1556 року татари зробили 86 великих грабницьких походів на українські землі), виникла серйозна загроза не тільки суспільному життю, а й самому існуванню українського народу.

У середині XVI ст. наростаюча криза у Литовській державі сягнула критичної межі. У 1549 та 1552 рр. вона не змогла протистояти двом великим вторгненням татар. У 1558-1583 рр. Литва вела нову тривалу війну з Московією – так звану Лівонську війну. Виснажені величезними військовими витратами й опинившись перед загрозою зовнішнього вторгнення, литовці звернулися до Польщі за допомогою. Поляки погодилися. Але поставили головною умовою об'єднання в одне ціле Польщі і Литви, яких до цих пір пов'язував лише спільний монарх.

Незважаючи на небажання великих литовських магнатів створювати єдину з Польщею державу, втрачаючи при цьому свої певні права і привілеї, урахувавши невдачі Литви у Лівонській війні та у боротьбі з Московією литовські магнати змушені були піти на відновлення переговорів. 1 липня 1569 р. було затверджено, окремо польським і литовським сеймами **Люблінську унію**, яка передбачала:

– об'єднання Польщі і Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу Річ Посполиту;

– на чолі об'єднаної держави стояв монарх, який титулувався королем польським і великим князем литовським, обирався на спільному польсько-литовському сеймі;

– спільними для Польщі та Литви були сейм і сенат;

– запроваджувалася єдина грошова одиниця;

– Литва зберігала певну автономію, маючи окремі закони – Литовський статут, судову систему, військо, уряд і адміністрацію;

– до Польщі, у складі якої вже перебували Галичина, Холмщина та Західне Поділля, відходили всі українські землі, що раніше належали литовцям: Підляшшя (сьогодні – територія Польщі), Волинь, Поділля, Брацлавщина та Київщина;

– українська шляхта зрівнювалася у правах із польською та литовською.

Вимоги української еліти на Люблінському сеймі були мінімальні: збереження станових привілеїв та руської мови в офіційному діловодстві, свобода віросповідання.

Люблінська унія – це подія надзвичайної політичної ваги. По-перше, завершився об'єднаний процес між Литвою і Польщею, започаткований у 1385 р. у Крево; по-друге, нове державне утворення призвело до кардинальних геополітичних змін в регіоні та вплинуло на зовнішньополітичні орієнтації

сусідніх держав; по-третє, Польща отримала можливість безпосередньо втручатися у справи тепер вже усіх українських територій.

Наслідки Люблінської унії. Люблінська унія створила потужну політико-правову базу для здійснення великомасштабної стратегії, спрямованої на згортання національного життя в українських землях, розширення та зміцнення на них панівного становища польської шляхти, посилення економічних та соціальних утисків місцевого населення, встановлення кріпосного права, пограбування природних багатств, ліквідацію духовних та культурних цінностей.

Наслідки втілення в життя цієї стратегії були для України фатальними.

По-перше, втрата значної території (Підляшшя, Волині, Брацлавщини та Київщини), де найдовше зберігалася політична та економічна відокремленість від державного організму Литви, на тривалий час загальмувала розвиток автономістських тенденцій в українському суспільстві.

По-друге, зміни в адміністративно-територіальному устрої. Впровадження чужих за своєю природою виконавчих та судових органів, засилля в них іноземців і відсторонення від влади українців – призвели до згасання національного життя, державних традицій.

По-третє, Люблінська унія прискорила процес поляризації в тогочасному суспільстві. Українські князі та шляхта не скористалися нагодою. Щоб заявити у сеймі право України бути, як Польща і Литва, третім рівноправним учасником федеративної Речі Посполитої.

По-четверте, унія відкрила польським магнатам та шляхті широкі можливості для захоплення українських земель. Причому, король роздавав землі на «вічність» шляхті не лише «порожні», а й залюднені селянами та козаками. Польські магнати (Потоцькі, Калиновські, Жолкевські та багато інших) захоплювали велетенські володіння (особливо на Брацлавщині та Подніпров'ї), нещадно гнобили селянство та міщан, утискували козацтво (деякі шляхтичі навіть катували й вбивали селян та міщан, спалювали села).

По-п'яте, зміцнення та зростання феодалної власності на землю посилювало кріпацтво. «Артикули» Генріха Валуа (1573 р.) запроваджували необмежену панщину «з волі пана». Литовський статут 1588 р. встановлював норму, за якою селянин, що прожив на землі пана понад 10 років, ставав кріпаком; до 20 років було продовжено термін розшуку селян-втікачів та повернення їх до пана. Шляхтич регламентував повинності селян, розпоряджався їхнім майном та життям. Селянин знаходився в юрисдикції вотчинного суду.

По-шосте, на руйнування старого аграрного ладу був спрямований «Устав на волоки» (1577 р.), за яким господарство селянина підпорядковувалося інтересам фільварку: посилювалося майнове розшарування, збільшувалася панщина, зростала натуральна й грошова рента.

По-сьоме, магнати й шляхта безжалісно експлуатували природні багатства. Зокрема, з метою розширення орних земель вони вирубували старовинні пущі, випалювали ліси.

По-восьме, унія посилювала дискримінацію українського населення в містах. Українцям перешкоджали при вступі до ремісничих цехів. Обмежували в праві на проживання у містах, обкладали непомірними податками. У містах господарювали євреї, німці, поляки, які займалися торгівлею, орендували фільварки і промисли.

По-дев'яте, після унії з боку польської влади та католицької церкви в українських землях активізується політика витіснення української мови, культури, православної церкви.

3.4. Формування українського козацтва

Термін «козак» вперше зустрічається у початковій монгольській хроніці (1240 р.). У перекладі з тюркських мов він означає «одинокий», «схильний до завоювання». Пізніше, у XIV ст. цей термін вміщено в словнику половецької мови (1303 р.) і трактувалось як «страж», «конвоїр». Щодо українських козаків то перше письмове повідомлення про них міститься у «Хроніці» М.Бельського, який у 1489 р. повідомляв про козацьку допомогу польським військам наздогнати татарський загін на Брацлавщині.

Теорії походження козацтва. До сьогодні проблема виникнення українського козацтва є дискусійною. Історик О.Д.Бойко виокремлює більше десяти версій походження козацтва. Серед них можна назвати наступні:

1. Хозарська – ототожнює козаків з давніми народами степу «козарами» або «хозарами»;
2. Черкаська – вважає виникнення козацтва одним із наслідків процесу міграції в Подніпров'я черкесів (черкасів), які до того проживали в Тмутаракані;
3. Татарська – виводить козацький родовід з татарських поселень, що виникли на Київщині ще за часів Володимира Ольгердовича (князь київський, копильський, случький, приблизно 1362-1389 рр.) та Віговта (великий князь литовський, 1382-1392 рр.), де шляхом злиття татарського населення з місцевими жителями утворилася якісно нова верства – козацтво;
4. Автохтонна – доводить, що ніби то козацтво є прямим спадкоємцем вічових громад Київської Русі. Які за литовської доби не зникали, а лише трансформувалися у військово-службові формування, підпорядковані великому князю литовському;
5. Болохівська – пов'язує козащину з існуванням в давньоруських автономних громад так званих болохівців, які після встановлення монгольського іґа добровільно прийняли протекторат Орди;

6. Бродницька – висвітлює генетичний зв'язок козацтва зі слов'янським степовим населенням періоду Київської Русі – «бродниками», які жили у пониззі Дунаю;

7. Уходницька – пов'язує виникнення козацтва з утворенням на території Наддніпрянщини громад вільних озброєних людей, котрі прибували за рибою, бобрами, сілью, дикими кінями та іншою здобиччю;

8. Захисна – пояснює появу козацтва необхідністю дати організований відсіч наростаючій татарській загрози;

9. Соціальна – виникнення козацтва пояснює посиленням економічного, політичного, національного та релігійного гніту, яке штовхало селянство до масових втеч на вільні землі та самоорганізацію в нових місцях проживання.

Існують й інші теорії. Однак жодна з них не може пояснити виникнення козацтва, оскільки базується на якомусь одному чиннику, хоча більшість з них містить раціональні зерна.

Причини виникнення і джерела козацтва. Відомо, що те чи інше історичне явище зумовлено, як правило, низкою чинників. На думку О.Д.Бойко, чинниками, що створювали можливість появи козацтва були:

- існування великого масиву вільної землі із сприятливими для життєдіяльності умовами;
- досвід освоєння південних територій уходниками, добичниками, бродниками та ін.;
- природне прагнення людей до міграції в пошуках кращого, до самозбереження, самоствердження і самореалізації.

Однак можливість і реальність це різні речі. Можливість не завжди може трансформуватися в реальність. Процес зародження козацтва був зумовлений реаліями життя, реальними причинами. Серед них можна виокремити:

- **економічні:** захоплення польськими, литовськими та українськими феодалами земель; нестача у селян власної землі; трансформація феодальних землеволодінь у великі товарні господарства; господарське освоєння та заселення вільних земель Подніпров'я та за дніпровськими порогами, так зване Дике Поле;

- **соціальні:** посилення феодальної експлуатації українських селян та міщан з боку феодалів; збільшення повинностей і податків; запровадження кріпосної залежності селян;

- **політичні:** витіснення польською владою з політичного життя українців, обмеження їх прав і свобод; прагнення польської влади перетворити козацтво на стражів південних рубежів Речі Посполитої від турецько-татарських нападників; бажання установити контроль над втекачами за Дніпрові пороги;

- **національні:** політика ополячення українського населення; утиски і обмеження української культури та мови; наступ католицької церкви на права православного населення;

- **військові:** зростання зовнішньої загрози, пов'язаної з боку Кримського ханства, пізніше – Турції; прагнення козаків захистити себе і свою землю від спустошливих набігів татарських орд.

Саме поєднання економічних, соціальних та інших чинників і викликало появу козацтва. Незаселені південні території відзначалися великими багатствами. Саме сюди кожної весни направлялися ватаги чоловіків на «уходи» – полювати на диких звірів, ловити, в'ялити та солити рибу, збирати мед диких пчіл тощо. На зиму більшість уходників поверталися додому. Але були й такі, що не бажали коритися польській владі залишатися в степу постійно, закладаючи там свої зимівки (засіки) та хутори.

Спочатку цим промислом займалися в основному мешканці Придніпров'я. Однак в процесі посилення економічного, національного, релігійного гніту до них почали приєднуватися втікачі з інших українських земель – Галичини, Західної Волині, Західного Поділля.

Соціальний склад козацтва був досить різноманітним: кріпосні селяни, міщани, а також усі незадоволені феодально-кріпосницькими порядками та національно-релігійним гнобленням. В цілому ж соціальну природу козацтва визначили джерела його формування, які під впливом соціально-економічних факторів склалися в різні періоди його існування. Проблеми, які довелося розв'язувати литовській владі і порубіжному українському суспільству в другій половині XV – на початку XVI ст. спричинили, з одного боку, масове показачення всього населення прикордонних міст і сіл. На боротьбу з татарами виступали бояри, службові люди, міщани, осілі козаки, що володіли нерухожим майном, як мінімум – власним будинком та селяни навколишніх сіл.

З іншого боку, економічні мотиви прискорювали зростання верств добитчиків та уходників-промисловців, що поповнювалися на цьому етапі за рахунок ремісників, торгових людей, неосілих козаків, безземельних селян або ж власників незначних земельних ділянок – городники, халупники, комірники, підсусідки – тісно не пов'язаних із землеробством і готових займатися допоміжними промислами, в тому числі й козакуванням.

В українському козацтві існувала і аристократична, рицарська течія, яскравими представниками якої були Д.Вишневецький, відомі шляхтичі С.Копицький, І.Свирговський, Л.Чорницький, Я.Шах та інші, хто з патріотичних мотивів відмовлявся від своїх багатств, цивільної служби і цілком віддавався козакуванню.

Еволюція козацтва. Перші згадки про козацтво датуються XIII ст, проте як окрема соціальна верства, зі своїми окремим устроєм, звичаями, організацією, козацчина почала формуватися водночас з шляхтою протягом XVI-XVII ст. Майже до кінця XVI ст. термін «козацтво» фіксував не соціальний статус, а спосіб життя, род занять, і лише на порозі XVI та XVII ст. козацчина приймає певні вироблені форми.

В процесі формування козацтва можна виокремити три періоди (в науковій літературі існують й інші варіанти періодизації):

Перший період – кінець XV ст. – до середини XVI ст. протягом століття козацтво було переважно суспільно-побутовим явищем, не маючи сталої структури й організації. На ранньому етапі свого розвитку в козацтві поруч із захисними функціями уживалися елементи руйнівного характеру. За прикладом татар з південноукраїнських сіл та замків виходили в степ ватаги шукачів легкої здобичі.

Однак, походи на татарські улуси становили тільки одну із сторін діяльності низових козаків. Величезні простори необроблених і незаселених земель сприяли розвитку ухадництва. Дрібна шляхта, міщани та селяни навесні відправлялися в південні степи на промисли, де вони займалися мисливством, рибальством, бортництвом, добували сіль. З огляду на постійну небезпеку збройних сутичок з татарами, ухадники об'єднувалися у невеликі ватаги або громади і відповідно озброювалися. Для зберігання та переробки продукції з промислів та захисту від ординців споруджувалися тимчасові стоянки-засіки (січі) або ж «городці». З розширенням колонізаційної діяльності створюється ціла система українських осередків, розташованих на південь р. Самари аж до татарського прикордоння.

Показання населення посилювалися і в результаті змін у землеволодінні та зародження товарно-грошових відносин у Великому князівстві Литовському. Виключення селян із розряду землевласників, збільшення відробіткової ренти та зростання позаекономічного примусу викликали у них негативну реакцію і спричинили їх втечі на вільні землі.

Другий період – з середини XVI ст. настає новий етап в історії українського козацтва. У цей же час козацтво зростає чисельно, виникає два його різновиди: низове і городове, формуються організаційні структури (Запорозька Січ, козачі реєстрові загони). Цей етап супроводжувався перенесенням виробленого в степах козацького ладу на волості, створюючи тим самим передумови становлення нового соціального стану. В цей час відбувається послаблення української присутності в середовищі панівних верств Литви. В ході проведеної владою ревізії прав на шляхетство значна частина українського боярства не довівши своє право на землеволодіння жалуваними грамотами, була переведена до розряду державних селян.

Південноукраїнське боярство було змушене відстоювати свій статус військовою службою у складі реєстрового козацтва. Саме з цієї категорії вирости визначні козацькі вожді П.Сагайдачний, М.Дорошенко, Б.Хмельницький та ін. Отже, бояри та слуги стали ще одним важливим джерелом поповнення козацтва.

У формуванні козацького стану взяли участь тисячі безпомісних і дрібних шляхтичів з Волині та Галичини, отримавши за конституцією варшавського сейму 1590 р. земельні володіння у Подніпров'ї та Лівобережжі. Серед прибулих було немало й таких, хто головним своїм заняттям вважав військове ремесло.

Втім, у цей період (друга половина XVI – на початку XVII ст.) козацтво формувалося переважно за рахунок селянства і міської бідноти, верств, що найбільше потерпали від шляхти.

Третій період – перша половина XVII ст. У цей період козацтво перетворюється на провідника, оборонця і захисника інтересів українського суспільства, православ'я. Запорозька Січ – основа українського козацтва стає помітною військово-політичною силою у Речі Посполитій і в Східній Європі, з нею починають рахуватися монархи Туреччини, Московії та інших держав.

Реєстрове козацьке військо. Зростання козацтва викликало занепокоєння серед правлячих кіл Польщі й Литви. Для приборкання непокірної козацької вольності було вирішено взяти частину козаків на державну службу та надати їм певні привілеї. Тим самим передбачалося, з одного боку, зміцнити свої збройні сили на південних кордонах де посилювалася татарська загроза, а з іншого – розколоти козацький рух, протиставити офіційно визнану державну частину решті козацтва.

Перші спроби перетворити козацтво на державне військо були в 1541 р, коли Сигізмунд I наказав укласти реєстр (список) їх в Київському, Канівському та Черкаському округах. Але лише у другій половині XVI ст. козацтво здобуває правове визнання польської влади. У 1572 р. король Сигізмунд II Август видав універсал про утримання найманого козацького формування. 300 козаків було прийнято на державну службу, записано в реєстр (список) і отримало правовий статус регулярного війська. Внесені до «реєстру» козаки вилучалися з підпорядкування місцевих властей і переходили під владу гетьмана. Отримання реєстровими козаками особливих прав та привілеїв стало початком козацького імунітету для всього козацтва, підставою формування його як козацької верстви. Всупереч бажанням уряду козацтво зробило власні висновки з цієї реформи: хто козакував, той вважав себе вільним від будь-якої місцевої влади, окрім свого старшого. Розпочалося масове показання українського населення і «реєстр» на деякий час припинив своє існування. Утворений Сигізмундом II загін козаків був розформований.

Перші офіційні державні реєстри козаків датуються кінцем 70-х років XVI ст. Після поразки у Лівонській війні та активізацією низового козацтва уряд Речі Посполитої повернувся до ідеї відновлення реєстрових формувань. Король Стефан Баторій у 1578 р. вписав до реєстру 500 козаків, які за свою службу звільнялися від податків, одержували землю на правах рангового володіння та платню (15 флоринів на рік), зберігали військово-адміністративну незалежність та судовий імунітет. Командиром призначався черкаський староста Д. Вишневецький. З кінця XVI ст. козацьке реєстрове військо стало називатися Запорозьким. Реєстровці отримали резиденцію-містечко Трахтемирів (неподалік від Канева) та військові регалії: малинову корогву, військову печатку, бунчук, бубни і труби. У місті повинен був розміститися арсенал, а у міському монастирі – козацький шпиталь. Крім того, король надавав право православним привілею постачати козакам шаблі.

Так було покладено початок реєстровому козацькому війську. Основним завданням якого була охорона кордонів та контроль за нерєстровим козацтвом, що фактично опинилося поза законом.

У подальшому чисельність реєстрових козаків збільшувалася: у 1590 р. – 1000, 1625 р. – 6000, у 1630 р. – 8000 осіб. Удосконалювалася їхня організаційна структура. Реформування реєстрового козацтва розпочав П. Сагайдачний, який був гетьманом війська Запорозького у 1610-1622 рр. Він вперше створив дисципліновану козацьку армію, яка стала дійсно боездатним військовим формуванням.

Важливим кроком у становленні козацтва став його адміністративний поділ. У 1625 р. організаційно реєстрове козацтво мало 6 полків: Білоцерківський, Канівський, Черкаський, Корсунський, Переяславський і Чигиринський. Полки поступово набували статусу військово-територіальних одиниць. Їх назва походила від назви міст, де перебувало управління полком і проживала полкова старшина на чолі з полковником.

Однак, після козацько-селянських повстань 1620-1630-х років привілеї та права козацтва були значно обмежені. У 1638 р. польським сеймом, після придушення повстання на чолі з полковником реєстрових козаків П.Павлюком (Бутом), була прийнята «Ординація війська Запорозького реєстрового», яка зменшила реєстр до 6 тис. і обмежила привілеї й права козаків. Було ліквідовано виборність старшин і скасовано козацьке судочинство. На військові посади призначалися представники польської або полонізованої шляхти. Два полки реєстровців повинні були постійно перебувати на Січі. На початку визвольної війни у травні 1648 р. всі реєстрові полки приєдналися до повсталих козаків, склавши основу армії. Таким чином, протягом XVI ст. склалося три чітко не розмежовані категорії козацького стану:

- реєстрові козаки – кількісно обмежене формування, яке перебувало на королівській службі;
- нерєстрові козаки – основна частина козацтва, що мешкала у прикордонних територіях, вела козацький спосіб життя, але не мала офіційно-визнанного статусу;
- запорозькі (низові) козаки – проживали поза межами Речі Посполитої, за порогами Дніпра, де створили військово-політичну організацію Запорозьку Січ.

3.5. Запорозька Січ

Створення Січі. Важливу роль у консолідації козацтва, формуванні його організаційної і військової структури відіграла Запорозька Січ. Про час і місце її виникнення існують різні твердження. Це зумовлено тим, що козаки стихійно прибуваючи на Запоріжжя будували свої засіки («січі») в різних місцях. Проте такі населені пункти були слабоукріпленими, і під натиском ворога швидко припиняли своє існування, не лишаючи після себе відомостей в історичних джерелах. Перша писемна згадка про Запорозьку Січ з'явилася у 1551 р. у польського історика М. Бельського, який у своїй «Всесвітній хроніці» повідомляв, що у першій половині XVI ст. на о.Хортиця збиралися козаки для нагляду за переправами, занять промислами та для боротьби з татарами.

Заснування першої Запорозької Січі історики, як правило, пов'язують з ім'ям Дмитра Вишневецького (Байди). Це один із перших відомих в історії українського козацтва гетьман. Насадок литовського князя Ольгерда. У 1551 р. – черкаський і канівський староста, організатор боротьби з татарами. З 1560 р. – на службі у московського царя І.Грозного, у 1561 р. повертається в Україну. У 1563 р. здійснив похід до Молдавії. Через зраду військо зазнало поразки, а сам гетьман потрапив в полон. Був відправлений до Стамбула і там страчений.

Під керівництвом Д.Вишневецького протягом 1552-1556 рр. на о.Мала Хортиця було побудовано фортецю. Оборонні укріплення не лише захищали козаків. А й стали осередком згуртування запорозького козацтва.

У різні часи Січ розташовувалася у різних, але завжди добре захищених місцях. Після татарського погрому на Хортиці у 1557 р. Січ по черзі знаходилася на о.Томаківці (1560-1593), р.Базавлук (1593-1638), Микитиному Розі (1638-1652), р.Чортомлик (1652-1709), р.Кам'янці (1709-1711), в Олешках (1711-1734), на р.Підпільній (1734-1775). Загалом Січ змінювала своє місце розташування 8 разів. Кожна Січ мала добре укріплення: оточені ровами, високі (до 10 м) вали, зверху яких ішов дерев'яний частокіл із загострених паль, а також сторожові башти. Усередині Січі стояли курені – великі приміщення для козаків. У центрі знаходилася церква та майдан, де відбувалися загальні ради. У передмісті Січі жили тисячі ремісників, торговців.

Адміністративно-політичний устрій. Історики (В.Щербак та ін.) вважають, що ідея створення міцного укріплення на південних кордонах виникла ще у 20-30-х роках XVI ст. у зв'язку із спробами литовського уряду прийняти козаків на службу. За задумом влади, зведення Хортицького замку мало подвійну мету: створення форпосту боротьби проти татарської агресії і здійснення контролю над діями козацтва.

Однак Запорозька Січ в історії українського народу відіграла більш значну роль. Вона стала тим місцем, де козацтво продовжило державницькі традиції України. Козацтво витворило власну військово-політичну і господарську організацію, поступово перетворюючи її у своєрідну державу зі значними підконтрольними територіями, багатотисячною армією, адміністративним апаратом, скарбницею, звичаєвим правом та власною символікою.

Створення Запорозької Січі стало потужним імпульсом для консолідації козацтва, формування його самосвідомості. З часом на Запорозжі сформувалася нова українська (козацька) державність, яка стала прообразом справжньої держави. На Січі була створена збалансована структура управління, яка включала законодавчу, виконавчу і судову гілки влади (за формою правління це була демократична республіка). Демократичний характер влади на Січі був зумовлений дією таких принципів, як:

- заперечення феодално-кріпосницької залежності та станової нерівності;
- рівність у праві на участь в органах управління та володінні землями і угіддям;
- вільний вступ до лав запорожців, незалежно від соціальної, національної чи релігійної приналежності тощо.

Однією з головних ознак держави є існування особливої системи органів та установ, що виконують функції державної влади. Вищим законодавчим органом влади на Січі була рада. Право участі в якій мали всі без винятку козаки. Інколи ради були представницькі – за участю депутатів від куренів або ж виключно старшинські. За традицією козацькі ради збиралися 1 січня, на Великдень та на Покрову. До компетенції загальної ради входили найважливіші справи життя козацького товариства: переобрання кошового отамана і старшини, встановлення військового устрою, вирішення питань війни і миру, ведення переговорів з представниками інших країн, про поділ землі і угідь, про покарання важливих злочинців.

Виконавча влада належала Кошу в особі кошового отамана та козацької старшини. Гетьман або кошовий отаман мав вищу військово-адміністративну владу, очолював дипломатичні переговори, затверджував судові вироки. Тобто в його руках концентрувалася військова, адміністративна, судова й духовна влада. Але він не був необмеженим володарем Січі, він був лише старшим серед рівних. Його владу обмежували три умови: звіт, термін і рада. Кожний отаман щорічно, під час наступних виборів звітував товариству про свої дії та вчинки.

До уряду Січі – генеральної старшини – крім кошового отамана, входили також: писар (очолював канцелярію, складав і підписував документацію); військовий суддя (виконував обов'язки отамана за його відсутністю, вершив вищий суд); осавул (організував охорону Січі, підтримував дисципліну й порядок у війську); обозний, пушкар (очолювали артилерію, керували побудовою табору в поході, займалися обліком і комплектуванням війська). До козацької старшини входили також військові служителі: хорунжий, бунчужний, канцеляристи та ін. У різні часи чисельність козацької старшини була не однаковою (іноді становила понад 150 осіб).

Важливою ознакою держави є також наявність права, що закріплює певну систему норм, санкціонованих державою. Судова система Січі будувалася на козацькому праві, в основі якого лежав звичай і здоровий глузд. Козацьке право фіксувало ті відносини, що сформувалися у Січі: закріплювало військову та адміністративно-територіальну організацію Січі, регламентувало діяльність адміністративних і судових органів, порядок укладення договорів на землекористування, визначало види злочинів та покарань. Козацьке право було глибоко гуманістичним, оскільки воно забезпечувало захист особи і майна на Січі.

Серед головних ознак держави можна назвати також наявність певної території, на яку поширюється юрисдикція даної держави. Запорозька Січ мала свою територію, яка називалася «землями Війська Запорозького». Землі Січі розташовувалися на території сучасних Дніпропетровської, Запорізької, частково Херсонської, Кіровоградської, Донецької, Луганської та Харківської областей. Варто зауважити, що територія Січі постійно змінювалася, а кордони відповідно переносилися.

В адміністративно-територіальному відношенні Січ поділялась на територіальні паланки (округи) і військові курені. Курінь – це і своєрідна казарма, в якій постійно проживали козаки, і адміністративна одиниця у самій Січі, і водночас завжди готовий до дії бойовий підрозділ. Кількість куренів зростала відповідно до збільшення козаків і досягла у другій половині XVI ст. 38 одиниць. Сам курінь-казарма вміщував 150-200 чол., хоча загальна кількість приписаних до того чи іншого куреня могла досягти до 600 козаків. Більшість з них тільки числилися за ними, проживаючи постійно разом із сім'ями при своїх господарствах на території, що підпорядковувалася Запорозькій Січі – у паланках (їх нараховувалося від 5 до 8). Ці козаки повинні були з'являтися на Січі за першим наказом курінного отамана. До служби козак мав прийти із власною зброєю, обладунками, одягом і харчами. Загалом у період розвитку Запорозька Січ нараховувала в середньому 10-12 тис. війська, а разом з мешканцями зимівників і слобод – близько 100 тис. чол.

Символами державності, влади військової старшини були прапор, булава (символ влади гетьмана), печатка, бунчук, литаври, тобто військові відзнаки та символи влади. До прапора козаки ставилися як до святині. Козацький стяг був червоного (малинового) кольору, на одному боці якого було зображено Святого Архангела Михаїла (білим кольором), на іншому-хрест. Символом влади була печатка з гербом Січі – козак з рушницею на плечі, із шаблею та списом, устромленим у землю.

Умови прийому до Січі передбачали вірність православ'ю, уміння володіти зброєю, дотримання традицій товариства, відсутності родини. Жінок у Січ не допускали. Одружені козаки жили в прикордонних із Січчю районах – зимівниках.

3.6. Боротьба козаків проти татар і турків

Як зазначалося раніше, однією з головних причин зародження козацтва була турецько – татарська експансія. Кримське ханство як держава існувало протягом 1449-1783 рр. Ще в XIII ст. землі Кримського півострова були захоплені монголо – татарами і відійшли до складу Золотої Орди. У середині XV ст. ханові Хаджі – Гірею вдалося вийти з-під ординського правління і створити власну державу зі столицею у м. Бахчисараї. Державною релігією був іслам.

Незважаючи на існування Кримського ханства, претензії на північне узбережжя Чорного моря заявила Туреччина. Вже у 1475 р. вона встановила своє панування в південній частині Кримського півострова. У північному Причорномор'ї почала споруджувати в стратегічно важливих місцях фортеці (у гирлах рік: Дністра – Акерман, Дунаю – Ізмаїл, Дону – Азов та ін.). Фактично Кримське ханство було відмежоване від Чорного моря. У 1478 р, зваживши на могутність Туреччини, воно визнало васальну залежність від неї.

Ставши васалом, Кримське ханство продовжувало й активізувало грабіжницьку політику щодо українських земель. Татари майже щороку, а інколи й по кілька разів на рік нападали на Україну, вбиваючи та захоплюючи в неволю місцеве населення. Протягом XV – першої половини XVII ст., за підрахунками істориків, внаслідок татарсько – турецьких набігів Україна втратила близько 2-2,5 млн. чол.

Важливу роль у захисті місцевого населення відіграло козацтво. Більш того, зміцнівши козацтво не тільки відбиває татарсько – турецькі напади на Україну, а й саме розгортає наступ на Туреччину і Кримське ханство. Спершу відбувалися сухопутні походи, перші відомості про які датуються 80-ми роками XV ст. У 1489 р. козаки брали участь у поході польського війська проти татар. На початку 90-х років XV ст. козацькі загони, очолювані отаманами Богданом, Голубцем і Жилою, билися з татарами біля Таванської переправи на Дністрі.

У кінці XV – на початку XVI ст. козацькі походи на татар досягли достатньо значних масштабів і ставали регулярними. У 90-х роках XV ст. козаки завдали татарам ряд поразок на Дніпрі. У 1512 р. козацькі загони під проводом П.Лянцкоронського та О.Дашкевича відбили грабіжницький напад кримських татар на південноукраїнські землі. У 1516 р. та 1528 р. козаки на чолі з П.Лянцкоронським розбили татарські орди під Очаковим, у 1531 р. – на чолі з О.Дашкевичем відбили напад ординців на м.Черкаси.

Для захисту від козаків татари навіть змушені були побудувати в гирлі Дніпра і на Перекопі систему оборонних укріплень, однак це їм не допомогло. У 1575 р. козаки на чолі з гетьманом Богданом Рушинським завдали нищівного удару Кримському ханству. Вони прорвалися за Переком, розгромили м. Кафу, де містився один із найбільших невольничих ринків. З Кримським ханством у XVII ст. активно боровся кошовий Запорозької Січі Іван Сірко, який провів проти татар близько 60 успішних боїв і декілька разів розорював татарські улуси.

На початку XVII ст. козаки здійснили ряд успішних морських походів проти турків і татар, величезну роль в яких зіграв гетьман Петро Сагайдачний.

У 1606 р. під керівництвом П. Сагайдачного запорожці з моря взяли турецьку фортецю Варну, перед цим оточивши і знищивши флот з десяти галер. У 1608 р. Сагайдачний пройшов уздовж узбережжя Криму, розгромивши турецький флот і зруйнувавши татарське місто Ахтіяр (нині Севастополь). У 1614 р. козацький флот перетнув Чорне море і захопив турецькі міста Синоп і Трапезунд.

У 1616 р. козаки напали на турецьку столицю Константинополь, спалили кораблі, які знаходилися у гавані, та, взявши велику здобич, повернулися на Січ. У цьому ж році козаки захопили Кафу(Феодосія), звільнили тисячі полонених, а саме місце спалили.

Ряд успішних морських і сухопутних походів козаків на Туреччину і Крим було здійснено також протягом 1620-1621 рр. У значній мірі козацькі успіхи були зумовлені талановитим керівництвом П. Сагайдачного, який, за підрахунками істориків, провів 60 боїв на суші і на морі й жодного не програв.

Петро Сагайдачний. Петро Конашевич-Сагайдачний (близько 1570-1622 рр.) народився на Львівщині у родині дрібного українського шляхтича, навчався в Острозькій академії.

З 1605р. до 1622 р. із перервами він обирався гетьманом Війська Запорозького. У політичній діяльності П.Сагайдачний виходив з реалій тодішніх українсько-польських відносин і діяв насамперед дипломатичними способами, уникаючи відкритого протистояння з Польщею, але в той же час постійно працюючи над закладанням фундаменту майбутньої української державності. Мирне співіснування з Польщею було засновано на взаємній вигоді: для польського уряду козаки були безкоштовним військом, яке захищало кордони, а уряд, в свою чергу, гарантував їхні привілеї. Фактично саме П.Сагайдачному вперше удалося організувати розрізнені козацькі ватаги в єдине велике (до 40-50 тис. осіб) військо з міцною дисципліною і високою боєздатністю.

Головною заслугою П.Сагайдачного було те, що він зумів поєднати інтереси трьох найбільш активних частин українського суспільства – козацтва, культурно-освітньої верстви та духовенства. Гетьман зміг домогтися фактично визнання прав козаків як польським королем, так і місцевими воєводами і старостами.

П.Сагайдачний був першим гетьманом, який відкрито виступив на підтримку православ'я. У 1620 р. він разом з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства, взявши під протекторат культурний і духовний центр України та його школу, що згодом розвинулась у Києво – Могилянську академію. У 1620 р. на його запрошення під охороною козаків у Київ таємно прибув єрусалимський патріарх Феофан, який відновив православну церковну ієрархію в Україні.

Одним з основних напрямків зовнішньої політики П.Сагайдачного було створення могутньої антитурецької коаліції. З цією метою він установив і підтримував дипломатичні зв'язки з Росією, Грузією, Іраном. У 1617 р. за його підтримки Військо Запорозьке стало членом Європейської ліги боротьби з Портою (турецькою Османською імперією).

У 1618 р. П.Сагайдачний на чолі 20-ти тисячного козацького війська вирушив в похід на Москву, щоб допомогти польському королевику Владиславу. Цей похід успіху не приніс, поляки ж, замість подяки, скоротили козацький реєстр. Це призвело до скинення (1622 р.) Сагайдачного з гетьманства.

Участь козацтва в Хотинській війні. Становище Польщі після поразки її війська від турок влітку 1620 р. під Цецорою (Молдавія), різко ускладнилося. Вона виявилася практично беззахисною перед загрозою турецько-татарського вторгнення. За цих умов польський уряд звернувся за допомогою до козаків, обіцяючи розширення їхніх прав і привілеїв.

На початку липня 1621 р. на спільній раді реєстрові і нерєєстрові козаки вирішили виступити на боці поляків, оскільки вторгнення турків загрожувало також і українським землям. Козаки поставили перед польським урядом ряд вимог: розширення реєстру, визнання прав козацтва, рівноправність православної церкви з католицькою, визнання відновленої православної церковної ієрархії. На чолі посольства, відряженого козаками з цими вимогами до короля, був поставлений П.Сагайдачний, якого знову обрали гетьманом.

Центральним пунктом бойових дій стала фортеця м.Хотина (Чернівецька область). На початку вересня 1621 р. козацьке військо прибуло під Хотин. Воєнні дії козаків очолив П.Сагайдачний, який на той час повернувся із Варшави. Під його керівництвом козаки відбили дев'ять турецько-татарських штурмів фортеці, здійснили ряд успішних нічних атак. На козаків припав по суті основний тягар війни, оскільки поляки обмежувалися обороною фортеці.

Майже цілий вересень велися бої поблизу Хотина, але турки не змогли взяти фортеці. 9 жовтня 1621 р. між Польщею і Туреччиною була укладена Хотинська мирна угода. Згідно з нею: кордон Польщі і Туреччини встановлювався по Дністру; турки і татари зобов'язувалися не чинити грабінницькі походи на територію Речі Посполитої; польський уряд погодився заборонити козацькі експедиції проти Криму і Туреччини. Загалом це був вигідний для Польщі мир: ослаблена турецька імперія надовго відмовилася від планів завоювання європейських країн.

В той же час Польща не виконала навіть скромних козацьких вимог щодо виплати сталої платні, забезпечення воєнних інвалідів, виведення польського війська з Київського воєводства тощо, не кажучи вже про заборону козакам виходити в Чорне море. Підступність польського уряду, а також отримане на початку війни поранення прискорили смерть П.Сагайдачного, який помер 10 квітня 1622 р., заповівши перед цим усе своє майно українським братствам Києва і Львова.

3.7. Козацько – селянські повстання кінця XVI – початку XVII ст.

Остаточне юридичне оформлення в 70-80-х рр. XVI ст. кріпосного права та захоплення польською шляхтою українських земель, репресивні заходи проти козацтва та інші антинародні дії польської влади до краю загострили соціально – політичну ситуацію в Україні, спричинивши декілька хвиль активного протесту проти існуючих порядків.

Перше значне козацьке повстання відбулося у 1591-1593 рр. під проводом К.Косинського. Розпочавшись на Київщині здобуттям Білої Церкви, Трипілля, Переяслава, з часом воно охопило Волинське, Брацлавське і частково Подільське воєводства. На підконтрольних територіях відбувалося масове покаяння і запровадження козацького ладу. Налякана успіхами повстанців влада кинула проти них значні сили. Зазнавши поразки від урядових військ під П'яткою (Волинь), козаки не склали зброї. У травні 1593 р. вони розпочали новий наступ. Але, залишившись без свого лідера – Косинського, якого було підступно вбито під час облоги Черкас, козаки зазнали поразки.

У 1594-1596 рр. українські землі стали ареною ще більш потужного козацького повстання під керівництвом С.Наливайка, М.Шаули та Г.Лободи. Уже навесні 1595 р. у лавах повстанців налічувалось понад 12 тис. осіб. Наприкінці 1595 – на початку 1596 рр. селянсько-козацькі виступи охопили Київщину, Брацлавщину, Волинь, Поділля та білоруське Полісся. Селяни і міщани оголошували себе вільними і встановлювали козацький устрій. С.Наливайко у своєму листі до Сигізмунда III висунув власний проект улаштування козацтва, що передбачав передачу йому земель між Бугом і Дністром південніше Брацлава, при цьому під єдиною козацькою юрисдикцією опинялася територія від Дніпра до Дністра.

Для ліквідації загрози, що нависла над шляхетською Польщею, влада кинула проти повстанців коронне військо С. Жолкевського, яке змусило відступити козацько-селянські загони на Лівобережжя. В урочищі Солониця біля м. Лубен козацьке військо потрапило в оточення і зазнало поразки. Наливайка та шістьох соратників було відправлено до Варшави і у квітні 1599 р. після тривалих і жорстоких тортур страчено.

На початку 20-х років XVII ст. стосунки козацтва з польською владою знову загострюються. Відігравши вирішальну роль у Хотинській війні, козацтво сподівалося, що уряд визнає його як стан та збереже органи його управління на місцях, зрівняє православну церкву в правах з католицькою. Але

Сигізмунд III відмовився задовольнити ці вимоги. Крім того, уряд не виплатив зароблених козаками грошей, скоротив до 5 тис. реєстр та взявся суворо контролювати умови миру з турками (1621 р.) в частині утримання козаків від походів на татарські і турецькі володіння та заборони козацького судноплавства по Дніпру і Чорному морю.

У відповідь козаки активізують втручання у турецько – татарські справи. Учасники Хотинської війни відмовляються від виконання феодалних повинностей, міщани розгортають боротьбу проти утискувачів православної віри. Намагаючись взяти під контроль перебіг подій, король зажадав скоротити до 4-х тис. реєстр та припинити походи в Крим і на Туреччину. Але ультиматум запорожці відкинули і, обравши гетьманом М. Жмайла, почали збирати сили.

Для придушення козацько-селянського руху на Київщину рушило, спустошуючи села, міста і містечка, 20-тисячне військо С.Конецпольського. 14 жовтня 1659 р. поляки зупинилися недалеко від козацького табору. 19 жовтня біля Куруковського озера (напроти сучасного Кременчука) відбулася битва в ході якої сторони зазнали великих втрат. Штурм поляками козацького табору вранці наступного дня захлинувся і коронний гетьман змушений був розпочати переговори з повстанцями. На жаль, в козацькому стані знову загострилися суперечності. Прихильники поміркованої течії, усунувши від влади М. Жмайла та передавши булаву М.Дорошенку, уклали з поляками компромісну мирну угоду. Відповідно до Куруківської угоди реєстр зростав від 3 до 6 тис., всіх повстанців амністовано, 1 тис. козаків мала дислокуватися на Запоріжжі, не допускаючи туди втікачів з панських маєтків. Козаки зобов'язувались не втручатися в релігійні справи та припинити морські походи.

Куруківська угода не відповідала інтересам більшості повсталих, які мусили повертатися в кріпацтво, спричинила нову хвилю народно-визвольного руху. Селяни та міщани, оголошуючи себе козаками, йшли на Запорозжя, де з 1628 р. організаційно оформлюється нереєстрове козацтво, незалежне від уряду Речі Посполитої. Першими його гетьманами були Іван Сулима та Левко Іванович.

На початку 1630 р. значну частину Лівобережного Подніпров'я охопило повстання очолене Тарасом Федоровичем (Трясилом). На приборкання повстанців кинуте військо Конецпольського. Польські підрозділи жорстоко розправлялися з мирним населенням сіл і міст Подніпров'я. Центральною подією тритижневого кровопролитного протистояння під Переяславом стала «Тарасова ніч», коли невеликий козацький загін проник у табір коронного гетьмана Конецпольського і винищив його особисту охорону – «золоту роту», котра складалася із 150 шляхтичів із найзначніших родів. Зазнавши значних втрат, змушені піти на переговори, поляки уклали з поміркованим керівництвом повстанців (усунений від влади Федорович повернувся на Запорозжя) компромісну угоду, яка зберігала основні вимоги Куруківської та збільшувала реєстр до 8 тис. осіб.

Успіхи козацтва у протидії польській владі, його кількісне зростання призводили до поступового усвідомлення себе окремою соціальною верствою, яка не тільки боронить власні права, а й виступає захистником загальнонаціональних інтересів. Впродовж 30-х рр. XVII ст. поруч із збройними козацтвом вдається і до політичних форм боротьби. Саме протягом цього десятиліття козацтво виходить на новий рівень розуміння своєї стратегічної мети та шляхів її досягнення. Так, вже в 1631 р. у зв'язку з новим розквартируванням на Київщині польських загонів знову мало не дійшло до повстання. У 1632 р. на Корсунській раді козаки вперше висунули ідею про відстоювання своїх інтересів на Лівобережній Україні. По суті йшлося про наміри утворення козацької республіки. В серпні 1635 р. запорозькі козаки з гетьманом Іваном Сулимою захопили та зруйнували Кодацьку фортецю. І лише через зраду старшини реєстровців ця подія не переросла у нове повстання.

Справу Сулими продовжив Павло Бут (Павлюк). З обранням його на козацькій раді гетьманом (1637) розпочалося нове козацьке повстання, гаслом якого стали: боротьба з «ляхами», захист православної віри та знищення зрадників старшин-реєстровців. Враховуючи недоліки попередніх виступів, він звернувся з універсалами до жителів міст і сіл із закликом виступити проти утискувачів православ'я, подбав про озброєння новоприбулих на Січ, налагодив агітацію серед реєстровців, намагався заручитися підтримкою донських козаків. Проведені козацьким військом влітку 1637 р. рейди на Лівобережжя, Подніпров'я, здобуття Черкас та багатьох інших міст стимулювали повстанський рух.

Основна битва між ворогуючими сторонами відбулася 6 грудня 1637 р. поблизу с.Кумейки. Перевага польського війська в озброєнні, а особливо в кінноті та деякі прорахунки П. Бута вирішили долю бою під Кумейками на користь поляків. Під час переговорів керівника повстання було схоплено й відправлено до Варшави на страту. Акт капітуляції від імені повстанців під Боровицею підписав писар Війська Запорозького Б. Хмельницький.

Навесні 1638 р. повстання відновилося. Новий козацький гетьман Я.Острянин вирушив із Січі на Лівобережжя, щоб, розгромивши польські загоны, унеможливити їх об'єднання. Після кількох перемог на Полтавщині, козакам самим довелося відступити до с.Жовнин, де вони більше місяця тримали оборону, очікуючи на допомогу козацьких загонів з Правобережжя. Втративши надію, повстанці змушені були капітулювати. Ухвалена сеймом «Ординація Запорозького реєстрового війська» ліквідувала козацьке самоврядування і судочинство, скорочувала до 6 тис. реєстр, обмежувала розселення козаків Черкаським, Чигиринським та Корсунським староствами, змінювала посаду гетьмана на комісара, який обирався сеймом, зобов'язувала нереєстрових козаків повернутися до складу посполитих.

Козацькі повстання кінця XVI – перш. пол. XVII ст. відіграли важливу роль в історії українського народу. Відстоювання станових інтересів переростало в збройну боротьбу з Польщею під прапором православ'я. Прагнення позбутися кріпацтва та релігійних утисків спричиняло розширення соціальної бази: до лав повстанців залучалися селяни, міщани, представники православного духовенства. Виступи козацтва суттєво гальмували процеси ополячення та окатоличення, зменшували тиск феодального гніту, сприяли накопиченню досвіду політичної боротьби та удосконаленню військового мистецтва, піднімали його до ролі провідника національно-визвольного руху.

3.8. Становище православної церкви у середині XIV – середині XVII ст.

В житті середньовічної України велику роль відігравала **церква**. Православна церква була основою розвитку культури українського народу.

Після татаро-монгольського нашествия резиденція митрополитів київських формально залишилася в Києві. Однак, фактично з кінця XIII вона перебралася спочатку до Володимира (на Клязьмі), а з 1325 р. в Москву. Але офіційно Київ залишався центром митрополії, а за митрополитами зберігався титул «Київський і всієї Русі». В Галицько-Волинському князівстві у 1303 р. була сформована власна Галицька митрополія, яка проіснувала з перервами протягом XIV ст. Наприкінці XIV ст. вона була ліквідована і Київська митрополія знов стала єдиною.

Таким чином, єпархія (церковна провінція) яка підпорядковувалася Київському митрополіту, опинилася розділеною між двома князівствами – Московським і Литовським. Кожна митрополія намагалася мати свого прибічника в митрополитах. Боротьба між двома державами за панування в церковній сфері привела до розколу Київської митрополії. У грудні 1448 р. собор єпископів в Москві вибрав без згоди Константинополя митрополита Іону. З цього часу православна церква в Московському князівстві стала автокефальною (незалежною від Константинополя), а наступники Іони одержували титул митрополита Московського і всія Русі. Православна ж церква в Україні залишалась під управлінням Константинопольського патріарха, який у 1458 р. освятив Київським митрополитом Григорія Болгарина. Москва не визнала його. В той же час великий князь Литовський і король Польський Казимир IV визнав повноваження Г.Болгарина. Таким чином, єдина нещодавно Київська митрополія розділилася на Київську і Московську.

Після падіння Візантійської імперії (1453 р.) значення Константинопольського патріархата, а разом з ним і православної церковної організації похитнулося. Католицька церква, використовуючи турецьку загрозу Візантії, домоглася від візантійського імператора згоди на церковну унію з Римом. Унія була оформлена рішенням Флорентійського собору 1439 р. Православні Московського князівства і Литви її не сприйняли.

Католицька церква використовувала унію для захоплення нових територій. Після захоплення Польщею Галичини і західної Волині католицькі єпископські кафедри були створені у Львові, Луцьку, Києві та інших містах. Католицька церква при підтримці держави витісняла православну церкву. З утворенням Речі Посполитої Польща проводить активну політику нейтралізації православ'я в українських землях та заміни його католицькою вірою.

На процес окатоличення українського народу впливали кілька чинників:

- окатоличення українського народу мало сприяти консолідації Речі Посполитої;
- Ватикан, розширюючи сферу впливу на сході, значно посилював свої позиції у боротьбі з протестантизмом;
- успіху католицької експансії сприяло й пануюче в житті православної церкви безладдя, яке віддзеркалювало кризові явища суспільства;
- серйозної шкоди православ'ю завдавало окатоличення й ополячення «української» еліти, що значно звужувало можливості матеріальної підтримки православ'я.

Високі духовні помисли, що раніше визначали зміст патронату над релігійними установами, в нових умовах змінилися на прагматизм та економічні інтереси.

До XV ст. православна церква у Великому князівстві Литовському відігравала значну роль. Литовська знать була православними. Але у XV ст. під впливом Польщі Великий князь, а з ним і його оточення перейшли до католицизму. Православні вже не могли займати державні посади. Правителі втручалися в церковні справи, свавільно призначаючи митрополита, єпископів, інших ієрархів. Світська влада повністю контролювала духовенство. Ще гірше діялося в низах. Місцева шляхта поводитися із священниками, як з особистою власністю, призначали їх на свій розсуд, не питаючи дозволу митрополита чи єпископа. Панство присвоювало маєтки, власність православних монастирів та окремих священнослужителів.

У Польщі ж, як підкреслює Б.Д.Лановик, у XV-XVI ст. відбувалося культурно-релігійне піднесення. Молодь здобувала вищу освіту у Краківському університеті та за кордоном. Значний вплив мали реформаторський рух, епоха Відродження. Важливу роль відігравала діяльність єзуїтів, які, зосередивши у своїх лавах відданих, добре освічених і розумних членів та заснувавши по всій Речі Посполитій цілу мережу добре оснащених колегій, не лише виховували поляків у дусі войовничого католицизму, а й привертали до

себе обдаровану протестантську й православну молодь. У той час, коли польські римо – католики підготували добре вишколених, високоосвічених богословів, українське православ'я ледве животіло. За цих умов українська знать була змушена постійно вибирати між відданістю власному народу й традиціям та пристосуванням, асимілюванням у панівне суспільство та його культуру. На жаль, все частіше вона віддавала перевагу останньому. Православ'я ж, а також українська мова та звичаї пов'язувалися передусім із нижчими верствами, з народними масами, передусім селянством.

Полонізація українських земель, католицька експансія викликали занепокоєння та опір патріотично налаштованої української шляхти, заможних кіл міщанства, православного духовенства, селянства, козацтва, а також окремих магнатів. Серед останніх найбільш відзначився князь Василь – Костянтин Острозький, якого називали «некоронованим королем України», один із найбагатших та наймогутніших магнатів Речі Посполитої. Близько 1576 р. він заснував у своєму маєтку на Волині славнозвісну Острозьку академію – першу українську школу вищого рівня навколо якої згуртувалися найкращі культурно – освітні сили України. При академії діяла друкарня, де у 1581 р. з'явилося перше повне видання Біблії слов'янською мовою – так звана Острозька Біблія. Князь Острозький також заснував школи у Турові, Володимирі, протегував різноманітним українським православним інституціям.

Братства. Найбільш яскравими проявами і водночас організаційними осередками загальнонародного руху проти польсько – католицької експансії стали братства – релігійні та культурно – просвітницькі організації, які виникали при церковних парафіях в XV-XVII ст. Спочатку вони були переважно організаціями міщан, але поступово набули всестанового значення. Братства існували на членські внески братчиків, добровільні пожертви православних шляхтичів, церковників, міщан. Зокрема, шляхтянка Гальшка Гулевичівна подарувала Київському братству свій маєток під школу й шпиталь.

На перших порах братства носили релігійно – благодійницький характер: опікувалися церквою, влаштовували братські обіди, допомагали бідним і хворим братчикам, організовували шпиталі тощо. Згодом вони здобули собі провідне місце в релігійному житті, ставши ініціаторами церковних реформ, залучаючи до роботи талановитих проповідників, поширюючи духовну літературу. В XVI ст., із посиленням національного гніту на українських землях, братства набули значного громадсько – політичного і національно – культурного значення. Вони активніше виступають на захист прав українського населення: звертаються зі скаргами на дії польської адміністрації до судів, посилають посольства до короля тощо.

Одним із найдавніших було Львівське братство при Успенському соборі, яке було засноване близько 1453 р. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. братства діяли у Києві, Луцьку, Острозі та інших містах України. Вони підтримували між собою тісний зв'язок і намагалися поширити ідеї на інші регіони, з цією метою обмінювалися статутами, запрошували кращих проповідників. За кількістю членів братства були невеликими і нараховували, як правило, до кількох десятків чоловік. Однак діяльність цих невеликих організацій була надзвичайно ефективною. У XVII ст. велику роль у національно – культурному житті українського народу відіграло Київське братство, засноване в 1615 р. при Богоявленському монастирі. Воно одразу стало головним консолідуючим центром для всієї України. До Київського братства крім київських міщан і української шляхти, вступило також і Запорозьке Військо на чолі з Петром Сагайдачним.

Історики вважають, що братства відіграли вирішальну роль у духовному житті українського суспільства. З кінця XVI ст. братства розгорнули активну культурно – освітню діяльність. Вони організовували навчальні заклади, в яких навчали грамоті дітей, причому рівень викладання був достатньо високий. Вже перша Львівська братська школа (відкрита у 1585 р.) мала елементи вищої освіти. В ній навчалися діти як заможних, так і бідних батьків, сироти. У 1615 р. на кошти вже згадуваної Гальшки Гулевичівни відкрилася братська школа у Києві. Архімандрит Києво – Печерської лаври Петро Могила після свого вступу до братства та відкриття школи при лаврі у 1632 р. об'єднав їх у Київську колегію – майбутню Києво – Могилянську академію. На початку XVII ст. братські школи існували по всій Україні.

Важливою сферою діяльності великих братств, зокрема Львівського братства, було книгодрукування. Коли до Львова приїхав І.Федоров – друкар, якого вигнали з Москви за спроби використати нову техніку книгодрукування, – братство допомогло йому заснувати друкарню. У 1574 р. з'являється його перша книга «Апостол». На початку 1580 років, коли кредитори стали погрожувати Федорову, що відберуть у нього друкарню, її викупило Львівське братство, перетворивши місто на центр православного друкування.

Своєю подвижницькою діяльністю братства сприяли культурно – національному відродженню України наприкінці XVI ст. Водночас братський рух мав і ряд проблем: по – перше, не було стабільних організаційних форм та узгоджених дій між окремими братствами; по – друге, постійно не вистачало коштів; по – третє, братства втручалися у внутрішні справи церкви, чому різко противилися православні ієрархи. Саме суперечки з вищим духовенством стали одним із чинників укладення Берестейської унії.

3.9. Берестейська унія і її вплив на українське суспільство

З моменту розколу християнства у 1054 р. на православну та католицьку церкви ідея об'єднання (унії) завжди знаходила своїх прихильників. Однак, якщо православні вважали, що унія можлива лише за відмови Римського Папи від ієрархічної першості в християнській церкві, то основною вимогою католиків було визнання православними зверхності Папи.

Спроби реалізувати ідею унії, підкреслює О.Бойко, робилися не один раз. Після церковного розколу слабіюча православна церква через критичні обставини все частіше звертається за допомогою до Заходу, до католицької церкви. Так сталося у 1274 р., коли в Ліоні була підписана міжцерковна унія спрямована проти монголо-татарської загрози, так було і у 1439 р. у Флоренції, коли Константинополь прагнув заручитися підтримкою західного світу в боротьбі з турками. Хоча ці унії не були тривалими, вони підтримували ідею об'єднання церков.

Після укладення Люблінської унії популярність ідеї уніатства в Речі Посполитій посилилася. На думку Б.Лановика, для цього склалися відповідні умови.

По-перше, кризовий стан православної церкви на Україні (занепад церковної дисципліни, непорозуміння між церковними братствами та ієрархією, зменшення матеріальної підтримки тощо), привів її керівників до переконання, що унія з авторитетною і організованою католицькою церквою забезпечить серед православних порядок та дисципліну, а отримання ними рівного з католицькими ієрархами статусу (в тому числі й місць в сенаті) сприятиме зростанню їхнього авторитету. При цьому варто звернути увагу на те, що втручання у релігійні справи братств, які створювалися при церквах, було зумовлено, передусім діями українських православних ієрархів. Активно протидіючи окатоличенню та ополяченню українців, братства спробували взяти під контроль церковне життя та діяльність православної ієрархії, яка займала непослідовну позицію. Ці дії братств підтримала Константинопольська патріархія, яка у 1586 р. надала Львівському Успенському братству права ставропігії (церковно – правовий імунітет від місцевої церковної ієрархії та безпосередня залежність від патріаршої влади) і доручила нагляд за єпископами та духовенством. Втручання у справи церкви світської влади, братств (спроби тлумачення Святого Письма, усунення священників тощо) викликали невдоволення серед вищого православного духовенства. Поступово у частини ієрархів визріває думка про доцільність унії з католиками.

По-друге, прийняття унії, на думку деяких українських єпископів, мало вирішити проблему колонізації та окатоличення православних українців, тому що ставши частиною єдиної церкви, вони отримали б повну рівноправність у Речі Посполитій.

По-третє, унію активно підтримували польські можновладці, які сподівалися, що вона прискорить остаточну інтеграцію українських земель до складу Речі Посполитої.

По-четверте, унії також сприяло прагнення католицької церкви відновити втрати, завдані реформаційним рухом, за рахунок розширення своїх впливів та володінь на Сході.

Першим думку про необхідність укладення церковної унії з Римом висловив у 1590 р. львівський православний єпископ Гедеон Балабан. Він був невдоволений постійними суперечками з братством, а ще більше – втручанням константинопольського патріарха, що передав братчикам функцію контролю за православною церквою. З нею погодилися єпископи К.Терлецький з Луцька, Д.Збируйський з Холма, Л.Пелчицький з Турова, а згодом – М.Копистенський з Перемишля, І.Потій з Володимира і навіть сам митрополит М.Рогоза. Підготовку до реалізації своєї ідеї змовники проводили таємно з огляду на неприязнь до неї суспільства, передусім з боку братств. Узгодивши до 1595 р. з представниками польського короля та католицької церкви основні питання про збереження традиційної православної літургії та обрядів, право священників брати шлюб тощо, вони погодилися на об'єднання православної церкви з католицькою. Наприкінці 1595 р. папа Клемент VIII проголосив офіційне визнання унії та гарантовані права і привілеї української церкви.

Коли стало відомо про наміри православних єпископів, українська громада вибухнула від обурення. Навіть князь В.Острозький, який досі, в принципі, не відкидав ідею об'єднання, був обурений тим, що єпископи самі, без участі духовенства і мирян та без узгодження з рештою православної церкви, пішли на унію з католиками. Розпочалася активна агітація проти унії. Єпископи Балабан та Копистенський від неї зреклися та оголосили про свою незгоду з тими хто домовився про унію.

Для остаточного вирішення проблеми у жовтні 1596 р. у м.Бересті був скликаний православний церковний собор. Однак єдиний собор так і не відбувся. Духовенство відразу поділилося на два окремі і ворожі собори: уніати зібралися окремо від православних. Православні тричі зверталися до уніатів з проханням прибути на об'єднаний собор, але відповіді не отримали. В свою чергу вони не приєдналися до католицької частини собору.

Розкол став реальністю. Представник Константинопольського патріарха Никифор позбавив сану київського митрополита М.Рогозу та п'ять православних владик, які приєдналися до Риму. У свою чергу уніатський собор публічно проголосив унію, піддав прокляттю владик, які до неї не пристали, і учасників Православного собору та затвердив акт про об'єднання церков і утворення греко – католицької церкви.

Основні умови Берестейської унії:

- прийняття католицької догматики про чистилище, походження Духа Святого від Бога – Отця та Бога – Сина;
- визнання зверхності Папи Римського як першоієрарха всієї християнської церкви;
- збереження православної візантійської обрядовості та старого (юліанського) календаря;
- проведення богослужінь церковнослов'янською мовою;
- виборне право на заміщення митрополичої та єпископської кафедр із наступним затвердженням обраних духовних осіб світською владою;

- збереження за нижчим духовенством права одружуватися, на відміну від обов'язкової безшлюбності латинського духовенства;
- підтвердження східних принципів організації чернечого життя;
- зрівняння у правах руського духовенства з латинським у Речі Посполитій: звільнення від сплати податків, право займати державні посади, надання єпископам прав сенаторів;
- навчання у школах і семінаріях на українських та білоруських землях повинно проводитися грецькою та слов'янською мовами;
- підпорядкування братств єпископам.

Наслідки унії: Берестейська унія глибоко розколола українське суспільство, посилила позиції католиків і послабила православний табір. Водночас становище самих греко – католиків було досить хитким. Православні вбачали в уніатах зрадників, а католики не вважали їх повноцінними громадянами. До того ж католики не виконали значної частини своїх обіцянок, які було зроблено уніатами на Берестейському соборі, вони розглядали греко-католицьку церкву як засіб поширення власного впливу, а не як самостійну церковну організацію.

Під приводом впровадження унії польська шляхта і католики розгорнули широкий наступ на православну церкву:

- тих, хто не хотів переходити в унію поляки переслідували, виявляли зверхнє ставлення до них, називали схизматиками (з точки зору католицької церкви результатом Великої схизми став розкол християнської держави у 1054р.);
- діяльність православної церкви в Речі Посполитій було заборонено;
- закривалися православні храми та парафіяльні школи, що діяли при них;
- православні монастирі та церкви передавалися католикам та уніатам;
- заборонялося будувати церкви і школи, здійснювати культові відправи;
- жорстоко придушувалося будь – які спроби спротиву з боку міщан і православного духовенства.

Тобто, фактично відбулося не рівноправне об'єднання церков, а підкорення православ'я католицькій церкві. За цих умов помітно активізували свою діяльність братства, їх представники та українські шляхтичі – патріоти. Проти церковної унії виступили народні маси, частина знаті на чолі з князем В.Острозьким (1527-1608 рр.), братства. Це змусило Польщу в 1632 р. знову дозволити легальне існування православної церкви.

3.10. Церковна реформа Петра Могили

У 1632 р. київським митрополитом став Петро Могила. Для відновлення авторитету православної церкви Петро Могила розпочав поступове проведення реформи церкви, першим кроком якої стало налагодження суворої дисципліни з – поміж ченців і духовенства. Для нагляду за церковним життям Петро Могила запровадив посади двох митрополичих намісників. Контроль за духовним життям повинні були здійснювати єпархіальні собори.

Перешкодою у реорганізації церкви було право магнатів втручатися у справи церкви в межах їхніх володінь. Крім того, із розвитком братств в Україні посилювався вплив мирян на церковні справи, часто братства підпорядковували собі духовенство. Петро Могила вважав неприпустимим, щоб влада мирян перевершувала владу духовенства.

Зміни, що відбувалися в церковному житті, були закріплені в кількох книгах. Важливою подією стала поява твору «Православне сповідання віри», написаного настоятелем Києво-Печерського монастиря Ісайєю Трохимовичем за активної участі Петра Могили. Твір, у якому викладалися основи православної віри, було схвалено константинопольським патріархом та затверджено собором східних патріархів у Яссах. Перекладене багатьма мовами, «Православне сповідання віри» поширювалося не лише в православних країнах, а й серед католиків і протестантів. Сам Петро Могила був автором двох надзвичайно важливих церковних книжок – «Службника» й «Требника».

«Службник» собором 1629 р. був проголошений як обов'язковий для кожного священика. У ньому подавалися уточнені повні тексти Богослужб – уранішніх, обідніх (літургій), вечірніх.

«Требник» вийшов друком у Лаврській друкарні 1646 р. Він містив докладний опис і порядок здійснення найрізноманітніших Богослужб (треб), таких як вінчання, хрещення, похорон, освячення нової хати, молебні з приводу неврожаю, хвороб, подорожей, початку навчання тощо.

Петро Могила зібрав навколо себе освічене духовенство, яке взяло у свої руки церковні справи, усунувши становище, за якого освічені братчики вирішували різні релігійні питання. Свою роль у врятуванні православної церкви у найбільш скрутні для неї часи братства виконали. Нові часи вимагали консолідації церкви.

Значення діяльності Петра Могили, спрямованої на розбудову церковного й культурного життя України, важко переоцінити. Непарма час, протягом якого Могила був митрополитом, називають Могилянською добою. За визначні заслуги перед Українською православною церквою 12 грудня 1996 р. Петро Могила був канонізований – визнаний Святим.

3.11. Розвиток культури (друга половина XIV – перша половина XVII ст.)

Освіта. Іноземний гніт аж ніяк не сприяв розвитку культури в Україні. Після Кревської унії відбулася зміна політичної орієнтації частини правлячих кіл Литви, які пішли на зближення з католицькою Польщею. За цих умов почалося поступове витіснення польською культурою і католицькою церквою православної церкви і староруської культури з державної сфери і суспільного життя.

Разом з тим, на українських землях продовжувався розвиток освіти. Початкові школи існували у великих містах, при великих церквах та монастирях. А також у маєтках деяких магнатів. Відомо, що такі школи існували на Волині ще в XIII ст., у Києві – у XIV ст. Дітей в школі вчили читати й писати та церковному співу. Як підручники використовувалися «Часослов» і «Псалтир».

Багато української молоді навчалася у Київському університеті. Через Польщу прогресивні ідеї проникали в Україну. Зі свого боку українська культура збагачувала польську. Вихідці із України навчалися також в інших університетах Європи. Так, у списках Падуанського університету (Італія) XVII ст. було понад 2 тис. українців. Деякі залишалися там працювати. Зокрема, Юрій Котермак із Дрогобича (Юрій Дрогобич) закінчив Краківський і Болонський університети. Став доктором філософії. А згодом медицини. У 1481 р. він був обраний ректором Болонського університету. Створював наукові праці з астрономії. У 1483 р. в Римі вийшла друком його книга «Прогностик» – про розташування небесних тіл. У ній зокрема, висловлювалася думка про можливість передбачення погоди на основі спостережень за небесними світилами.

Першим вищим навчальним закладом в Україні була **Острозька Академія**, заснована близько 1576-1580 рр. У маєтку князя Костянтина-Василя Острозького на Волині. Першим ректором академії був український шляхтич з Поділля Герасим Смотрицький.

Працювали в академії випускники європейських університетів. Відомі культурні діячі Іван Федоров, Андрій Римша, Василь Суразький, Дем'ян Наливайко, Іван Вишенський, ієромонах Кіпріан. В Острозі викладалися «сім вільних наук»: граматики, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика. Провідне місце в програмі навчання посідало вивчення трьох мов: слов'янської, грецької та латини. Острозька академія, як і всі школи того часу, мали переважно гуманітарну спрямованість. З академією пов'язані імена багатьох політичних та релігійних діячів, серед яких були Петро Сагайдачний, Іов Борецький, Мітелій Смотрицький. Зі смертю К.Острозького (1608 р.) академія поступово почала занепадати.

Культурному піднесенню України наприкінці XVI-на початку XVII ст, зокрема розвитку освіти, сприяли братства.

За структурою братства нагадували міські ремісничі цехи, мали власні структури, у яких передбачалися регулярне проведення зборів, виборність старшини і прийняття присяги. Існували братства на членські внески братчиків і пожертвування. Братства організовували друкарні, де видавали церковні книги, засновували школи, у яких навчання велося українською мовою. Особливо відомими були Успенське братство у Львові (1585 р.), Київське Богоявленське братство (1615 р.), Луцьке Чеснохрестське братство (1617 р.).

На початку XVII ст. братські православні школи Львова, Києва, Луцька взяли на себе роль національно-культурних просвітницьких закладів. Перша братська школа була відкрита у Львові в 1585 р. У 1615 р. на кошти Гальшки Гулевичівни відкрилася братська школа у Києві, першим ректором якої був Іов Городецький. Викладання предметів у школах велося рідною мовою, а двері шкіл були відчинені для всіх бажаючих, незалежно від походження або соціального становища. На базі Київської братської школи Києво-Печерського монастиря виникла Києво-Могилянська академія.

Києво-Могилянська академія. У 1631 р. архімандрит Києво-Печерської Лаври Петро Могила заснував при лаврі школу вищого типу, яку через рік було об'єднано з Київською братською школою і названо Києво-Могилянською колегією (з 1701 р. – Київська академія). Ця школа, зберігаючи національні традиції, прийняла програму і методи західноєвропейських університетів. Викладання велося латинською мовою. Курс навчання тривав 12 років. В академії було вісім класів, а кількість предметів перевищувала 30. Основу навчання склали «сім вільних наук», які поділялися на «тривіум» (граматика, риторика, діалектика) і «квадріум» (арифметика, геометрія, астрономія, музика). Усі вищі науки в Києво-Могилянській академії, як і скрізь у Західній Європі, викладалися латиною. Проте дбали тут і про належне знання української мови. Нею писалися літературні твори і наукові трактати, вірші, літописи тощо.

Києво-Могилянська академія довгий час була єдиним вищим всестановим навчальним закладом України і всього православного світу.

Книгодрукування. Значну роль у культурному житті України відіграло зародження наприкінці XV ст. друкарства. Перші богослужбні книги («Часослов», «Псалтир» та ін.), які були надруковані кирилицею східнослов'янською мовою, вийшли у 1491 р. в Краківській типографії майстра Швайпольта Філя. Це було початком друкування слов'янських книг кириличним шрифтом. Першодруки українських книг церковнослов'янською мовою поширювалися на українських землях.

У наступні роки друкарська справа стала розповсюджуватися на українських землях. Точна дата початку книгодрукування в Україні не відома. Першим друкованим твором вважається «Апостол», виданий 1574 р. у Львові Іваном Федоровим. Найновіші дослідження свідчать. Що перша українська друкарня ймовірно існувала у Львові ще за століття перед тим. Багатий львівський міщанин Степан Дропан 1460 р. подарував церкві Св.Онуфрія і монастиреві при ній свою власну друкарню, яку польський король Казимир IV підтвердив привілеєм 1469 р.

1574 р. у Львові у друкарні Федорова вийшов перший український друкований підручник «Буквар». Іван Федоров під час перебування в Острозі, куди його запросив князь Острозький, видав «Новий Завіт» (1580 р.) і справжній шедевр з-поміж стародруків Острозьку Біблію (1581 р.). Це було перше повне друковане видання Біблії слов'янською мовою.

З-поміж перших українських книжок були граматики (підручники для вивчення мов): «Адельфотес» (1591 р.) та «Грамматика словенська» (1596 р.) «Адельфотес» – греко-слов'янська грамматика, складена у львівській братській школі. «Граматику словенську» видав у Вільні український вчений Лаврентій Зизаній. Він був також автором «Лексиса» – першого українського друкованого словника, де церковнослов'янські слова перекладалися українською мовою. Чималий вплив на розвиток української науки й шкільництва мала «Грамматика» Мілетія Смотрицького, що вийшла друком 1619 р. Протягом двох століть вона залишалася основним підручником граматики в школах України, Білорусії, Болгарії та Сербії.

Важливим осередком національної культури на Наддніпрянщині на початку XVII ст. стала Києво-Печерська лавра, її архімандрит Є. Плетенецький заснував друкарню і видав у 1616-1624 рр. кілька значних творів, до яких написав передмови. Головним друкарем у Лаврі був Памбо Беринда, який вніс значний вклад у розвиток науки і мистецтва. Він підготував перший друкований український словник. Став одним із зачинателів шкільної драми.

Література. У XIV-першій половині XVI ст. на українських землях зберігалася давня традиція літописання. Найвизначнішими тогочасними літописними творами були «короткий Київський літопис» XIV-XV ст. і так звані «західноруські» літописи. У цих літописах значне місце присвячено боротьбі українського народу проти турецької навали, описуються героїчні дії князя К.Острозького у цій боротьбі.

Серед церковно-літературних творів найбільш поширеними були: послання, «слова», життя святих тощо. Видатною літературною пам'яткою був «Києво-Печерський патерик». Поряд із життями ченців і розповідями на релігійні теми в ньому міститься чимало фактів з тогочасного суспільного життя, побуту ченців тощо.

Поряд з церковною розвивається і світська література. У відомому збірнику «Ізмарagd» вміщено близько ста «слів» переважно на морально-побутові теми, про книжну мудрість, про повагу до вчителів, про добродійність і гріхи, про багатих і бідних тощо.

Наприкінці XVI – першій половині XVII ст. набуває розвитку **полемічна література**, спрямована проти колонізації українського народу, насадження католицизму та унії. Одним з найвідоміших письменників-полемістів був ректор Острозької школи Герасим Смотрицький. Найбільш відомим його твором є трактат «Ключ царства небесного» (1587 р.), у якому лунало звернення до українського та білоруського народів стати на захист національних традицій. Значне місце в українській полемічній літературі кінця XVI ст. належить Стефану Зизанію, Мелетію Смотрицькому. Вершиною ж полемічної літератури стала творчість Івана Вишенського. У своїх посланнях з Афону в Україну («Послание до всех обще в Лядской земли живущих», «Обличение диавола-миродержца» та ін.) він різко виступав проти польсько-католицької реакції.

У 1621 р. митрополит Іов Борецький від імені «народу російського» склав трактат «Протестація», суть якого полягала в наступному: український та білоруський народи мають право на свою церкву та віру; не можна насильно насаджувати унію, переслідувати та пригнічувати православних у Речі Посполитій. «Протестація» є пам'ятником полемічної літератури і мала велике значення для визвольного руху українського народу.

До сьогодні збереглося близько 200 пам'яток полемічної літератури, які відтворюють заклик до збереження унікальної національної і культурної спадщини українства.

Архітектура і живопис кінця XIV-першої половини XVII ст. значною мірою продовжували традиції мистецтва попередньої епохи. Разом з тим запроваджуються й нові елементи. Виникають замки цілком побудовані з каменю або цегли, підсилені мурованими вежами, бійницями для обстрілу підступів до стін. Подібне оборонно-замкове будівництво було зумовлене неспокійним часом боротьби з Ордою. В образотворчє мистецтво у цей період активно проникають народні мотиви. До кращих зразків тогочасного малярства відносяться сюжети композиції «Різдва-Христового» й «Успіння Богородиці», стінопису Кирилівської церкви в Києві (XIV ст.) та ін.

Найхарактернішою особливістю малярства XIV-XVI ст. був розпис іконостасів. Митці малювали переважно на липових дошках, дбаючи про виразність картин, їх простоту та ідейний зміст. Центрами живопису були Києво-Печерська лавра, а також міста Львів, Перемишль та інші.

Плідно працювали в Україні художники-графіки. Як і майстерно оформляли книги графічними мініатюрами.

Розвиток **народної творчості** українців відбувався на основі давньоруських фольклорних традицій. Народною мовою творилися прислів'я приказки, казки тощо. Незважаючи на переслідуванні з боку церкви, зберігалися народні обряди: колядування, щедрування, свято Купала та ін.

У XV ст. зароджується епічна поезія українського народу – історичні пісні та думи. Виконували їх народні співці-кобзарі. Виникнення дум пов'язане із зародженням козацтва та етнічною давньоруською традицією. Одна з найважливіших і найстаріших – дума про козака Голоту. Кобзарі виконували думи у супроводі гри на кобзі-бандурі або лірі. Підносяться хорова музики і танцювальні жанри (гопак, козачок тощо).

ТЕМА 4. НАЦІОНАЛЬНО – ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В СЕРЕДИНІ XVII ст.

Повстання під проводом Б.Хмельницького стало початком великомасштабної війни українського народу проти польського панування. Основною **рушійною силою** повстання було козацтво, якому належала провідна роль у перебігу й керівництві війною. У лавах повстанців було багато селян і міщан, а також вихідців із дрібної української православної шляхти. Підтримало повстання духовенство. Основний тягар боротьби випав на долю селянства – найбільш численного і пригнобленого стану.

Метою повстання було:

- знищення польського панування;
- створення в етнічних межах України власної держави;
- ліквідація кріпацтва, середньої та великої феодалної власності на землю;
- утвердження козацького типу господарювання.

В сучасній історичній літературі немає єдиної точки зору як щодо назви боротьби українського народу проти Польщі в середині XVII ст., так і відносно її періодизації. Історики використовують терміни «національно – визвольна війна», «національна революція» та ін. Виходячи з тих завдань які вирішувала ця боротьба, вважаємо, що перша назва доцільніша, тому що більш об'єктивно відображає сутність явища. Хронологічні межі національно – визвольної війни науковці датують по різному. Початкова дата війни (1648 р.) не викликає жодних сумнівів, однак щодо кінцевої дати єдиної думки немає. 1654 рік (рік Переяславської ради) відкинуто всіма українськими істориками, бо ця «пропозиція» була викликана виключно політичними мотивами й ігнорувала факт продовження Визвольної війни після укладення українсько-російського союзу. Сьогодні одні автори пропонують як кінцеву хронологічну межу Визвольної війни 1657-й рік – рік смерті Б.Хмельницького, другі – 1659-й – рік укладання Переяславської угоди і втрати державності України, треті – 1676 рік падіння гетьмана П.Дорошенка і ліквідації правобережної Гетьманщини. Найдоцільніше, на нашу думку, пов'язувати завершення Визвольної війни з Гадяцьким договором 1658 р. Саме тоді і формально, і фактично було припинено війну проти Польщі.

4.1. Причини національно – визвольної війни

Після придушення козацько – селянських повстань першої половини XVII ст. колонізація українських земель Польщею, значно посилилася, що й потягло за собою національно-визвольну війну.

Основними причинами національно – визвольної війни були:

1. Погіршення становища селянства в умовах засилля польських магнатів та панщинно-фільваркової системи господарювання:

- швидке покріпачення селян (1588 р.);
- збільшення панщини (до 4-6 днів на тиждень) та різноманітних форм відробітків і податків на користь феодалів й держави;
- посилення експлуатації селян орендарями панської землі.

2. Зростання невдоволення українського міщанства, яке потерпало як від приватних власників міст, так і від сваволі королівських урядовців:

- православні городяни мали селитися лише в спеціально відведених кварталах;
- їх обмежували в заняттях ремеслом і торгівлею;
- усували від участі в місцевому самоврядуванні, обтяжували різними податками й повинностями.

3. Обмеження прав козацтва, запровадження заходів, спрямованих на ліквідацію його як стану.

– будь-які вияви покозачення (перехід селян до козацького стану) придушувалися з особливою жорстокістю;

– за «Ординацією війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої» (1638 р.) всі колишні реєстрові козаки, за винятком 6-тисячного реєстру – відтоді складової частини польського війська – перетворювалися на кріпаків;

– реєстровці позбавлялися права обирати гетьмана і старшину, їх мав призначати польський уряд зі шляхти;

– на Запорозжі розміщувалися польські залоги, було відбудовано фортецю Кодак (1639 р.);

– козакам заборонялося без згоди польського уряду ходити в морські і суходільні походи проти Османської імперії та Кримського ханства;

– козаків зобов'язували виконувати всілякі роботи, сплачувати обтяжливі податки.

4. Полонізація українського суспільства, примусове насадження католицизму, що викликали масові протести населення:

– православні повинні були сплачувати податки на утримання католицького духовенства;

– православним нерідко заборонялося провадити, обіймати певні посади, створювати вищі навчальні заклади;

– закривалися існуючі, заборонялося будувати православні церкви й монастирі, а їхні володіння і майно конфісковувалося католицьким та українським духовенством;

– водночас продовжувалося активне будівництво костьолів, збільшувалася кількість єзуїтських колегіумів, поширювався їхній вплив;

– звужувалася сфера вживання української мови.

Богдан Хмельницький. Зиновій – Богдан Хмельницький (1595-1657 рр.) народився в сім'ї дрібного українського шляхтича. Його батько був сотником реєстрового козацтва, який одержав за свою службу невеликий маєток з хутором Суботів біля Чигирина.

Б.Хмельницький здобув добру освіту в київській монастирській школі і львівському єзуїтському колегіумі. Був учасником численних козацьких походів проти Османської імперії і Кримського ханства. У битві під Цецорою (1620 р.) потрапив у полон до турків, де вивчив турецьку і татарську мови, познайомився з деякими представниками знаті. Був одружений з донькою заможного переяславського купця Ганною Сомко, мав четверо дітей.

У 1632-1634 рр. брав участь у Смоленській війні з Росією на боці Польщі. Деякі історики (О.Воронянський та ін.) вважають, що Б.Хмельницький був учасником козацько-селянського повстання 1637-1638 рр. У 1637 р. після придушення повстання Павлюка він одержав посаду писаря реєстрового козацтва, а у 1646 р. – сотника Чигиринського козацького полку. У цьому ж році на запрошення французького уряду разом з Іваном Сірком і запорозькими козаками брав участь у воєнних діях на боці Франції проти Габсбургів.

Безпосереднім приводом до вступу Хмельницького проти Польщі була особиста образа, якої йому завдав чигиринський підстароста Данило Чаплінський. Скориставшись відсутністю Б. Хмельницького (улітку 1646 р.) він розорив хутір Суботів, майже до смерті побив молодого сина та викрав жінку (Олену), з якою Богдан збирався одружитися (перша дружина на цей час померла). Після повернення з Варшави Хмельницький використовував усі законні шляхи для покарання винних, аж до особистої аудієнції у польського короля. Однак це не мало ніяких результатів. Не домігшись справедливості він у серпні-вересні 1647 р. проводить таємні ради із своїми однодумцями щодо підготовки повстання проти панських магнатів. Проте зрада з боку чигиринського осавула призвела до арешту Хмельницького. Вирвавшись (за сприяння родичів) на волю, він у грудні 1647 р. з кількома десятками козаків вирушив на Запоріжжя.

4.2. Початок національно-визвольної війни

На початку 1648 р. Б.Хмельницький сформував перший повстанський загін, установив зв'язок із козаками Січі. Разом з сотнею запорожців і декількома сотнями «показаних» селян він атакував Кодацьку фортецю, через яку поляки контролювали Запоріжжя. 25 січня заволодів фортецею. При цьому значна частина реєстрових козаків перейшла на бік повстанців. Ці події стали початком національно – визвольної війни українського народу.

Невдовзі відбулась козацька рада, на якій Хмельницького було обрано гетьманом.

Підготовка збройного виступу. Б.Хмельницький напередодні збройного виступу проти поляків:

– разіслав універсали до українського народу із закликами вступати до лав козацького війська;

– налагодив виробництво пороху, організував закупівлю зброї та боєприпасів;

– із початком воєнних дій досяг домовленості про перехід реєстрових козаків на бік повстанців;

– вів переговори з Туреччиною і Кримським ханством. Заручившись підтримкою Туреччини, у лютому-березні 1648 р. у Бахчисараї українські послы уклали з кримським ханом Іслам – Гіреєм III договір про військову допомогу у війні проти Речі Посполитої.

Фактичним проголошенням війни стала вимога Б.Хмельницького вивести з території Наддніпрянщини королівські війська і скасувати «Ординацію» 1638 р. На утихомирення запорожців поляки направили два загони загальною чисельністю близько 10 тис. чол.

Воєнні дії у 1648-1649 рр. Повстанці вийшли із Запоріжжя (в союзі з Хмельницьким воювала і татарська кіннота) і рушили назустріч урядовим військам. 5-6 травня 1648 р. в урочищі Жовті Води (Дніпропетровська область) Б.Хмельницький здобув першу перемогу. Повстанці оточили загін С.Потоцького і розгромили його. Однак основні сили поляків на чолі з гетьманом М.Калиновським укріпилися під Корсуном. 14 травня до міста наблизилися війська Б.Хмельницького. Поляки, упевнені в значній чисельній перевазі козацького війська, залишили вигідні позиції і почали відступати на Богуслав. На їхньому шляху козаки улаштували засідку (6-ти тисячний загін Максима Кривоноса). 16 травня польська армія одночасною атакою козаків Хмельницького і Кривоноса була цілком розгромлена. Врятувалися небагато. 8,5 тис., у тому числі обидва польські гетьмани, потрапили у татарський полон.

Перемога на Жовтих Водах і під Корсуном стала сигналом для повстань по всій Україні. Хмельницький збирав війська у Б.Церкві, формував нові, козацькі органи влади. У цей час керував визволенням Правобережної України полковник М.Кривоніс. До кінця липня 1648 р. з-під польського ярма було визволено всю територію Лівобережжя, а до кінця серпня – Брацлавське, Київське, Подільське воєводства на Правобережжі, а також східні та південні райони Волинського воєводства.

Протягом літа 1648 р. обидві сторони готувалися до вирішального бою. Польська армія нараховувала 32 тис. шляхтичів, 8 тис. німецьких найманців і декілька десятків тисяч слуг. Повстанців було близько 80 тис. (козаки, селяни, міщани), однак вони були погано озброєні. Поляки прагнули реваншу.

Чергова битва, яка відбулася 21-23 вересня 1648 р. під Пилявцями (тепер с. Пилява Хмельницької області) завершилася для поляків поразкою. Було захоплено всю ворожу артилерію. До козаків потрапив також величезний обоз зі значними матеріальними цінностями.

Перемога під Пилявцями відкрила шлях до визволення західних земель. Повстанці 26 вересня 1648 р. розбили оборону Львова. Однак, не бажаючи витратити сили на штурм і щоб уникнути зайвого кровопролиття та руйнування міста, після нетривалої оборони Хмельницький отримав викуп у 200 тис. злотих на користь своїх союзників – татар. Одержавши викуп, він зняв облогу і пішов далі. До польського міста Замостя. Цю добре укріплену фортецю він не став штурмувати, оскільки не було достатньо важкої артилерії. Хмельницький розраховував на тривалу облогу, одночасно чекаючи результатів виборів нового короля в Польщі.

Королем було обрано Яна-Казимира, чю кандидатуру підтримував і Хмельницький, отримавши викуп від жителів Замостя, урахувавши складне становище армії, а також обіцянку нового короля почати переговори з повстанцями, Хмельницький 14 листопада зняв облогу і повернувся на Подніпров'я. Однак, укладаючи перемир'я з королем він не збирався припинити збройної боротьби, планував навесні 1649 р. поновити воєнні дії.

23 грудня 1648 р. козацьке військо на чолі з Б.Хмельницьким урочисто вступило до Києва. Назустріч українським полкам вийшло місцеве населення, посли Молдавії, Туреччини, Трансильванії, Росії, київський митрополит Сильвестр Косів.

У лютому 1649 р. у Переяславі розпочалися переговори Б. Хмельницького з королівським послом. Б.Хмельницький не погодився з посольськими вимогами про повернення селян у кріпосний стан, погодившись лише на перемир'я до весни. В умовах зимових холодів, нестачі продовольства і боєприпасів вести воєнні дії ні поляки, ні козаки були не в змозі.

Промова Хмельницького на переговорах з королівським посольством дослідниками (С.І.Кульчицький та ін.) тлумачиться як програма розбудови Української держави:

– гетьман обґрунтував право українців на створення незалежної від Речі Посполитої держави в етнічних межах їхнього проживання;

– сформулював положення про соборність Української держави;

– розглядав козацьку Україну як спадкоємицю Київської Русі. Провідна роль в утворенні й організації Української держави приділялася Війську Запорозькому.

Досягнуте перемир'я обидві сторони активно використовували для підготовки до нової війни. Навесні 1649 р. поляки, порушивши перемир'я, розпочали воєнні дії. Наприкінці травня Хмельницький виступив з Чигиринна назустріч польським військам. Поляки відступили на територію Чигиринна до Збарязького замка.

У червні 1649 р. козаки за підтримки татарської кінноти атакували поляків, які укріпилися під Збаражем. Запеклі бої тривали близько місяця. На допомогу обложеному виступив сам король Ян-Козимир на чолі 30-тисячного війська. Довідавшись про це, Хмельницький зняв з облоги частину військ й повів їх назустріч королеві.

5 серпня біля міста Зборова козацьке військо атакувало поляків. Поляки були вимушені перейти до оборони і в передмістях Зборова влаштували укріплений табір, котрий відразу оточили повсталі. Наступного дня Хмельницький узяв Зборов і польська армія опинилася на грані розгрому, почалося масове дезертирство. Поляків врятували від поразки татари. Кримський хан Іслам-Гірей, не зацікавлений у подальшому посиленні України, зрадив Б.Хмельницького за обіцяну королем велику винагороду і право брати ясир на всьому шляху свого повернення в Крим.

Зборівський мирний договір. Щоб уникнути одночасної війни проти Польщі й проти Кримського ханства Б.Хмельницький змушений був укласти мирний договір з Польщею.

8 серпня 1649 р. було укладено Зборівський мирний договір. Умови договору передбачали:

– збільшення реєстру до 40 тис. козаків й підтвердження всіх козацьких привілеїв;

– повернення до реєстру всіх виписаних з нього козаків (так званих „виписчиків”);

– передачу Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств під козацьке управління і виведення звідти польських військ;

– збереження на козацькій території влади гетьмана, хоча з рядом обмежень;

– державні посади мали обіймати лише православні;

– внесення на найближчий сейм питання про ліквідацію церковної унії (1596 р.) і повернення православній церкві всіх її прав та майна;

– надання православному митрополитові місця в сенаті;

– заборона єзуїтам проживати в українських містах;

– усім учасникам війни оголошувалися амністія.

Разом з тим шляхта поверталася до своїх володінь, а селяни мусили виконувати довоєнні повинності. Підписанням Зборівського договору завершився перший етап війни. Однак, договір не влаштував ні польську шляхту (яка вважала поступки козацтву надмірними), ні козацтво, котре перешкоджало поверненню шляхти і відновленню кріпацтва. Договір підірвав авторитет Хмельницького.

На Запоріжжі навіть спалахнуло повстання проти нього і був обраний новий гетьман, однак Хмельницькому вдалося зберегти булаву.

4.3. Утворення української козацької держави

Унаслідок перемог 1648-1649 рр. значна частина земель була звільнена від польської влади. Це створило умови для утворення Української козацької держави – Війська Запорозького, в основі якої лежала військова організація запорожців. В історичній науці цю державу називають Гетьманщиною.

Адміністративно-територіальний устрій. Територія козацької держави згідно з умовами Зборівського договору складалася з земель колишнього Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств (приблизно 200 тис. кв. км). Столицею і гетьманською резиденцією стало м. Чигирин.

На визволених землях скасовувався польський адміністративний устрій. Було ліквідовано воєводства, повіти, а замість них створювалися **полки** зі своїм територіальним поділом. У 1649 р. всю територію Української держави було поділено на 16 полків. Центром полку було одне із значних міст полкової території. Кожен полк очолював полковник. Який обирався на полковій раді або призначався гетьманом. Він зосереджував у своїх руках військову, судову та адміністративну владу. Територія полку поділялася на 10-20 і більше **сотень**. Адміністративними центрами сотень були міста й великі села. Військово-адміністративну владу на території здійснювали сотники. Містами, що мали магдебурзьке право (Київ, Ніжин, Чернігів, Полтава та ін.) керували магістрами на чолі з вйтами. У селах справами відали старости, яких обирала громада, а справами козаків – обрані ними отамани. Запорозька Січ була в державі окремою адміністративною одиницею.

Органи державної влади. Найвищим законодавчим органом стала **Генеральна рада** – загальні збори всього козацького війська. Оскільки регламент роботи ради, механізм обговорення питань на цих зборах був відсутній нерідко вони перетворювалися у мітинг. Тому скликалися вони зазвичай лише для схвалення заздалегідь підготовлених рішень (спочатку ради збиралися щорічно).

В останній період діяльності Хмельницький взагалі припинив скликання ради. Роль Генеральної ради перебрала **Старшинська рада**, що складалася з полковників і генеральної старшини. Поступово склад Старшинської ради розширився за рахунок представників міст, шляхти, духовенства. Старшинська рада мала широкі повноваження: розглядала питання міжнародної політики, затверджувала міські привілеї, виносила смертні вироки тощо.

Виконавча й судова влада зосереджувалися в руках **гетьмана**. Він, зокрема, скликав Генеральну і Старшинську ради, видавав універсали, брав участь у судочинстві (при гетьмані діяв Генеральний суд), опікувався фінансовою системою, за рішенням ради розпочинав мирні переговори, керував дипломатичними зносинами з іншими державами, був головнокомандувачем збройних сил.

Керувати всіма справами внутрішнього врядування й зовнішньої політики гетьманові допомагав уряд – **генеральна старшина**. До її складу входили: генеральний писар (керував канцелярією, відповідав за зносини з іноземними державами), генеральний обозний (начальник військової артилерії, відповідав за виробництво боєприпасів і постачання). Крім них до генеральної старшини входили: генеральний суддя, генеральний підскарбій (відав збором податків), осавули (відповідали за підтримку правопорядку), хорунжий, бунчужний (відали військовими справами), а також полковники – керівники територіальних і військових козаків.

Військові сили. Гетьманська держава мала одну із найсильніших армій у тогочасній Європі. У ході визвольної війни повстанські загони перетворилися на 100-тисячну армію, організовану за територіальним принципом: певна територія виставляла кілька козаків, які об'єднувалися в полк. Ядром армії було реєстрове та запорозьке козацтво, а основна маса складалася з «покозачених» селян і міщан, основу козацьких полків становила піхота. Під час війни було створено козацьку кінноту, яка вже 1649 р. протистояла ворогові. До діючої армії увійшли також підрозділи розвідки, фортифікаційної та прикордонної служб, загони варті. Спеціальні загони забезпечували постачання зброї, боєприпасів, продовольства.

Фінансова система. Грошовими справами в козацькій державі безпосередньо керував Б. Хмельницький. Існувало кілька джерел надходження коштів: передусім – земля, сільськогосподарські промисли (млини, броварні тощо) і плата за їх оренду. Кошти надходили також від торгівлі (збори з торгів, ярмарків, кордонне мито тощо). Особливості сплати й надходження податків визначалися гетьманськими універсалами. За одиницю оподаткування брався двір, тобто господарство. Із грошових знаків найпоширенішими в обігу були польські монети, згодом московські і турецькі гроші.

Судочинство. У козацькій державі діяла своя система судочинства. Вона складалася з Генерального суду, полкових і сотенних судів. Найвищою судовою установою був генеральний військовий суд при гетьманові. Він розглядав апеляційні справи полкових і сотенних судів, а також деякі справи, з якими прохачі зверталися безпосередньо до гетьмана. До складу Генерального суду входили двоє генеральних судів і судовий писар. Суди на місцях очолювали особисто полковники або сотники. Козацьким судам підлягали не тільки козаки, а й міщани та селяни. У містах із магдебурзьким правом діяли міські суди.

Міжнародні відносини і зовнішня політика. Становлення європейських держав до визвольної війни українського народу визначалося двома основними факторами:

– ідеологічним: ставлення до релігійної реформації. З цих причин протестантські держави (Англія, Голландія, Швеція, північні князівства Німеччини) – співчували боротьбі України з католицькою Польщею, а католицькі держави (Франція, Австрія, Іспанія та ін.) – підтримували Польщу.

– практичним: бажанням використати Україну для ослаблення Туреччини або Польщі. Зокрема, Швеція і Росія не проти були використати Україну для ослаблення Польщі, а Молдавія і Валахія – Туреччини, однак реальної допомоги не надавали.

Головною метою **зовнішньої політики** Б.Хмельницького було забезпечення прихильного ставлення до України сусідніх держав і недопущення антиукраїнського союзу Польщі з іншими державами, насамперед Туреччиною, кримським ханством. Ще із самого початку війни Хмельницький заручився підтримкою кримських татар і зміг домогтися нейтралітету Туреччини. Важливим був для України нейтралітет Литви (цей нейтралітет було забезпечено не дипломатичними заходами, а через організацію гетьманськими посланцями селянських повстань в самій Литві). Хмельницький підтримував також добросусідські відносини з Молдавією, Валахією, Трансільванією. Неодноразово намагався знайти підтримку у Росії. Шукав військового союзу із Швецією як потенційним супротивником Польщі.

Зміни в соціально економічному житті. Утвердження козацької держави – Гетьманщини – відбувалося на тлі глибоких зрушень в господарському і суспільному житті:

- було ліквідовано велике й середнє світське землеволодіння;
- ліквідовано фільварково-панщинну систему господарювання;
- заборонено кріпацтво;
- натомість сформувалася козацька, селянська, а також державна власність на землю;
- польські магнати і католицька шляхта й католицьке духовенство змушені були залишити Україну;
- провідну роль в житті суспільства став відігравати козацький стан. Влада, основні багатства зосереджувалися в руках козацької старшини, яка формувалася із представників різних суспільних верств;
- великим завоюванням козацької держави стала особиста свобода абсолютної більшості селян і міщан, які, крім того, могли вільно вступати до козацького стану;
- переважна більшість селян покочазилася;
- в містах було ліквідовано засилля іноземців та усунуто національно-релігійні перешкоди для занять ремеслами, промислом, торгівлею, для участі в самоврядуванні.

4.4. Воєнно-політичні події 1650-1653 рр.

Зборівська угода (1649 р.) не зняла суперечностей між Україною та Польщею. І боротьба спалахнула з новою силою. Вже у вересні 1650 р. Король Ян Казимир обговорював з представниками папи римського плани нового походу в Україну.

Битва під Берестечком. У лютому 1651 р. поляки порушили мирний договір. Королівська армія вторглася на Брацлавщину і захопила містечко Красне. Ця подія стала початком нового протистояння, вирішальним моментом якого була битва під **Берестечком** на Волині. Тут 18 червня 1651 р. зустрілися 150-200-тисячна польська і 100-тисячна козацька армії. На боці козаків виступив також 50-тисячний загін татарської кінноти. Після триденних боїв намітилася перевага на користь повстанців. Однак, татари не були зацікавлені в перемозі козаків, навпаки – вони поклали надії на взаємне ослаблення воюючих сторін. Тому у вирішальний момент покинули поле бою. Коли Б.Хмельницький, спробувавши їх зупинити, прибув до хана, татари взяли його в полон. З якого він визволився лише через деякий час і за викуп. Поляки оточили табір, штурмували його протягом 10 днів. Командування повстанською армією перейшло до полковника Івана Богуна, який зміг прорвати польське оточення і відвести з оточення більшу частину армії на Київщину.

Повернувши із полону на початку липня, Б. Хмельницький швидко відновив боєздатну армію і вже на початку вересня зупинив просування литовсько-польських військ в районі Білої Церкви.

Білоцерківський мирний договір. 18 вересня 1651 р. у м. Біла Церква між поляками і Б. Хмельницький був підписаний новий мирний договір, який значно обмежував автономію козацької держави:

- козацькою територією визнавалося лише Київське воєводство. У Брацлавське і Чернігівське воєводства поверталася польська адміністрація, а магнатам і шляхті віддавалися їхні маєтки;
- козацький реєстр скорочувався до 20 тис. чол.; ті хто залишався за межами реєстру, верталися у підданство до польських панів;
- гетьман підпорядковувався польському королю, зобов'язувався розірвати союз із Кримським ханством і позбавлявся права дипломатичних зносин з іноземними державами;
- підтверджувалися права православної церкви та української шляхти. Однак питання про скасування церковної унії навіть не порушувалося.

Білоцерківський договір викликав невдоволення серед козаків. Однак Б. Хмельницький розглядав його як можливість для відновлення сил.

З метою досягнення воєнно-політичної ізоляції Польщі Б.Хмельницький прагнув зав'язати відносини з придунайськими країнами – Валахією, Трансільванією, а особливо з Молдовою. Однак, молдавський господар В.Лупул підтримував польського короля. У серпні 1651 р. козаки під проводом Б.Хмельницького

перейшли Дністер і вторглися на територію молдавського князівства. А на початку вересня оволоділи столицею князівства – м.Яссами. Лупул погодився на мир. Головною умовою якого була відмова Молдови від союзу з Польщею. Лупул зобов'язувався видати свою дочку заміж за сина Б.Хмельницького – Тимоша. Однак після Берестецької битви Лупул відмовився виконувати свої зобов'язування перед Україною. Тоді гетьман підготував новий похід проти Молдови.

Польський король, не бажаючи допустити воєнний союз України з Молдовою, направив свої війська проти козаків, що йшли з Подніпров'я до Молдови. 23 травня 1652 р. біля гори Батіг на Брацлавщині (сучасна Вінниччина) між ними сталася жорстока битва, в ході якої поляки були вщент розбиті.

Перемога під Батогом викликала величезне піднесення в українському суспільстві. Повстання спалахували по всій Україні. Почалося повсюдне винищення шляхти, поляки мусили рятуватися й залишали землі Гетьманщини. У результаті до липня 1652 р. територія Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств були звільнені від поляків. Західні кордони Гетьманщини знову встановилися по берегах р.Случ, як передбачав Зборівський договір 1649 р. Білоцерківський договір утратив чинність. Відновилася гетьманська влада, й козацька Україна знову здобула незалежність.

Молдавські походи 1652-1653 рр. Після Батозької битви, у травні-червні 1652 р. козаки, вступивши до Молдови, змусили Лупула виконати попередні зобов'язання. У серпні Тимош одружився з Розаною дочкою Лупула. Однак спокій не наступив. Занепокоєні українсько-молдавським союзом, Польща, Валахія і Трансильванія об'єдналися в антиукраїнську коаліцію. У квітні 1653 р. вони, за підтримки польського уряду, захопили Ясси й посадили на престол свого ставленика. Лупул звернувся за допомогою до Б. Хмельницького. Двічі (у квітні та липні-серпні 1653 р.) Тимош на чолі козацького війська ходив рятувати свого тестя й допомагав тому повернути престол. Але нерозважлива політика Тимоша призвела не тільки до його загибелі на початку вересня, а й підштовхнула Валахію та Трансильванію до створення разом з Польщею антиукраїнської коаліції. Після зміщення з престолу Лупула до них приєдналася й Молдавія.

Жванецька облога. У кінці серпня 1653 р. в похід на Україну вирушив польський король Ян Казимир, який у жовтні став табором під містечком Жванець (Хмельницька область). Туди підійшли й основні сили українсько-татарського війська. Польський табір було взято в облогу. Значних боїв не було, але поляки потерпали від холоду, хвороб, нестачі продовольства(майже 10 тис. поляків померло). За цих умов поляки були готові капітулювати. Однак їх уже вкотре рятували татари. 5 грудня 1653 р. хан і польський король уклали сепаратну угоду, за якою воєнні дії припинилися, татари отримували дозвіл брати ясир на західноукраїнських землях. Інтереси України за цією угодою не бралися до уваги.

Внутрішнє і зовнішнє становище України. За умов тривалої війни становище козацької держави невинно погіршувалося. Особливо загострилася ситуація восени 1653 р. Шість років війни виснажили Україну. Внаслідок польських каральних походів, ординських грабунків, постійних мобілізацій населення, епідемії чуми та холери було спустошено понад 100 міст і містечок на Правобережжі, знелюдніли території Брацлавщини та Київщини.

Занедало сільське господарство. Зубожіле козацтво вже не могло виконувати військову повинність. Дедалі складніше проходили мобілізації. Рятуючись від загарбників люди тікали на Слобожанщину.

Погіршувалося й міжнародне становище Української держави. Польща, Молдова, Валахія і Трансильванія об'єднувалися в антиукраїнський союз. Кримський хан надто часто зраджував українців. Польща, не змирившись з існуванням козацької держави, готувалася до нового наступу.

За цих умов, задля збереження основних здобутків війни, передусім держави, Ю.Хмельницький дійшов висновку про необхідність вдатися до союзу з московським царем.

4.5. Українсько-московський договір 1654 р. Березневі статті

Б.Хмельницький ще з 1648 р. звертався до московської держави з проханням допомоги Україні в боротьбі з Польщею. До того ж його непокоїла можливість налагодження відносин Московії з Річчю Посполитою. Адже їх пов'язував Полянівський мирний договір 1634 р., якого цар не наважувався порушувати, аби не дати польському уряду приводу до нової війни. Москва також остерігалася полум'я козацького повстання, що могло перекинутися на московські землі.

Аби підштовхнути царський уряд до союзу з Військом Запорозьким, Хмельницький, як зазначає Б.Лановик, навіть погрожував піти війною на Московську державу. У червні 1653 р. він в листі до царя дав зрозуміти: якщо той і надалі зволікатиме з допомогою українській державі, то Україна укладе союз з Туреччиною. До того ж гетьман наголосив на вельми неприємних наслідках такого союзу для Москви. Тобто, на нашу думку, з самого початку це був «нерівний шлюб», до якого Москва особливої зацікавленості не виявляла, це був вимушений союз.

Нарешті, 1 жовтня 1653 р. Земський Собор у Москві вирішив прийняти все Військо Запорозьке «під високу государеву руку». У зв'язку з цим рішенням до України було відряджено велике посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним. Зустріч і переговори відбувалися на раді в Переяславі 8 січня 1654 р. У ході переговорів козаки запропонували боярам присягнути українському народу від імені царя, як це робили польські представники. Російські послы відмовилися, мотивуючи відмову тим, що «самодержець не

присягає своїм підданам». Цей інцидент ледве не зірвав укладання договору. Лише після запевнення В. Батуріна, що цар охоронятиме всі права України, гетьман і старшина погодилися на присягу.

Всього на вірність московському цареві 8 січня 1654 р. присягнуло 284 особи. Згодом представники московського посольства побували у 117 містах і містечках України, де присягу, за їхніми даними, склали понад 127 тис. осіб чоловічої статі. Відмовилися присягати ряд представників козацької старшини, зокрема І. Богун та І. Сірко. А також Брацлавський, Кропивнянський, Полтавський, Уманський козацькі полки, деякі міста, а також українське духовенство на чолі з митрополитом С. Косовим.

Переяславська рада лише започаткувала оформлення московсько-українських відносин, бо письмових угод в Переяславі укладено не було. Для остаточного оформлення договору до Москви було відправлене посольство козацького війська на чолі з генеральним суддею С. Зарудним та полковником П. Тетерею. Вони привезли до Москви «прохання» гетьмана до царя з 23 пунктів («Статті Богдана Хмельницького»). Основна ідея цих документів – встановлення таких міждержавних відносин між Україною і Москвою при яких за Україною залишається як внутрішня, так і зовнішня державна самостійність.

„Березневі статті”. Остаточний текст українсько-московського договору (було узгоджено 17 статей, а з шести статей узгодження відклали на пізніше) було ухвалено у Москві в березні 1654 р., звідси і його назва – «Березневі статті» (їх оригінали не збереглися).

Домовленість між Україною і Росією не були оформлені єдиним документом. Умови взаємин між державами були зафіксовані в протоколі московських переговорів, гетьманських статтях і відповідях на них, а також у жалуваних грамотах царя.

Відповідно до договору:

1. Україна зберегла усі свої порядки, форму правління на чолі з гетьманом, який пожиттєво обирався на козацькій раді;
2. Незмінними залишалися адміністративно-територіальний устрій, суд і судочинство, фінансова система, незалежна внутрішня політика;
3. Підтверджувалися права, вольності та привілеї української шляхти, духовенства та Війська Запорозького;
4. Кількість козацького війська встановлювалася 60 тис. осіб;
5. Збір податків в Україні покладався на місцевих урядників без втручання російських чиновників, однак певна частина суми мала передаватися до московської казни;
6. Гетьман мав право приймати послів і підтримувати відносини з іноземними урядами за винятком Польщі і Туреччини;
7. Москва діставала право мати в Києві свого воєводу разом із невеликою залогою;
8. Цар брав на себе обов'язок захищати Україну своїми військами і звільнити її від домагань Польщі;
9. Царський уряд також отримав право затверджувати на посаді новообраного гетьмана тощо.

На думку істориків, договір являв собою типовий для того часу військовий союз сильної і більш слабкої держави на основі відносин васалітету. Україна не входила до складу Росії, а одержувала її захист, замість того визнаючи номінальну залежність від царя.

Загалом умови українсько-московського договору 1654 р. були рівноправними і (за умови дотримання) взаємовигідними. Водночас договір був незавершеним, недосконалим, діяв нетривалий час (кілька років) і незабаром через недотримання його російською стороною фактично втратив чинність.

Втім, попри недосконалість і недовговічність, українсько-московський договір 1654 р. давав змогу зберегти самостійність щойно створеної Української держави. Український уряд дістав можливість довести до переможного кінця війну проти Польщі, а отже, завершити возз'єднання всіх українських земель під своєю владою.

У міжнародних відносинах договір засвідчував право України на відокремлення від Польщі, став юридичним визнанням її державності та козацького устрою, тобто він був виявом міжнародного визнання самостійності Української держави.

4.6. Воєнно-політичні події 1654-1657 рр.

У відповідь на українсько-московську угоду поляки і татари об'єднали свої сили, уклавши влітку 1654 р. так званий Вічний договір, і почали новий етап війни.

Уже восени 1654 р. польська армія вторглася на Брацлавщину, згодом до неї приєдналася і татарська орда. Взимку вони взяли в облогу Умань. На допомогу уманцям виступив Б. Хмельницький в союзі з 10-тисячним загалом російських стрільців. Битва завершилася незначною перевагою Б. Хмельницького, однак, через втому армії він не зміг остаточно розгромити поляків.

Навесні 1655 р. театр воєнних дій перемістився на західноукраїнські землі. У березні 1655 р. українська армія розгромила польське військо під Городком і почала облогу Львова, звільнивши незабаром усю Галичину.

Одночасно на території Білорусії і Смоленщини успішно діяли українські і російські війська, що витіснили звідти литовську армію і зайняли частину Литви.

Успішними воєнними діями українсько-російських військ скористалася Швеція, котра в союзі з німцями (з Бранденбургом) вступили у війну проти Польщі. Шведи захопили майже всю територію Польщі, включаючи Краків і Варшаву. Польська армія не витримала війни на два фронти і капітулювала. Польський король Ян Казимир утік у Сілезію. Литва прийняла шведський протекторат, частина польських земель відійшла німцям.

Віленське перемир'я. Зміна політичної ситуації, успіхи Швеції налякали російський уряд, котрий бачив у Швеції нового небезпечного ворога. За цих умов Москва пішла на зближення з Польщею, яка запропонувала російському цареві Олексію Михайловичу стати польським королем на випадок смерті Яна Казимира.

У травні 1656 р. цар оголосив війну Швеції, а в серпні розпочалося московсько-польські переговори у Вільно. Українську делегацію на ці переговори не допустили. 24 жовтня 1656 р. було укладено Віленське перемир'я, яке передбачало:

- воєнні дії між Польщею й Москвою припинялися;
- обидві країни зобов'язувалися не розпочинати переговори про мир зі Швецією;
- натомість передбачалися спільні воєнні дії проти Швеції та Бранденбурга;
- обрання царя на польський трон.

Після цієї, по суті зрадницької угоди військової союз України з Москвою проти Польщі фактично втратив силу. У Чигирині відбувалася козацька Рада, де гетьман і старшина присяглися спільно боронити Україну. У цій ситуації головною метою Б.Хмельницького було збереження незалежності Української держави та об'єднання у її складі західноукраїнських земель. Віленське перемир'я розглядалося як порушення українсько-російського договору.

Гетьман вирішив шукати нових союзників у війні проти Речі Посполитої. Як нові союзники у війні проти Речі Посполитої були обрані Трансільванія і Швеція. У жовтні 1656 р. був укладений військової союз із Трансільванією (яка, у свою чергу, із грудня того ж року стала союзником Швеції) проти Польщі. Веліся також активні переговори зі шведським королем. Однак, шведи, претендуючи на всі польські землі, не погоджувалися визнати за гетьманом всіх українських етнічних територій.

Проте, українські війська в союзі зі шведською і трансільванською армією наприкінці 1656 р. і влітку 1657 р. успішно воювали на території Польщі та Білорусії. Однак, після нападу на Швецію з боку Данії шведи відвели свої війська, а трансільванський князь перед загрозою нападу татар почав переговори з поляками. За цих умов козаки повернулися в Україну.

У 1657 р. ситуація значно погіршилась: загострилися відносини між різними угрупованнями козацької старшини; частина полків була незадоволена політикою гетьмана і тривалою війною; запорожці обвинувачували Хмельницького в незаконних поборах і особистому збагаченні. Важко хворий Хмельницький змушений був відмовитися від планів проголосити себе князем і заснувати монархічну династію. Він обмежився тим, що гетьманом було обрано його 16-річного сина Юрія, а опікуном призначено генерального писаря Івана Виговського. 27 липня 1657 р. Б.Хмельницький помер. З його смертю ще більше загострилося протиріччя між старшиною, яка прагнула одержати феодалні привілеї, і рядовим козацтвом; розгорнулася боротьба старшинських угруповань за владу, що призвело до Руїни.

Значення Національно-визвольної війни. Національно-визвольна війна стала переломним етапом в житті України, який визначив напрямки її розвитку на багато десятиліть:

- у ході війни виникла і зміцнилася ідея боротьби за державну самостійність України, були закладені основи української національної державності;
- була створена незалежна національна держава, частина якої на Лівобережжі України (Гетьманщина) на правах автономії проіснувала в складі Російської імперії з 1659 р. до початку 80-х років XVIII ст. Національно-патріотичні сили у Правобережній Україні прагнули відновити державну структуру з власною територією і возз'єднатися з Гетьманщиною;
- в результаті війни на більшості території України було ліквідовано шляхетське і магнатське землеволодіння, кріпосне право;
- переважна більшість селян одержали особисту волю і право на володіння землею;
- значно зміцнювалося козацтво, яке стала панівною в Україні;
- народні маси отримали досвід боротьби проти як національно-релігійного гніту, так і соціальної нерівноправності та економічного гноблення.

Разом з тим, Б.Хмельницький, як і більшість козацької старшини, не виходили за рамки феодалного світогляду. Козацька верхівка прагнула не до встановлення демократичного республіканського устрою в новій державі, а до заняття в ньому тієї соціальної ніші, яка звільнилася після вигнання з українських земель магнатів і польської шляхтою Звідси – прагнення значної частини старшини до встановлення феодалних повинностей на свою користь, зайняти місце правлячого класу, що призвело до розколу серед козацтва, а після смерті Б.Хмельницького – до громадянської війни.

ТЕМА 5. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

5.1. Становище в Україні після смерті Б.Хмельницького

Становище в Україні після смерті Б.Хмельницького багато в чому зумовлювалося як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками:

1. Розпалася коаліція проти Речі Посполитої до якої, поряд з Україною входили Швеція (була втягнута у війну проти Данії і невдовзі уклала мирні угоди з Росією та Польщею), Трансільванія і Бранденбург.

2. Скориставшись цими обставинами, Польща в союзі з кримськими татарами відразу ж розгорнула підготовку до війни проти України.

3. Росія, яка значно зміцнилася на той час, почала претендувати на повне підпорядкування Гетьманщини своїй владі. Відразу після смерті Б.Хмельницького царський посол привіз до Чигирини вимоги, що включали скорочення реєстру до 10–40 тис. чол., в найбільших українських містах мають стояти царські воєводи з війском, призначення старшин тільки з числа росіян, підпорядкування української православної церкви Московському патріархові тощо.

4. Довгострокова національно-визвольна війна виснажила внутрішні ресурси країни, викликавши масове зубожіння.

5. Ситуація ускладнювалася поглибленням розбіжностей між прихильниками різних зовнішньополітичних орієнтацій, між лівобережними та правобережними полками.

Тяжко хворому Б.Хмельницькому вдалося добитися у квітні 1657 р. затвердження старшинською радою своїм спадкоємцем 16-річного сина Юрія Хмельницького. Тим самим він порушив старий козацький звичай виборності гетьмана і спробував започаткувати принцип престолонаслідування, тобто монархічної форми правління. Однак після смерті Б.Хмельницького (27 липня 1657 р.), ураховуючи неповнолітність, слабохарактерність, хворобливість Юрія, старшинська рада у вересні 1657 р. гетьманом обрала генерального писаря Івана Виговського. Порушення принципу спадковості гетьманства, на думку істориків (В.А.Смолій та ін.), призвело до того, що у багатьох старшин з'явилася спокуса поборотися за булаву, що стало однією із причин так званої Руїни – гострої кризи української державності у другій половині XVII ст.

Гетьман І.Виговський (1657-1659 рр.). Він продовжив зовнішньополітичний курс Б.Хмельницького на досягнення цілковитої незалежності Української держави та зміцнення її міжнародного авторитету. Уже на Корсунській раді (жовтень 1657 р.) на противагу російському впливові ним були укладені договори зі Швецією і Кримським ханством. Договір зі Швецією передбачав створення військово-політичного союзу, який мав забезпечити незалежність і територіальну цілісність України. Водночас гетьман намагався уникнути ускладнень у відносинах із Москвою.

Своєю внутрішньою політикою Виговський прагнув задовольнити передусім інтереси старшинської верхівки та української покозаченої шляхти. Щедрі дарунки земельних наділів і привілеїв можновладців спричинили невдоволення незаможного козацтва й селянства. Все це вело до зростання соціального напруження, політичної дестабілізації.

Опозицію проти І.Виговського очолили один із претендентів на гетьманство полтавський полковник Мартин Пушкар та запорозький кошовий отаман Яків Барабаш. У жовтні 1657 р. гетьманові удалося придушити заколот на Січі, однак, уже в лютому 1658 р. запорожці за підтримки московського уряду знову повстали. За рахунок значних поступок (збільшення російських гарнізонів в українських містах, зростання податків та ін.) Виговському удалося домовитися з Москвою й у лютому того ж року він скликав у Переяславі нову раду, яка підтвердила його повноваження. Спроби Виговського порозумітися з опозицією нічого не дали (продовжували писати доноси в Москву, організовували військові формування).

Тоді у червні 1658 р. Виговський, за допомогою 40-тисячної татарської орди і сербських найманців, під Полтавою (яку було зруйновано) розгромив війська Пушкаря та Барабаша. Це було перше в історії козацької держави використання іноземців для боротьби проти внутрішніх противників. В результаті цієї каральної операції, а по суті братовбивчої боротьби, загинуло близько 50 тис. чол. Цей конфлікт, з одного боку, розпалював громадянську війну, а з іншого – апелюючи до Москви, сторони схиляли її до втручання у внутрішні справи України.

Розуміючи, що загострення відносин з Московською державою неминуче, І.Виговський починає шукати союзників. До боротьби з Москвою він спробував залучити Польщу.

Гадяцький договір 1658 р. 16 вересня 1658 р. між Україною і Польщею було укладено Гадяцький договір, який передбачав:

– Україна (у межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств) повинна була входити на рівних правах у федерацію з Польщею і Литвою як незалежне Велике князівство Руське;

– найвища законодавча влада повинна належати Національним зборам, до якої входили представники козаків, міщан, духовенства і шляхти від всіх українських земель;

– усі три держави проводять спільну зовнішню політику;

– на чолі виконавчої влади князства Руського повинен був стояти гетьман, який обирався довічно Радою і затверджувався королем;

– князівство Руське повинно було мати свій суд, скарбницю, грошову одиницю, військо (40 тис. чол.), українське діловодство;

– перебування польських і литовських військ на українській території заборонялося, а при нагальній потребі вони підпорядковувалися українському гетьманові;

– церковна унія скасовувалася, а православна церква в усьому зрівнювалася з католицькою.

Укладаючи Гадяцький договір, Виговський прагнув, щоб Україна ввійшла до Речі Посполитої як рівноправний суб'єкт федерації. Однак Польща в принципових питаннях виявила непоступливість: західноукраїнські землі до складу Князівства Руського не включалися; права українців у міжнародних відносинах обмежувалися тощо. Більш того, Польща і не збиралася дотримуватися умов договору.

Російсько-українська війна 1658-1659 рр. Після підписання Гадяцького договору, цар оголосив І.Виговського зрадником, оголосивши йому війну. Вже восени 1658 р. починаються воєнні сутички між українськими і російськими військами. Однак основні події розгорталися навесні – влітку 1659 р. Наприкінці березня 1659 р. понад 100-тисячна російська армія на чолі з князем О.Трубецьким рушила на Україну. 20 квітня її було зупинено під Конотопом, який захищали козаки під командуванням ніжинського полковника Г.Гуляницького. Майже два місяця козаки тримали облогу.

Виговський протягом цього часу готувався до вирішального бою. Гетьман домовився з кримським ханом про допомогу 40-тисячної орди, козакам також допомагали німці, поляки, серби. 28 червня 1659 р. відбулася Конотопська битва, в якій російська армія була розбита. Тут загинуло 40 тис. царського війська, а 15 тис. були взяті в полон. Гетьман втратив 4 тис. козаків та 6 тис. кримських татар.

Добившись перемоги, І.Виговський отримав можливість успішно завершити війну з Росією і припинити громадянську війну. Однак через ряд причин скористатися її плодами гетьманові не вдалося:

– по-перше, орієнтація на Польщу не мала підтримки у суспільстві, яке у переважній більшості вважало останню своїм основним ворогом;

– по-друге, невдала соціальна політика гетьмана та використання у боротьбі з опозицією кримських татар настроїли проти нього переважну частину українського населення;

– по-третє, посилення антигетьманського руху, основу якого складала старшина лівобережних полків (Я.Сомко, В.Золотаренко, Т.Цюцюра та ін.). Повстанці розгромили урядові залоги, вбивали прихильників гетьмана.

Водночас різко погіршується становище гетьмана й на Правобережній Україні, де опозиційні сили (І.Богун, П.Дорошенко, І.Сірко та ін.) зосередилися навколо Ю.Хмельницького.

Наприкінці вересня 1659 р. зібралась Козацька рада („чорна” рада) в Білій Церкві, яка обрала новим гетьманом Ю.Хмельницького. В цій ситуації Виговський, відчуваючи втрату підтримки, змушений був тікати в Польщу. У 1664 р. він був страчений поляками.

5.2. Територіальний розкол України. Гетьманство Ю.Хмельницького

Обираючи 28 вересня 1659 р. новим гетьманом 18-річного Ю.Хмельницького (1659-1662 рр.), старшина сподівалася, що авторитет роду Хмельницьких допоможе об'єднати народ. Спочатку він проводив досить лояльну політику до Росії. Він і його оточення підтвердили основи договору 1654 р., проте бажали внести до нього нові пункти, зокрема про вільне обрання гетьмана, про свободу дипломатичних зв'язків з іншими державами та ін. Все це було оформлено у так звані Жердовські статті. Вони були передані князю Трубецькому, проте князь їх не прийняв, а зажадав переговорів з самим гетьманом. Ю.Хмельницький із старшиною приїхав до Переяслава, де тоді перебували московські представники.

У результаті переговорів Ю.Хмельницький вимушений був погодитися на ухвалення нового Переяславського договору. Він складався з підроблених московським урядом умов договору 1654 р. (як не прикро, але український уряд на цей час їх втратив) та додаткових статей. Основними умовами Переяславського договору були:

– заборонялися зносини України з іноземними державами;

– обраний гетьман повинен бути затверджений царським урядом;

– гетьман без козацької ради не міг призначати й звільняти полковників та генеральну старшину, а також розпоряджатися військом без дозволу царя;

– значно збільшувався контингент царських військ на території України.

Тобто, по суті договір переносив характер українсько-російських відносин із сфери конфедеративного союзу у площину обмеженої автономії України у складі Росії. І хоча автономія була доволі широкою, дії царського уряду свідчили, що обмеження незалежності України триватиме.

Нав'язавши Україні Переяславський договір, російський уряд перестав рахуватися з Ю.Хмельницьким: воєводи втручалися в управління, роздавали землі. По суті гетьманська влада стала номінальною.

Щоб остаточно закріпитися на українських землях Росія перериває перемир'я з Польщею і в 1660 р. починає війну. 20-тисячна армія під проводом воєводи В.Шереметьєва вирушила на Волинь. До нього повинно було приєднатися 30-тисячне військо Ю.Хмельницького. Основні події кампанії відбулися в районі Чуднова на Волині. Вони закінчилися розгромом російських військ, капітуляцією Ю.Хмельницького і підписанням 7 жовтня 1660 р. Слободищенського трактату (Чуднівський договір). За цим договором на Правобережній Україні розташовувалися на постій жовніри (польська наймана армія), що грабували

населення, а також поверталися у свої маєтки вигнані раніше польські пани. Згідно з цим договором Українська держава ставала автономною частиною Речі Посполитої.

Нова угода з Польщею не була сприйнята більшою частиною лівобережного козацтва. Вона викликала масове повстання проти Ю.Хмельницького. Рядові козаки й старшина відмовилася визнавати його владу. Лівобережні полки склали присягу цареві. Опозицію проти Б.Хмельницького оголосив його дядько Я.Сомко, який прагнув посісти гетьманство.

Будучи неспроможним опанувати ситуацією і покласти край внутрішнім конфліктам Ю.Хмельницький восени 1662 р. скликав старшинську раду в Корсуні, де зрієся влади, а в січні наступного року постригся в ченці під іменем Гедеона.

Після відмови Ю.Хмельницького від гетьманства 1663 р. державна територія України поділилася на Правобережну і Лівобережну Гетьманщину.

На правобережні полки намагалася впливати Польща, прагнула відновити і утвердити там свою владу.

Лівобережні козаки дедалі більше підпадали під владу Росії, яка прагнула посилити свій вплив на цій території.

Правобережні полки на початку січня 1663 р. на раді в Чигирині гетьманом обрали Павла Тетерю (1663-1665 рр.). Влада П.Тетері поширювалася тільки на Правобережжя. Лівобережне козацтво, не прийнявши Переяславського договору 1659 р., продовжувало визнавати владу російського царя.

Спираючись на підтримку Польщі, Тетеря сподівався поширити свою владу і на Лівобережжя. Задля цього він намагався перетягнути на свій бік лівобережного гетьмана Я.Сомка, згуртувати навколо себе старшинську верхівку (роздаючи своїм прихильникам землі і гроші), пробував заручитися допомогою не тільки Польщі, а й Туреччини.

Подібна політика відштовхнула від нього частину козаків та селян, що стали орієнтуватися на лівобережне козацтво. Восени 1663 р. разом із польськими і татарськими військами гетьман спробував установити свою владу на Лівобережжі, але його похід закінчився провалом. На Правобережжі набирало сили антигетьманське і антипольське повстання. До кінця року повстання були придушені (близько 100-120 тис. чол. загинуло, десятки тисяч були захоплені в полон кримськими татарами).

Запідозривши змову проти себе в середовищі правобережної старшини, П.Тетеря домігся від польської влади ув'язнення Ю.Хмельницького (архімандрита Гедеона) і розстрілу І.Виговського (котрий на той час був польським сенатором і київським воєводою). Каральні заходи не додали популярності П.Тетері. Наростаюче народне повстання проти гетьманської влади, підтримане запорожцями під проводом І.Сірка і лівобережним гетьманом І.Брюховецьким, змусило П.Тетерю у червні 1665 р., захопивши військову скарбницю, утекти до Польщі. Правобережжя деякий час залишалось без гетьмана.

Лівобережні полки у квітні 1662 р. на старшинській раді гетьманом обирають переяславського полковника Якіма Сомко. Проте обіймав він цю посаду лише місяць, бо московський уряд, не довіряючи Сомко, не визнав законності його обрання. У Москві на цю посаду підтримували запорозького отамана Івана Брюховецького. Зваживши, що гетьмана обирає козацтво, він схилив (обіцянками, погрозами) на свій бік Запорозьку Січ, козацькі низи й міщанство. У червні 1663 р. у Ніжині зібралася так звана „чорна” рада, в якій взяли участь разом з козаками селяни та міські жителі. Спираючись на підтримку козацьких низів, І.Брюховецький домігся обрання себе гетьманом.

І.Брюховецький був гетьманом Лівобережної України у 1663-1668 р. Спочатку він проводив проросійську політику. Незабаром після свого обрання підписав Батуринські статті 1663 р., які містили нові поступки царському урядові. Він першим з українських гетьманів поїхав для свого затвердження у Москву, де одержав титул боярина. Під час свого візиту у грудні 1665 р. він підписав Московські статті, що значно обмежили суверенітет Гетьманщини.

За умовами Московського договору:

- російські воєводи й залоги отримували право перебувати майже в усіх великих містах;
- збирання податків покладалося на російських воєвод, а збори повністю мали надходити до царської казни;
- вибори гетьмана могли відбуватися лише з дозволу царя та у присутності царського представника;
- гетьманський уряд позбавлявся права на проведення самостійної зовнішньої політики;
- київський митрополит повинний був призначатися московським патріархом.

Таким чином, договір підтримував привілеї козацької старшини і права реєстрових козаків, але посилював адміністративну і фінансову залежність гетьманського уряду від царя, ще більш обмежуючи українську державність.

Андрусівський договір 1667 р. Тим часом Росія та Польща розпочали переговори про припинення польсько-російської війни 1654-1657рр. які закінчилися підписанням у січні 1667 р. Андрусівського договору (с.Андрусово, поблизу Смоленська).

За цим договором:

- між Росією і Польщею встановлювалося перемир'я на 13,5 років;
- під владою Росії залишалася Лівобережна Україна, їй поверталися Сіверщина і Смоленськ;
- за Польщею закріплювалися землі Правобережної України і Білорусі;
- Київ на два роки залишався за Росією;

– Запорозька Січ переходила під спільне управління двох держав.

Андрусівський договір, який здебільшого стосувався України, був укладений таємно, без погодження з українською стороною. Він перекреслював більшість здобутків українського народу, завойованих майже 20-літньою боротьбою за національне визволення. Перебування у складі різних держав під впливом різних культур загрожувало українському народу розколом.

5.3. Боротьба гетьмана П.Дорошенка за об'єднання України

Після втечі П.Тетері до Польщі гетьманську булаву на Правобережжі отримав Петро Дорошенко (1665-1676 рр.). Дорошенко насамперед розпочав із заходів, спрямованих на поліпшення внутрішнього становища:

1. Він всіляко заохочував заселення спустошених південних районів Правобережжя, де внаслідок воєнних дій і громадянської війни було знищено 65-70% населення.
2. Послідовно захищав інтереси козацького стану, відновив скликання козацьких рад.
3. Щоб позбутися залежності гетьмана від старшин, прагнув здобути довічну гетьманську владу.
4. Створив постійне наймане військо, яке налічувало близько 20 тис. сердюків (з турецької – відчайдухи), що стало його особистою гвардією.
5. Для зміцнення фінансової системи встановив на кордоні нову митну лінію і почав карбувати власну монету.
6. Вживав заходи щодо утвердження в державі козацького типу господарства й недопущення до маєтків польських панів.
7. Активно підтримував заходи митрополити Тукальського, спрямовані на створення окремого Українського патріархату.

Тобто, головний сенс своєї діяльності П. Дорошенко вбачав у зміцненні влади на Правобережжі та об'єднанні під своєю владою всіх українських земель у складі однієї держави.

Для досягнення цієї мети він випробував усі можливі політичні комбінації. Спочатку він визнавав залежність від Польщі, що дозволило йому набрати сили і розправитися з іншим претендентом на гетьманство – брацлавським полковником В.Дрозденком. У 1666 р., порвавши відносини з Польщею (після одержання звістки про Андрусовські російсько-польські переговори), П.Дорошенко пішов на зближення з турецьким султаном, який запропонував йому прийняти турецький протекторат в обмін на надання військової допомоги. Після укладення Андрусовського договору він запропонував обрати спільного гетьмана, погодившись при цьому скласти свої повноваження і визнати новообраного керівника єдиної Української держави. Однак гетьман Лівобережжя І.Брюховецький та більшість лівобережної старшини не погодилися. Тому П.Дорошенко вирішив діяти самостійно. Запросивши на допомогу татар, він восени 1667 р. витіснив поляків із Поділля і дійшов до Галичини. Однак татари пішли на мирову з поляками, тому закріпити перемогу не вдалося. У жовтні 1667 р. він підписує договір з поляками, який передбачав визнання підданства короля, дозвіл шляхти повертатися до маєтків тощо.

Зазнавши невдачі у боротьбі з Польщею, П.Дорошенко наприкінці 1667 – на початку 1668 рр. веде переговори з царем, про перехід під його протекцію за умов дотримання царським урядом певних гарантій. Зокрема, визнання його гетьманом всієї України, вивід московських воевод, сприяння реальному об'єднанню всіх українських земель тощо. Звичайно, Росія подібні вимоги не підтримала.

У середині 1668 р., у зв'язку з антиросійським повстанням на Лівобережжі, склалися сприятливі умови для об'єднання двох частин Гетьманщини. Уклавши союз з лівобережним гетьманом І.Брюховецьким, П.Дорошенко у червні 1668 р. переправився через Дніпро й вирушив назустріч І.Брюховецькому. 8 червня в момент з'єднання двох військ лівобережні козаки убили І.Брюховецького і проголосили П.Дорошенка гетьманом усієї України.

Однак його успіх тривав недовго. Вже у липні він був змушений покинути Лівобережжя, тому що польські війська вторглися на Брацлавщину. На Лівобережжі П.Дорошенко залишив наказним гетьманом чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного, який восени 1668 р. разом з більшістю лівобережної старшини перейшли на сторону Росії.

Гетьманство Дем'яна Многогрішного. В умовах широкомасштабного наступу російських військ на Лівобережну Україну восени 1668 р. і відсутності допомоги з боку Дорошенка, Д. Многогрішний почав переговори з представниками царського уряду. Врешті-решт він погодився на повернення під зверхність царя за умови виведення московських залог з українських міст. Козацька Україна знову розпалася на Правобережну і Лівобережну.

Переговори між московським урядом і Многогрішним завершилися укладенням Глухівських статей. 9 березня 1669 р. на раді в Глухові Многогрішного було проголошено гетьманом Лівобережної України.

За Глухівськими статтями:

- московські воеводи лишалися тільки в п'яти містах, причому вони не мали права втручатися у справи місцевого врядування;
- встановлювався козацький реєстр чисельністю 30 тис. чол.;
- гетьманові заборонялося вступати в зносини з іншими державами;

- податки мали збирати тільки старшина;
- ускладнювався перехід селян до козацького стану.

Д.Многogrішний намагався зміцнити свою владу, ставлячи на посади полковників і сотників своїх родичів і свояків, наділяючи їх маєтками. У відносинах з царем Олексієм Михайловичем він намагався проводити незалежну політику, рішуче виступаючи проти територіальних поступок Росії польській стороні за рахунок України. Розчарувавшись в орієнтації на Москву, з 1671 р. він пішов на зближення з П.Дорошенком, плануючи спільний виступ проти Польщі.

Авторитарні методи правління гетьмана, зосередження влади в руках його сімейного клану викликали заколот серед вищої старшини, яка обвинуватила його у зраді царю і домоглася арешту Д.Многogrішного. Він був висланий до Сибіру.

Гетьманство Івана Самойловича. Замість Дем'яна Многогрішного у червні 1672 р. гетьманом Лівобережжя був проголошений Іван Самойлович. Між гетьманським та царським урядами була укладена угода, відома під назвою **Конотопські статті**, вони доповнювали договір попереднього гетьмана (Глухівські статті) й порівняно з ним ще більше обмежували владу гетьмана.

За Конотопськими статтями:

- гетьманові заборонялося без царського указу та старшинської ради висилати посольства до інших держав, а також підтримувати відносини з Дорошенком;
- гетьманові не дозволялося позбавляти старшину посад, карати без згоди старшинської ради або вироку військового суду;
- козацькі полки не мали права брати участь в переговорах із представниками польського уряду в Москві у справах стосовно України.

Характерною рисою 15-літнього гетьманування І.Самойловича було його прагнення створити аристократичну державу з міцною гетьманською владою. В своїй політиці він опирався на вузьке коло вищої старшини, що складалося, головним чином, з його родичів. Для цього гетьман постійно розширював привілеї старшини, щедро роздавав їй землю. Не довіряючи іншим старшинським угрупованням і рядовому козацтву, котре обурювалося ростом різних повинностей на користь гетьмана і старшини, І.Самойлович утримував значне наймане військо. І.Самойлович намагався поширити свою владу на всю Україну. У 1674 р. за підтримки російських військ підкорив своїй владі територію 10 правобережних полків. У цьому ж році в Переяславі був проголошений гетьманом всієї України.

На чолі козацького війська брав участь разом з російською армією у поході (улітку 1687 р.) проти кримських татар. Похід був невдалим, вся відповідальність була покладена на нього. За доносом групи старшин на чолі з І.Мазепою, котрі обвинуватили Самойловича у змові з татарами, у 1687 р. він був заарештований і засланий до Тобольська, де невдовзі помер.

Союз П.Дорошенка з Туреччиною. Втративши гетьманство на Лівобережжі, Дорошенко вдався до рішучих дій. До цього його спонукали також послаблення впливу на Правобережжі та боротьба за гетьманську булаву з ставлеником Кримського ханства П.Суховієм (племінник І.Брюховецького). У 1669 р. П.Дорошенко за допомогою І.Сірка (кошовий отаман, у 1667-1668 рр. полковник Харківського слобідського полку) розбив П.Суховія, однак відразу змушений був почати боротьбу із ставлеником Польщі М.Ханенком (уманський полковник), владу якого визнали кілька правобережних полків і Січ. Розпочалася кривава війна між прихильниками Ханенка й полками Дорошенка. У серпні 1671 р. Польща позгорнула воєнні дії проти України, і на середину жовтня 1671 р. встановила своє панування майже над усією територією Брацлавщини, а наприкінці жовтня король затвердив правобережним гетьманом Михайла Ханенка.

За цих обставин П. Дорошенко посилює протурецьку орієнтацію. У березні 1669 р. Корсунська старшинська рада погоджується на офіційне прийняття турецького протекторату, хоча Дорошенко і відмовляється від принесення присяги турецькому султанові.

Боротьбу за Правобережжя розпочала і Туреччина. У травні 1672 р. турецька армія рушила в похід на Брацлавщину. Так на Правобережжі розпочалася ще одна війна. Причому трагедія була в тому, що українці воювали в обох арміях: Дорошенко зі своїми військами воював на боці Османської імперії, а Ханенко – на боці Польщі. Після поразки від українсько-турецько-татарських сил польський уряд уклав у жовтні 1672 р. **Бучацький мирний договір**, відповідно до якого:

- Османська імперія отримувала від Польщі Подільське воєводство;
- Україна (Дорошенко під протекторатом Османської імперії) мав опікуватися Брацлавщиною й Південною Київщиною;
- Польща залишала за собою Галичину, Волинь та Північну Київщину.

Однак цей договір не приніс Правобережжю бажаного миру, оскільки Польща не збиралася відмовлятися від втрачених українських земель. В свою чергу, Туреччина почала вимагати зруйнування в Україні фортець, роззброєння населення, виплати данини тощо. Розчарувавшись в турецькій протекції, Дорошенко прагнув знайти порозуміння то з Польщею, то з Росією. Однак переговори позитивного результату не мали.

Становище гетьмана стає критичним: він втрачає довір'я українського суспільства, його почали залишати навіть раніше вірні йому підрозділи й соратники.

До того ж, Росія, сприйнявши Бучацький договір (1672 р.) як зречення Польщею прав на Правобережну Україну, наприкінці 1673 р. розпочала разом з лівобережними козацькими полками наступ на

Дорошенка, і вже у березні 1674 р. оволоділа основними містами Правобережжя. Дорошенка формально було усунуто від влади, а гетьманом обох боків Дніпра проголошено лівобережного гетьмана І.Самойловича. Але на допомогу Дорошенкові вирушила турецька армія, це змусило російсько-українські війська повернутися на Лівобережжя.

Однак авторитет Дорошенка був підірваний остаточно: Правобережжя було зруйноване, турки своїми пограбуваннями, насильствами і розправами викликали ненависть місцевих жителів. Населення Правобережжя масово переселялося на Лівобережну Україну і Слобожанщину.

У березні 1675 р. на старшинській раді лівобережного козацтва в Переяславі, в якій брала участь і частина правобережної старшини. І.Самойлович був проголошений гетьманом „обох боків Дніпра”. Дорошенко відмовляється від турецького протекторату і в жовтні 1675 р. присягає царю. Однак, московський уряд жадає, щоб він з'явився на лівий берег і капітулював перед Самойловичем. У вересні 1675 р. він відмовився від гетьманства і присягнув на вірність царю. Згодом він був вивезений на почесне заслання в Москву, у 1679-1682 рр. був воєводою у В'ятці. Останні роки провів в селі під Москвою, де й помер у 1698 р.

5.4. Остаточний поділ України

Після зречення П.Дорошенка від гетьманства, на жаль, українські землі так і не об'єдналися під булавою І.Самойловича. Цього не допустила Туреччина, яка проголосила гетьманом Правобережжя Ю.Хмельницького (1677-1681 рр.). До цього він шість років відсидів у турецькій тюрмі. У 1677-1678 рр. разом з турками Ю.Хмельницький двічі організував походи на Чигирин – місто де була гетьманська резиденція. Не здобувши однозначної перемоги, він напав на Лівобережжя. Проте успіху не добився, його влада поширювалася лише на зруйноване, розгромлене Поділля. Там він установив жорстке, деспотичне управління. У 1681 р. турки його стратили.

Війна між Росією, з одного боку, і Туреччиною та Кримським ханством – з іншого, за володіння землями Правобережної України завершилася підписанням у січні 1681 р. **Бахчисарайського мирного договору**. За цим договором:

- кордон між Туреччиною та Росією встановлювався по Дніпру;
- Туреччина приєднувала Північну Київщину, Брацлавщину й Поділля;
- Росія приєднувала Лівобережну Україну і Київ.
- татари зберігали право кочувати в південних степах України.

Однак цей мир був нетривким, бо не відповідав інтересам Речі Посполитої. Скориставшись поразкою турецьких військ, Польща на початку 1680-х років відновлює своє панування над більшою частиною Правобережної України.

Остаточний поділ України був затверджений у травні 1686 р. „**Вічним миром**” – договором між Росією і Польщею – підписаним в Москві. За цим договором:

- Польща визнавала за Росією Лівобережну Україну, Київ, Запорожжя, Чернігово-Сіверську землі;
- Брацлавщина та південна Київщина ставали нейтральною незаселеною зоною між Польщею і Росією;
- Північна Київщина, Волинь і Галичина відходила до Польщі;
- Поділля залишалося під владою Туреччини (у 1699 р. Поділля було приєднано до Польщі).

Уклавши „вічний мир” з Польщею, Росія приєдналася до держав (Австрія, Польща, Венеція), які вели боротьбу з Османською імперією та її васалом – Кримським ханством. Ліквідація турецько-татарських володінь на Чорному і Азовському морях, і майбутній вихід до Чорного моря, спонукали Росію до війни.

У травні 1687 р. 100-тисячна російська армія вирушила на Крим. Похід очолив Василь Голіцин – фаворит царівни Софії. До російської армії приєдналося, 50-тисячне військо козаків на чолі з І.Самойловичем. Але ця воєнна кампанія завершилася невдало – військо не спромоглося навіть досягти Криму (татари підпалили степ і тим самим зробили неможливим їхнє подальше просування).

Відповідальність за кримську невдачу звалили на І.Самойловича. Особиста зацікавленість Голіцина і невдоволення старшин призвели до усунення І. Самойловича від влади. У липні 1687 р. він був заарештований й разом із сім'єю відправлено до Сибіру, де він і помер у 1690 р.

Натомість козацька рада, що відбулася у липні 1687 р., обрала гетьманом генерального осавула Івана Мазепу.

5.5. Гетьманщина та Слобідська Україна у другій половині XVII ст.

Запорозька Січ у складі Гетьманщині. Перед початком національно-визвольної війни Запорозька Січ містилася на Микитиному Розі. Саме тут Б.Хмельницький готував повстання проти Речі Посполитої. Січі належала провідна роль у підготовці і розгортанні національно-визвольної війни українського народу. Запорожці неодноразово брали участь у воєнних діях проти Польщі. Однак після закінчення війни більшість їх не були включені до козацького реєстру. Це викликало невдоволення січовиків і загострення їхніх відносин з гетьманською владою аж до збройних конфліктів. Тому у 1652 р. запорожці змушені були

перенести Січ з легкодоступного для гетьманських військ Микитиноного Рогу ближче до дніпровських порогів, до гирла річки Чортомлик. Чортомлицька Січ проіснувала з 1652 р. до 1709 р.

В період Руїни запорожці неодноразово втручалися в боротьбу різних старшинських угруповань за гетьманську владу. При цьому вони нерідко підтримували кандидатів на гетьманство зі свого середовища – І.Брюховецького, М.Ханенка, П.Суховія, котрі обіцяли покінчити зі свавіллям старшини й експлуатацією рядового козацтва.

Особливо ускладнилося становище Запорозької Січі після Андрусівського перемир'я, коли над нею був установлений спільний контроль Росії і Польщі.

У другій половині XVII ст. Запорозька Січ уславилася своєю участю в численних військових операціях. Керівником та організатором більшості тогочасних походів був **І.Сірко** (близько 1610-1680 рр.). На Січі І.Сірко багаторазово обирався кошовим гетьманом. У 1667-1668 р. був полковником Харківського слобідського полку.

Після Андрусівського миру (1667 р.), невдоволений розчленуванням України, він очолив антицарське повстання. Після поразки цього повстання знову пішов на Січ, де мав величезний авторитет за боротьбу проти Кримського ханства. Знову обраний кошовим отаманом, І.Сірко розглядався козаками як один з основних претендентів на лівобережне гетьманство. У 1672 р. царський уряд за допомогою лівобережного гетьмана І.Самойловича зміг заарештувати І.Сірка і вислати його до Сибіру. Але вже у 1673 р. у зв'язку з турецьким наступом і за клопотанням польського короля Яна Собеського російська влада вимушена була повернути І.Сірка в Україну. В останні роки життя він активно боровся з турками і татарами (зокрема, тільки проти татар він провів більше 60 боїв і усі їх виграв). Помер І.Сірко у серпні 1680 р.

Колонізація українцями Слобожанщини. Територія Слобідської України охоплювала сучасні Харківську, Сумську, північ Донецької і Луганської областей, а також південні частини сусідніх областей Росії. Колись усі землі належали Чернігово-Сіверському князівству, були залюднені та обжиті, але в XIII ст. зазнали спустошливих походів ординців. Саме тому цей край протягом тривалого часу залишався занедбаним і знелюднілим. Він був своєрідним кордоном між Росією й татарами.

В середині XVII ст. у зв'язку з руйнуванням Правобережної України під час національно-визвольної війни і Руїни сюди почалося масове переселення українців. Так, у 1652 р. тисяча козаків з-під м.Острога на Волині на чолі з полковником І.Дзиковським з родинами і всім господарством прийшли в басейн річки Тихої Сосни і заснували м.Острогозьк. У тому ж році група переселенців із Білоцерківського полку заснувала м.Суми. У 1654 р. було засновано Харків. Подібні історії заснування мали й такі міста, як Охтирка, Балаклея, Ізюм та багато інших. Оскільки поселення, що виникали, були звільнені від податків (царський уряд був зацікавлений у залюдненні порубіжних земель), то й називалися вони слободами. Звідси і походить назва краю – Слобідська Україна, або Слобожанщина.

В міру збільшення на Слобожанщині козацьких громад вони організовувалися в звичайні для українських козаків військові й адміністративно-територіальні об'єднання – полки. У другій половині XVII ст. у Слобідській Україні було створено 5 таких полків. Ці полки, як і в Гетьманщині поділялися на сотні.

Політичний устрій та господарське життя в Гетьманщині і Слобідській Україні. Наприкінці XVII ст. на Лівобережжі існувало 10 полків, котрі одночасно були адміністративно-територіальними і військовими одиницями.

Вищою посадовою особою в Гетьманщині був гетьман, який обирався старшинською радою. Остаточо затверджував гетьмана цар. Повноваження гетьмана визначалися спеціальними статтями (умовами), що уклалися між гетьманом і царем. Дорадчі права при гетьмані мала Рада старшин. До її складу входили гетьман, генеральна старшина і полковники.

У Слобідській Україні посади гетьмана не існувало, не було й генеральної старшини. Особливості органів влади тут визначало те, що полковники, які очолювали переселенців, були на відміну від Гетьманщини, засновниками полків, тому вони користувалися значно більшою владою, обиралися довічно. Слобідські полковники підкорялися безпосередньо белгородському воєводі. Кількісний склад полків не був постійним.

Суспільні стани. Після національно-визвольної війни українське суспільство зазнало великих змін:

– чисельність козацтва зростала і воно перетворювалося на привілейований стан. Козаки звільнялися від податків, їхнім основним обов'язком була військова служба. Найчисельнішу групу становили городові козаки – так називали тих, що мешкали у містах, містечках, хуторах, селах Гетьманщини і Слобожанщини, на відміну від низових (запорозьких) козаків. У другій половині XVII ст. із середовища козацтва виокремилася козацька старшина, яка посідала панівне місце в суспільстві;

– українська шляхта, що збереглася в Гетьманщині дедалі більше зливалася з козацькою старшиною;

– селяни. Це була найбільш численна верства населення Гетьманщини і Слобожанщини. Після війни вони здобули особисту свободу, право змінювати місце проживання, вільно вступати до козацького стану (військова служба відбувалася за власний кошт). Особисту свободу зберігали і селяни Слобожанщини, їх відмінність від козаків полягала в тому, що вони платили податок до царської казни;

– міщани. Вони отримали право вільно володіти землями; їх не обмежували в ремеслах, промислах, торгівлі. Вони сплачували податки й виконували повинності на користь держави, які, однак, були значні менші, ніж за Польщі;

– духовенство. Це був привілейований стан. Його становище визначалося тим, що православ'я мало статус державної релігії.

Розвиток господарства. Основою господарського життя лівобережної Гетьманщини й Слобожанщини було хліборобство, значної ваги набувало також вирощування городини й технічних культур, зокрема конолень. Наприкінці XVII ст. більш активно почало розвиватися тваринництво.

Важливу роль в господарському житті відігравало ремісниче виробництво. Під час війни ремісники дістали право вступати до будь-якого цеху з доступом до всіх видів ремесла. Найпоширенішими були краветство, шевство, ткацтво, ковальство, зброярство, гончарство тощо.

В останній чверті XVII ст. позвавилася і торгівля. Її центрами залишалися міста. Особливо жвавою була торгівля між Лівобережною Україною, Слобожанщиною і Запорозжям. Активно велася торгівля з Білорусою, Молдовою, Туреччиною, Кримом. З України вивозили продукцію сільського господарства; завозили ж сукно, шовки, прикраси, зброю, прянощі, вина.

ТЕМА 6. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XVII- В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

6.1. Українська держава за гетьмана І.Мазепи

У 1687 р. унаслідок старшинської змови І.Самойлович був зміщений з гетьманської посади і засланий до Сибіру. 25 липня 1687 р. у козацькому таборі під м. Коломаком гетьманом був обраний генеральний осавул Іван Мазепа (1687-1708 рр.). Новообраний гетьман підписав з представниками російського уряду Коломацькі статті, в основі яких лежали Глухівські статті 1669 р. з додатками. Коломацькі статті передбачали подальше посилення в Гетьманщині влади царя і ще більше обмеження прав гетьмана та гетьманського уряду. Згідно із статтями:

– гетьман не мав права зміщувати генеральну старшину без царського дозволу, а старшина – переобирати гетьмана;

– козацькій старшині надавалися різні привілеї: свобода від будь-яких податків і натуральних повинностей, повне володіння своїми землями, лісами, млинами тощо;

– найбільш заслуженим із числа старшин обіцяно було надавати дворянські звання;

– на гетьмана накладалося зобов'язання суворо заборонити українським купцям торгівлю тютюном і горілкою в Росії (це порушувало царську монополію), а також усяку торгівлю з Кримом;

– гетьману заборонялося мати зносини з іноземними державами;

– старшина і козаки повинні були стежити за гетьманом, і доносити цареві про спроби зради з його боку;

– російські воєводи з царським військом залишалися в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині й Острі;

– заохочувалися шлюби між українцями і росіянами тощо.

Тобто, Коломацькі статті визначали гетьманський уряд як слухняне знаряддя для здійснення в Україні царської політики.

Зовнішня політика І.Мазепи. На початку гетьманування І.Мазепа вважав, що може втілити свої задуми щодо України тільки в спілці з Московією. Пов'язаний угодою з царем, він брав активну участь у зовнішньополітичній діяльності Петра І. Козацькі загони надавали допомогу царській армії у походах проти Криму.

На початку весни 1689 р. більше ніж 100-тисячна російська армія під командуванням Голіцина та 40 тисяч українських козаків на чолі з Мазепою знову вирушили в похід на Крим (другий кримський похід). Здобувши перемогу в кількох битвах війська підійшли до Перекопу, але не змогли його взяти, і повернули назад. Невдале завершення другого кримського походу було зумовлено несприятливими обставинами: погана підготовка війська; повільне просування армії; бездоріжжя; нестача корму для коней, води й продовольства; відверте небажання союзників допомагати тощо.

Внутрішня політика. Ставши гетьманом, І.Мазепа проводив політику, спрямовану на об'єднання під своєю владою Лівобережжя, Правобережжя, Запорозжя і Слобожанщини. Основною метою було прагнення зберегти автономію гетьманської влади, створити віддані гетьманові верстви української аристократії, позвавити господарське життя і відродити національну культуру.

Гетьман при зміцненні своєї влади спирався на старшину, шляхту, духовенство, активно роздаючи їм військові і селянські землі. При покровительстві Мазепи була відновлена панщина, власники одержали право бити своїх селян нагайками, заковувати їх в ланцюги і саджати до в'язниць. Почастішали випадки прямого насильницького захоплення старшиною і шляхтою селянських наділів. Тисячі селян вільних сіл гетьман передав у володіння своїм прихильникам. Податок на земельну власність рядових козаків за роки правління Мазепи збільшився в 2 рази.

Усе більш виразною ставала тенденція перетворення тимчасових дарування (на час заняття даної посади) маєтків на постійні. Генеральні і полкові старшини ставали власниками великих латифундій. Сам

Мазепа володів більш ніж 120 тис. селян, які знаходилися у його маєтках. У 1698 р. майнова нерівність серед козацтва була узаконена: відповідно до майнового стану, всіх козаків розділили на виборних (які несли військову службу) і підпомічників (які господарювали, забезпечуючи виборних спорядженням і коштами для несення служби).

За 20 років перебування на посаді гетьмана Мазепа зосередив у своїх руках величезну особисту владу, жорстко придушуючи конкурентів із числа старшин, незадоволених його авторитарним правлінням, та виступи запорожців, котрі називали його „вітчимом України”. Свою владу він захищав усіма засобами, у тому числі і за допомогою каральних експедицій, провокацій і страт.

Посилення експлуатації низів розширювало прірву між старшиною і рядовими козаками, що у 1692 р. послужило причиною повстання в південних полках під проводом канцеляриста Петра Іваненка. Але армія Мазепи за допомогою російських військ розбила його нечисленні загони, котрі склалися в основному із запорозької гололи.

Одним із найважливіших напрямків загальної державної політики Мазепи була культурно-освітня діяльність. У розвиток української освіти, науки, мистецтва гетьман вкладав великі кошти. Завдяки пожертвуванням гетьмана змінилися архітектурні обриси багатьох міст, зокрема, Києва, Чернігова, Переяслава, Глухова, Бахмача та ін. У 1690 р. завдяки його підтримці було зведено нове приміщення Києво-Могилянської колегії, а в 1701 р. вона одержала статус академії. Мазепа заклав більше десятка нових храмів, сприяв відновленню багатьох стародавніх церков.

Козацтво Правобережної України. Наприкінці XVII ст. більшість земель Правобережжя була спустошена, люди масово переселялися на Лівобережжя і Слобожанщину. У зв'язку з цим польський король Ян III Собеський знову звернувся до козацтва. Заохочуючи заселення пустищ польський уряд рішенням 1685 р. надав козакам „давні привілеї і вільності”. Козацька старшина одержала привілеї, що узаконили її військово-адміністративні права на території Київщині і Брацлавщини.

Заохочувані польським урядом, козаки заселяли спустошені землі, відтворюючи тим власний полково-сотенний уклад. Так відродилися чотири полки: Богуславський, Корсунський, Брацлавський і Фастівський (Білоцерківський). Відновлені полки були не тільки військовими, а й адміністративно-територіальними одиницями.

Національно-визвольне повстання 1702-1704 рр. У 1699 р. Польща уклала мирну угоду з Османською імперією і тому не відчувала більше потреби в козацтві. Сейм ухвалив ліквідувати правобережне козацтво, а відтак коронний гетьман наказав полковникам розпустити їхні полки. Після захоплення польськими військами взимку 1702 р. кількох козацьких міст на Правобережжі України у відповідь почалося повстання, очолене **Семеном Палієм**. Цей визвольний рух мав на меті визволення Правобережної України від польського панування та об'єднання з Лівобережною Гетьманщиною. У липні 1702 р. рух охопив Київщину, а на початку 1703 р. повстанці вже контролювали значну частину Правобережної України. Повстання поширилося на Волинь і Поділля, дійшло до Галичини. 15-тисячне польське військо, кинуте на його придушення, не змогло розбити повсталих.

Повстанці Палія об'єктивно ставали союзниками шведів, які у той час були у стані війни з поляками (у 1700 р. розпочалася шведсько-російська (Північна) війна). Тому цар відгукнувся на прохання польського короля допомогти розгромити повстанців. Для цього були використані війська Мазепи. Навесні 1704 р. вони перейшли Дніпро і зайняли Київщину і Волинь. Семена Палія було заарештовано і ув'язнено (через рік його було відправлено до Москви, а потім заслано до Сибіру). Ослаблена Польща, значну частину якої окупували шведські війська, не могла реально претендувати на Правобережну Україну. За таких обставин Правобережжя опинилося під владою І.Мазепи і фактично ввійшло до складу Гетьманщини. Об'єднання Правобережної та Лівобережної України за Мазепи тривало від 1704 р. до 1708-1709 р.р.

6.2. Політика І.Мазепи в роки Північної війни

У 1700 р. розпочалася шведсько-російська війна, що одержала назву Північної війни. Хоча ця війна не відповідала інтересам України, Мазепа постійно на вимогу Петра I надавав козацькі війська для ведення воєнних дій на територіях Північної Росії, Прибалтики, Польщі. Козаки брали участь у походах за свій рахунок, вони підкорялися офіцерам царської армії. Козаків часто використовували як безкоштовну робочу силу на будівництві нових доріг, фортець та інших укріплень.

Можливо сподіваючись вивести Гетьманщину з-під влади царя, Мазепа удався до таємної дипломатії з противниками Москви. Так, зокрема, восени 1705 р. він налагодив зв'язки з польським королем Станіславом Лещинським, через якого сподівався встановити стосунки з Швецією. У 1706 р. Мазепа й справді розпочав таємні зносини зі шведським королем Карлом XII.

У 1708 р. Карл XII почав вторгнення в Росію. Похід мав відбутися в напрямку на Смоленськ і Москву через Литву і Білорусь. На початку похід складався вдало. Але після кількох невдач у серпні-вересні Карл XII відмовився від попереднього плану. Він вирішив повернути на Україну сподіваючись зміцнити свою армію козацькими полками та військом Лещинського. Покладав також надії на допомогу кримського хана і турецького султана.

Українсько-шведський союз. Похід Карла XII на Москву через Україну виявився несподіванкою для Мазепи. Перебування шведської армії на території України означало, що саме тут розгорнуться воєнні

дії шведсько-російської війни. З іншого боку – Мазепі треба було робити вибір. Мазепа вирішив об'єднатися із шведами для війни проти Росії. 24 жовтня 1708 р. Мазепа виїхав на зустріч із Карлом XII. З ним вирушили 4-тисячне військо, генеральна старшина та 7 із 12 полковників. Згодом до них приєдналися більше тисячі молодих запорожців на чолі з кошовим Костем Гордієнком. Однак основна частина козацтва не підтримала виступу Мазепи. До того ж напередодні свого переходу на бік Карла XII гетьман відправив кілька десятків тисяч реєстрових козаків в Прибалтику в розпорядження російського командування.

29-30 жовтня 1708 р. між гетьманом Мазепою і Карлом XII було укладено договір. Сам документ не зберігся, однак його скорочений виклад містився у „виводі прав України” – політичному документі, з яким у 1712 р. Пилип Орлик, відстоюючи права України, звертався до європейських монархів.

Угода передбачала:

– визнання Швецією незалежного Українського князівства, якому повинні були бути повернуті всі захоплені Росією землі, що колись належали „руському” народові (тобто Київський Русі);

– Мазепа має бути довічним князем України;

– шведський король зобов'язаний захищати Україну від усіх ворогів і посилати допомогу, коли про це попросить гетьман і „стани”;

– шведський король не мав права претендувати на титул князя або командувача збройних сил князівства;

– шведське військо могло займати п'ять українських міст (Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч).

Полтавська битва. У відповідь на дії Мазепи Петро I звернувся до українців. У численних відозвах він звинуватив Мазепу у зраді, у намірі віддати Україну Польщі, а православні церкви й монастирі – уніатам. Цар наказав також старшині й полковникам терміново зібратися у Глухові для обрання нового гетьмана. Водночас були відправлені царські війська на чолі з Меншиковим які зруйнували гетьманську резиденцію – Батурин. 6 листопада в Глухові на старшинській раді гетьманом було обрано стародубського полковника Івана Скоропадського.

Відповіддю Петра I на приєднання запорожців до Мазепи й Карла було зруйнування Січі. 14 травня 1709 р. Січ була захоплена, зруйновано січову фортецю, спалено курені й військові будівлі, полонені були страчені.

Навесні 1709 р. Карл XII відновив воєнні дії. Він розпочав наступ на Москву. Шлях шведів пролягав через Харків і Курськ. Щоб просуватися згідно з планом операції, шведському війську треба було знешкодити добре укріплену Полтаву. Шведська армія (31 тисяча чоловік) надійшла до Полтави наприкінці квітня. Карл XII сподівався взяти місто штурмом або внаслідок переговорів, але того не сталося. Тому 1 травня шведське військо змушене було розпочати облогу (протягом 87 днів шведи штурмували Полтаву 30 разів). Тим часом до Полтави прибув Петро I з головними силами. **27 червня 1709 р.** стався генеральний бій. Він розпочався о 5-й годині ранку атакою шведської піхоти на російські редути (земляні укріплення). Близько 11 години битва закінчилася цілковитою поразкою шведів.

Після поразки Карл XII, Мазепа і ще близько 50 старшин разом з невеликими загонами шведів і козаків кинулись тікати через Дніпро і відійшли в турецькі володіння. На початку серпня поранений Карл XII і хворий Мазепа зупинилися у передмісті Бендер (Молдова).

21 вересня 1709 р. Мазепа помер. У березні наступного року його тіло вивезли до православної землі Молдавії – м.Галаца (нині Румунія) і там перепоховали в головній церкві монастиря Св. Юрія.

Полтавська битва змінила політичну карту Європи. Перемога Петра I висунула Росію на одне з провідних місць тогочасної європейської політики. Вплив Швеції та Польщі на події в регіоні фактично було підірвано назавжди. Для України ж наслідки Полтавської битви виявилися вкрай несприятливими: російський уряд, що здобув перемогу, став на шлях ще більшого обмеження автономії Гетьманщини.

6.3. Гетьман П.Орлик та його Конституція

Після смерті Мазепи та частина козаків, яка утекла з ним у вигнання залишилася без керівника. І хоча кандидатура претендента на гетьманський уряд майже ні в кого не викликала заперечень, проте з виборами через несприятливу ситуацію (між старшинами і племінником Мазепи (дітей у нього не було) А. Войнаровським розпочалася боротьба за Мазепине добро) зволікали півроку. Лише 5 квітня 1710 р. у Бендерах козацька рада обрала гетьманом Пилипа Орлика, який був генеральним писарем при Мазепі.

П.Орлик за походженням був чех баронського роду. Навчався у Києво-Могилянському колегіумі. Став одним із найосвіченіших людей в Україні. Служив писарем в Київській митрополії. З 1700 р. обіймав в уряді посаду генерального писаря. Виконував різні дипломатичні доручення Мазепи й був утаємничений у справі його відносин із польським королем С.Лещинським і шведським королем Карлом XII. Помер в Яссах у 1742 р. Його син Григорій став генералом французької армії.

П.Орлик був автором документа „Пакти і Конституція прав та вільностей Війська Запорозького” (згодом цей документ стали називати „Конституцією П.Орлика”). Текст було затверджено на військовій раді 10 квітня 1710 р. Саме цей документ вважається першою українською Конституцією.

Зміст Конституції П.Орлика. Документ складався із вступу й 16 статей. Основні положення статей:

- проголошувалась незалежність України від Росії і Польщі;
- обумовлювалися протекція шведського короля та союз із Кримським ханством;
- територія України визначалася згідно із Зборівським договором 1649 р.;
- при гетьманові утворювалась Генеральна рада із законодавчою владою, яка збиралася тричі на рік;
- створювався Генеральний суд, до якого гетьман не мав права втручатися, який розглядав справу про кривду гетьманові та провини старшин;
- державна скарбниця і майно підпорядковувалися генеральному підскарбію, на утримання гетьмана призначалися окремі землі;
- встановлювалася виборність полковників, сотників із наступним їх затвердженням гетьманом;
- гетьман мав захищати козацтво і все населення від надмірних податків і повинностей, допомагати козацьким вдовам і сиротам.

Це була найперша у світі демократична Конституція, яка бере початок у демократичному устрої Запорозької Січі. Проте, зважаючи на політичні обставини того часу, вона не стала чинною в Україні, а тому залишилась в історії лише як видатна пам'ятка української правничої та суспільно-політичної думки.

Усе своє подальше життя П.Орлик присвятив діяльності по створенню антиросійської коаліції і визволення України. Вже протягом року він зумів створити антиросійську коаліцію у складі свого уряду, Швеції, Кримського ханства, Туреччини, а також тих польських сил, що підтримували С.Лещинського. Союзниками був розроблений план військового походу на Правобережну Україну.

31 січня 1711 р. загін запорожців на чолі з К. Гордієнком під загальним керівництвом П.Орлика виступив із Бендер. По дорозі до них приєдналися польські і татарські загони. Об'єднане військо швидко просувалося на Правобережжі. Правобережні полки, крім Білоцерківського, визнали П. Орлика гетьманом і перейшли на його бік. Виступи проти російських гарнізонів розпочалися і на Лівобережжі. Гетьман Лівобережжя І. Скоропадський вислав до П.Орлика полки, але вони були розбиті.

Одночасно за домовленістю з П.Орликом на територію України вступила 50-тисячна армія кримських татар. Майже не зустрічаючи опору, татари пройшли упродовж Дніпра й заволоділи Слобожанщиною. Однак, замість вторгнення в межі Росії, татари грабували і розоряли Українські землі, забирали у рабство тисячі людей. Дійшовши до Харкова, вони з численною здобиччю повернулися в Крим.

Військо П. Орлика наприкінці березня 1711 р. взяло в облогу Білу Церкву, однак, через відсутність необхідної для штурму важкої артилерії і наближення російської армії, наприкінці квітня облога була знята і військо повернулося в Бендери.

6.4. Посилення наступу російського царизму на автономію України

Після перемог над шведами Петро I значно зміцнив своє становище. Якщо раніше у зарубіжних джерелах північно-східні землі здебільшого називали Московщиною, то тепер він урядово закріпив і поширив у вживанні назву „Росія”. У 1721 р. за Росією було встановлено офіційну назву „Російська імперія”, а Петро I прийняв титул імператора Росії. Тоді ж Гетьманщину почали офіційно називати Малоросією.

Гетьманування І.Скоропадського. Після переходу Мазепи на бік Карла XII в м.Глухові у 1708 р. було обрано нового гетьмана Івана Скоропадського (1708-1722 рр.). Після обрання на посаду гетьмана він звернувся до царя з проханням („Просительними статтями”) підтвердити права і вольності Гетьманщини. У відповідь Петро I надіслав іменний указ („Рішительний указ”), в якому ще більше посилювалася залежність України від Москви (так звані „Решетілівські статті”). Відповідно на них:

- гетьманові без дозволу царя заборонялося змінювати старшину, надавати і відбирати маєтності;
- встановлювався російський контроль за збиранням податків та витратами на утримання війська, старшинського апарату тощо;
- українське військо повинно було знаходитися під командуванням російських генералів.

Важливою новацією було призначення царського резидента А.Ізмайлова при гетьманові, який повинен був контролювати зв'язки гетьмана із сусідніми державами, фінансову політику тощо. Гетьманську резиденцію було перенесено з Батуріна до Глухова, ближче до російського кордону. Тут мали стояти два російські полки, які перебували у розпорядженні царського резидента.

Царська політика щодо України за часів І.Скоропадського, зазначають Б.Д.Лановик, О.Д.Бойко, передбачала такі основні заходи:

1. Руйнування основ української державності. Формально залишаючи попередній устрій Гетьманщини, царський уряд намагався підпорядкувати собі всю владу в Україні. Він підтримував протиріччя між гетьманом і полковниками, старшиною і народом; призначав на важливі посади чужинців; підтримував тих, хто лояльно ставився до царської політики.

2. Експлуатація демографічного потенціалу. Десятки тисяч українців направлялися царським урядом на тяжкі примусові роботи – копання каналів, будівництво нової російської столиці, спорудження укріплень (у 1721 р. на будівництво Ладозького каналу було направлено 10 тисяч козаків, 30 % з них загинуло); у 1725 р. під час Дербентського походу з майже 6800 козаків померло чи загинуло біля 5200 осіб;

на будівництво укріпленої лінії між Дніпром і Сіверським Донцем у 1731-1733 рр. було направлено майже 60 тисяч козаків і селян).

3. Економічні утиски України. Значну частину українських товарів (шкіру, сало, олію та ін.) дозволялося вивозити лише до російських портів, все частіше заборонялася торгівля не тільки з закордоном, а навіть із Запорожжям. Вводилася монополія на багато товарів. Українських купців змушували купувати товар на російських фабриках. З 1719 р. товари з України експортувалися тільки через Ригу та Архангельськ – під російським контролем. Ціни на експортовану українську продукцію встановлював російський уряд. Отже, фактично була скасована вільна українська торгівля. Постійне перебування в Україні великого російського війська (часом до 10 тисяч чоловік) дуже виснажувало економіку України, зумовило швидке зростання податків. Так, якщо тільки з Лівобережжя в царську скарбницю у 1724 р. надійшло 45,5 тисяч карбованців, то вже у 1724 р. – 241,3 тисяч карбованців. Відбувалося масове роздавання великих земельних наділів, маєтків, конфіскованих у прихильників Мазепи, ряду російських генералів та вельмож, що прагнули випровадити в Україні кріпацтво, яке вже давно існувало в Росії.

4. Обмеження української культури. У 1720 р. сенатським указом проголошувалося, що в Україні „книг ніяких, окрім церковних давніх видань, не друкувати”, а у тих, які друкуються, „щоб ніякої різниці і осібною наріччя не було”. Освіта була взята під контроль державної цензури (з Києво-Могилянської академії було вислано всіх студентів, які були родом з українських земель Речі Посполитої). Посилювалася залежність української церкви від московської патріархії.

Значним ударом царизму по автономії Гетьманщини було створення у травні 1722 р. **Малоросійської колегії** (1722-1727 рр.). Перша Малоросійська колегія складалася з шести офіцерів російських полків, розміщених в Україні на чолі з бригадиром С.Л.Вельяміновим. Це був центральний орган російської адміністрації на Лівобережній Україні (перебував в гетьманській столиці – м.Глухіві). На цю колегію накладалися ряд функцій, реалізація котрих значно обмежувало владу гетьмана:

- Малоросійська колегія мала наглядати за діяльністю гетьмана, генеральної і полкової старшини, стягненням податків до царської казни, провіанту для російської армії;
- контролювала роботу Генеральної військової канцелярії, роздачу земельних володінь офіцерам і старшинам;
- була апеляційною установою у судових справах, які розглядалися в Генеральному військовому суді, полкових і місцевих судах Гетьманщини.

Отже, передбачалося, що Малоросійська колегія керуватиме разом з гетьманом, а фактично цим знищувалася гетьманська влада. Цього старий І.Скоропадський не зміг пережити. З липня 1722 р. на 76-му році життя він помер.

Павло Полуботок (1722-1724 рр.). Після смерті І.Скоропадського Петро I не дозволив обирати нового гетьмана, пояснивши це відсутністю гідної кандидатури. Тому старшина призначила наказним гетьманом Лівобережжя чернігівського полковника Павла Полуботка (1722-1724 рр.). Він розгорнув активну діяльність, спрямовану на відновлення козацьких порядків. П.Полуботок здійснив реформу суду з метою обмеження повноважень Малоросійської колегії. Він зробив Генеральний суд колегіальним, установив порядок подання і розгляду апеляцій. Скарги населення розглядалися від нижчої до вищої інстанції українського уряду, а не подавалися безпосередньо до Малоросійської колегії. Однак Петро I у квітні 1723 р. надав Малоросійській колегії такі повноваження, які робили її в Україні повновладною. До того ж новим указом у квітні 1723 р. він позбавив гетьмана влади командувача козацького війська, передавши її генералу Голіцину, який очолював російське військо в Україні.

22 травня 1723 р. Полуботка разом з генеральним писарем і генеральним суддею було викликано до Петербурга. Гетьман спробував подати царю клопотання про скасування Малоросійської колегії і вибори гетьмана. Однак цар наказав заарештувати П. Полуботка і старшин. У жовтні 1723 р. він був ув'язнений у Петропавлівську фортецю, де і помер у грудні 1724 р. Після розгрому опозиції П.Полуботка верховним органом в Україні стала перша Малоросійська колегія.

Гетьман Д.Апостол (1727-1734 рр.). Після смерті Петра I у 1725 р. процес ліквідації автономії України було пригальмовано. Готуючись до війни з Туреччиною й намагаючись, якимось втихомирити українців, російські політики стали прихильніше ставитися до української автономії.

Після смерті Петра I гетьманство на якийсь час було відновлено, а Малоросійська колегія припинила своє існування. У 1727 р. гетьманом був обраний 73-літній Данило Апостол, миргородський полковник. Д.Апостол після обрання його гетьманом подав петицію про відновлення державних прав України на основі „статей Б. Хмельницького”. У відповідь російський уряд видав указ, яким визначалося правове становище Гетьманщини – так звані **Рішительні пункти**. Вони значно обмежували гетьманську владу і автономію Лівобережжя:

- гетьман міг обиратися тільки за згодою царя і не мав права на дипломатичні зносини з іноземними країнами;
- під час війни гетьман підпорядковувався російському фельдмаршалові, а не цареві як раніше;
- кандидатів на посади генеральної старшини й полковників затверджував цар;
- усувалися обмеження в торгівлі з іноземними купцями, але мито за імпортовані товари йшло до царської скарбниці;
- скасовувалася заборона на купівлю землі в Україні росіянами тощо.

Хоча українську автономію було значно обмежено, Д.Апостол здійснив ряд реформ у різних сферах суспільного життя Гетьманщини:

- він відновив право призначати генеральну старшину та полковників;
- значно зменшив кількість росіян в адміністрації;
- протягом 1729-1731 р.р. провів генеральне слідство про майно, в результаті чого до військової скарбниці було повернуто чимало земель, самовільно захоплених у приватне володіння в період правління попередніх гетьманів;

- здійснюючи фінансову реформу, Д.Апостол вперше установив точний бюджет державних витрат. Із загальних витрат була виділена частина, що повинна була використовуватися на утримання козацької адміністрації, найманого війська і артилерії;

- у судовинстві була змінена система судів. Полкові суди поділялися на дві категорії: перша – для „важливих” справ і карних злочинів, друга – для „дрібних” справ. Сотенні і сільські судді ставали колегіальними;

- кількість російських полків в Україні була обмежена до шести;

- успішними були заходи Д. Апостола щодо повернення під гетьманську владу запорожців, які з 1709 р. змушені були проживати на території Кримського ханства (Кам’янська та Олешківська Січі), і затвердження дозволу на заснування в 1734 р. Нової Січі (Підпільненської) на р.Підпільній (біля сучасного м. Нікополя). На Запорозжя повернулося понад 30 тисяч козаків.

Таким чином, Д.Апостол зумів тимчасово призупинити процес ліквідації автономії Гетьманщини. Помер Д.Апостол у 1734 р.

„Правління гетьманського уряду”. Після смерті Д.Апостола нова імператриця Росії Анна Іоанівна заборонила вибори гетьмана, а для управління Україною запровадила колегіальний орган під назвою „Правління Гетьманського Уряду” (1734-1750 рр.). Він складався із трьох представників української старшини і трьох російських чиновників. Формально члени правління мали рівні права, але фактичним головою був князь О.Шаховський. Від цариці він дістав таємну інструкцію, в якій зазначалося: прагнути до зближення старшини з російським офіцерством; поширювати думку про неефективність гетьманського правління, переконувати українців, що їм буде вигідніше ліквідувати Гетьманщину; сприяти, щоб українці зближувалися з росіянами через змішані шлюби. Правління гетьманського уряду діяло до 1750 р.

Великим лихом для України була російсько-турецька війна 1735-1739 рр. Російська влада мобілізувала десятки тисяч українських козаків і селян на цю війну, де загинули 34 тисячі українців. Через Гетьманщину, як прифронтову зону, проходили російські війська, яких місцеве населення забезпечувало продовольством, фуражем, підводами. Цей тягар був надзвичайно важким для народу.

Ситуація на Лівобережжі дещо поліпшилася коли в листопаді 1741 р. внаслідок дворіцевого перевороту на престол зійшла дочка Петра І Єлизавета Петрівна. Певну роль у цьому зіграв її фаворит Олексій Розумовський, який родом був з України.

ТЕМА 7. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

7.1. Відновлення гетьманства

У 1744 р. під час поїздки російської імператриці Єлизавети І в Україну козацька старшина за підтримки її фаворита О. Розумовського (старшого брата К. Розумовського), переконала імператрицю відновити гетьманство. У 1747 р. була проголошена царська грамота про відновлення гетьманства. Тимчасова поступка царського уряду була зумовлена рядом чинників: позицією старшин, які наполегливо домагалися відновлення гетьманства; наростанням невдоволення українців їхнім економічним становищем і загостренням у зв’язку з цим внутрішньої ситуації в Гетьманщині; загрозою війни проти Пруссії та ймовірною необхідністю використати потенціал Гетьманщини; потребою відновити економічний потенціал України з метою його використання у майбутніх війнах проти Туреччини.

Гетьман К.Розумовський (1750-1764 рр.). Кандидатом на гетьманство Єлизавета висунула молодшого брата свого фаворита Олексія Розумовського – Кирила Розумовського. Він був останнім гетьманом України. Народився у 1728 р. на Чернігівщині в родині козака. Навчався в університетах Берліна, Геттінгена, Страсбурга. У 1746 р. у 18-літньому віці був призначений президентом імператорської Академії Наук.

У лютому 1750 р. на козацькій раді в Глухові К. Розумовський був обраний гетьманом. Він став виразником прагнень освіченої і заможної частини українського суспільства до відновлення самостійної діяльності державно-адміністративних органів Гетьманщини.

У жовтні 1751 р. під владу гетьмана було передано Запорозьку Січ, повертався Гетьманщині й Київ. К.Розумовський почав без погодження з російськими урядовцями призначати полковників і роздавати землі. Посилилася позиція козацької старшини, якій надавалося право за відсутністю гетьмана керувати Гетьманщиною. Регулярним стало скликання в Глухові старшинської ради. Почалася відбудова Батуріна, якому було повернуто статус столиці Гетьманщини, та Глухова де містилась резиденція гетьмана. Гетьман дещо обмежив сваволю російських чиновників, які перебували в Україні. Зокрема, без дозволу гетьмана заборонялося арештовувати українців, окрім кримінальних злочинців.

Самостійні дії гетьмана суперечили планам імперського уряду, який аж ніяк не прагнув посилення української автономії. Тому, незважаючи на значний вплив К. Розумовського при дворі, імператриця у 1754 р. видала низку указів, що обмежували владу гетьмана: було заборонено призначати полковників, а дозволено лише пропонувати кандидатів; посилювався контроль за фінансовими справами Гетьманщини; було відмовлено в клопотанні відновити самостійні зовнішньополітичні зносини Лівобережної Гетьманщини.

Найрішучіші заходи К. Розумовського, спрямовані на оновлення життя Гетьманщини, припали на 60-ті роки XVIII ст. Першим зазнало реформування судочинства. У 1760-1763 рр. він провів судову реформу, у ході якої були створені станові шляхетські суди: земський (для вирішення цивільних справ), гродський (для кримінальних справ) і підкоморський (для земельних справ). Територія гетьманщини поділялася на 20 судових повітів. У результаті військової реформи козацькі полки були перетворені на регулярні, у них була запроваджена уніформа.

В процесі реформування системи освіти, гетьман запровадив обов'язкове навчання козацьких дітей і вживав заходів для відкриття університету у своїй резиденції в Батурині, а також для перетворення Києво-Могилянської академії на університет європейського типу.

Гетьман намагався домогтися права вільних дипломатичних відносин з іноземними державами, однак ця сфера його діяльності була істотно обмежена.

У 1762 р. К. Розумовський брав активну участь у дворцовому перевороті, у результаті якого на російський престол зійшла Катерина II. Сподіваючись на прихильне ставлення, гетьман скликав у Глухові з'їзд козацької старшини для затвердження проведених реформ. Старшина звернулася до Катерини II із проханням повернути Україні старі права і створити в Гетьманщині парламент на зразок польського сейму, а також надати спадкоємні права на гетьманство роду Розумовських. Катерина обурилася цим бажанням. К. Розумовського негайно викликали до Петербурга. Вимога цариці була категоричною – зречтись гетьманської булави. К. Розумовський намагався залагодити справу. Однак цариця залишилась непохитною і змусила гетьмана подати рапорт про відставку. 10 листопада 1764 р. К. Розумовського позбавили гетьманства.

7.2. Остаточна ліквідація гетьманства

10 листопада 1764 р. царським указом ліквідовувалося гетьманське правління в Україні. Натомість для управління Лівобережною Україною та Запоріжжям було створено (відновлено) Малоросійську колегію на чолі з президентом графом Петром Рум'янцевим. Друга Малоросійська колегія складалася з 8 членів: чотирьох українських старшин і чотирьох посадових осіб – росіян. В адміністративному відношенні Малоросійська колегія підпорядковувалася канцелярії малоросійського генерал-губернатора. Цю посаду обіймав той же П. Рум'янець.

Першим кроком Рум'янцева стало проведення ревізії господарського життя Гетьманщини, під час якої було здійснено перепис населення, описано земельну власність, кількість дворів, виявлено ступень заможності кожного окремого господаря тощо. Перевірка відбувалася протягом 1765-1767 рр.

Діяльність Рум'янцева призупинила чергова російсько-турецька війна, що розпочалася у 1768 р. Війна закінчилася у 1774 р. підписанням **Кючук-Кайнарджійського мирного договору**. За умовами цього договору Росія значно посилила свою присутність у Причорномор'ї. Вона одержала право вільного торгового судноплавства на Чорному морі. Кримському ханству надавалася незалежність від султанської Туреччини, фактично ж воно опинилося в залежності від Російської імперії.

Після закінчення російсько-турецької війни Петро Рум'янець повернувся в Україну й продовжив свої реформи. Так, у 1781 р. на землях Лівобережної Гетьманщини було утворено **Малоросійське генерал-губернаторство**, що складалося з трьох намісництв, згодом губерній – Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської. Кожна губернія поділялася на повіти. В губернських і повітових містах створювалися ті ж адміністративні і судові установи, що й в інших частинах Російської імперії. Малоросійська колегія була скасована. Генерал-губернатором Малоросії став П. О. Рум'янець. З його ініціативи був проведений перепис населення.

У 1783 р. вийшов імператорський указ, що прикріплював усіх селян до того місця, де вони були записані під час останнього перепису населення, і забороняв їм переходити на нові місця. Цим указом у Лівобережній і Слобідській Україні остаточно закріплювалося **кріпацтво**.

Спеціальним указом від 1783 р. було ліквідовано козацьке військо. Десять козацьких і три компанійських полки перетворювалися на десять регулярних кінних карабінерних полків російської армії. Реорганізовані козацькі полки й надалі мали формуватися з українських козаків, які утворили окремий стан населення – **казенних селян**. На відміну від звичайних селян, вони не були кріпаками, а мусили відбувати військову службу в регулярній російській армії. Рекрутами-солдатами ставали троє козаків із кожних 500 душ населення. Військова служба тривала шість років.

Українська шляхта і козацька старшина за імператорською „Грамотою про вольності дворянства” здобувала усі права російського дворянства.

Влітку 1765 р. Катерина II підписала маніфест про скасування козацького устрою на Слобожанщині. Слобожанщина перетворювалася на Слободсько-Українську губернію з адміністративним центром у Харкові. Її територія поділялася на п'ять провінцій. Головним органом управління стала

губернська канцелярія. Козацькі полки перетворювалися на гусарські. Старшини отримували російські військові чини. Заборонялися вільні переходи селян від одного пана до іншого.

7.3. Політика царського уряду щодо Запоріжжя

Участь частини запорожців на боці І.Мазепи і шведських військ (8 тисяч чоловік) потягла за собою зруйнування в травні 1709 р. Чортомлицької Січі.

Рятуючись від царських репресій, запорожці під керівництвом Костя Гордієнка змушені були перейти на землі кримського хана Девлет-Гірея. У верхній течії р.Кам'янки (права притока Дніпра) була заснована у 1709 р. так звана Кам'янська Січ, однак, вже в 1711 р. на неї рушили війська Бутурліна та І.Скоропадського. Запорожці відійшли на територію нинішньої Херсонської області, де заснували у 1711 р. так звану Олешківську Січ. Перебування запорожців під протекторатом Кримського ханства було досить скрутним. Різні татарські угруповання намагалися використовувати козаків у міжусобній боротьбі за владу. Хани вимагали участі запорожців у своїх походах на Північний Кавказ, до того ж почалося переслідування православ'я. З іншого боку російській уряд прагнув залучити запорожців на свій бік.

Заснування Нової Січі. Після смерті К.Гордієнка на Січі перемогло проросійське угруповання. 10 квітня 1734 р. більше 30 тисяч запорожців на чолі з отаманом І. Білецьким повернулися під владу Росії й недалеко (7 км) від колишньої Чортомлицької Січі на берегах притоки Дніпра р. Підпільної заснували так звану Нову (Підпільненську) Січ.

В часи Нової Січі (1734-1775 рр.) вона адміністративно ділилася на паланки – самостійні округа Війська Запорозького, центром яких була фортеця і місто навколо неї. Спочатку було п'ять, а пізніше 8 (за деякими даними 9) паланок. В центрах паланок містилися органи влади, що обиралися паланковою радою, суд, церкви, ремісничі майстерні. Адміністративний апарат паланок був невеликим: полковник, писар, суддя, осавул, а також отамани слобод, що входили до тієї округи. В паланках поряд із козаками жили й селяни, які мали право обирати своїх отаманів. Кожна паланка мала власний герб, особливу печатку.

Паланки в свою чергу ділилися на нижчі адміністративно-господарчі і військово-організаційні одиниці – курені. Куренями називали хати – казарми, де мешкала певна кількість козаків, що становили гарнізон Січі. Цю функцію козаки виконували по черзі. Кожен козак був приписаний до відповідного куреня. В Новій Січі всього було 38 куренів.

Загалом землі Запорозької Січі охоплювали величезну територію степової України. Нині це – територія майже всієї Дніпропетровської області, а також значні частини Донецької, Запорозької, Кіровоградської, Луганської, Миколаївської та Херсонської областей.

Вищим законодавчим органом на Січі вважалася Військова Рада. У XVIII ст. вона поступово втрачала своє значення і витіснялася сходками курінних отаманів, військової старшини та „значних”, тобто багатих козаків. Сходки взяли на себе вирішення питань, що раніше були компетенцією Ради: відбування військової служби, розподіл повинностей і податків, регулювання промислів, землекористування тощо.

Найвищим органом управління в самій Січі був кош, що складався з кошового отамана, судді, писаря і осавула. Старшина була виборна. Поступово виборність і Запорозькій Січі ставала лише номінальною. Вся фактична влада зосереджувалася в руках багатой козацької старшини.

Царський уряд намагався встановити і посилити свій контроль над внутрішнім життям Запорозжя. Вже у 1733 р. Запорозька Січ підлягала безпосередньо генерал-губернаторові, а з 1750 р. – ще й гетьманові. В 1756 р. Запорозжя разом з Лівобережною Україною було передано у відомство Сенату, а з 1764 р. – Малоросійській колегії. Така підпорядкованість мала своїм наслідком обмеження самоврядування Запорозької Січі. З метою посилення контролю над Січчю, царський уряд почав по сусідству з нею створювати своєрідні військові бази – укріплення з гарнізонами „для утримання козаків у належному порядку”.

Господарську діяльність козаки здійснювали в зимівниках. Здебільшого це були великі господарства, в яких розвивалося не тільки рільництво, а й скотарство, рибальство, гончарство тощо. Зимівник, що був своєрідним хутором, являв собою головну форму землеволодіння на Запорозжі. Січ вела досить активну торгівлю, а також проводила посередницьку діяльність. До січової пристані регулярно причалювали купецькі кораблі з Туреччини, Криму, Росії та інших країн.

Ліквідація Запорозької Січі. Зростання економічної могутності Запорозжя, відсутність кріпацтва й демократичний устрій козацької „республіки” непокоїли царський уряд (особливо після селянсько-козацького повстання в Росії під керівництвом О. Пугачова). Наміри остаточно знищити Запорозжя з'явилися в російській владі ще у 60-х роках XVIII ст. Щоправда, тоді здійсненню таких намірів перешкоджали невизначеність у російсько-турецьких відносинах, палацові перевороти і зміни імператорів, селянська війна О.Пугачова тощо.

Закінчення російсько-турецької війни (1768-1774 рр.) унаслідок якої Росія здобула вихід до Чорного моря, придушення повстання Пугачова пришвидшили справу ліквідації козацького устрою на Запорозжі. У квітні 1775 р. Катерина II за порадою князя Г.Потьомкіна прийняла рішення про ліквідацію Запорозької Січі.

4 червня 1775 р. 10-тисячний російській загін під командуванням генерала Текелія, який повертався з турецької війни, раптово оточив Січ, у якій перебувало приблизно 3 тисячі козаків (основна частина

козаків брала участь у війні на боці російської армії) і зажадав її капітуляції. На військовій раді козаки вирішили не воювати з росіянами, яких вважали своїми „братями” і союзниками. Наступного дня із Січі були вивезені боєприпаси, артилерія, військова скарбниця, клейноди й архів. Усі будинки на Січі, крім укріплень, зруйнували.

Після цього протягом двох тижнів 100-тисячна російська армія цілком окупувала запорозькі землі. У червні 1775 р. вийшов указ імператорського Сенату, за яким запорожцям було запропоновано записатися в селянський (тобто до державних селян, що відбували замість панщини військову службу) і міщанській стани.

Військова старшина Запорожжя була репресована. Кошовий отаман Петро Калнишевський був заарештований, і протягом 25 років відбував ув'язнення у Соловецькому монастирі на Білому морі, військовий суддя П.Головатий і військовий писар І. Глоба були заслані до Тобольська.

Подальша доля запорожців. Після ліквідації Запорозької Січі під владою Росії опинилися більшість українських земель: Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина і Запоріжжя. Економічний і господарський потенціал України використовувався царизмом у численних війнах.

У 1787 р. знову розпочалася російсько-турецька війна. Російське командування великі надії поклало на колишніх запорозьких козаків. Протягом 1787-1791 рр. із них було сформоване Військо вірних козаків (згодом воно стало називатися Чорноморським). Згідно з царською волею цьому війську повернули частину прапорів Січі, відібраних у 1775 р. Нове козацьке військо зберігало давній запорозький устрій, навіть назви куренів, одяг тощо. Чорноморське козацтво отримало землю: спершу то була територія між південним Бугом та Дністром із центром у Слободзеї (нині – у Молдові). Військо перебувало на царській службі і підпорядковувалося наказам імператорського двору і російського командування.

Козаки брали участь у багатьох битвах з турками. Особливо вони відзначилися під час штурмів Очакова та Ізмаїла. Активно діяла й Чорноморська козацька флотилія.

Російсько-турецька війна 1787-1791 рр. закінчилася укладенням Яського мирного договору, за яким до Росії відійшла територія між Південним Бугом і Дністром, зокрема й Очаків. Туреччина остаточно визнала приєднання Криму до Росії.

Українські козаки, з яких складалося Чорноморське військо, сподівалися відродити на землях між південним Бугом і Дністром давні козацькі звичаї та розширити свої території аж до Дону за рахунок колишніх земель війська Запорозького. Однак у Росії були інші плани.

Російський уряд для закріплення свого панування на Північному Кавказі переселив козаків на Кубань (на територію між Кубанню та Доном). У 1792-1793 рр. на Кубань було переселено близько 25 тисяч козаків. Колишні запорожці склали 40 куренів, які з середини XIX ст. стали називатися станицями. Центром військових земель стало засноване у 1793 р. м.Катеринодар (нині Краснодар).

У наступні роки Чорноморське козацьке військо поповнювалося за рахунок переселення колишніх реєстрових козаків із Чернігівщини і Полтавщини, колишніх слобідських козаків та інших українських козацьких формувань. Було проведено декілька переселенських компаній (1808-1811 рр., 1820-1821 рр., 1832 р., 1848-1849 рр.), під час котрих з України на Кубань переселилося більше 77 тисяч чоловік. На час своєї ліквідації в 1860 р. Чорноморське козацьке військо на Кубані нараховувало до 200 тисяч чоловік.

На Кубані за козаками була збережена виборність старшини, запорозькі назви куренів тощо. Однак, після смерті останнього кошового А.Головатого у 1879 р. вибори нового отамана на проводилися, а в першій чверті XIX ст. на козацьке військо була поширена система офіцерських звань.

У 1860 р. Чорноморське козацьке військо ввійшло до складу Кубанського козацького війська.

Задунайська Січ. Частина козаків після розгрому Запорозької Січі переселилася за межі Російської імперії – за Дунай, на землі, що були під владою турецького султана. Там вони заклали Задунайську Січ (1775-1828 рр.). Нелегким було їхнє життя. Турецький султан намагався використати їх для придушення національно-визвольних рухів греків, сербів, румунів, болгар та інших народів Балканського півострова.

Внутрішній уклад Задунайської Січі був такий же, як і на Запорожжі. Найвищим органом Січі була військова рада, що обирала кошову старшину – кошового отамана, суддю, писаря, осавулів. В раді могли брати участь усі козаки. Козаки вели активну господарську діяльність. Січ наповнювалася селянами-втікачами і козаками з України.

Участь козаків у воєнних операціях турецької армії, які проводилися для придушення визвольної боротьби християнських народів (сербів, греків, румунів) суперечило їхнім переконанням. У травні 1828 р. під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр. кошовий отаман Й.Гладкий на чолі 2-тисячної групи козаків і селян перейшов на територію Росії, де вони прийняли царське підданство. У відповідь турецькі війська зруйнували Задунайську Січ, перебивши її гарнізон, а ті козаки, які воювали у складі султанської армії (близько 2 тис. чоловік) були кинуті у в'язницю.

7.4. Соціально-економічний розвиток України у другій половині XVII-XVIII ст.

Основою української економіки в цей час продовжує залишатися сільське господарство. Розширюються посівні площі, що було викликано зростанням попиту на сільськогосподарську продукцію.

Збільшується старшинське землеволодіння, основною формою якого було рангове (землею наділяли за службу відповідно до рангу на час обіймання посади). Процес зростання та зміцнення старшинської земельної власності підтримував гетьманський уряд, вбачаючи в цьому опору та гарантію автономії України. Царський уряд також з розумінням ставився до економічного зміцнення старшини, сподіваючись у такий спосіб хоча б частково компенсувати прогресуюче обмеження політичних прав і вільностей.

Характерною особливістю процесу зростання великого землеволодіння було збільшення земельної власності в Україні російських поміщиків. Найбільшими землевласниками стали О. Меншиков, П. Потьомкін (понад 42 тисячі десятин) та інші російські поміщики, яким значно поступалися національні землевласники.

Землеробство мало переважно зерновий характер. Поглиблювалася його спеціалізація: на Лівобережжі більше сіяли жита, на Півдні – пшениці. Із середини XVII ст. в Україні почали вирощувати картоплю, що істотно вплинуло на розвиток не лише сільського господарства, але й життя українського населення в цілому. Починається культивування кукурудзи, цукрового буряка, соняшника, на наукову основу поступово переводиться садівництво і виноградарство. Великі плантації, особливо на півдні України, займав тютюн. Важливе значення набуло тваринництво, особливо племінне конярство та вівчарство.

Зростання великого феодального землеволодіння супроводжувалося масовим наступом на землі козацтва і селянства. Особливо постраждали ці верстви в другій половині XVIII ст., коли офіційно в центрі і на місцях перестали визнавати „займанщину” юридичною підставою для володіння земельними угіддями.

У другій половині XVIII ст., в умовах диференціації козацтва: заборонялося козакам вільно розпоряджатися землею, примушували безплатно працювати в старшинських маєтках. Крім військової служби, козаки брали участь у всіх війнах, які вела Росія, вони охороняли південні кордони від татар, будували канали і фортеці. Це призводило до прогресуючої деградації козацьких господарств.

Ще гіршим було становище селянства. Селяни України у XVIII ст. поділялися на різні групи, що відрізнялися між собою рівнем особистої залежності, обсягом і характером повинностей, розміром наділу. Основними групами були поміщицькі і державні селяни, але перші значно переважали.

До державних селян належали ті, які жили на державних і власних землях, козаки Полтавської та Чернігівської губерній, селяни-однодворці, солдати, що відслужили військову службу, їх сім'ї. Державні селяни поділялися на дві групи: перша – оброчні, тобто ті, що платили оброк (податок грошима або продуктами); друга – ті селяни, що знаходилися на „господарському положенні”.

Посилюється феодальна експлуатація селянства. Від дводенної на початку XVIII ст. панщина стає 4-5-денною у другій половині XVIII ст. проте поступово намічається тенденція до заміни натуральних оброків грошовими. Крім цього, рядові козаки сплачували значні державні податки. У 1783 р. юридично оформляється кріпосне право – забороняються переходи селян із місця на місце. У 1785 р. українська старшина наділялася правами російського дворянства.

На початку XVIII ст. в Україні почався процес переходу до мануфактурного виробництва. У 1719 р. було закладено першу в Україні Путивльську суконну мануфактуру. А до кінця XVIII ст. в Україні їх нараховувалося вже 240. У 1722 р. починається видобування кам'яного вугілля в Донбасі (Бахмут).

Інтенсивно розширюються торговельні зв'язки між Україною і Росією. Україна стала основним постачальником хліба і м'яса, шкіри і прядива для Росії та була ринком збуту товарів із Росії (хутро, коси, папір тощо). При цьому царським урядом проводилася протекціоністська політика. Зокрема, для підтримки державної монополії Москви заборонялося завозити з України горілку та тютюн. Українські купці платили на українсько-російському кордоні митний податок: індікту – за ввіз товарів з Росії, а за вивіз – евекту, які йшли до української скарбниці. Суттєво збільшується кількість базарів. На Лівобережжі їх діяло понад 8 тисяч, а на Слобожанщині – майже 2 тисячі. Базари збиралися раз або двічі на тиждень.

Більшість населення Лівобережної України склали селяни, зокрема у 1782 р. їх було 59 %, козаків – 33 %, решта – 8 %. У 1775 р. українці становили 17 % населення імперії.

У XVIII ст. значно прискорився процес урбанізації. Значно зростають міста. Населення Києва у 1786 р. досягло 35 тис., Харкова і Ніжина – 11 тис., Сум – 10 тис., Полтави – 7 тис. чоловік.

Отже, наприкінці XVII-XVIII ст. характерними рисами соціально-економічного розвитку українських земель були: зростання великого феодального землеволодіння; обезземелення селянства, його закріпачення; поступовий розвиток селянських промислів і міського ремесла, на базі яких виникають мануфактури; збільшення товарності виробництва; поява окремих елементів капіталістичного укладу в економіці; поступове формування національного ринку. Особливість цих процесів полягала в тому, що вони відбувалися в умовах бездержавності на Правобережжі та прогресуючого згорання автономії на Лівобережжі. За цих умов українська економіка підпорядковувалася впливу іноземних держав.

7.5. Економічний і суспільний розвиток Правобережної України

Згідно з умовами Бахчисарайського договору (1681 р.) територія між Дніпром і Бугом 20 років мусила залишатися нейтральною і незаселеною. Проте, зважаючи на родючість ґрунтів, сприятливі кліматичні умови, спочатку Туреччина, а згодом Польща порушують Бахчисарайську угоду і розпочинають процес активного заселення пустуючих земель. Новий колонізаційний рух став особливо масовим у 90-х роках XVII ст. У 1685 р. польський сейм прийняв ухвалу про поновлення на території колишніх українських

полків козацьких прав та вільностей, внаслідок якої відродилися Богуславський, Корсунський та Білоцерківський полки.

Після завершення війни між Польщею та Туреччиною (1699 р.) потреба у козацькому війську відпала, і тому польський сейм прийняв рішення про ліквідацію правобережного козацтва. Спроба реалізувати цей план призвела до вибуху повстання на території Київщини, Брацлавщини, Поділля та Волині під проводом фастівського полковника С.Палія (1702-1704 рр.). В 1704 р. на Правобережжя вступили лівобережні полки під проводом Мазепи. За його наказом Палія було заарештовано, а повстання придушено. Палія було заслано до Тобольська, пізніше (у 1709 р.) він очолив Білоцерківський полк. Після поразки Мазепи система міжнародних договорів 1711-1714 рр. остаточно визнала права Польщі на володіння Правобережжям. На цій території починається активне відновлення польсько-шляхетських порядків. Землі Правобережжя знову були поділені на Брацлавське, Волинське, Київське та Подільські воєводства.

Почалося господарське відродження краю. Однак водночас зросли панщина та натуральні повинності, посилювався наступ уніатства на православних. Все це викликало значне соціальне напруження на Правобережжі, безпосереднім наслідком якої стала гайдамаччина.

Гайдамацький рух. Гайдамацький рух виник у першій половині XVIII ст. (перша згадка про гайдамаків датується 1714 р.) на Волині та Західному Поділлі, але незабаром охопив Київщину та Брацлавщину. Гайдамаччина у своєму розвитку пройшла три хвилі піднесення: 1734-1738 рр., 1750 р., 1768 р. (Коліїщина). Польські шляхтичі зневажливо поставилися до виникнення повстанського руху, називали їх учасників „гайдамаками” (від турецького „гайда” – гнати, переслідувати), а невдовзі цей термін став самоназвою повстанців.

Перше велике гайдамацьке повстання спалахнуло на Правобережній Україні у 1734 р. Найбільший повстанський загін очолив начальник надвірних козаків князя Любомирського сотник Верлан. Повстанці завладіли Вінницею та іншими містами. Проти повстанців було спрямовано каральні війська – як польські, так і російські. Невдовзі повстання придушили, чимало гайдамаків потрапило в полон, а сотник Верлан подався до Молдови.

Нова хвиля гайдамацького руху припала на 50-ті роки XVIII ст. Велике повстання спалахнуло навесні 1750 р. Численні загопи гайдамаків захопили Умань, Вінницю, Корсунь та інші міста Правобережжя. Польська шляхта залишила свої володіння на Брацлавщині, Київщині, Волині і Поділлі. Повстання досягло Галичини, Підляшшя і Білорусії. Але і цього разу панівні класи шляхетської Польщі і царської Росії змогли придушити повстання. Однак лави повстанців постійно поповнювалися, тому через деякий час гайдамацький рух знову відродився.

Коліїщина. У 1768 р. спалахнуло нове повстання гайдамаків, яке силою й розмахом перевершило всі попередні. Воно отримало назву „Коліїщина” (від слів „кіл”, „колоті”). Це повстання було зумовлено низкою причин. Основною причиною повстання стало посилення соціального, національного і релігійного обмеження прав українців на польських землях.

Саме того часу панське господарство занепало внаслідок зміни торговельної кон'юнктури: перенесення основного ринку зерна з берегів Балтійського моря на узбережжя Чорного. Це у свою чергу спричинило соціальні утиски, збільшення панщини, що звичайно викликало спротив населення.

Загострилася й релігійна ситуація. Варшавський сейм 1766 р. оголосив усіх шляхтичів, які відстоювали права некаатолицького населення, ворогами держави, що ще більше загострило протистояння католиків і православних.

Частина польської шляхти і магнатів сприйняла цей трактат як зазіхання на їхні необмежені права, утворивши у лютому 1768 р. у містечку Бар **конфедерацію** (союз) – військово-політичне об'єднання польської шляхти й католицького духовництва для протидії будь-яким поступкам некаатолика у церковно-релігійному житті і збереження необмежених привілеїв шляхетського стану.

Зібравши 10-тисячне військо, Барська конфедерація розпочала свій похід Правобережжям: переслідувань і репресій зазнавали православні селяни, міщани, священики.

Навесні 1768 р. у православному Мотронинському монастирі біля Чигирини почало готуватися повстання проти шляхетської окупації. Його ідейним натхненником був ігумен монастиря Мельхиседек Значко-Яворський, а керівник – колишній запорожець Максим Залізняк.

Похід гайдамацьких загонів під проводом Залізняка розпочався у травні 1768 р. Невдовзі повстанці визволили з-під польської влади Жаботин, Черкаси, Корсунь, Богуслав та багато інших міст і сіл. Їхні лави зростали за рахунок покозачених селян і міщан. На звільненій території скасовувалася панщина і відновлювалось традиційне козацьке самоврядування.

На початку літа повстанці підійшли до Умані – добре укріпленої фортеці. Один із полків, який був у місті, очолений сотником Іваном Гонтою, перейшов на бік повстанців. Це істотно зміцнило повстанські загопи. 10 червня вони захопили місто. Визволення Умані мало велике значення – форпост уніатства і католицизму в Україні був ліквідований. На козацькій раді, що відбулася після визволення Умані М.Залізняк та І.Гонта проголосили приєднання Правобережної України до Росії, сподіваючись на допомогу царського уряду. Тут же М.Залізняк був обраний гетьманом, а І.Гонта – полковником.

Повстання перекинулося й на інші райони Правобережжя. На визволеній території знищувались польські органи влади і встановлювалося місцеве самоврядування. Поміщицька земля передавалась в руки тих, хто її обробляв, скасовувалися важкі повинності тощо.

Царський уряд чудово розумів, що в основі Коліївщини лежать не лише національно-визвольні змагання та релігійне протистояння. Важливою складовою цього руху була антифеодальна боротьба, і тому попадання на російський ґрунт навіть іскри гайдамацького руху спричинило б серйозні наслідки.

Стурбовані посиленням антифеодальної боротьби в Україні, уряди царської Росії і шляхетської Польщі об'єднали свої сили і розгромили погано озброєні загони повстанців. 26 червня 1768 р. Залізняка і Гонту схопили. Наступного дня було оточено гайдамацький табір. При цьому гайдамаки не вчинили опору російським військам, вважаючи їх своїми союзниками. Польський уряд запровадив на Правобережжі режим терору. І.Гонта і найближчі його соратники були страчені. М.Залізняка царський суд після катування заслав на каторгу до Сибіру. Однак, незважаючи на страту ватажка і розгром основних сил, Коліївщина тривала до травня 1769 р.

Опришківський рух. На західноукраїнських землях з чужинцями активно боролися загони опришків (від латинського – знищувач, порушник). Опришками ставали здебільшого селяни, які бралися за зброю, щоб позбутися поневолення. Застосовуючи тактику партизанської війни, вони із таємних таборів розташованих в Карпатах, нападали невеликими групами на шляхту, орендарів, лихварів. Селяни надавали допомогу повстанцям продовольством, ховали їх від переслідування, ремісники виготовляли і ремонтували їм зброю.

Перші свідчення про опришків подають джерела XVI ст. На початку 30-х років XVIII ст. рух опришків у Прикарпатті настільки поширився, що польська влада змушена була просити київського воєводу надіслати на допомогу війська.

Найвищого розпалу рух опришків досяг під керівництвом Олекси Довбуша. Його походи тривали протягом 1738-1745 рр. свої успіхи Довбуш завдячував передусім умілій організації загонів та міцному зв'язку з місцевим населенням. Основу загону складали найбідніші українці. Кількісний склад загону Довбуша часто змінювався, коливаючись у межах 10-50 осіб.

Для боротьби проти опришків галицька шляхта організувала каральні загони. Проте боротися з опришками, яких підтримувало населення, було дуже складно. Про виняткову хоробрість Довбуша і його спритність створювалися легенди. Олекса Довбуш загинув у 1745 р. Однак і після його смерті десятки повстанських загонів, продовжували діяти в Галичині, на Буковині та Закарпатті.

Поділи Польщі та українські землі. У 70-х роках XVIII ст. відбулися істотні зміни в політичному становищі західно-українських земель.

Національно-визвольні рухи знесилювали Річ Посполиту, до краю загострювали внутрішньополітичну ситуацію, створюючи сприятливі умови для втручання сусідніх держав. Ослабленням Польщі скористалися Росія, Прусія та Австрія, кожна з яких хотіла захопити частину польських територій. Вони прагнули поділити Польщу, збільшивши свої володіння за рахунок її території. Поділи Польщі не оминули українських земель – тих, що були у складі Речі Посполитої. В результаті **першого поділу Польщі** (1722 р.) землі Галичини відійшли до Австрії. Невдовзі до неї приєднали також землі Північної Буковини. На зміну польським феодалам прийшли австрійські, німецькі, угорські поміщики які продовжили гноблення народних мас, насаджували свою віру, мову, звичаї. Незважаючи на спроби окремих реформ австрійського уряду, становище західноукраїнських земель залишалося надзвичайно скрутним.

У травні 1792 р. російські війська почали наступ на Правобережну Україну. Королівська армія майже не чинила опору. У середині 1792 р. воєнні операції практично припинилися. У березні 1793 р. вийшов маніфест Катерини II, за яким Правобережна Україна (Подільське, Волинське, Брацлавське і Київське воєводства) приєднувалися до Росії. Це був **другий поділ Польщі**, внаслідок якого територія Правобережної України відійшла до Росії.

У 1795 р. за остаточним, **третьім поділом Польщі** до Росії було приєднано західні землі Волині та Білорусії.

Протягом 90-х років XVIII ст. на територію Правобережжя були поширені загальноросійські адміністративні органи й установи. У краї почали діяти намісницькі, а пізніше губернські управління, царські судові органи та інші. Однак, Правобережна Україна продовжувала залишатися під феодальною владою польських магнатів, у внутрішні справи яких царська адміністрація не втручалася. Так, магнат С. Потоцький володів на Правобережжі 312 селами і містечками. Польські магнати отримали від царської влади права російського дворянства, підтвердження прав володіння, нові чини і звання.

Однак, становище народних мас майже не змінилося. Вони, як і раніше, відпрацьовували панщину в маєтках феодалів і платили численні державні податки. В окремих місцевостях панщина доходила до 5-6 днів на тиждень. Селяни все частіше позбавлялися власної землі. Промисловість на Правобережжі знаходилась в занедбаному стані.

ТЕМА 8. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII ст.

Стан української культури в цей період мав свої особливості: українські землі були роз'єднані, знаходилися у складі різних держав, що заважало загальному розвитку культури, взаємозбагаченню і поширенню досягнень культури різних регіонів; на перешкоді розвитку української культури стояла політика урядів тих держав, під владою яких знаходилися українські землі і які намагалися денаціоналізувати українське населення, тобто позбавити його самобутніх, національних рис, асимілювати, злити з панівною нацією (в Росії – русифікувати; у Польщі – полонізувати, в Австрії – онімечити тощо); у розвитку української культури почали виділятися демократичні тенденції, що протистояли реакційній схоластиці церкви та запобігливості перед усім іноземним.

Освіта. Початкову освіту, як і раніше, діти козацької старшини, духовенства, заможних міщан здобували в школах при церквах і монастирях.

Культурним центром України в цей час продовжував залишатися Київ, а головним науково-освітнім закладом – Київський колегіум, перетворений у 1701 р. на Києво-Могилянську академію. Навчання в ній носило, переважно, світський характер, тут вивчали математику, астрономію, медицину, образотворче мистецтво. Викладацькою діяльністю займалася група професорів, серед яких широтою наукових інтересів виділявся Феофан Прокопович. У своїх лекційних курсах він виступав проти марновірства і релігійних чудес. Учений різко засуджував діяльність папи римського. Особливо гострій критиці й осудові з боку Ф.Прокоповича піддавалися єзуїти й антинародні дії уніатів. Згодом він став одним із найближчих сподвижників Петра I. У своїх працях учений прагнув обґрунтувати необхідність проведення реформ у сфері освіти, побуту і звичаїв.

Контингент студентів формувався на демократичних засадах – без обмежень щодо соціального стану. За часів І. Мазепи тут навчалось близько 2000 студентів у тому числі – представники різних народів: серби, чорногорці, молдавани, греки, болгар. Багато випускників академії стали з часом видатними політичними діячами, ученими, церковними ієрархами, письменниками: Ф.Прокопович, Бантиш-Каменський, І.Самойлович, С.Палій, міністри Катерини II – О.Безбородко, Л.Трощинський та інші. Упродовж певного часу тут навчався М. В. Ломоносов.

За зразком Київської академії були засновані колегіуми у Чернігові, Харкові (1727 р.), Переяславі. Харківський колегіум, де навчалось близько 500 студентів, став центром духовного життя і освіти Слобідської України. Але в кінці XVIII ст. починається занепад цих установ, вони перетворюються на звичайні духовні семінарії, стають осередками русифікації.

На Західній Україні освітні заклади теж використовувалися польськими властями для полонізації і покатоличення українського населення. У 1661 р. було засновано Львівський університет, у ряді міст діяли єзуїтські та уніатські колегії, де викладання велося польською мовою і мало богословський характер.

Література. У розвитку української літератури в кінці XVII-XVIII ст. з'явилися нові риси: вона поступово звільнялася від впливу церкви і набувала світського характеру. У цей же час з'явилися нові прозаїчні твори, автори яких не просто реєстрували факти, а прагнули узагальнити, викласти свої погляди на події тощо. Наприкінці XVIII ст. широкою популярністю користувалася «Історія Русів або Малої Росії» невідомого автора, де головна увага була зосереджена на висвітленні подій Визвольної війни середини XVII ст.

Видатним, феноменальним явищем української науки та літератури XVIII ст. була творчість Григорія Савича Сковороди (1722-1794 рр.). Він народився в сім'ї бідного козака на Полтавщині. Освіту отримав у Києво-Могилянській академії, знав декілька мов. До 1769 р. викладав у Переяславському та Харківському колегіумах, але через непорозуміння з церковною верхівкою змушений був залишити це заняття і став мандрівним філософом, народним учителем. Основні його твори: «Наркїсс», «Діалог», збірка поезій «Сад божественних пісней», збірка байок «Басні Харковскія».

Творчість Г.С.Сковороди вплинула на Івана Петровича Котляревського (1769-1838 рр.) – родоначальника нової української літератури. Його знаменита поема «Енеїда», три частини якої були надруковані в 1798 р. у Петербурзі, відображала реальні картини життя суспільства того часу.

Важливе значення в розвитку історії та літератури мали козацькі літописи, де, поряд з історичними фактами, містилися фольклорні матеріали у вигляді переказів і легенд. Такими є літописи Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка. На відміну від староруських літописів, що склалися з різних статей і були написані різними книжниками, козацькі літописи – це цілісні авторські праці, створені представниками освіченої старшини. Головна увага в них приділена національно-визвольним і соціальним рухам українського народу, Визвольній війні середини XVII ст. Ці літописи базуються на різноманітних документах і спогадах учасників, відрізняються достовірністю відбиття подій і глибокими узагальненнями.

Театр і музика. Новою формою мистецтва став балаган. Як правило, він улаштовувався в тимчасових дерев'яних приміщеннях, на ярмарках, базарах і збирав багато людей. Сюжети п'єс були співзвучні настроям народних низів, актори висміювали і засуджували свободу поміщиків.

У XVIII ст. виник також кріпосний театр. У панських маєтках улаштовувалися видовища, у яких були зайняті кріпаки. Пізніше театри діяли переважно в містах. У 1789 р. у Харкові виник перший постійний театр в Україні. У ньому, крім місцевих акторів, виступали артисти з Москви і Петербурга.

Невід'ємною складовою частиною духовного життя народу залишалася музика. Багато бандуристів, кобзарів, лірників виконували пісні про тяжке життя трудящих, їхню героїчну боротьбу проти феодалів та іноземних загарбників. У містах з'явилися нові музичні гурти, що обслуговували переважно панів і магнатів.

У XVIII ст. зросла професійна майстерність композиторів і виконавців. Далеко за межами України були відомі імена композиторів Максима Березовського й Артема Веделя. Справжньою школою для багатьох поколінь російських і українських композиторів стала творчість Дмитра Бортнянського. Він написав 45 хорових концертів, багато творів для фортепіано, симфоній. Музичну творчість композитора високо оцінювали сучасники на батьківщині і за рубежом.

Книгодрукування. Протягом XVIII ст. удосконалилася техніка друку, поліпшувалося оформлення книг. Велике значення в розвитку друкарства мало запровадження в Росії цивільного (нецерковного) шрифту за Петра I.

Перша в Україні друкарня з цивільним шрифтом була відкрита в 1764 р. в Єлисаветграді (нині Кіровоград). Пізніше такі друкарні з'явилися в Києві, Катеринославі, Харкові та інших містах. Але книги залишалися дуже дорогими, їх могли купувати тільки заможні люди.

У XVIII ст. в Україні з'явилися історичні праці, написані у формі літописів. Їхні автори Самуїл Величко і Григорій Граб'янка описали події Визвольної війни українського народу середини XVII ст., прославляли гетьманів, полковників, царських вельмож, вище православне духовенство і засуджували антифеодальні повстання і виступи.

Архітектура. Образотворче мистецтво. У першій половині XVIII ст. в Україні складається оригінальний архітектурний стиль – українське бароко, яке характеризується застосуванням яскравого орнаменту, барвистої кераміки, ліпних оздоб.

У Києві тривалий час працювали російські архітектори Йоганн Шьодель, Варфоломій Растреллі, Петро Неєлов. Вони побудували тут ряд споруд, що уражають досконалістю своїх форм і монументальністю. Справжніми перлинами будівельного мистецтва стали палаци в Батурині і селі Ляличах на Чернігівщині, зведені за проектами російських архітекторів.

Кращі традиції попередників продовжили такі зодчі, як Степан Ковнір та Іван Григорович-Барський. За їхніми проектами побудовані прекрасні споруди в Києві, Золотоноші, Василькові та інших містах. На Правобережній Україні народні умільці звели чудові паркові ансамблі в Умані, Білій Церкві, Тульчині.

У скульптурі і живописі церковно-релігійні теми відступали на другий план. На полотнах художників усе частіше з'являлися сцени з реального життя, справжні історичні персонажі. Видатними живописцями Росії того часу були Дмитро Левицький і Володимир Боровиковський, вихідці з України, вихованці Академії мистецтв у Петербурзі. На справжнє мистецтво перетворилося різьблення по дереву, виготовлення посуду, кахлів, килимів, рушників.

У XVIII ст. спостерігається відтік української інтелігенції до Росії. Це було пов'язано як з об'єктивними (складні політичні та соціальні умови життя в Україні у зв'язку з колонізаторською політикою царизму), так і зі суб'єктивними причинами (намагання здійснити особисту кар'єру в центрі імперії). Багато українців обіймали найвищі державні та церковні посади в Росії (наприклад, канцлером Катерини II був О. Безбородько, фаворитом Єлизавети I – О. Розумовський). Серед професорів Слов'яно-Латинської академії – першого вищого навчального закладу Росії – було 95 професорів із Києво-Могилянської академії. Це було пов'язано з тим, що загальний рівень культури й освіти в цілому в Україні на той час був вищим, ніж у Росії. (Наприклад, перший університет у Росії – Московський – було створено у 1755 р., а в Україні подібний заклад – Києво-Могилянська академія – існував з 1632 р., Львівський університет – з 1661 р.).

Російські правителі охоче вербували викладачів і випускників українських навчальних закладів, пропонуючи їм високі церковні і державні посади в Російській імперії. Зокрема, Петро I пропонував працювати з ним Феофану Прокоповичу, Стефану Яворському, Сімеону Полоцькому. У період з 1700 по 1762 рр. понад 70 українців і білорусів займали вищі церковні посади в імперії, тоді як росіяни – 47.

Величезний вплив на розвиток російського живопису справили українці Д. Левицький та В. Боровиковський, скульптури – М. Козловський і І. Мартос; музики – М. Березовський, А. Ведель, Д. Бортнянський – вони поклали початок українським і російським традиціям хорової музики.

У 1760-1780 рр. сформувалася перша школа української архітектури, засновниками якої були А. Кіасов, Ф. Савич, М. Мосціпанов. У 1740 р. у гетьманській резиденції – Глухові, була створена школа для співаків і музикантів, що готувала кадри для хорів і оркестрів не тільки України, але й Росії.

У другій половині XVIII ст. до складу демократичної російської інтелігенції входили випускники Київської академії Я. Козельський, І. Полетика, С. Гамалія, В. Рубан та ін. Серед них були талановиті пропагандисти ідей рівноправності, республіканського державного ладу, популяризатори знань, перекладачі праць відомих гуманістів і просвітителів Європи. Спільними зусиллями українських і російських діячів культури формувалася нова ідеологія освіти в Росії.

ТЕМА 9. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII - У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

9.1. Адміністративно-територіальний поділ

На українські землі, що входили до складу Росії, з метою уніфікації системи управління, наприкінці XVIII ст. був поширений загальноросійський адміністративний поділ. Територію України поділили на губернії і повіти.

На Лівобережній Україні у 1796 р. була створена Малоросійська губернія, а на Слобожанщині – Слобідсько-Українська губернія (у 1835 р. перейменована у Харківську губернію).

У тому ж році (1796 р.) Правобережну Україну поділили на три губернії: Київську, Подільську і Волинську.

На початку XIX ст. Малоросійська губернія була перетворена в Малоросійське генерал-губернаторство з Чернігівською і Полтавською губерніями. Південна Україна і Крим увійшли до Новоросійської губернії, яку в 1802 р. поділено на три губернії: Катеринославську, Херсонську і Таврійську.

Після визволення російськими військами Бессарабії з-під гніту султанської Туреччини і включення її за Бухарестським мирним договором 1812 р. до складу Росії, в 1828 р. було утворено Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство, до складу якого увійшли Таврійська, Катеринославська і Херсонська губернії, а також Бессарабська область (у 1873 р. перетворена на губернію).

На Правобережній Україні у лютому 1832 р., після придушення польського повстання 1830-1831 рр., царський уряд створив Київське генерал-губернаторство, до якого входили Київська, Подільська і Волинська губернії. У 1835 р. Слобідсько-Українську губернію перейменували на Харківську.

Таким чином, всі українські землі, що входили до складу Росії, були розділені на 9 губерній. Вся адміністративно-виконавча влада в них здійснювалася губернаторами, яких призначав цар за поданням міністра внутрішніх справ, а в повітах – справниками. У 1837 р. повіти розділили на стани, очолювані поліцейськими приставами, що спиралися на підлеглих їм нижчих поліцейських служителів-городових.

Практично перестали вживати назву „Україна”. Лівобережжя називали Малоросією, Правобережжя – Південно-Західним краєм, а Південну Україну – Новоросією. На початку XIX ст. населення українських земель у складі Росії не перевищувало 7,5 млн. чол., з них майже 5,5 млн. були кріпаками.

9.2. Україна в системі міжнародних відносин першої половини XIX ст.

Російсько-турецька війна 1806-1812 рр. Приводом до війни стало порушення Туреччиною договору 1805 р. про порядок проходу російських суден через протоки і усунення турецьким султаном проросійські налаштованих господарів Молдови і Валахії. Російський уряд, побоюючись захоплення цих князівств французькими військами, у листопаді-грудні 1806 р. ввів у них війська. У відповідь у грудні 1806 р. Туреччина оголосила війну Росії. У червні 1807 р. російська ескадра віце-адмірала Д.М.Сенявіна біля острова Корфу розбила турецький флот. Турецькі війська також зазнали ряд поразок і відійшли за Дунай. У серпні 1807 р. між Росією і Туреччиною було укладено перемир'я, що продовжувалося до березня 1809 р. Навесні 1809 р. 80-тисячна російська армія під командуванням фельдмаршала А.А.Прозоровського (у серпні 1809 р. його змінив П.І.Багратіон) почала воєнні дії проти турецьких фортець і заволоділа деякими з них, зокрема Ізмаїлом, Браїловим, взяла в облогу Сілістрію. Навесні 1810 р. російська армія переправила через Дунай і також захопила ряд фортець. На початку 1811 р. через протистояння з Францією Дунайська армія була ослаблена перекиданням частини військ на західний кордон. Однак, незважаючи на це, призначений у березні 1811 р. головнокомандувачем армії М.І.Кутузов, зумів переломити ситуацію. Головні сили турків, що знаходилися на лівому березі Дунаю, були оточені і в кінці листопада 1811 р. капітулювали. Були розпочаті мирні переговори, які закінчилися підписанням у травні 1812 р. Бухарестського мирного договору.

Україна в російсько-французькій війні 1812 р. У червні 1812 р. почалося вторгнення в Росію військ французького імператора Наполеона Бонапарта. Наполеонівський стратегічний план передбачав розчленувати Росію й відторгнути від неї Україну, більша частина території якої повинна була стати колонією завойовників.

В козацькі й ополченські кінні і піхотні полки вступило майже 70 тис. українців. Вони брали участь в охороні тилу діючої армії, в прикордонній службі тощо. В бойових діях безпосередню участь взяли два бузьких, три полтавських і три київських козацьких полки. Під час контрнаступу від Москви до західних кордонів країни лівий фланг російської армії захищало 40-тисячне з'єднання українського ополчення, що складалося з добровольців Чернігівської і Полтавської губерній.

Активну участь у війні приймали й інші українські загони. Так, ескадрон херсонських козаків під командуванням В.П.Скаржинського здійснив успішний тритижневий рейд по території Білорусії і Литви. Велике з'єднання українських і донських козаків пройшло по тилах ворожої армії аж до Варшави й остаточно зірвало спроби загарбників проникнути в Україну.

Ополченські казацькі полки з України брали участь і у визвольному поході російської армії по країнах Європи, а також в остаточному розгромі військ Наполеона у так званій „битві народів” під Лейпцигом (жовтень 1813 р.) і в битві за оволодіння Парижем.

Російська армія отримувала також з України продовольство, фураж, коней, худобу. Шосткінський завод на Сумщині постачав порох, Київський арсенал – різну зброю. На оборону країни українське населення збирало грошові пожертвування на суму 10 млн. руб.

Поразка напалеонівської Франції призвела до нової розстановки сил – позиції Росії в Європі значно зміцнилися. Однак, в Україні мало що змінилося, зокрема, кріпацтво, всупереч сподіванням широких народних мас не було ліквідоване. Козацькі полки були реорганізовані у звичайні військові частини російської армії.

Російсько-турецька війна 1828-1829 рр. Російсько-турецька війна 1828-1829 рр. була викликана боротьбою європейських держав за поділ володінь Османської імперії, яка переживала гостру внутрішню кризу, що посилилася у зв'язку з Грецькою національно-визвольною революцією 1821-1829 рр. Англія і Франція, побоючись посилення впливу на Балканах Росії, до якої греки звернулися за допомогою, виступили у 1827 р. разом з нею на підтримку греків, однак пізніше протиріччя між союзниками посилювалися.

У жовтні 1827 р. султан закликав до „Священної війни” проти Росії. У квітні 1828 р. Росія оголосила війну Туреччині. На Дунай була спрямована 95-тисячна російська армія із завданням зайняти Молдову, Валахію і Добруджу й заволодіти фортецями Шумлою і Варною. У квітні-травні 1828 р. російські війська зайняли Дунайські князівства, форсували Дунай і взяли Варну. На початку липня наступного року російська армія рушила за Балкани, взяла Адріанополь, вийшовши на підступи до Стамбула. Одночасно на Кавказі російські війська заволоділи Ерзурумом і підійшли до Трапезунда.

У вересні 1829 р. між Росією і Туреччиною був укладений Адріанопольський мирний договір, за яким до Росії відійшло Кавказьке узбережжя Чорного моря (до району північніше Батумі) і область Ахалциха. Греція здобула незалежність від Туреччини, а сербія Молдова і Валахія – автономію. Ця війна мала вплив і на українське суспільство.

Виникнення Азовського козацького війська. У 1828 р. з козаків Задунайської Січі, що повернулися в російське підданство на початку російсько-турецької війни 1828-1829 рр. на чолі з атаманом Й.Гладким, було утворено козацьке військо, що знаходилося на службі у російського імператора. Після активної участі козаків у війні з них було утворено окреме запорозьке військо, яке у 1831 р. було перейменоване на Азовське козацьке військо.

Козакам були надані землі на північно-західному узбережжі Азовського моря в Катеринославській губернії (між морем і ріками Бердею і Обиточною). Кількість козаків з родинами наприкінці 1830-х років складала близько 6 тис. чол. В обов'язках війська було спостереження за східним узбережжям Чорного моря за допомогою збройної флотилії (29 дрібних суден), а також 10 кінних сотень. Військо підпорядковувалося генерал-губернаторові Новоросії, внутрішнє правління знаходилося в руках наказного отамана і військового правління (у станиці Петровській, пізніше – у Маріуполі).

З 50-х років XIX ст. уряд почав переселяти азовців на Північний Кавказ, що викликало невдоволення і заворушення серед козаків. У жовтні 1864 р. Азовське козацтво було скосовано. Козаки з родинами були переведені у селянський стан.

9.3. Соціально-економічне становище українських земель

Втрата власної держави у другій половині XVIII ст. позначалася на всіх сферах життя українського народу. Росія залишалася аграрною кріпосницькою державою, причому розвиток сільського господарства мав екстенсивний характер, тобто за рахунок розширення площ однієї землі, збільшення панщини. Україна, насамперед колишня Гетьманщина, стала вотчиною поміщиків, а більшість козаків зuboжили й потрапили у кріпацтво. В Україні стали домінувати типові для кріпосницької Росії порядки.

Сільське господарство, занепад кріпосницьких відносин. Поміщики зосередили у своїх руках понад 70% усієї землі. Щоб збільшити прибутковість своїх господарств поміщики посилювали експлуатацію селян: підвищували норму панщини (так звана „урочна” система – щоденне завдання на день „урок”) або розширювали свої землі за рахунок віднятих у селян наділів. Це розоряло селянські господарства, підриваючи в свою чергу і економічну основу поміщицьких господарств. Збільшувалася кількість пограбованих поміщиками безземельних селян. Частина з них поміщики перетворювали на слуг або в двірських робітників, віддавали в наймання іншим поміщикам або на промислові підприємства. На Київщині, Полтавщині до середини 40-х років XIX ст. майже три чверті поміщицьких селян зuboжили так, що вже не мали ні робочої худоби, ні інвентарю для польових робіт.

Свої землі поміщики часто здавали в аренду купцям і заможним селянам. Особливо жорстокими орендарями були так звані посесори, що отримували в тимчасове розпорядження державні землі разом із приписаними до них селянами. Селян при цьому не звільняли від подушної податі державі, на оплату якої йшла майже половина селянських доходів.

Щоб хоч трохи упорядкувати виробничі взаємини поміщиків і кріпаків, царський уряд протягом 1847-1848 рр. на Правобережній Україні, де гніт кріпосників був особливо тяжким, здійснив так звану інвентарну реформу. У кожному поміщицькому маєтку запроваджувалася інвентарна книга, до якої записувалися норми панщини та інших кріпосних повинностей. Але визначав їх сам поміщик, усі земельні володіння якого залишилися недоторканими. Селяни виступили проти цієї реформи.

Однією з характерних рис розвитку українського села у першій половині XIX ст. була також організація військових поселень. Вони знаходилися на постійному казарменому режимі і займалися не

тільки регулярним навчанням, але й виконували різні сільськогосподарські роботи. В Україні військові поселення були в Харківській, Катеринославській і Херсонській губерніях.

До середини XIX ст. із середовища селянства виділилися сільські багатії – куркулі, торговці, власники млинів і маслобоєнь. Багато хто з них мали підприємства з виробництва цукру, цегли і т.п. Однак, засновані на підневільній малопродуктивній праці кріпаків, поміщицькі вотчинні мануфактури поступово занепадали, не витримаючи конкуренції з купецькими промисловими підприємствами, на яких використовувалася більш високопродуктивна праця вільнонайманих робітників.

Розвиток промисловості. Поряд із сільським господарством в Україні розвивалася промисловість, в якій у першій чверті XIX ст. використовувалася переважно кріпосна праця. У руках поміщиків були зосереджені сукняні мануфактури, що працювали на постачання армії і на ринок.

Поміщики займали панівне становище у винокурній промисловості, яка була першою серед галузей, що переробляли продукти сільського господарства. Поміщицькі підприємства були також в таких галузях, як виробництво заліза, чавуну, скла тощо. Усе це були невеликі підприємства, що нараховували два-три десятки робітників.

У першій половині XIX ст. в Україні почала розвиватися капіталістична промисловість. Як і скрізь, вона проходила у своєму розвитку три стадії: дрібне товарне виробництво (переважно селянські промисли) – капіталістична мануфактура – фабрична промисловість (велика машинна індустрія). Настав початковий етап промислового перевороту.

Інтенсивно розвивалася машинобудівна промисловість. Машинобудівні заводи постачали промисловості і сільському господарству машини, робочі механізми тощо. Якщо у 1825 р. налічувалося близько 6,5 тис. промислових підприємств, то в 1860 р. – вже понад 22,3 тис.

Проте в дореформенний період поміщики зберігали панівне становище в таких найпоширеніших галузях промисловості, як горілчана і цукрова. У 20-х роках XIX ст. в Україні виникли перші цукроварні, а в середині століття їх вже налічувалося майже 200.

Активно розвивалося в Україні сукняне виробництво. У 1860 р. налічувалося біля 20 суконних фабрик капіталістичного типу. Розвивалися металургійна і кам'яновугільна промисловість. На початку XIX ст. потужність невеликих копалень у Донбасі, на яких застосовували працю державних та поміщицьких селян, була дуже незначною. Вони добували лише кілька десятків тисяч пудів вугілля на рік. До 1860 р. видобуток вугілля тут набрав вже промислового характеру і становив 6 млн. пудів. За кількістю видобутого вугілля Донбас вийшов на друге місце в імперії.

Розвиток промисловості та сільського господарства зумовив господарську спеціалізацію окремих районів України. А це, у свою чергу, сприяло подальшому розширенню внутрішнього ринку, розвитку торгівлі. Реалізацію і купівлю товарів здійснювали через мережу ярмарків та базарів, яких наприкінці 50-х років XIX ст. в Україні налічувалося 12 тис. (з них близько 1800 великих і середніх).

Зміни в економіці зумовили процес формування нових соціальних груп і класів. Разом зі зростанням промисловості зароджувалося робітництво. З кінця XVIII ст. до 1861 р. кількість промислових робітників в Україні зросла з 10 до 115 тис. Крім того, близько 25 тис. робітників працювало в ремісничих майстернях. Неухильно збільшувалися кількість вільнонайманих робітників, частка яких становила у 1861 році 54%.

Поступово формувалася промислова буржуазія, яка складалася з українського купецтва, поміщиків, що зосередили у своїх руках значні капітали. Купецтво України за національним складом було неоднорідним, більшість становили росіяни. Поряд з ними виростили українські капіталісти. Це насамперед, купці брати Яхненки, Смирненки, купець Терещенко (який контролював половину всієї хлібної торгівлі Глухова (Чернігівщина), купець Харитоненко (власник ряду підприємств в Сумах) та інші. З'явилися також іноземні капіталісти. В цілому у середині XIX ст. купці капіталісти володіли вже понад 90% заводів.

Розвиток капіталістичних відносин супроводжувався експлуатацією кріпаків і найманих робітників: їхній робочий день продовжувався 12-14 годин, широко використовувалася дитяча та жіноча праця, що оплачувалася нижче, ніж праця робітників-чоловіків.

Незважаючи на прискорення, економічний розвиток України порівняно з Росією проходив повільніше.

9.4. Соціальна боротьба. Устим Кармелюк

У першій половині XIX ст. в процесі формування і зміцнення капіталістичних форм господарювання загострилися соціальні суперечності, посилилася антикріпосницька боротьба. Поширеними формами селянського протесту були: скарги цареві й місцевим урядовим установам; відмова сплачувати оброк, відбувати панщину та інші повинності; підпали поміщицьких маєтків; розправа над поміщиками, управителями та приказчиками; втечі на Дон, у Таврію.

В умовах посилення експлуатації значно зросла кількість масових виступів селян проти поміщиків. За неповними даними, у 1797-1825 рр. в Україні відбулося 103 виступи кріпаків. З особливою силою масовий антикріпосницький рух розгорнувся, після закінчення російсько-французької війни, у 1815-1820 рр. у селах Жуковому та Стасівці Полтавської губернії. В 1815 р. повсталі селяни заявили, що хочуть зробити всіх кріпаків вільними, роздати їм поміщицькі землі, а поміщиків вигнати з маєтків. У 1819 р.

повсталі військові поселенці Чугуєва (Харківщина) прогнали офіцерів і висунули вимогу ліквідувати військові поселення.

Протягом 1818-1820 рр. продовжувалося повстання в 250 селах Південної України і Дону. Повстало близько 45 тис. російських і українських селян. Навесні 1826 р. спалахнуло селянське заворушення на Уманщині. Його очолив рядовий Дніпровського піхотного полку Олексій Семенов. Він оголосив себе майором, видаючи себе за уповноваженого від царя, їздив по селам і наказував селянам заарештовувати поміщиків, карати різками поміщицьких економів. Селяни проголосили себе вільними, почали арештовувати поміщиків і захоплювати їхнє майно. Царські війська придушили це повстання, найактивніших учасників покарали батогами і заслали на каторгу до Сибіру, а Семенова присудили до страти.

Особливо гострого і масового характеру набув селянський антипоміщицький рух на Поділлі. Рух очолив **Устим Кармелюк**, у якому широкі селянські маси вбачали свого захисника. Поміщик, побачивши в Кармелюку небезпечного бунтаря, поспішив відправити його в солдати. Однак, він утік у рідні місця, де з таких же втікачів-селян і солдатів організував повстанський загін.

Повстанці нападали на поміщицькі маєтки, корчми, двори заможних селян, раздавали їхнє майно і гроші бідним селянам. Кілька разів Кармелюка арештовували, п'ять разів він тікав із війська, заслання і каторги. Щоразу, повертаючись у рідні місця, Кармелюк знову збирав повстанські загони і поновлював боротьбу. Антикріпосницький рух селян під його керівництвом тривав майже чверть століття. За період повстанської боротьби з 1812 р. до 1835 рр. бойові загони Кармелюка здійснили понад тисячу нападів на поміщицькі маєтки. У цих нападах брало участь не менше 20 тис. повстанців. Кармелюк був убитий із засідки у 1835 р.

9.5. Суспільно-політичний рух

Після Вітчизняної війни 1812 р. в Російській імперії панувала атмосфера загального невдоволення кріпосницькими порядками. У цій обстановці революційно налаштовані дворяни (переважно молоді офіцери російської армії, учасники війни проти Наполеона) почала свідому боротьбу проти самодержавства. Вони на власні очі побачили за кордоном вищий рівень економічного та суспільного життя, демократії, більшу освіченість громадян, відсутність кріпацтва. Не випадково саме в середовищі військових формувалися перші гуртки й товариства.

Діяльність декабристів в Україні. Невдоволена самодержавно-кріпосницьким режимом частина офіцерів-дворян ставила за мету змінити існуючий лад. Найяскравіше ці ідеї виявилися в декабристському русі, тісно пов'язаному з Україною. Зокрема, у Тульчині існувала філія московського „Союзу благоденства”, до якої був близьким І.Котляревський. Після ліквідації „Союзу” в січні 1821 р. більшість його членів не припинила політичної діяльності. У березні 1821 р. Тульчинська управа ухвалила рішення про створення нової організації, яка була названа Південним товариством, у цьому ж році в Петербурзі почало діяти Північне товариство. Керував цією організацією полковник, учасник російсько-французької війни 1812 р. дворянин П.Пестель. Він склав докладну програму, яка мала назву „Руська правда”. Вона передбачала скинення самодержавства, республіканську форму правління, скасування кріпосного права, установаження правової рівності всіх громадян, здійснення земельної реформи з частковою конфіскацією поміщицької землі. „Руська правда” проголошувала Росію „єдиною і неподільною” державою. Пестель заперечував право народів імперії на самовизначення або федеративний устрій Росії, виключення робилося лише для Польщі.

Більш складну схему майбутнього устрою Російської імперії пропонувало Товариство об'єднаних слов'ян, створене армійськими офіцерами братами Борисовими, Ю.Люблинським та іншими у 1823 р. у Новоград-Волинському. Вони розробили програму утворення федеративного союзу усіх слов'янських народів. Відповідно до їхніх поглядів кожен слов'янський народ повинний був мати свою конституцію, свій уряд, проводити свою внутрішню політику. Товариство об'єднаних слов'ян виступало також за ліквідацію самодержавства, установаження демократії. У вересні 1825 р. Товариство об'єднаних слов'ян приєдналося до Південного товариства.

Відоме повстання декабристів, що відбулося 14 грудня 1825 р. в Петербурзі, закінчилося невдачею. Дізнавшись про це, керівники однієї з найчисельнішої управи Південного товариства – Васильківської управи (Київщина) підполковник С.І.Муравйов-Апостол і підпоручик М.П.Бестужев-Рюмін 29-30 грудня 1825 р. підняли на повстання Чернігівський полк, що розташовувався під Києвом. Повсталі захопили м.Васильків, однак, не маючи підтримки полків, вони не наважилися на подальші активні дії. Вони спробували здійснити похід на Волинь, де передбачалося з'єднатися із Товариством об'єднаних слов'ян і продовжити повстання. Однак, на початку січня 1826 р. під час спроби повсталих прорватися до Новоград-Волинського вони були розгромлені царськими військами. Повстання було придушено, Чернігівський полк розформували, а солдат відправили на Кавказ для участі у воєнних діях проти горців.

Масонство в Україні. Після війни 1812 р. і закордонних походів 1813-1914 рр. в Україні виник ряд масонських організацій. У 1817-1819 рр. таємні масонські організації виникли у Києві, Одесі, Полтаві,

Житомирі та інших містах. Своєю кінцевою метою масони проголосили об'єднання всіх народів світу в „розумне суспільство, кожен член якого робить свій внесок, щоб воно було корисним і приємним для всіх”.

У 1818 р. була організована в Києві масонська ложа „З'єднаних слов'ян”, яка у 1822 р. об'єднувала понад 80 членів. Вони одну із складових визвольної боротьби проти національного гноблення бачили в прилученні визвольних устремлінь інших слов'янських народів. До масонської ложі „Понт Евксинський”, що діяла з 1817 р. в Одесі, входило понад 70 чол., більше половини з них склали представники вільних професій і купецького звання. Найбільше українська національно-визвольна спрямованість проявилася в полтавській масонській ложі „Любов до істини”, створеній у 1818 р. місцевими державними службовцями і поміщиками І.Котляревським, С.Кочубеєм, Г.Тарновським та іншими. Всього в складі ложі було 23 чол. Очолив її М.Новиков – керуючий губерньською канцелярією. Найбільший інтерес члени полтавської ложі виявили до історичного минулого України, однак чіткої програми облаштування її майбутнього не виробили. Зрештою, керівники ложі зосередилися на турботах підвищення загальної політичної свідомості українського дворянства. У 1819 р. діяльність полтавської масонської ложі була заборонена особистим розпорядженням російського царя Олександра I.

У 1812 р. цар заборонив діяльність масонських організацій на всій території Російської імперії. Частина українських масонів після цього ввійшла в організоване у 1821 р. таємне Малоросійське товариство – суспільно-політичну організацію, що ставила собі за мету вести просвітительську діяльність в масах, підвищувати освітньо-культурний і політичний рівень їхньої свідомості, об'єднати їх навколо ідеї ліквідації кріпосництва й обмеження влади царського самодержавства. Передбачалося відновити державну незалежність України під протекторатом відновленої Польської держави. У роботі з підвищення української національної самосвідомості використовувалася і пропаганда козацького минулого України, традиції державності українського народу.

9.6. Національне відродження. Кирило-Мефодієвське братство

Традиційно початком національного відродження нової доби вважають появу у 1798 р. першого твору нової української літератури поеми „Енеїда” Івана Котляревського (1769-1838 рр.).

Створена на матеріалі суспільного життя України другої половини XVIII ст., „Енеїда” Котляревського показала світові український народ з його історією, мовою, звичаями, віруваннями, традиційним побутом тощо. Написана розмовною українською мовою, вона була розрахована на сприйняття найширшими читацькими колами.

Ідеями національного відродження пронизана книжка анонімного автора „Історія русів” (русами тут названо українців). Вона розповідає про події в Україні від найдавніших часів до 1769 р. Головні ідеї твору: критика самодержавства й кріпосництва; оспівування незалежної козацької держави, козацьких прав та вольностей. Тут обґрунтована думка, що саме Україна, а не Росія є прямою наступницею Київської Русі, що українці є окремим від росіян народом зі своїми традиціями, а тому Україна має всі права на відновлення козацького самоврядування. З'явився цей анонімний твір в середовищі козацької старшини й поширювався в багатьох списках.

Сприяла національному відродженню й чотиритомна праця Дмитра Бантиш-Каменського „Історія Малої Росії” (1822 р.). Вона написана з використанням багатющого історичного матеріалу, і фактично є першою науковою масштабною узагальнюючою працею з історії України від найдавніших часів до кінця XVIII ст.

У 1818 р. побачила світ друкована граматики живої української мови („Грамматика малороссийского наречия”) О.Павловського. У 1819 р. М.Цертелев опублікував у Петербурзі фольклорну збірку „Опыт собрания старинных малороссийских песен”. Її вважають початком української фольклористики. Започаткування наукової фольклористики пов'язують з ім'ям ученого-енциклопедиста, першого ректора Київського університету Михайла Максимовича (1804-1873 рр.). Він був укладачем трьох збірок народних пісень, в яких було зібрано пісні історичного, побутового та обрядового характеру з коментарями упорядника. Цим же шляхом ішов і геніальний Микола Гоголь (1804-1854 рр.), який не тільки збирав український фольклор, а й творчо використовував його при написанні своїх творів, особливо таких як „Вечори на хуторі поблизу Диканьки” й „Тарас Бульба”.

На початку XIX ст. головним осередком українського національного відродження став Харків – центр Слобожанщини. Тут у 1805 р. зусиллями Василя Каразіна й коштом місцевого дворянства, купецтва та міщанства було засновано університет. Ректором університету довгий час був відомий український поет Петро Гулак-Артемовський, який започаткував байки-казки, першим почав писати українські балади. У Харкові стали виходити журнали „Украинский весник”, „Украинский журнал”, які вже своєю назвою засвідчували, що присвячені вони місцевому краю та його інтересам.

Літературний рух у Харкові очолював основоположник сучасної прози в новій українській літературі Григорій Квітка-Основ'яненко (1778-1843 рр.), редактор „Харьковского весника”. Він створив цілий ряд творів, серед яких вирізняються повість „Конотопська відьма”, п'єси „Сватання на Гончарівці” та „Шельменко-денщик”.

У Харкові розпочав свій творчий шлях Микола Костомаров (1817-1885 рр.) – видатний історик, який створив фундаментальні праці переважно з історії Київської Русі та Гетьманщини („Богдан Хмельницький”, „Руїна”, „Мазепа і мазепинці” та ін.). Професор Харківського університету І.Срезневський підготував до друку 6 випусків фольклорних та історико-літературних збірників „Запорожская старина”, що виходили у 1833-1838 рр. у Харкові.

Кирило-Мефодіївське братство. У січні 1846 р. у Києві виникла таємна політична організація Кирило-Мефодіївське братство (товариство). Воно ставило собі за мету об'єднання слов'янських земель навколо України на принципах демократичної федерації. Засновниками братства були професор Київського університету історик М.І.Костомаров, учитель В.М.Белозерський і службовець канцелярії Київського генерал-губернатора М.Гулак. У квітні 1846 р. до братства приєднався Тарас Шевченко. Всього у товариство увійшло 12 чол. (дрібна українська шляхта, службовці та ін.).

Програмні положення братства було викладено у „Книзі буття українського народу” і „Статуті Слов'янського братства”, написаних М.Костомаровим. Вони, зокрема, передбачали: створення демократичної федерації рівноправних слов'янських республік; знищення самодержавства й скасування кріпосного права та суспільних станів; утвердження в суспільстві демократичних прав і свобод для громадян; рівноправність національних мов, культур та освіти для всіх слов'янських народів; побудову майбутнього суспільства на засадах християнської моралі, шляхом здійснення низки реформ.

Головною метою товариство вважало досягнення державної незалежності України з демократичним ладом на зразок США або Франції. Державну незалежність країни братчики уявляли у федеративній спілці таких самих незалежних слов'янських держав, кожна з яких мала б становити штат, або складалася б із кількох штатів.

При цьому погляди окремих членів товариства не були однорідні. М.Костомаров і його прихильники припускали домогтися здійснення своїх політичних ідеалів мирним реформістським шляхом, згідно з „Євангельськими правилами любові, лагідності і терпіння”. Т.Шевченко стояв на революційно-демократичних позиціях, закликаючи до насильницького скасування існуючого ладу. Найбільш помірковану позицію займав П.Куліш, який обмежувався ідеями відродження української культури і національних традицій.

Братчики поширювали ідеї товариства через розповсюдження його програмних документів, прокламацій, писали наукові праці й виступали з лекціями у навчальних закладах Києва в яких проповідували свої погляди; пілкувалися про розвиток народної освіти; збирали кошти на відкриття народних шкіл, написання й видання нових книг. Особливу роль відіграв збірник поезій Т.Шевченко „Кобзар”, що вийшов у Санкт-Петербурзі у 1840 р. і здобув колосальну популярність та відіграв виняткову роль у розвитку національної свідомості українців.

Кирило-Мефодіївське братство проіснувало 14 місяців. У березні 1847 р. за доносом студента-провокатора організацію було викрито, а її членів заарештовано й вивезено до Петербурга. Слідство тривало протягом березня-травня 1847 р. і були присуджені різні покарання. Шевченко віддали у солдати й відіслали до Оренбургського корпусу із забороною писати і малювати. На трирічний термін було ув'язано у Шліссербурзьку фортецю М.Гулака. Протягом року відбував ув'язнення М.Костомаров. Інших членів братства царський режим вислав у віддалені губернії імперії під нагляд поліції.

Значення Кирило-Мефодіївського братства полягало в тому, що воно вперше розробило широкую політичну програму національно-визвольного руху, фактично започаткувавши перехід від культурницького до політичного етапу боротьби за національний розвиток України. То була спроба передової частини національної еліти осмислити й усвідомити місце й роль українського народу в тогочасному світовому історичному процесі. Кирило-Мефодіївське товариство сформувало основні постулати українського національного відродження, визначило форми й методи досягнення поставленої мети.

В українському національному відродженні виняткову роль відіграв Т.Шевченко. Він народився у 1814 р. в сім'ї селянина-кріпака в с.Моринцях на Черкащині. Рано лишився сиротою. Був „козачком” у дворі поміщика П.Енгельгарда, який переїхав до Петербурга. 1832 р. відданий у науку до художника Ширяєва. У 1838 р. російськими художниками К.Брюловим та іншими митцями юнака було викуплено з кріпацтва. У тому ж році Шевченко вступив до імператорської Академії мистецтв. Писав вірші. У 1840 р. вийшла друком збірка поезії під назвою „Кобзар”. Після закінчення Академії приїхав до Києва, де познайомився з М.Максимовичем, П.Кулішом, М.Костомаровим та ін. У 1845-1846 рр. обіймав посаду члена Київської археографічної комісії, збирав етнографічні матеріали, історичні документи. У березні 1847 р. за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві та за антисамодержавні поезії заарештований і засланий солдатом до Орської фортеці Оренбургського корпусу. У 1857 р. звільнили із заслання. У 1858 р. він прибув до Москви, потім до Петербурга. У 1859 р. приїхав на Україну, де перебував під наглядом поліції. Тяжка десятирічне заслання, хвороби спричинили передчасну смерть поета. 10 березня 1861 р. він помер. Поховано його у Петербурзі, а у травні 1861 р. прах перевезли на Чернечу (тепер Тарасову) гору поблизу Канева.

Виняткове значення Шевченка як поета. Його поетична спадщина стала цілою добою в історії української літератури. З ім'ям Шевченка пов'язане утвердження української літературної мови. Однак, поезія Шевченка не обмежувалася оплакуванням героїчного минулого, а будила національні почуття й давала бачення майбутнього: якщо Україна в минулому користувалася правами самостійної держави, то це мало служити підставою для здобуття політичної незалежності в майбутньому.

Великою заслугою Шевченка було те, що його творчість сприяла згуртуванню українського народу. Він активно виступив проти соціальної несправедливості. Він був першим, хто сформулював українську національну ідею і через свої твори зробив її надбанням усього українського загалу, чим посприяв згуртуванню українців у боротьбі за національне визволення.

ТЕМА 10. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

10.1. Соціально-економічне становище на західно- українських землях

Невдовзі після входження західноукраїнських земель до Австрійської імперії там почали здійснювати реформи, але успіхи у їх здійсненні були тимчасовими, а роки реформ змінилися періодом реакції.

Адміністративно-територіальний устрій. Українські землі у складі Австрійської (від 1867 р. – Австро-Угорської) імперії не становили окремої адміністративної одиниці.

Галичина ввійшла до складу Австрійської імперії у 1772 р. внаслідок першого поділу Польщі й разом з частиною польських земель була виділена в окрему провінцію з центром у Львові. Після неодноразових територіальних змін ця провінція отримала назву «Королівство Галиції і Лодомерії». Об'єднання українців і поляків у межах однієї провінції створило передумови для міжнародного протистояння. За територією й чисельністю населення Галичина належала до найбільших австрійських провінцій. Адміністративна влада належала губернському управлінню на чолі з губернатором. Губернатора, який утримував у своїх руках усю повноту виконавчої влади, призначав імператор.

Буковину було офіційно долучено до Австрії у 1775р., а в 1786 р. її приєднано до Галичини. У 1849 р. Буковина була виділена в окремий округ і також без етнічного поділу попри те, що в північній Буковині переважало українське населення, а в південній – румуни.

Закарпаття від кінця XVII ст. перебувало у складі Австрії. Всі адміністративні органи влади краю підпорядковувалися Братиславському намісницькому управлінню Угорського королівства. Отже, перебуваючи у складі однієї держави, західноукраїнські землі були розчленовані на три частини.

Економічне становище. Українські землі (Галичина, Буковина, Закарпаття), що знаходилися у складі Австро-Угорщини були найвідсталішими її провінціями, промисловість цього краю залишалася на мануфактурному рівні. На західноукраїнських землях розвивалися – винокуріння, пивоваріння, металообробна, цукрова, лісова, добувна (сіль, нафта, кам'яне вугілля) галузі промисловості, виробництво грубого сукна. Однак панівне становище займало ремісництво.

Найбільшого перешкодою для розвитку сільського господарства залишалося кріпацтво. Розмір земельного наділу залежав від функцій, що їх виконувало селянське господарство в панському маєтку. Селянство поділялося на повнонадільних, загородників (володіли маленькими ділянками землі, так званими загородами), городників (найчастіше мали тільки земельний наділ під садибою), халупників (були безземельними, володіли лише хатами (халупами) та іноді невеликими садибами), тяглових (мали робочу худобу і відбували тяглову панщину).

Кріпаки повинні були відробляти панщину та виконувати численні повинності. Вартість лише повинностей, що обліковувалися, зазначає Б.Д. Лановик, становила 84,7% річного доходу селянського господарства, а під час літніх сільськогосподарських робіт панщина у деяких регіонах, зокрема в Галичині, досягала шести днів на тиждень.

Реформи Марії-Терезії і Йосифа II. Австрійський уряд розглядав західноукраїнські землі передусім як джерело для поповнення державної казни грошима, а армії – солдатами. Однак досягнення таких цілей вимагало певної перебудови життя новоприєднаних земель. Австрійці застали у Галичині необмежену владу польської шляхти, відсутність промисловості й торгівлі, великих міст і нормальних шляхів сполучення, бідність неосвіченого (шкіл взагалі не було), закріпаченого сільського населення. Тому невдовзі після поділу Польщі і включення частини польських земель (разом з Галичиною і Буковиною) до складу Австрійської імперії її керівництво провело ряд реформ в економічному і суспільному житті.

Реформи припали на 70-80-ті роки XVIII ст., часи правління імператриці Марії Терезії (1740-1780 рр.) та її сина Йосифа (1780-1790 рр.). Нововведення зачепили насамперед аграрну сферу, церкву й освіту.

Церковна реформа. Нововведення розпочалися з церковної реформи, яка здійснювалася протягом 1770 – поч. 1780-х років. До реформи греко-католицька й іудейська церкви були дискриміновані, перебували у глибокому занепаді. Місцева католицька ієрархія відносилася до них як до другорядних. Греко-католиків спонукали переходити із свого обряду на латинський. До 1777 р. греко-католицькі священники навіть змушені були відробляти панщину. Євреїв до того ж зобов'язували носити спеціальний одяг, сплачувати принизливий податок за переміщення по території монархії, який традиційно збирався з худоби.

Із запровадженням реформ ситуація докорінно змінилася на краще :

- основні християнські конфесії імперії (католицька, протестантська та греко-католицька) були зрівняні в правах;
- віруючим цих віросповідань забезпечувалися однакові можливості вступу до університетів, на державну службу, дозволялося продавати і купувати землю тощо;
- церква підпорядковувалася державі, а священикам надавався статус державних службовців з відповідною платнею;
- місцевій верхівці римо-католицької церкви заборонялося перетягувати греко-католиків на латинський обряд та вживати термін «уніати», що мав образливий підтекст.

Освітня реформа. Оскільки католицька церква контролювала тодішню систему освіти, релігійні реформи були тісно пов'язані з освітніми. Освітня реформа, зокрема передбачала :

- ліквідацію ордеру єзуїтів (1773 р.) і його багатолітнього домінування у навчальних закладах та відкриття у Львові на місці єзуїтської колегії університету (1784 р.) При ньому до 1809 р. діяв Руський інститут, де на філософському і богословському факультетах навчалися українці.
- відкриття греко-католицьких семінарій для навчання українського духовенства, зокрема у Відні, Львові, Ужгороді;
- проголошувалася загальна середня освіта, для чого у 1777 р. запроваджувалася система початкових і середніх шкіл, які утримувалися за рахунок держави, причому у початковій школі навчання велося рідною мовою.

Аграрна реформа. Найбільш значущою для Галичини була аграрна реформа. Австрійська влада, враховуючи вкрай занедбаний стан сільського господарства і рабське становище селян, прагнула дещо поліпшити життя селянства – найчисельнішою верстви підданих, а отже, платників податків. У 1781, 1782 і 1785 роках Йосиф II ухвалив ряд указів, які передбачали низку змін в аграрній сфері :

- була ліквідована особиста залежність селян від поміщиків, вони отримали право без згоди своїх панів переселятися, одружуватися, передавати майно в спадок і т.і.;
- сільським громадам у 1784 р. було надане право самоврядування;
- право здійснення суду над селянами передавалося від пана до спеціально призначеного державного службовця;
- заборонялося збільшувати поміщицькі землеволодіння за рахунок «прирізки» селянських земель;
- обмежувалася панщина, розмір якої залежав від майнового стану селянина, але не міг перевищувати 3 дні на тиждень;
- заборонялося проживати у селі лихварям (це були, як правило, євреї), які відмовлялися займатися сільським господарством тощо.

Загалом, ці та інші реформи (заміна дворянського самоврядування бюрократично-чиновницьким управлінням, що підпорядковувалося безпосередньо імператорському двору; створення постійної армії на основі обов'язкової військової повинності тощо) були спрямовані на зміну феодально-станових відносин буржуазними, на централізацію державного управління, створення абсолютної монархії. Реформаторська діяльність Марії-Терезії та Йосифа II була на той час прогресивним явищем. Однак, після смерті Йосифа II через опір аристократії і поміщиків реформи були припинені. Єдиною інституцією, яка зберегла всі свої надбання і навіть зміцнила їх після відкриття у 1808 р. Галицької митрополії, була греко-католицька церква. Українське ж населення не встигло сповна скористатися плодами реформ.

10.2. Антикріпосницька боротьба і національне відродження на західноукраїнських землях

Антикріпосницька боротьба. Відмова від реформ, посилення феодального і національного гніту зумовили зростання масового спротиву селян. Найбільш поширеними формами протесту були :

- подання колективних скарг до адміністративних органів та пов'язані з ними довголітні судові процеси селянських громад з феодалами;
- постійною і наймасовішою формою протесту була відмова селян від виконання феодальних повинностей, ухилення від панщини, невчасне та неякісне виконання робіт тощо;
- втечі селян від поміщиків. У 1830-1840 роки адміністрація краю щороку публікувала в пресі сотні оголошень про розшук втікачів, кількість яких постійно зростала;
- повсякденним явищем стали потрапи (нанесення шкоди) панських посівів та лук, порубка лісів, розправа над сільською старшиною;
- ведучи боротьбу проти окремих кріпосників, селяни водночас нерідко виступали і проти урядової адміністрації : відмовлялися сплачувати державні податки, бойкотували рекрутські набори тощо.

Відкритою формою збройної боротьби був **рух опришків**, що поширився у першій половині XIX ст. на Прикарпатті. Невеликі загони нападали на панські двори та державні маєтки, відбирали або знищували майно, руйнували поміщицькі садиби, розправлялися з адміністрацією. Особливого розмаху рух опришків набув у 1810-1825 рр. Найбільшу популярність серед ватажків опришків мав Мирон Штолюк. Лише у 1830 р. його загін все ж розгромили, а Штолюка стратили.

На Буковині у 1838 р. селянські заворушення охопили майже весь край. Кріпаки цілими громадами відмовлялися виконувати нав'язані їм поміщиками угоди, проганяли поміщицьку адміністрацію, зажадали

переведення кріпаків на становище державних селян. Лише за допомогою військової сили уряду вдалося придушити ці виступи. Однак, селянські виступи не припинилися. Нові масові заворушення спалахнули у 1843-1844 рр. Серед селян з'явився лідер – Лук'ян Кобилиця (близько 1812-1851 рр.). Керовані ним жителі 20 буковинських сіл захопили ліси й пасовиська, відмовилися від повинностей, вигнали чиновників і встановили самоврядування. Виступ був призупинений австрійськими військами навесні 1844 р., а Л.Кобилиця відданий під суд. Під час революції 1848-1849 рр. селяни Буковини обрали його до австрійського парламенту, де він приєднався до депутатів, що виступали проти абсолютизму, за скасування кріпосного права.

Після розгрому революції Кобилиця організував на Буковині збройний селянський кінний загін, який до літа 1849 р. боровся проти поміщиків і австрійської монархії. У 1850 р. він був заарештований і відправлений до заслання.

Національне відродження. Реформи Марії-Терезії і Йосиф II створили передумови для культурного відродження західноукраїнських земель. Однак, їх наступники пішли шляхом реакції не лише у селянському питанні, а і в культурно-освітній сфері. У 1805 р. під контроль римсько-католицької церкви були поставлені школи. Руський інститут при Львівському університеті у 1809 р. було закрито. У 1812 р. влада скасувала обов'язковість освіти. Здавалося, що західноукраїнські землі поверталися у дореформений період. Однак, внаслідок імператорських реформ на західноукраїнських землях виросла суспільна верства, яка виявилася у змозі не лише ослабити негативні наслідки реакції, а й очолити національне відродження краю. Нею стали насамперед інтелігенція, греко-католицькі священники які стали носіями української національної ідеї.

Національне відродження західних українців почалося в умовах впливу на край європейського Просвітництва, яке хоча з деяким запізненням, але на початку XIX ст. прийшло в Галичину.

Одним із зачинателів національно-визвольного руху в Галичині був греко-католицький священник І.Могильницький, який у 1816 р. з ініціативи і підтримки єпископа М.Левицького організував у Перемишлі перше просвітницьке товариство греко-римських католиків «Клерикальне товариство» метою якого було удосконалення української мови, її поширення в селянському середовищі, друкування нею різноманітних брошур для народу. Товариство видало декілька підручників, зокрема перші граматики української мови. Завдяки зусиллям членів товариства в Галичині протягом 15 років відкрили близько 400 шкіл.

«Руська трійця». У 30-ті роки центр українського відродження в Галичині перемістився до Львова. Найбільш широко національні ідеї знайшли відображення в діяльності об'єднання «Руська трійця» (1833-1837 рр.), засновниками якої були вихованці Львівської греко-католицької семінарії Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький.

У 1833 р. вони згуртували навколо себе однодумців, метою яких було відродження престижу рідної культури. Вони працювали над очищенням мови від надуманої «вишуканості» і перетворенням її на зрозумілу мову, а також над пробудженням національної свідомості народу. «Руська трійця» розгорнула велику фольклористично-збиральну роботу. У 1836 р. Вагилевич зробив перший переклад «Слова о полку Ігоревім». У церквах ця «трійця» читала релігійно-моральні проповіді українською мовою. Українське козацтво зображували як символ національно-визвольної боротьби.

На основі своїх фольклорних записів і публіцистичних творів члени «Руської трійці» видали у 1873 р. в Будапешті альманах «Русалка Дністрова». У ньому були вміщені народні пісні, думи, перекази, історичні документи, що розкривали героїчне минуле, заняття і побут, культуру українського народу. Ці матеріали, а також публіцистичні статті звеличували боротьбу українського народу за своє визволення, опоетизовували народних героїв, проголошували необхідність возз'єднання всіх українських земель. По суті альманах став політичним маніфестом українського національного руху. Влада вороже зустріла альманах, конфіскувала і знищила майже весь тираж (за винятком 250 примірників), а його авторів притягли до судової відповідальності й тривалий час переслідували.

10.3. Події на західноукраїнських землях за часів революції 1848-1849 рр. в Австрійській імперії

У 1848-1849 рр. європейські народи повстали проти режиму самовладдя монархів, встановленого ще у 1815 р. Віденським конгресом. Народи незалежних країн вимагали демократії, політичної рівноправності всіх класів і станів. Політично залежні народи виступили з вимогою відродження власної державності. Не випадково події 1848 р. увійшли в історію як «весна народів».

Розпочавшись в Італії і Франції, революція перекинулася до Німеччини, а у березні 1848 р. спалахнула в столиці Австрійської імперії Відні. 15 березня австрійський імператор Фердинанд I проголосив конституцію, яка передбачала надання громадянам свободи слова, друку, зборів, скликання парламенту (рейхстагу).

Скасування кріпацтва. З перших місяців революції національно-визвольний рух охопив слов'янські землі підвладні Австрії. Вже на початку 1848 р. у Галичині різко посилюлися селянські виступи. Австрійський уряд, побоюючись загострення ситуації, вже у квітні 1848 р. скасував кріпосницьку систему в Галичині. На Буковині панщина була скасована у серпні 1848 р. В Закарпатті під час революції 1848 р. панщина була формально теж скасована, але насправді існувала ще 5 років.

У вересні 1848 р. імператор затвердив закон про скасування феодальних повинностей, прийнятий парламентом. Основою реформи був викуп селянських земель державою, який селяни мали відшкодувати протягом 40 років, починаючи з 1858 р. Поміщиків звільняли від усяких обов'язків щодо своїх колишніх підданих – захищати їх в судах, допомагати у важких випадках тощо. В результаті реформи в Східній Галичині виникло близько 375 тис. вільних селянських господарств.

За скасування панщини поміщикам Східної Галичини був призначений великий викуп – майже 60 млн. гульденів, основна частина якого лягла на плечі селян. У власність селянства перейшло менш половини земельних угідь краю. В основній своїй масі селяни залишалися малоземельними й економічно неспроможними, значна частина (халупники, комірники) були «звільнені» без землі і відразу попали в кабалу до поміщиків.

Втім, незважаючи на недоліки, скасування панщини було визначною подією. Український селянин нарешті став господарем на своїй землі, у ньому поступово пробуджувався потяг до громадського та національного життя.

Національно-визвольний рух. Галицькі поляки першими скористалися демократичними свободами, проголошеними революцією. Вони організували у Львові свій осередок – Центральну Раду народову, яка проголошувала своєю метою створення Литовсько-Русько-Польської Речі Посполитої та рівність культурних прав поляків і українців.

У відповідь на дії поляків українська інтелігенція 2 травня 1848 р. заснувала у Львові свій орган – **Головну руську раду**, яка мала відстоювати інтереси українського населення Галичини. У виробленій Радою програмі обґрунтовувалася приналежність українського населення Галичини до єдиного українського народу. Програма закликала українців до національного пробудження, активної діяльності щодо поліпшення свого становища в межах австрійської конституції.

Щодо майбутнього Галичини у членів Ради не було єдності. Невелика її частина прагнула до створення слов'янської федерації, деякі мріяли про незалежну українську державу з центром у Києві. Але основна маса орієнтувалася на мінімальне – поділ Галичини на Західну (населену головним чином поляками) і Східну (де більшість населення були українцями, або, як вони себе продовжували називати, русинами).

Головна руська рада очолила не лише політичний, а й культурно-освітній рух у Галичині. Саме вона була ініціатором видання першої газети, друкованої українською народною мовою «Зоря Галицька», а влітку 1848 р. затвердила рішення про створення «Галицько-руської матиці», яка мала відати організацією видання підручників українською мовою. Під тиском національних сил власті наприкінці 1848 р. відкрили у Львівському університеті кафедру української мови та літератури. Першим її завідувачем став Яків Головацький.

До національно-визвольної спрямованості Руської ради неприхильно поставилася польська Рада народова. Вона виступила проти її самостійності, прагнення виділити національний рух українського суспільства із загально галицького, в якому брали участь і поляки.

Під впливом польської Ради народової частина ополяченої української шляхти, яка не побажала відокремлюватися від вищої верстви польського суспільства, створила власну організацію – «Руський собор», що була покликана відстоювати ідею незалежності Польщі під егідою Габсбургів, до складу якої повинна була входити і Галичина.

Національне протистояння в країні загострилося і загрожувало перерости в збройну боротьбу. Воно стало особливо небезпечним, коли польські організації почали створювати власну гвардію, а українські – загони руських стрільців.

З метою зняття конфронтації на початку червня 1848 р. в Празі відбувся Слов'янський з'їзд, у роботі якого взяли участь представники Руської ради, Ради народової і «Руського собору». З'їзд прийняв рішення про рівноправність української мови в школах і державних установах, рівність всіх національностей і віросповідань, створення українсько-польської гвардії. Гостру дискусію викликала пропозиція української депутації поділити Галичину на українську (Східну) й польську (Західну) адміністративні одиниці. Розглядалися й інші питання, але під впливом загострення революційних подій з'їзд припинив свою роботу. Місцеві органи влади ігнорували його рішення.

Українці в австрійському парламенті. Своїми активними діями українське населення домоглося права на своє представництво в першому австрійському парламенті. Вибори до парламенту (рейхстагу) відбулися у червні 1848 р. Зі 100 парламентських місць, наданих Галичині, 25 здобули українці (15 селян, 8 священників, 2 представники міської інтелігенції) і 75 – поляки.

Незважаючи на незнання німецької мови, якою проходилися засідання, презирство «правих», і ігнорування з боку «лівих» депутатів, селянські депутати розгорнули в парламенті активну діяльність. Деякі з них вели постійне листування зі своїми виборцями і, виконуючи їхні накази, подавали в рейхстаг і інші центральні установи численні скарги на поміщиків. Українські депутати австрійського рейхстагу взяли активну участь у дискусії про умови скасування кріпосного права.

Національно-політичне піднесення у Галичині продовжувалося недовго. Воно пішло на спад після переходу реакції в наступ. 7 березня 1849 р. був розпущений австрійський парламент, а потім скасована конституція і відновлена колишня централізаторсько-бюрократична адміністративна система. Улітку 1851 р.

австрійський уряд заборонив діяльність Головної руської ради. Однак, завоювання 1848 р. стали основою для подальшого поступу національно-визвольного руху.

ТЕМА 11. УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Особливості розвитку культури. Особливості розвитку української культури в цей період зумовлювались наступними факторами.

По-перше, переважна частина України в першій половині XIX ст. розвивалася в рамках Російської імперії, котра проводила політику русифікації (заборона української мови в школах, створення перешкод на шляху розвитку української культури).

По-друге, капіталістичні відносини, що розвивалися в надрах феодалізму, дали поштовх зростанню національної самосвідомості народу, що позначилося і на культурі: все виразніше стали проступати національні риси в літературі, театрі, музиці, архітектурі тощо.

По-третє, завдяки розвитку капіталізму зросла потреба суспільства в освіті (техніка вимагала від робітників знань), науці (нові розробки, що могли принести прибуток) і т.і.

Освіта і наука. У першій половині XIX ст. у зв'язку з відкриттям університетів у Харкові (1805 р.) і Києві (1834 р.), ліцеїв в Одесі, Ніжині, гімназій у Полтаві, Харкові, Одесі і ряді інших міст значно розширилися можливості здобути середню і вищу освіту для дітей привілейованих класів і станів.

На початку XIX ст. у Росії була проведена реформа системи освіти (1802 -1804 рр.), за якою навчальні заклади поділялися на 4 розряди:

– парафіяльні школи, що створювалися при церкві і за півроку в селах або за 1 рік у містах навчали дітей читанню, письму, арифметиці і «Закону Божому»;

– повітові училища – світські початкові школи в містах, що за 3 роки навчали російській мові, арифметиці, історії, географії, фізиці, геометрії, природознавству, «Закону Божому»;

– гімназії, що за 7 років навчання давали середню освіту. Вивчалися латинська, німецька, французька мови, філософія, статистика, юриспруденція, політекономія, фізика тощо. Випускники отримували право вступати до університетів або ж ставати викладачами початкових шкіл;

– ліцеї й університети, що давали вищу освіту.

У крайній занедбаному стані знаходилася освіта на західноукраїнських землях, захоплених Австрійською імперією. Церква, якій підпорядковувалися всі початкові школи, головну увагу приділяла вивченню основ релігії. Але і такою «освітою» у 40-х роках XIX ст. було охоплено тільки 14 відсотків дітей шкільного віку.

Правлячі кола як австрійської, так і російської монархій гальмували розвиток науки, але зупинити її рух уперед не могли. У 40-х роках у Києві почала працювати археографічна комісія, яка збирала, вивчала і публікувала документи про історичне минуле України. Співробітником комісії був і Т.Г.Шевченко. За її дорученням він здійснював поїздки, під час яких замальовував і описував археологічні знахідки і древні архітектурні споруди.

У цей час відомий російський і український історик І.І.Костомаров видав російською мовою свої праці «Богдан Хмельницький» і «Бунт Стеньки Разина», у яких відчувався помітний політичний вплив творів Т.Г.Шевченка і М.Г.Чернишевського. Видатний учений-славист, професор Харківського університету І.І.Срезневський склав і видав історико-фольклористичний збірник «Запорожская старина». Українські народні пісні і думи (з докладними поясненнями), що ввійшли до нього, перейняті ідеєю братерського єднання українського і російського народів.

Перший ректор Київського університету, різнобічний учений М.О.Максимович підготував і опублікував три збірки українських народних пісень.

Ученим зі світовим ім'ям став випускник Харківського університету, уродженець Полтавщини геніальний математик М.В.Остроградський. Після удосконалення своїх знань у Парижі він усе життя працював у Петербурзі, де його обрали академіком Академії наук. М.В.Остроградський, як і Максимович, був товаришем Т.Г.Шевченка, поділяв його погляди, піддавався поліцейським переслідуванням. Засновник Харківського університету В.Н.Каразін створив неподалік від Харкова першу в Україні метеорологічну станцію.

Відкриття університетів, ліцеїв і гімназій. У першій чверті XIX ст. в Україні з'явилися вищі навчальні заклади, що поєднували гімназичний і університетський курси: Волинський ліцей у Кременці на Волині, Рішельєвський ліцей в Одесі і Гімназія вищих наук у Ніжині на Чернігівщині. Вони сприяли розвитку вищої освіти.

Значним просвітительським центром на Правобережжі стала Волинська гімназія в Кременці (1805 р.), відкрита на кошти дворянства. Крім предметів гімназичного курсу в ній вивчалися хірургія, ветеринарія, акушерство, фельдшерська справа, землеробство, садівництво, механіка й архітектура. При гімназії існували землемірне і педагогічне відділення. На базі гімназії в 1819 р. виник Волинський ліцей, що мав за мету замінити для дітей дворян Волинської і Подільської губерній університет. Навчання в ліцеї тривало 10 років.

На півдні України центром вищої освіти став Рішельєвський ліцей, заснований в Одесі (1817 р.). У ліцеї було чотири відділення. До нього входили також комерційне училище, інститут східних мов (арабської, турецької і перської), що готував перекладачів для військових і адміністративних установ, і педагогічний, де навчалися майбутні вчителі початкової школи. Рішельєвський ліцей призначався переважно для дітей дворян, а також купецтва, чиновників, міської знаті.

До привілейованих навчальних закладів відносилися гімназія вищих наук у Ніжині, що виникла в 1820 р. Вона готувала молодь до державної служби. Гімназичний курс складався з трьох розрядів – по три класи в кожному. У Гімназії вищих наук викладалися фізико-математичні, політичні і військові науки, географія, історія, російська, латинська, грецька, французька мови і інші предмети. По закінченні курсу гімназисти здобували звання кандидата або дійсного студента.

Першим університетським центром в Україні став Харків. 17 січня 1805 р. відбулося відкриття Харківського університету. Одним із його засновників і авторів першого університетського статуту був ліберально-дворянський суспільний діяч і учений В.Н.Каразін. Навчання в університеті продовжувалося 4 роки і проводилося на чотирьох факультетах: історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному і медичному. Першим ректором Харківського університету став відомий прогресивний діяч і професор російської словесності І.С.Рижський. У різний час тут викладали видатні вчені І.І.Срезневський, Т.Ф.Осиповський, М.М.Лунін та ін. Харківський університет був також методичним центром навчального округу.

Київський університет, відкритий 15 липня 1834 р., спочатку складався з філософського і юридичного факультетів із чотирирічним терміном навчання. Його першим ректором став видатний ботанік і філолог професор М.О.Максимович. Майже через десять років для Київського університету за проектом архітектора В.І.Беретті був побудований новий будинок. В університеті відкрився медичний факультет.

Фольклор. Література. В піснях, думках, переказах, легендах, що передавалися з покоління в покоління, народ оспівував своє героїчне минуле, пов'язане із захистом Батьківщини від іноземних загарбників, із боротьбою за соціальне і національне визволення. Пісні і думи натхненно виконували кобзарі, бандуристи і лірники. Одним із талановитих кобзарів ХІХ ст. був **Остап Вересай**. Народився він в селі Калюжинці на Чернігівщині. Сліпий із чотирирічного віку, він понад 70 років прямував від одного села до іншого, співав під акомпанемент кобзи, будучи у слухачів найблагодорніші почуття, надихаючи на боротьбу проти соціальної несправедливості.

Видатною подією в житті українського народу став вихід у світ «Кобзаря» Т.Г.Шевченка. Книгу, видану в Петербурзі в 1840 р., тепло зустріла передова російська громадськість. У творчості геніального українського поета органічно поєдналися нещадне викриття самодержавно-кріпосницького ладу, деспотії і паразитизму поміщиків і царських слуг із гімном визвольній боротьбі народних мас. Тараса Шевченка разом з І.П.Котляревським вважають основоположниками нової української літератури й української літературної мови.

Серед видатних українських письменників, громадських діячів треба назвати **Миколу Івановича Костомарова**, який народився в 1817 р. у родині російського поміщика. У 1837 р. закінчив Харківський університет. З 1846 р. професор Київського університету по кафедрі історії. Був одним з організаторів Кирило-Мефодіївського товариства й авторів його статуту і програми. У товаристві Костомаров займав праві позиції. У 1847 р. товариство було розгромлено. М.Костомаров був заарештований і після річного ув'язнення засланий до Саратова. До 1857 р. він служив у Саратовському статистичному комітеті. У 1859-1862 рр. був професором російської історії Петербурзького університету. М.Костомаров висунув теорію «двох начал» – вічного й єдинодержавного, яка ідеалізувала минуле українського народу. Ідея про виняткові особливості України, про її «безкласовість» і «безбуржуазність» обумовила звернення М.Костомарова до етнографічного матеріалу як основного, на його думку, для розкриття історії народу.

Іван Петрович Котляревський (1769-1838 рр.) – український письменник і культурно-громадський діяч. Зіграв важливу роль у становленні нової української літератури й у розвитку української літературної мови.

Народився в сім'ї дрібного чиновника, навчався в Полтавській духовній семінарії. У 1796-1808 рр. на військовій службі. У 1816-1821 рр. був директором полтавського театру. З 1818 р. був пов'язаний із декабристськими колами; у 1821 р. обраний почесним членом Вільного товариства аматорів російської словесності. У поемі «Енеїда» (уперше вийшла в 1798 р. у Петербурзі, повністю – у 1842 р.) І.Котляревський сатирично зобразив події в Україні, пов'язані з ліквідацією царатом Запорізької Січі і покріпаченням селянства. Побут і звичаї усіх верств українського суспільства, характер українського народу написані в поемі так, що вона стала своєрідною енциклопедією українського народного життя ХVІІІ – поч. ХІХ ст.

Велику роль у розвитку української драматургії зіграли п'єси Котляревського «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник», уперше поставлені в 1819 р. на сцені полтавського театру за участю М.С.Щепкіна.

Пантелеймон Олександрович Куліш – український письменник і вчений. Народився в 1819 р. у дрібнопомісній сім'ї. Навчався в Київському університеті, однак не закінчив його, з 1841 р. учителював. За участь у Кирило-Мефодіївському братстві був 4 роки (з 1847 р.) у засланні у Вологді, потім у Тулі. У 1868-1871 рр. знаходився в Галичині, потім деякий час служив у Петербурзі. Останні 20 років життя провів в Україні, на своєму хуторі.

Роман П.Куліша «Чорна Рада, хроніка 1663 року» (1845-1857 pp.) поклав початок українській історичній романістиці. В 50-60-х pp. займався активною видавничою діяльністю. Заснував українську друкарню в Петербурзі, видав твори М.В.Гоголя, Т.Г.Шевченка, Марко Вовчок та ін.

П.Куліш ідеалізував історичне минуле і гетьманську верхівку. В історичних працях («Історія возз'єднання Русі», т.1-3, 1874-1877 pp., «Відпадання Малоросії від Польщі», т.1-3, 1888-1889 pp., та ін.) він оцінював минуле українського народу з аристократичних і монархічних позицій. Стверджуючи, що українська і польська шляхта виконала в історії українського народу «цивілізаторську місію». Куліш негативно ставиться до козацької демократії і скасування кріпосництва.

Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко народився в 1778 р. у дворянській сім'ї. Один із видавців і редакторів журналу «Український вісник» (1816-1817 pp.); очолював професійний театр у Харкові. Був поводитирем дворянства, головою харківської палати карного суду (з 1840 р.). П'єси «Дворянські вибори» (1829 р.) і «Дворянські вибори, частина друга, або Вибір справника» (1830 р.), «Шельменко-денщик» (1840 р.) розвивали традиції сатиричної комедії XVIII ст. Дві книги «Малоросійських повістей» вийшли українською мовою в 1834 і 1837 pp. Викриваючи обмеженість і тупість козацької старшини, виступаючи проти пияцтва, обжерливості та інших пороків Г.Квітка-Основ'яненко з глибокою симпатією зобразив простих людей, розкрив тяжкі умови їхнього життя («Маруся», «Козир-дівка», «Сердешна Оксана»).

Микола Андрійович Маркевич (1804-1860 pp.) – український історик, етнограф і поет. У молодості випустив кілька збірок віршів, у т.ч. «Українські мелодії» (1831 р.), в основі яких лежали українські народні перекази і повір'я. У його праці «Історія Малоросії» зібраний великий документальний матеріал. Значну наукову цінність має зібрана Маркевичем колекція історичних документів з історії України XVIII ст.

Петро Петрович Гулак-Артемівський (1790-1865 pp.) – український письменник. Народився в сім'ї священика. У 1817 р. поступив до Харківського університету, де з 1825 р. був професором, а з 1841 р. – ректором. Почав друкуватися в 1817 р. Придбав популярність після опублікування байки-сатири «Пан та собака» (1818 р.), у якій засуджується свавілля поміщиків стосовно кріпаків.

Михайло Васильович Остроградський (1801-1862 pp.) – математик, академік Петербурзької АН (1830 р.). Навчався в Харківському університеті (1816-1820 pp.) і в Парижі (1822-1828 pp.). Його основні праці відносяться до математичного аналізу, теоретичної механіки, математичної фізики; відомий також працями з теорії чисел, алгебри, теорії ймовірностей.

М.Остроградський уперше побудував теорію поширення тепла в рідині. Він займався також питаннями теорії пружності, небесної механіки, теорії магнетизму тощо.

Ізмаїл Іванович Срезневський (1812-1880 pp.) – славіст, філолог і етнограф, академік Петербурзької АН (1851 р.). Закінчив Харківський університет (1829 р.), був професором Харківського і Петербурзького університетів і Педагогічного інституту. Основні праці з історії російської мови, археології, бібліографії, методики викладання мови, історії давньоруської літератури.

Тарас Григорович Шевченко (1814-1861 pp.) – народився в сім'ї кріпака. Рано осиротів, був пастухом, наймитом у попа, з 14 років «козачком» у свого поміщика П.В.Енгельгардта, закінчив Петербурзьку Академію мистецтва. Навесні 1838 р. Т.Шевченко був викуплений із кріпосної неволі.

У 1840 р. вийшов збірник поетичних творів Т.Шевченка «Кобзар». Від ранніх творів «Тарасова ніч» (1838 р.), «Іван Підкова» (1839 р.), перейнятих романтикою стародавніх переказів, поет усе ближче підходить до теми національно-визвольної боротьби. У найбільшій із його історичних поем «Гайдамаки» (1841 р.) Т.Шевченко прагнув закликати пригноблений український народ до боротьби за своє визволення.

У травні 1843 р. Т.Шевченко поїхав в Україну і повернувся в Петербург у лютому 1844 р., навесні 1845 р. знову відправився в Україну, маючи намір оселитися в Києві. Враження від поїздок по Київській, Полтавській, Чернігівській і Волинській губерніях (як художника Київської археографічної комісії), особливо від скрутного становища закріпаченого селянства, помітно підсилили революційні устремління Т.Шевченка. Під час поїздок він писав антикріпосницькі вірші, заносючи їх в альбом («Три роки»), читав їх знайомим, давав переписувати. У 1846 р. Шевченко вступив до таємного Кирило-Мефодієвського товариства, де займав найбільш ліві позиції; у квітні 1847 р. за доносом провокатора був заарештований і потім відданий у солдати.

Вірші і поеми «Сон» (1844 р.), «Кавказ» (1845 р.), знаменували новий крок у розвитку демократичних поглядів Т.Шевченка. З цими і наступними його творами 40-50-х pp. українська поезія повноправно ввійшла в коло розвинутих європейських літератур і справила в XIX ст. великий вплив на поезію слов'янських народів. Видатну роль у цьому зіграли вірш «Заповіт» («Як умру, то поховайте», 1845 р.), що містив відкриті заклики до скинення царату і кріпосництва.

У засланні Шевченко пробув із червня 1847 р. по серпень 1857 р. і був звільнений після смерті Миколи І. В роки заслання були написані повісті російською мовою: «Княгиня» (1853 р.), «Музикант» (1854-1855 pp.), «Нещасний», «Капітанша», «Близнюки» (усі у 1855 р.), «Художник» (1856 р.); раніше були написані повісті «Наймичка» (1844 р.) і «Варнак» (1845 р.); після заслання – «Прогулянка з задоволенням і не без моралі» (1856-1858 pp.). Усі вони перейняті антикріпосницькими настроями. У центрі повістей «Варнак», «Музикант», «Художник», «Прогулянка...» – особистість кріпосницького інтелігента, у долі якого

багато автобіографічних рис. Улітку 1859 р., коли Шевченко приїхав в Україну, його заарештували біля с. Прохорівка, а після арешту зобов'язали залишити Україну і повернутися до Петербурга.

Музичне, театральне, образотворче мистецтво. Мелодії українських народних пісень лягли в основу музичних творів українських і російських композиторів. Великий російський композитор М.І.Глінка, перебуваючи в Україні, звернув увагу на природну обдарованість одного з юнаків і повіз його до Петербурга, де почав навчати музичному мистецтву. Це був С.С.Гулак-Артемівський – відомий співак і композитор. Найбільший внесок його в розвиток музики – перша українська опера «Запорожець за Дунаєм».

У Східній Галичині, сформувався як композитор-професіонал М.М.Вербицький – автор восьми симфоній-увертур і музичних творів на слова Пушкіна і Федьковича.

В умовах кріпосницької дійсності театральне мистецтво розвивали традиційні колективи з кріпаків. Вони ставили балетні й оперні спектаклі, виїжджали на гастролі у великі міста України.

Заслуженою славою на початку XIX ст. користувався аматорський театр у селі Кибинці на Полтавщині, керівником і режисером якого був батько письменника М.В.Гоголя – В.П.Гоголь-Яновський. Цей колектив з успіхом виступав на сценах Москви і Петербурга.

Видатний український артист К.Т.Соленик починав свою діяльність на сцені Харківського театру, директором і режисером якого був Г.Ф.Квітка-Основ'яненко.

І полтавський, і харківський театри ставили спектаклі не тільки за п'єсами українських драматургів, але і за творами Пушкіна, Гоголя, Грибосдова.

Вершин у мистецтві гравірування (нанесення малюнка на твердий метал) досяг Т.Г.Шевченко. За це Академія мистецтв у Петербурзі присвоїла йому звання академіка. Пензлю й олівцю Шевченка належать більше 130 портретів. Соціальні мотиви чітко виступають у серіях його малюнків «Притча про блудного сина», «Мальовнича Україна», а також у різних замальовках із життя казахського народу, серед якого жив Шевченко на засланні.

Розвиток культури на західноукраїнських землях. У Східній Галичині діяли головні трикласні (тривіальні) початкові школи. Доступ у школи був відкритий переважно дітям багатіїв.

Середню освіту на західноукраїнських землях давали гімназії. У 40-х роках у Східній Галичині відкрилося вісім гімназій, на Буковині – одна (у Чернівцях). У них навчалися переважно діти дворян, духовенства і буржуазії. Більшість гімназичних предметів викладалося латинською, німецькою і польською мовами, що обмежувало доступ до гімназії українців. Урядовим розпорядженням від 21 липня 1856 року у гімназіях Східної Галичини скасовувалося обов'язкове вивчення української мови.

У 1848-1849 рр. у Східній Галичині і Закарпатті почали виникати недільні школи – «читальні для дорослих», у яких вивчалися математика, українська мова і література, природознавство, географія та ін.

Вища освіта на західноукраїнських землях зосереджувалася у Львівському університеті (заснований у 1661 р.), Реальній (торговельній) (1817 р.) і Технічній (1844 р.) академіях у Львові, Чернівецькому ліцеї (1826 р.), де навчалися переважно вихідці зі шляхти, духівництва, чиновництва, купецтва. Викладання в університеті проводилося латинською, німецькою, польською мовами.

На західноукраїнських землях книгодрукування розвивалося дуже повільно. Австрійський уряд контролював видавничу справу і не допускав виходу у світ книг, присвячених суспільно-політичним проблемам.

У ході революції 1848 р. у Галичині виникла «Галицько-руська матиця» – культурно-освітнє товариство, яке надрукувало в 1850-1851 рр. 12 назв книг просвітнього характеру (букварі, граматики, книги для читання тощо). Однак, не маючи достатніх коштів і піддаючись урядовим утискам, товариство не змогло широко розгорнути видавничу діяльність, і його культурно-просвітній вплив на західноукраїнських землях був обмеженим.

У Закарпатті видавничою справою займався просвітнє товариство «Літературний заклад Пряшівський» (1850-1852 рр.), кероване відомим просвітителем, письменником і педагогом О.В.Духновичем. Товариство об'єднувало понад 70 діячів культури Закарпаття, а також Словаччини і Чехії. За два роки воно видало 12 книг. Оскільки в Закарпатті тоді не було жодної друкарні, друкувати їх доводилося у Львові, Відні, Перемишлі, Будапешті (Будині). Серед видань товариства такі відомі, як альманах «Поздоровлення русинів», «Місяцеслов» (календар та ін. О.В.Духнович видав буквар за назвою «Книжиця читальна для початківців» (Будапешт, 1847 р.), за яким навчалися грамотні діти в Закарпатті і Галичині. «Літературний заклад Пряшівський» проіснував недовго – австралійський уряд заборонив його діяльність.

ТЕМА 12. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

На середину XIX ст. кріпосна система остаточно зжила себе. Вона суттєво стримувала загальний економічний розвиток. Усі суспільні суперечності загострила Кримська війна.

12.1. Соціально-економічне становище українських земель

напередодні реформи 1861 р.

Соціально-економічне становище України в середині XIX ст. характеризувалося стрімким розпадом кріпосницьких і формуванням нових ринкових відносин, посиленням антикріпосницького руху селян. Поміщицькі господарства давали 90% усього товарного хліба. Проте можливості збільшення його виробництва чи навіть збереження на досягнутому рівні були вичерпані: поміщики не мали коштів для придбання техніки і найму робітників. За цих умов вони намагалися посилити експлуатацію кріпаків, скорочували селянські наділи, збільшували панщину.

Гостру кризу в економічному й суспільно-політичному житті посилила Кримська війна 1853-1856 рр. Вона негативно позначилася на відсталій економіці Російської імперії, а на українській особливо. Південна Україна була прифронтовою зоною, і тут влада оголосила воєнний стан. Через цей регіон безперервно просувалися військові підрозділи, транспорти зі зброєю, боєприпасами, іншим спорядженням. Утримання армії лягло величезним тягарем на українців. Війна нищила як поміщицькі, так і селянські господарства. Все це зумовило посилення антикріпосницького руху селян. Як це бувало і в попередні роки, селянським повстанням передувало поширення чуток про приховування місцевими поміщиками й урядовцям намірів царя звільнити селян. Особливого розмаху набрала так звана Київська козаччина 1855 р. – масовий селянський рух у Київській губернії, спрямований проти кріпосницьких порядків. Саме тут царський маніфест про формування державного ополчення для участі у Кримській війні було витлумачено селянами-кріпаками у зовсім іншому дусі. По краю поширилися чутки про те, що хто запишиться в козаки і піде воювати у Крим, той стане вільним і отримає поміщицькі землі. Тоді селяни стали масово писатися у козаки, формувати органи місцевого самоврядування, відмовлятися відробляти панщину, дехто став готуватися до переселення в Таврію. Цей рух („У Таврію по волю“) охопив 8 з 12 повітів Київської губернії (понад 500 сіл) і лише після збройних сутичок у ряді сіл з поліцією та регулярними військами згас. Антикріпосницькі заворушення селян відбувалися і в інших регіонах. У Корсуні у квітні 1855 р. зібралось 4 тис. селян, які чекали оголошення про волю. Коли ж вони дістали негативну відповідь на свою вимогу, то кинулися проти війська з вилами і сокирами. Загалом в антикріпосницьких виступах в Україні у 1856-1860 рр. брали участь понад 160 тис. селян.

Не витримавши тяжких поразок у Кримській війні, широкого невдоволення діями уряду в 1855 р. помер цар Микола I. Його син і спадкоємець Олександр II (1855-1881 рр.) поспішив провести ряд важливих перетворень, щоб не допустити вибуху революції.

12.2. Скасування кріпосного права

Одним із найбільш гострих питань була необхідність проведення селянської реформи. Вже у 1857 р. російським урядом для підготовки реформ був створений Таємний комітет, який на першому засіданні ухвалив негайно приступити до поступового звільнення селян. Після детального опрацювання пропозицій (до речі, українські поміщики, на відміну від російських, враховуючи родючість українських чорноземів, трималися за землю і бажали залишити її собі якомога більше) було підготовлено узагальнюючий документ – „Положення про селян“ і Маніфест, які підписав 19 лютого 1861 р. Олександр II. „Положення“ торкалося найголовніших питань: особистої залежності селян від поміщиків та поземельних відносин.

Особисте звільнення селян. Селяни здобули ряд громадянських прав – особистих і майнових. Поміщики втратили будь-які права на них. Селяни мали право укладати договори, займатися торгівлею і промисловістю, володіти рухомою і нерухомою власністю, самостійно виступати в суді. Але, ставши вільними, селяни залишалися „нижчим станом“: сплачували подушний податок (до 1866 р.), відбували рекрутчину тощо. Протягом дев'яти років не мали права відмовитися від наділу або залишити село. Вихід із сільської общини був утруднений різними обмеженнями.

Виділення селянам земельних наділів. При скасуванні кріпосного права поміщики зобов'язані були відвести селянину наділ, від якого останній не мав права відмовитися. Розмір наділу визначався в межах норм, передбачених законом для конкретної місцевості.

В Україні, де поміщики хотіли залишити собі якнайбільше землі, норми наділів були малі (у південних губерніях від 3 до 6,5 десятин на душу, у лівобережних від 3 до 4,5 десятин). При цьому поміщик сам визначав місце селянського наділу, що, по суті прирікало селян на отримання гіршої землі.

Якщо селянин до реформи користувався більшою кількістю землі, ніж тепер мав право отримати у власність, то різницю у нього забирали (відрізали). Ці землі так і називали-відрізки. В Лівобережній і Степовій Україні відрізки складали майже третину загальної площі селянського землекористування. За рахунок відрізків одержували землю ті селяни, хто раніше землі не мав.

Проведення викупу землі. Право викупу садибних ділянок землі і право викупу польового наділу були не однакові. Садибні ділянки селянин міг викупити в будь-який час. При цьому розмір викупної суми визначався або угодою, або відповідними пунктами „Положення про викуп“. Польовий наділ селянин міг викупити тільки за згодою поміщика, але в той же час поміщик мав право примусити селянина викупити наділ. Тобто, питання про викуп наділу цілком залежало від поміщика.

При визначенні суми в основу було покладено не ринкову ціну землі й прибуток, а розміри тогочасних повинностей селянина в поміщика. У середньому по Україні викупна ціна землі перевищувала ринкову майже в 4

рази. Селяни лише в окремих випадках були спроможні сплатити всю суму викупу відразу. Тому держава взяла на себе проведення викупу.

Був утворений спеціальний Селянський банк. 80% потрібної суми банк давав селянам ніби в борг, сплачуючи її за них поміщику. Селяни ж протягом 49 років повинні були повертати банку його позику з процентами.

Наслідки реформ. Селянська реформа безпосередньо стосувалася більшості мешканців України. Адже з 13,5 млн. її населення селяни становили 10,5 млн. В цілому, із загального числа 2,5 млн. ревільських душ (у минулому кріпаків) в Україні 220 тис. (а з родинами – 440 тис.) було обезземелено зовсім. Близько 100 тис. чол. отримали наділи до однієї десятини на ревільську душу. Загалом наділи менше прожиткового мінімуму (менше 5 десятин) отримали 94% колишніх поміщицьких селян.

Інтересам поміщиків відповідала також викупна операція: за дореформеними цінами отримана поміщицькими селянами земля коштувала 128 млн. руб., а селяни повинні були заплатити за неї 503 млн. руб.

Проте, незважаючи на половинчастість, непослідовність реформи в цілому вона мала прогресивний характер. Мільйони кріпаків отримали волю. Селянська реформа створила умови для перетворення робочої сили на товар, розвитку капіталістичного товарного виробництва, прискорила формування промислового сектору економіки.

12.3. Реформи адміністративно-політичного управління 60-70-х років

Після скасування кріпосного права були проведені реформи в галузі управління, суду, освіти, військової справи і фінансів. Основна їхня мета полягала в тому, щоб зберігаючи самодержавну владу царя і панування поміщиків, пристосувати країну до нових умов соціально-економічного розвитку.

Земська реформа (1864 р.). У результаті проведення цієї реформи в ряді губерній були створені земства – так зване місцеве самоврядування під верховенством дворянства. В Україні реформа поширилася на південні і лівобережні губернії, у яких було створено 6 губернських і понад 60 повітових земських управ. На Правобережжі, де більшість поміщиків були поляками, земська реформа розпочалася лише у 1911 р.

Функції земств зводилися до підтримки в належному стані місцевих доріг, забезпечення населення продовольством у разі голоду, організації агрономічної і медичної допомоги, будівництва і утримання шкіл, налагодження поштового зв'язку, розподілу державних коштів, збирання і надання до державних органів статистичних відомостей.

Судова реформа. У 1864 р. уряд провів судову реформу, що завершилася запровадженням буржуазного судочинства. До реформи суд був становим, закритим і цілком залежав від царської адміністрації, зокрема від губернатора. Реформою запроваджувалися основні принципи буржуазного права: безстановість суду, змагальність сторін, гласність судочинства, котре відбувалося у відкритих засіданнях за участю сторін і вершилося присяжними засідателями. Вводився інститут адвокатів. Були створені окружні суди (по одному на губернію), які становили першу судову інстанцію.

Касаційні функції виконував сенат, що міг повернути ту або іншу справу на повторний розгляд. Для вирішення дрібних справ запроваджувався інститут мирових суддів.

Шкільна реформа (1864 р.). Царський уряд вирішив підпорядкувати своєму контролю навчальні заклади. Запроваджувалися єдина система початкової освіти (4 класи). Початкова школа повинна була виховувати в народі релігійно-монархічну мораль. Обов'язковими предметами були “Закон Божий” і церковний спів. Із загальноосвітніх дисциплін запроваджувалося тільки навчання грамоті, чотирьом арифметичним діям, наданням відомостей з географії, малювання і т. і.

Середня освіта була представлена двома типами гімназій: класичними та реальними (чоловічі і жіночі). Право навчатися в них надавалося всім станам, але через високу плату скористатися ним могли лише діти багатіїв. Право вступу до університету мали тільки особи, що закінчили класичні гімназії. Закінчення реальної гімназії надавало право на вступ до вищої технічної школи, а закінчення жіночої гімназії узагалі ніяких прав не давало, оскільки метою останньої, як прямо проголошувалося в статуті, було підготувати освічену „дружину і матір родини”.

Певні зміни вносилися і до вищої школи. Зокрема, надавалася певна автономія університетам, створювалися ради професорів, котрі повинні були керувати всім життям навчальних закладів, запроваджувалися вибори деканів

Військова реформа. Протягом 1862-1874 рр. здійснювалася військова реформа. Був здійснений ряд заходів, пов'язаних із перебудовою армії. Проведено переозброєння і переобмундирування армії, удосконалена система її постачання, управління, бойової підготовки військ і підготовки офіцерських кадрів.

Уся територія Росії у 1867 р. була розділена на 10 військових округів, з них 3 (Київський, Одеський і Харківський) в Україні. Поряд з округами створювалися інші органи місцевого військового управління. У кожній губернії і повіті засновувалися управління військового начальника.

У січні 1874 р. був прийнятий новий статут про військову повинність. Рекрутські набори були замінені загальною військовою повинністю для осіб, яким минув 21 рік. Термін військової служби

скорочувався до 6 років у сухопутних військах і до 7 років на флоті. Від військової повинності звільнялося духовенство і певні привілейовані верстви суспільства, частина іноземних колоністів.

Міська реформа. Ця реформа реорганізувала систему міського самоврядування. Відповідно до закону від 16 червня 1870 р. у всіх містах країни змінювався принцип вибору до міських дум. В основі визначення права участі у виборах гласних до міських дум відтепер лежав не становий, а майновий ценз. Виборче право надавалося тільки власникам нерухомого майна, котрі платили податки. Всі інші категорії, що склали більшість міського населення, насамперед робітники, ремісники, дрібні службовці, цього права не мали. Жінки також не мали права брати участь у виборах.

Щоб забезпечити перевагу в думках представників великої буржуазії, вибори проводилися по трьох станових куріях, кожна з яких незалежно від кількості тих, хто брав участь у виборах, обирала третину загального числа гласних.

Міські управи займалися благоустроєм міст, промисловістю, торгівлею та іншими господарськими питаннями. Вони безпосередньо підпорядковувалися губернаторові і міністрові внутрішніх справ.

Одночасно з проведенням цих досить ліберальних реформ, уряд посилив контроль за видавничою діяльністю. За законом 1865 р. цензурні установи передавалися з відання Міністерства народної освіти до Міністерства внутрішніх справ.

12.4. Економічний розвиток українських земель у 60-90-ті роки XIX ст. Промисловий переворот

Після реформи 1861р. Наддніпрянська Україна переживала добу бурхливого економічного зростання. Це було зумовлено особливістю економічної політики царизму: Російський уряд активно розвивав неросійські регіони імперії, у тому числі Україну, при цьому виходячи виключно з інтересів імперії, що спричинило переважно сировинний характер розвитку господарства України. Наявність на її території величезних покладів вугілля, залізної руди, виняткова родючість ґрунтів, а також функціонування зручних морських портів для вивозу продукції умовили прискорений економічний розвиток України.

Сільське господарство. Найбільш характерними рисами розвитку цього сегменту економіки були:

– поступовий перехід аграрного сектора до капіталістичних форм господарювання. Причому поміщицькі господарства правобережних і лівобережних губерній за рахунок напівфеодальної експлуатації селян більш повільно вросли в капіталізм. У цих регіонах ще діяла відробіткова система, яка вела до прогресуючого розорення і кабали основної маси селян. На Правобережжі найбільш інтенсивно розвивалася цукрова промисловість.

На півдні України ліквідація поміщицького землеволодіння, звільнення від будь-яких залишків феодальної залежності, формування фермерських господарств відбувалися швидше. Поміщики створювали на базі своїх маєтків великі агропромислові підприємства, що ґрунтувалися на використанні машин та вільнонайманої праці, заможні селяни формували товарні господарства фермерського типу;

– відбувалися значні зміни у сфері землеволодіння. Царський уряд активно проводив політику направлену на перетворення землі на товар і вільний продаж землі, внаслідок чого відбулися докорінні зрушення в розподілі земельної власності. По-перше, у другій половині XIX ст. значно прискорився процес концентрації землі. На початку XX ст. власниками майже 70% усієї дворянської землі були біля 3 тис. поміщиків. Поряд із спадковими землевласниками виникли великі землевласники нової генерації (Симиренки, Терещенки, Харитоненки), які були зорієнтовані на капіталістичні форми ведення свого господарства. По-друге, одночасно відбувалося активне витіснення дворянського (станового) землеволодіння буржуазним (безстановим). На початку XX ст. більше третини загальної площі дворянського землеволодіння знаходилася у власності осіб недворянського походження, переважно заможних селян;

– суттєві зміни відбулися в землекористуванні. Зміцнення капіталізму в сільському господарстві, зростання його товарності сприяли поширенню, замість відробіткової форми оренди землі, грошової, підприємницької оренди. Капіталізація сільськогосподарського виробництва стимулювала застосування техніки в землеробстві, використання вільнонайманої праці, зростання посівних площ, поліпшення структури посівів тощо. Протягом 70-80-х років XIX ст. імпорту сільськогосподарської техніки збільшився майже в 16 разів, а її виробництво на півдні України за ці роки зросло в 12 разів;

– капіталізація поміщицьких та селянських господарств сприяла формуванню ринку вільнонайманої праці. Наприкінці XIX ст. майже 2 млн. подених та постійних найманих робітників були зайняті у землеробстві України. Найбільш широко наймана праця використовувалася в Катеринославській, Таврійській, Херсонській, Подільській та Волинській губерніях;

– зросли посівні площі і змінилася структура посівів. За період від 1860 р. до 1887 р. посівні площі в Україні зросли в 1,5 рази. Це було зумовлено, як екстенсивним розвитком господарства, так і освоєнням, колонізацією Півдня України. В структурі посівів значно зросли площі, які виділялися під пшеницю і ячмінь. Подібна тенденція розвитку сільського господарства була спричинена не тільки зростанням внутрішніх потреб в зерні, а і значним розширенням його експорту. На кінець XIX ст. частка України в експорті пшениці Російської імперії становила 90%. До того ж в Україні збирали 43% світового врожаю ячменю, 20% – пшениці та 10% – кукурудзи. В пореформений період різко зросло виробництво також таких

технічних культур, як цукровий буряк, картопля, тютюн тощо. Україна перетворилася у важливий регіон виробництва сільськогосподарської продукції. Вона відігравала дедалі помітнішу роль не лише на загальноросійському, а й на світовому ринку.

Промисловий переворот. Суть промислового перевороту полягала в переході від мануфактури до машинної індустрії, від дрібного до масового виробництва. Найбільш характерними ознаками промислового перевороту було широке застосування у виробництві машин і механізмів, витіснення ручної праці.

Промисловий переворот в Україні відбувався в основному протягом 70-х-початку 90-х років XIX ст. У ці роки було закладено основу формування індустріального суспільства. Якщо у 1860 р. в Україні налічувалося 2147 промислових підприємств на яких працювало 86 тис. робітників, то в 1895 р. вже було понад 30,3 тис. підприємств і відповідно 205 тис. робітників.

Українська промисловість, як зазначає О.Д.Бойко, розвиваючись у руслі загальноімперських економічних тенденцій, водночас через низку обставин (вигідне географічне розташування; природні корисні копалини; дешева, але відносно кваліфікована робоча сила та ін.) мала і свої особливості:

1. У пореформений період південно-східний регіон України перетворюється на основну паливно-металургійну базу Російської імперії. Центр великої промисловості поступово переміщується з Уралу, де зберігалися пережитки кріпосництва, до Донбасу та Півдня України, в яких машинна індустрія одразу виникала на новому капіталістичному підґрунті. Видобуток вугілля в Донбасі зріс від 1861 р. до 1900 р. у 115 разів. До кінця XIX ст. у 158 разів збільшилося в цьому регіоні виробництво залізної руди, тоді як на Україні лише у 4 рази. Завдяки масовому впровадженню новітньої техніки енергоозброєність кожного заводу Півдня в середньому у 42 рази була вищою, ніж на Уралі. Продуктивність праці робітника-металурга Півдня в 6 разів була вищою за продуктивність уральського робітника. Донбас, Південь України перетворилися в потужний індустріальний регіон, який давав майже 70% видобутку кам'яного вугілля, значну частину виплавки чавуну, заліза, сталі Російської імперії.

2. Розвиток індустрії в Україні відбувався більш швидкими темпами порівнянню з загальноросійськими. Якщо протягом 1870-1880 рр. у Російській імперії приріст виплавки чавуну становив 25%, а прокату-139%, то в Україні відповідні показники зростання були значно вищими – виробництво чавуну збільшилося в 4 рази, а прокату – в 7,7 рази. Подібні тенденції були характерні і для інших галузей великої індустрії України.

3. Високий рівень концентрації виробництва. У пореформений період в Україні, особливо в її південно-східному регіоні, будувалося багато великих промислових підприємств. За останні два десятиліття XIX ст. у Катеринославській і Херсонській губерніях виникло 17 великих заводів. На початку 90-х років XIX ст. на восьми шахтах Донбасу видобувалося більше третини кам'яного вугілля краю.

4. Значний вплив іноземного капіталу. З 1888 р. до 1894 р. в Україні були створені 22 іноземні компанії з основним капіталом майже 63 млн. руб. Царський уряд усіляко заохочував іноземних капіталістів, цьому сприяли державні пільги, дешева робоча сила, значні запаси сировини, широкий ринок збуту тощо. Основними інвесторами стали підприємці Франції, Бельгії, Англії та Німеччини. Переважну більшість капіталів іноземці вкладали в кам'яновугільну, гірничорудну та металургійну галузі. Так, наприкінці XIX ст. у гірничій промисловості України іноземцям належали 80-90% усіх акціонерних капіталів.

5. Структурна та територіальна диспропорціональність. Характерними рисами наздоганяючого варіанта модернізації, підкреслює О.Д.Бойко, є вибіркоче, а не системне використання світових досягнень науки, техніки, технології та організації виробництва. Специфікою російського варіанта модернізації був пріоритетний розвиток при державній підтримці важкої індустрії, яка розвивалася темпами, вдвічі швидшими за галузі легкої промисловості. Це призвело до деформації економічної структури України, особливо Донбасу. В Україні переважали галузі по виробництву засобів виробництва і значно відставало виробництво предметів споживання.

Гострою проблемою, яка залишається такою й на сьогодні, була територіальна диспропорціональність. Основний промисловий потенціал України формувалася в Донбасі та Подніпров'ї. Водночас розвиток інших регіонів значно відстав.

6. Економіка України формувалася як складова частина єдиного економічного простору Російської імперії. Ця тенденція була зумовлена передусім прискореним розвитком важкої індустрії при одночасному гальмуванні деяких галузей легкої промисловості (полотняна, суконна), які конкурували з аналогічним виробництвом центральноросійських земель; розбудовою залізниць, що обслуговували економічні та воєнні інтереси імперії; відсутністю замкненого технологічного циклу в господарському комплексі України тощо. Наприкінці XIX ст. лише 15% українських промислових підприємств виробляли готову продукцію. Решта індустріального потенціалу виготовляли напівфабрикати, сировину для подальшої переробки.

Розвиток провідних галузей промисловості. Модернізація промисловості України у другій половині XIX ст. суттєво змінила місце та роль українського регіону в загальноросійській економіці. Питома вага України в промисловому виробництві європейської частини Російської імперії з 1854 р. до 1900 р. зросла більш ніж у 2 рази – з 9,4% до 21%. Економічний розвиток України визначали, насамперед, галузі важкої промисловості: вугільна, металургійна, машинобудівна. У 60-90-ті роки сформувався український індустріальний район, що включав такі промислові центри загальноімперського значення: Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізничний, Нікопольський марганцевий та ін. Україна стала

головною вугільно-металургійною базою Російської імперії. Ряд великих підприємств були побудовані на кошти іноземних капіталістів: англійських – завод Джона Юза (Х'юза) з робітничим селищем Юзівка; бельгійських – Дніпровський завод із селищем Кам'янське (тепер Дніпродзержинськ); французьких – завод у Кривому Розі та ін.

Прискореними темпами розвивалися деякі галузі **машинобудування**. Центр сільського машинобудування в пореформені роки перемістився з підросійської Польщі і Прибалтійських республік у Степову Україну. Головними осередками сільськогосподарського машинобудування були Олександрівськ (тепер Запоріжжя), Харків, Одеса, Бердянськ, Херсон, Миколаїв. Усі великі заводи належали іноземним власникам. Транспортне машинобудування (паровозобудівні заводи) було зосереджено в Харкові, Луганську та інших містах.

Велику роль у розвитку господарства України відіграло **будівництво залізниць**. У 1863 р. започаткували спорудження першої залізниці – від Балти (місто Подільської губернії, відоме сільськогосподарськими ярмарками) до Одеси довжиною в 200 км. У 1866 р. тут почався вже регулярний рух. На Лівобережжі перша залізниця з'явилася у 1868 р., вона з'єднала Київ з російським Курськом. На кінець 80-х років в Україні була створена ціла система залізниць. Вони сполучали між собою найбільші міста України й промислові райони Донбасу, Придніпров'я та Кривого Рогу, Україну та різні регіони Росії, Україну та Західну Європу. Всього за 1865-1890 рр. було збудовано майже 6800 км залізниць.

Поряд із залізничним транспортом важливу роль у зміцненні зв'язків між різними економічними регіонами відігравав **водний транспорт**. Наприкінці ХІХ ст. на Дніпрі використовувалися майже 400 пароплавів. Великого значення набув морський торговий флот. Азово-Чорноморський басейн був південними морськими воротами імперії. У кінці ХІХ ст. на південні морські порти припадало понад 57% вартості вивезених і більше 27% імпортованих у Російську імперію товарів.

Соціальні зміни. Промисловий розвиток пореформених років зумовив великі соціальні зміни. Господарське і суспільне життя ускладнюється. З'являються нові соціальні групи, яких в умовах панування кріпосних відносин не було. Посилюється суспільна роль підприємців (буржуазії) та найманих робітників (пролетарів).

Ці соціальні верстви в Україні були багатонаціональними за складом. Але в найважливіших галузях промисловості – вугільній, гірничорудній і металургійній – переважали робітники-росіяни, що прийшли в Україну з центральних районів імперії. Водночас, українські селяни не поспішали на промислові підприємства (за винятком цукрових заводів), вони охочіше йшли на роботу по найму до поміщиків чи багатих селян.

Буржуазія України також була багатонаціональною. Українські капіталісти займали найбільш значні позиції в промисловості з переробки сільськогосподарської продукції (цукрова, борошномельна, винокурна та ін.). Але їх мало було серед власників вугільних копалень, машинобудівних заводів та інших підприємств важкої промисловості. Тут переважали російські підприємці.

У пореформені десятиліття зростає чисельність і роль інтелігенції. Українців у складі інтелігенції було трохи більше третини. Загалом, представники корінної нації – українці – були у меншості в найважливіших соціальних групах, які забезпечували соціально-економічний прогрес суспільства. Більшість українців, як і раніше, становили селяни.

Промисловий переворот прискорив урбанізаційні процеси. Промислове, залізничне будівництво, розвиток торгівлі спричинили різке зростання розбудови міст. Особливо швидко міське населення збільшувалося у промислових центрах. У 1900 р. в Україні виділялося 4 великих міських центра: Одеса (400 тис. жителів), Київ (250 тис.), Харків (175 тис.), Катеринослав (115 тис.). Наприкінці ХІХ ст. в Україні нараховувалося 130 населених пунктів, що мали офіційний статус міста. Втім, незважаючи на ріст числа міських жителів, сільське населення все ж продовжувало помітно переважати. На кінець ХІХ ст. лише 13% населення України було міським (в Англії – 72%). Урбанізація (ріст міст) мало торкнулася українців. Лише трохи більше 5% українців проживало у містах, тоді як відповідний показник для росіян, які проживали в Україні, становив 38%, для євреїв – 45%.

Торгівля. Після реформи 1861 р. швидко зростають об'єми торгівлі, з'являються нові їх форми. З 60-х років особливо швидко стала розвиватися стаціонарна торгівля – магазинна і крамнична. Розширення мережі постійної торгівлі обумовлювалося ростом міст і міського населення. У торгівлі, як і в промисловості, відбувалася концентрація капіталів. З оптової і роздрібною торгівлі поступово витіснялися дрібні і середні торговці. Створювалися великі універсальні магазини з розгалуженою мережею філій. У великих містах відкривалося чимало спеціалізованих магазинів із продажу тканини, зерна й інших товарів.

Організація оптового ринку здійснювалася біржами. Найбільшими за обсягом операцій біржами в Україні були київська і одеська. Біржі прискорювали товарний обіг на внутрішньому ринку. Основна особливість біржової торгівлі – купівля-продаж товарів за стандартами, зразками, технічними описами. Водночас, це створювало широкий простір для спекуляцій, що збагачувало, насамперед, великих капіталістів.

Значну роль у пореформеній період відігравали ярмарки. Вони існували переважно у тих містах і селах, де була слабо розвинута стаціонарна торгівля. В основному це були дрібні сільські ярмарки, які проводилися найчастіше протягом 1-2 днів, і мали місцеве значення. На них велась переважно роздрібна торгівля сільськогосподарськими продуктами, кустарними виробами. Тому, хоча кількість ярмарків у 60-90-ті роки ХІХ

ст. збільшувалася, їхня питома вага у загальному товарообороті внутрішнього ринку зменшувалася. Важливою ланкою внутрішньої торгівлі були базари і торги. Міські базари за обсягом привозу і продажу товарів значно перевищували сільські. У великих містах існувало декілька базарів, де в основному продавалися продукти харчування.

Щодо зовнішньої торгівлі, то Україні належало провідне місце у хлібному експорті Російської імперії. У 1890-1895 рр. з європейських морських портів і сухопутних митниць Росії щорічно в середньому вивозилося понад 6 млн. т. збіжжя, з яких 77% йшло через чорноморсько-азовські порти. Особливо багато хліба для зовнішнього ринку надходило з півдня України. В цілому в загальноросійському експорті зерна доля України становила 42%.

12.5. Суспільно-політичне життя

Здійснивши селянську реформу і реформи адміністративно-політичного управління, російська влада цим і обмежилася. Суспільно-політичне життя України другої половини ХІХ ст. розвивалося в умовах сталої національної політики російського царизму, який, як і раніше, проводив політику асиміляції українців серед росіян. З точки зору “офіційної влади”, українці були частиною великого “російського народу”. Окремі російські радикали заперечували сам факт існування українського народу як окремої етнічної спільноти. У 50-60-ті роки ХІХ ст. для аргументування цієї ідеї були висунуті додаткові аргументи. Російський історик М.Погодін у 1856 р. в одній із своїх статей зробив спробу довести, що українського народу, української мови ніколи не існувало. Українську мову оголосили всього лише місцевою говіркою, діалектом мови російської. З цими поглядами незгодні були українські історики М.Максимович, М.Костомаров. Силою художнього слова упередженість цієї “теорії” доводили Т.Шевченко, І.Котляревський та інші письменники

Порядками в царській Росії були незадоволені і представники інших народів, передусім самі росіяни і поляки. У російському визвольному русі 60-х років панували радикали. Ідейним вождем радикальних різночинців (вихідці з різних станів) був Микола Чернишевський (1828-1889рр.), який розробив теорію общинного соціалізму – створення справедливого суспільного ладу на базі селянської общини і кооперативних майстерень. Старий суспільний лад російські радикали прагнули знищити в ході селянської революції. З цією метою вони організували в 1861 р. революційну організацію “Земля і воля”. Але усі спроби цієї організації підняти селян на повстання не мали успіху. Організація була розгромлена, а різночинці стали шукати нових методів боротьби.

“Хлопоманство”. Після поразки повстання 1830-1831 рр. у Польщі, поляки знову почали збирати сили до нового масового виступу. Як і раніше, вони сподівалися на активну участь у повстанні всього населення Правобережжя. Однак частина української колонізованої молоді не підтримувала цієї ідеї, і почала зближатися з українською інтелігенцією. Як і їхні українські товариши, вони почали вивчати історію українського народу, його фольклор і мову. Цей рух очолив студент Київського університету Володимир Антонович. Його погляди розділяли і підтримували Тадей Рильський, Борис Познанський та ін. Вони заперечували польські твердження, що, мовляв, Правобережжя – це частина Польщі, що український народ – лише відгалуження народу польського, а його мова – діалект польської мови.

Поляки називали цю групу “хлопоманами” (хлоп – зневажлива польська назва простої людини) й звинувачували її в зраді польських інтересів. У відповідь Антонович опублікував на сторінках журналу “Основи” статтю, в якій закликав шляхтичів – поляків, які живуть в Україні повернутися до українського народу, якого колись зреклись їхні предки. Щоб продемонструвати свою єдність із народом, “хлопомани” розмовляли виключно українською мовою, носили національний одяг, дотримувалися народних звичаїв і обрядів. Під час студентських канікул вони подорожували по селах, збирали народні пісні, казки, прислів'я, звичаї і обряди. Одночасно студенти розповідали селянам про славне минуле України, про її тяжке становище, говорили про можливий вихід з нього. Така діяльність тривала протягом всього 1860 р.

Поява в селі сторонніх людей і незвичні розмови насторожували сільську владу. Старости затримували “хлопоманів” і передавали поліції для дізнання. На початку 1861 р. під адміністративно – поліцейським тиском “хлопомани” були змушені припинити ходіння по селах і приєднатися до тих груп, що діяли в містах.

Наступні події засвідчили, що відмовою Україні на власну державу польська шляхта відштовхнула від себе українську інтелігенцію, а українське селянство традиційно не довіряло польським панам. Польське повстання 1863-1864 рр. підтвердило це. Чергове визвольне повстання почалося у січні 1863 р. Повстанці звернулися за підтримкою до українців. Однак на боці повсталих поляків воювали приблизно лише 500 українців, білорусів, росіян. Масової підтримки польське повстання не отримало. До травня 1864 р. Росія за допомогою Австрії та Пруссії придушила повстання.

Громадівський рух в Україні у 60-90-х рр. Важливою організаційною формою українського національно-визвольного руху у 60-90-х роках ХІХ ст. були напівлегальні непартійні об'єднання, які одержали назву **громад**. Перша така громада виникла у 1859 р. у Петербурзі. Її створили українці, які мешкали у столиці імперії.

Помітно поживалося життя української громади Петербурга після приїзду до нього колишніх членів Кирило-Мефодіївського товариства: В.Білозерського, М.Костомарова, Т.Шевченка. Значним успіхом

грумади стало створення у 1861 р. першого українського журналу “Основа”, в якому друкувалися українською і російською мовами художні твори, праці з історії, народознавства. У 1862 р. через фінансові труднощі та переслідування цензури і поліції “Основа” припинила існування.

Центром громадського руху безпосередньо в Україні став Київ. Навесні 1860 р. студенти і викладачі Київського університету, місцева інтелігенція створили Українську громаду. Очолив її Володимир Антонович. Невдовзі кількість членів громади сягнула 200 осіб. На таємній сходці група громадівців затвердила програмні положення: український народ є окремою нацією, кожен свідомий українець повинен віддавати всі свої сили для розвитку самосвідомості народу, допомагати українцям у боротьбі з гнобителями.

Услід за київською громадою були створені в Чернігові, Катеринославі, Одесі, Харкові та інших містах. Одними із головних напрямів їхньої діяльності була організація недільних шкіл для дорослого населення (перша в Російській імперії недільна школа була організована у 1859 р. у Києві). Громадівці також відкривали щоденні школи, працювали в них вчителями, організовували публічні лекції, та бібліотеки, поширювали серед населення твори Т.Шевченка, М.Вовчка та інших письменників.

Активна культурно-просвітницька діяльність громад викликала серйозну тривогу серед місцевих керівників і урядових кіл. Влада розпочала репресії: було розгромлено деякі громади, проведені арешти в Києві та Харкові, закрито усі недільні школи. З боку офіційної преси було організовано цькування українського руху.

Урядові кола, рупором яких був міністр внутрішніх справ Петро Валуєв, особливо турбувало поширення громадівцями популярних книжок українською мовою серед селян. 20 червня 1863 р. таємним циркуляром Валуєв проголосив, що окремої “малоросійської мови не було, немає й бути не може”. **Валуєвським циркуляром** призупинялося друкування українською мовою шкільних і релігійних видань, наукової літератури, підручників. Дозволялося писати “українською говіркою” тільки художні твори. Чиновники впроваджували Валуєвський циркуляр з особливим ентузіазмом. Українська література практично перестала існувати в межах Російської імперії. Царські заборони призупинили національно-визвольний рух майже на десятиріччя.

На початку 70-х років контроль за життям українського суспільства дещо послабився. За цих умов українська інтелігенція знову почала поступово відновлювати громади. Громадівський рух у 70-90-х роках піднімається на новий щабель: його учасники переходять від культурно-просвітницької роботи до політичної діяльності, метою якої повинно було стати відновлення української державності.

Найбільшою і найвпливовішою наприкінці 60-х – на початку 70-х років була **Київська громада**. У її складі були відомі професори й доценти університету, викладачі київських гімназій. Члени громади зуміли згуртувати кращі наукові сили. У 1873 р. вони спочатку утворили історичне товариство Нестора Літописця, а невдовзі започаткували Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Цей відділ насправді був цілком самостійним товариством, яке ставило за мету вивчення історії, географії рідного краю. Його першим головою став громадський діяч з Лівобережжя Григорій Галаган, а діловим керівником – відомий етнограф Павло Чубинський. Членами Товариства були: історики В.Антонович і М.Драгоманов, економіст М.Зібер та багато інших. У 1875 р. в ньому налічувалося 200 членів, які вивчали рідний край. Вони збирали етнографічні, історичні й економічні матеріали з багатьох міст і сіл України.

Друківним органом Київської громади у 1874-1875 роках стала газета “Киевский телеграф”. Газета друкувала статті на досить гострі соціально-економічні й політичні теми. Зокрема, наголошувалося, що реформа 1861 р. не дала селянам сподіваної волі, підкреслювалися нестерпні умови праці і життя робітників.

Діяльність громад знову викликала занепокоєння царської влади. Олександр II у 1875 р. створив спеціальну комісію “для вироблення засобів боротьби з українофільською діяльністю”. І на підставі пропозицій комісії цар, який тоді відпочивав у німецькому місті Емс, підписав закон про повну заборону української мови. Закон отримав назву “**Емський указ**” 1876 р. Указом заборонялося писати, співати і давати спектаклі українською мовою, друкувати підручники, перекладати українською мовою твори авторів російської і світової літератури. Правда, у 1881 р. було скасовано заборону влаштовувати театральні вистави українською мовою. Указ забороняв також ввозити в межі імперії без спеціального дозволу будь-які книги, видані за кордоном українською мовою. Заборонялося використання української мови в початкових школах, судах, державних установах. Зі шкільних бібліотек вилучалися книги українською мовою, учителів-українофілів заміняли на росіян.

Було закрито Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, заборонено видавати “Киевский телеграф” і звільнено ряд професорів Київського університету. Деякі активні громадівці емігрували за кордон.

Важливим етапом у розвитку суспільно-політичного життя українців стала закордонна діяльність Михайла Драгоманова. За дорученням і на кошти київських громадівців Драгоманов організував у Відні видання українською мовою пропагандистської та науково-популярної літератури для нелегального поширення в Україні. У 1878 р. він переїхав до Женеви, де почав видавати український політичний журнал “Громада”.

Як політичний діяч, Драгоманов проповідував перебудову Росії на принципах федерації, оскільки в тогочасній Україні не бачив сил, на які можна було б опиратися в боротьбі за власну державність. Разом з тим він захоплювався соціалістичними ідеями, справедливого суспільного устрою держави. Він виступав не

за створення незалежної України, а лише за її політичну автономію, у якій повинна була втілитися й автономія національна. Драгоманов критикував і громадівців, закликаючи їх перейти від просвітництва й етнографізму до політичної боротьби за автономію України в рамках федеративної Російської держави. Ідеї М.Драгоманова згодом заклали основу для формування першої української соціалістичної партії в Україні.

У 70-80-ті роки ХІХ ст. відбувається радикалізація громадівської молоді. Її вже не задовольняла суто культурницька діяльність громадівців старшого покоління. Серед молодого покоління інтелігенції посилювалося прагнення вивести українство на шлях національної боротьби, надати їй політичного звучання. Першою такою організацією стало **“Братство тарасівців”** організоване у 1891 р. харківськими та київськими студентами І.Линою, М.Михновським, Б.Грінченком. Організаційно братство оформилося під час зустрічі його фундаторів на могилі Шевченка. Найбільший успіх мали “Тарасівці” у Харкові, де з їхньої ініціативи більше 20 чол. об’єдналися в “Молоду гвардію”. Товариство підтримувало зв’язки з аналогічними гуртками в Полтаві, Києві, Чернігові, Одесі. У своєму програмному документі “Кредо молодих українців” вони заявили про незгоду з українофілами через їхні зв’язки з російською культурою і про прагнення стати космофілами (люблячими увесь світ). Розвивалася ідея нерозривної єдності всіх українських земель, важливе місце відводили вирішенню економічних питань, вважаючи, що тільки матеріально забезпечений народ здатний вирішувати національно-просвітницькі завдання. Вони створили бібліотеку нелегальних видань, приступили до написання праць національно-визвольного змісту. У травні 1893 р. братство припинило своє існування в результаті арештів.

Пізніше, у 1897 р. на нелегальному з’їзді всіх громад було утворено **Загальноукраїнську безпартійну організацію** (ЗУБО) на чолі з В.Антоновичем та О.Кониським. Вона поставила мету згуртувати всіх українських діячів в одному об’єднанні. До організації приєдналися всі громади, що існували в 20 різних містах підросійської території України. ЗУБО заснувало літературне видавництво “Вік”, книгарню в Києві, керувала організацією і проведенням шевченківських свят та інших культурно-національних маніфестацій.

Важливим кроком ЗУБО на шляху політизації власної діяльності стало рішення, схвалене 1904 р. на конференції ЗУБО, про створення Української демократичної партії (УДП). Серед її лідерів були С.Чикаленко, С.Сфремов, Б.Грінченко. Нова політична організація повинна була домагатися встановлення конституційного ладу, проведення соціальних реформ та надання Україні широких автономних прав у межах федеративної Росії. Восени 1905 р. зі складу УДП вийшла радикальна група на чолі з Б.Грінченком і С.Сфремовим, яка утворила Українську радикальну партію.

Рух народників в Україні. У другій половині ХІХ ст. домінуючою силою в загальноросійському революційному русі були народники. Їхню ідеологію та напрямки діяльності визначали три їхніх теоретиків: М.Бакунін – творець анархізму, П.Лавров – ідеолог пропагандистського напрямку та П.Ткачов, який вважав за достатнє здійснити державний переворот шляхом змови при застосуванні терористичних методів. У 1861 р. в Росії виникає нелегальна організація “Земля і воля”, яка з 70-х років переносить свою діяльність і в Україну. Виникають різноманітні гуртки з представників різних станів (різничинці). На початку 70-х років такі гуртки діяли в Києві, Одесі, Харкові. Найвідомішим став київський гурток (“Київська комуна”). Широкого розмаху набуло друкування листівок, газет, брошур із закликами до повалення самодержавства, боротьби проти поміщиків.

З 1874 р. серед прихильників П.Лаврова широкого розмаху набуло “ходіння в народ” під гаслами “Земля і воля народові!”. Вони йшли в села як учителі, агрономи, лікарі, поширювали серед селян нелегальну літературу, формували нелегальні гуртки, навіть готували повстання. Так, група народників на чолі з Я.Стефановичем, організувавши в Чигиринському повіті у 1877 р. нелегальну організацію, зробили невдалу спробу за допомогою підробленого царського маніфесту закликали селян до повстання проти поміщиків (**“чигиринська змова”**). Вони запевняли селян, що діють з відома царя, який нібито закликає їх до повстання проти поміщиків. Однак поліції стало відомо про цю акцію, і у вересні 1877 р. змовники були заарештовані. До слідства було притягнуто близько 1000 селян. Після слідства керівників організації засудили до смертної кари (їм вдалося втекти з в’язниці), а селянських ватажків до каторги.

“Ходіння в народ” не привело до загального повстання, поліція досить легко знаходила й арештовувала пропагандистів. Провал ходіння в народ призвів до розколу у 1879 р. “Землі і волі” на дві незалежні організації - “Чорний переділ” та “Народна воля”. Перша з них продовжувала агітаційну роботу серед селян, друга – зосередилася на підготовці і проведенні терористичних акцій.

ТЕМА 13. ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

13.1. Соціально – економічне становище

В українських землях, що знаходилися у складі Австро-Угорської імперії, домінувало сільське господарство. Тривалий час тут не розвивалося важка промисловість та видобування корисних копалин. Безземелля, малоземелля, злидні були характерними для тодішніх півдавстрійських земель України. Після падіння кріпацтва у 1848 р. становище селян (вони становили 95% західних українців) суттєво не

поліпшилося. Трохи не половина придатної для обробки землі належала поміщикам, у їхніх же руках знаходилися ліси та луки.

На карпатських землях досить інтенсивно розвивалася традиційна деревообробка та соледобувна промисловість. У зв'язку з прикордонним становищем краю виникла потреба в залізниці: у 1859 р. була побудована залізниця від Кракова до Перемишля, а у 1872 р. через це місто було налагоджено залізничний зв'язок з Будапештом.

У цьому ж регіоні ще у першій половині XIX ст. знайшли нафту й добували її ручним способом. Перша свердловина була закладена у Бориславі у 1862р., а через деякий час тут розпочався справжній нафтовий бум. На рубежі XIX-XX ст. ці родовища стали головними в Австро-Угорщині і давали 5% світового видобутку нафти. Це сприяло піднесенню краю, поклато початок принциповим змінам у його соціально- економічному житті, але це суттєво не вплинуло на зростання доброботу українців.

Головним наслідком розробки родовищ нафти та інших багатств краю стало створення промисловості у регіоні, залізничної мережі та формування місцевого робітничого класу.

13.2. Суспільно-політичне життя

Під впливом революційних подій у Європі у другій половині XIX ст., а також у зв'язку з конституційними реформами початку 60-х років загострилося політичне становище у західноукраїнських землях, які перебували у складі Австро-Угорської імперії. Виразниками суспільно-політичного руху в краї стали течії москвофілів (русофілів) і народовців (українофіли).

Москвофіли об'єднували ту частину панської інтелігенції, селянства які зневірилися у можливості захистити національні інтереси власними силами й почали шукати порятунку від колонізації в орієнтації на Російську імперію. У другій половині 60-х років оформилася течія суспільно-політичного руху, яка отримала назву «москвофільства». Її представників приваблювала етнічна близькість українців і росіян вони вірили у керівну роль Росії в житті всього слов'янства. Не визнавали існування українського народу та його мови, пропонували ідею єдиної російської народності. Діяльність москвофілів фінансово та організаційно підтримувала Росія. На позиції москвофілів перейшла більшість старої української інтелігенції, зокрема і Я.Головацький з відомої «Руської трійці». У 60-80-ті роки московська орієнтація стала переважати не тільки серед інтелігенції, а й серед селян західноукраїнських земель.

У 1870 р. москвофіли заснували політичну організацію – Руську раду, яку самі вважали прямою наступницею Головної руської ради 1848р. Була створена потужна видавнича база. У 80-ті роки вдавалися три газети в Галичині. Крім того, москвофіли мали власні установи, товариства і науково-літературні збірки, через які пропонували свої ідеї. Вони зробили спробу створити окреме «язичіє» – суміш з російської, української, польської та церковно-слов'янської мов, яке подавали як «руську» мову. Відмовляючи українцям у праві на національну мову, москвофіли тим самим сприяли денационалізації західноукраїнських земель.

Москвофіли вели також культурно-просвітницьку роботу серед місцевого населення. Ними було започатковано видання серії популярних книжок для селян на різну тематику, розгорнута активна боротьба з пияцтвом і створено братство тверезості.

Народовці – це національна течія в суспільному русі західної України, яка активізувалася на початку 60-х років XIX ст. Цей рух був представлений переважно молодією українською інтелігенцією. Серед його керівників був Володимир Шашкевич, син лідера «Руської трійці». Народовці орієнтувалися не на російського царя, а на український народ. Вони доводили що українці-окремий народ, прагнули підвищити культурно-освітній рівень і національну свідомість українського народу, захистити його мову, національність і політичні права.

Діяльність народовців проявлялася у двох основних формах. Перша - це пропаганда культурно-освітніх ідей у періодичних виданнях. Серед них особливо виділялися журнали «Мета», «Нива», «Русалка» та ін. З 1880р. у Львові почала виходити українська щоденна газета «Діло».

Іншою формою діяльності народовців стала пропаганда національних ідей через створювані ними різні товариства, установи, гуртки, культурно-освітні заклади тощо.

З ініціативи народовців у Львові у грудні 1868 р. було створено культурно-просвітницьке **товариство «Просвіта»**. Згодом з'явилися його філії та читальні у повітових містах і селах по всій Галичині й Буковині. Наприкінці XIX ст. Товариство мало у своєму розпорядженні 816 читалень та 19 їхніх філій. Основним у діяльності «Просвіти» було поширення писемності, освіти у широкому розумінні цього слова, національної самосвідомості. Крім того, через читальні селяни і городяни знайомилися з книжками про передові методи ведення сільського господарства, тваринництва й заняття домашніми промислами. «Просвіта» й заможні учасники національного руху фінансували діяльність кооперативних організацій.

Непересічне значення для розвитку української мови і літератури мало створене у 1873 р. **Літературне товариство ім. Т.Шевченка** (з 1892 р. – Наукове товариство ім. Т. Шевченка). Згідно із статутом, головною метою Товариства повинен був стати розвиток української словесності. Тому на початку своєї діяльності Товариство займалося головним чином культурно-просвітницькою діяльністю. Пізніше воно перетворилося на своєрідну академію наук, яка об'єднувала творчих працівників національно-патріотичного спрямування.

У складі товариства існували три секції: філологічна, історико-філософська і математично-природничо-медична. Один із фундаторів створення Товариства і ініціатором перетворення його на Наукове товариство був відомий письменник О. Кониський. На чолі Наукового товариства ім. Т.Шевченка у 1897-1913 рр. був видатний український історик М.Грушевський.

Радикальний рух у Галичині. У середині 70-х років в Галичині з'являється молода інтелігенція, яка критично стала оцінювати діяльність як москвофілів, так і народовців і прагнула надати українському рухові більш революційного характеру. Молоді українські політичні діячі І.Франко, М.Павлик, О.Терлецький та інші звертаються до ідей соціалізму. Так в українському русі виникає ще одна, так звана радикальна течія. Українські радикали видавали декілька газет та журналів, вели пропаганду серед робітників і селян. Вони зосередили увагу насамперед на соціальних проблемах, прагнули надати українському національному рухові нового, європейського характеру.

На національно-визвольний рух в Західній Україні наприкінці 80-х років XIX ст. посилюється вплив зовнішньополітичного чинника. У цей період різко загострилися відносини між Австро-Угорщиною і Росією. Вони ніяк не могли поділити сфери впливу на Балканах. Німецькі політики, які підтримували Австро-Угорщину, висунули план утворення після можливої перемоги над Росією « Київського королівства» до складу якого б увійшла Наддніпрянська Україна. Діячі Київської громади на чолі з В.Антоновичем і О.Кониським були готові підтримати німецький проект в обмін на задоволення нових національно-культурних прав українців Галичини. У 1890р. поляки під тиском австрійців пішли українцям на поступки.

Суть поступок полягала у визнанні українців окремим народом. Передбачалося надання українцям певної кількості місць у Австрійському парламенті і Галицькому Сеймі, відкриття трьох українських гімназій, збільшення кількості українських кафедр у Львівському університеті та інші. Після цього була проголошена «нова ера» у відносинах народовців з урядом і польською шляхтою. «Нова ера» тривала недовго. Невдоволені діями одна одної, сторони відмовилися від «новоєрівської» політики вже у 1894р. Тільки частина передбачених в угоді заходів була виконана, зокрема у Львівському університеті відкрита кафедра історії України.

13.3. Утворення українських політичних партій в Західній Україні

Наслідком переходу від культурно-просвітницької до політичної діяльності учасників радикального руху стало формування політичних партій.

Першою українською політичною партією створеною у 1890 р. в Західній Україні була – **Русько-Українська радикальна партія (РУРП)**. Її засновником і лідерами були І.Франко, П.Павлик, С.Левицький та ін. Партія прагнула до утвердження соціалізму, піднесення національної самосвідомості українців. Політичне майбутнє Західної України вони бачили в перебудові внутрішнього життя Австро-Угорщини на засадах, як зазначалося в програмі «правдивого автономізму».

Питання про автономію як програмну мету РУРП і викликало в партії гостру дискусію. Молоді радикали Ю.Бачинський, В.Будзиновський та ін. кінцевою метою діяльності партії вважали державну самостійність України, а автономію у складі Австро-Угорщини лише першим етапом на шляху до цієї мети. Ця ідея знайшла широку підтримку. У 1895 р. програма партії була доповнена тезою, що самостійність українського народу – стратегічна мета партії.

У 1896 р. Ю.Бачинський опублікував брошуру «Україна ітредента» („Україна уярмлена”), в якій доводив історичну необхідність здобуття Україною повної політичної незалежності. Ця брошура відіграла важливу роль у розвитку національної самосвідомості українців.

Наприкінці 90-х років XIX ст. в Галичині відбувається зближення частини народовців, незадоволених «новоєрівськими» компромісами, з тим крилом радикальної партії, яка все більше відмовлялася від соціалістичної ідеології на користь національної ідеї. При сприянні Грушевського, у 1899 р. була створена **Українська національно-демократична партія (УНДП)**. Ця партія виступила із закликом до українців боротися за незалежність України, поряд з іншими питаннями вона ставила завдання пробудження серед українців Закарпаття та Буковини того ж національного духу, що характерний був Галичині. УНДП швидко стала найчисльнішою політичною партією на західноукраїнських землях.

Наприкінці XIX ст. у Європі широкого розповсюдження набувають соціалістичні ідеї. У 1888 р. створюється австрійська соціал-демократична партія, складовою частиною якої стала соціал-демократична партія Галичини і Сілезії (1892 р.). Пізніше польські соціал-демократи створили Польську соціал-демократичну партію.

Але галицькі українці не ввійшли в цю партію і разом з лівими радикалами восени 1899 р. створили **Українську соціал-демократичну партію (УСДП)**. Її лідерами були М.Ганкевич, С.Вітик та ін. УСДП, як і австрійська соціал-демократія, відмовилася від ідеї диктатури пролетаріату, прагнучи досягнути соціалізму через реформи, легальні парламентські методи боротьби.

Велике значення у розвитку суспільно-політичної думки в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. мала діяльність письменника, вченого і громадського діяча І.Франка (1856-1916 рр.). Ще у студентські роки він активно займався суспільною діяльністю, вів соціалістичну пропаганду серед

робітників та селян Галичини. За це чотири рази його заарештовували. У 1890 р. разом із М.Павликом та іншими створив першу українську політичну партію – Русько-українську радикальну партію. У 1898 р. вийшов із складу РУРП і приєднався до Української націонал-демократичної партії. Завдяки підтримці М.Грушевського Франко у 1899 р. став членом Наукового товариства, був редактором багатьох видань, зокрема у 1897-1907рр. разом із М.Грушевським і В.Гнатюком редагував “Літературно-науковий вісник”. Мав незаперечний авторитет серед західних українців.

ТЕМА 14. УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

На початку ХХ ст. Україна посідала одне з провідних місць в економіці Російської імперії. На її території вироблялося більше половини загальноросійського виробництва чавуну, біля половини прокату, сталі, 76% рейок, добувалося понад 57% залізної руди і майже 68% вугілля. Україна давала понад 70% цукру, 63% соди, майже половину усього збору пшениці в європейській частині Росії. Однак, більшість народу жила в умовах політичного безправ'я, жорсткої експлуатації. Тяжке економічне становище поглиблювалося політичним, духовним і національним гнітом з боку царського самодержавства.

14.1. Соціально-економічний розвиток України на початку ХХ ст.

Після реформи 1861 р. економіка України розвивалась стрімкими темпами, особливо значні успіхи були досягнуті в промисловості. Майже 21% усієї промислової продукції Російської імперії вироблявся в Україні.

Економічний розвиток України на початку ХХ ст. мав ряд особливостей. По-перше, у цей період особливо інтенсивно відбувалася концентрація капіталу і виробництва. Ще наприкінці ХІХ ст. за ступенем концентрації промислового виробництва Україна вийшла на перше місце в імперії. В Україні формувалися численні, переважно великі акціонерні товариства, яким на початку ХХ ст. належала вся металургійна і гірничо-хімічна промисловість. Вони розпоряджалися і більшою частиною всіх капіталів.

На початку ХХ ст. в Україні вже не залишилося жодного металургійного заводу, який би не виробляв менше ніж 1 млн. пудів чавуну. А продукція тільки п'яти найбільших заводів-гігантів півдня України складала понад 25% виробництва чавуну всієї імперії. Значну частину вуглевидобутку Донбасу також забезпечували великі шахти, на кожній з яких видобувалося не менше 10 млн. пудів вугілля щорічно.

По-друге, в промисловості України розпочалося формування монополістичних об'єднань. Найпоширенішою формою монополій у початковий період їх існування стали синдикати (угоди самостійних виробників – власників підприємств про спільний продаж продукції через утворений ними об'єднаний орган по збуту). У 1902 р. було створено металургійний синдикат, котрий дістав скорочену назву «Продамет» (товариство для продажу виробів російських металургійних заводів). Основою синдикату були заводи України. Підприємства, що входили до «Продамету», являли собою великі комбінати, які об'єднували металургійні заводи з повним циклом виробництва, кам'яновугільні і залізородні шахти. На їхню частку припадало більше половини усього виробництва різних видів чорних металів в країні.

У 1904 р. було створено синдикат «Продвугілля». До його складу увійшло 18 окремих акціонерних товариств, що добували близько 75% кам'яного вугілля в Донбасі.

Українські заводи входили також до загальноросійських синдикатів «Трубопродаж» (майже повністю монополізував збут труб), «Продвагон» (у 1905р. виконував понад 95% замовлень на рухомий склад залізниць). Продовжували діяти синдикат цукрозаводчиків, мостобудівних підприємств та ін.

По-третє, розвиток сільського господарства гальмувався поміщицьким землеволодінням, яке залишалося зосередженням відсталих і малоєфективних форм виробництва, і селянським малоземеллям. В Україні на 1905 р. в руках 32,5 тис. дворян було майже 11 млн. десятин землі – у середньому по 334 десятини на маєток. У той же час 3 млн. селянських господарств мали 20 млн. десятин землі, тобто у середньому близько 7 десятин на одне господарство. Звичайно, створити на цій землі високоефективне фермерське господарство було неможливо.

По-четверте, розвиток капіталістичної промисловості сприяв інтенсивній спеціалізації сільського господарства України, а також окремих її регіонів. На початку ХХ ст. Україна вже була одним із головних районів капіталістичного землеробства в європейській Росії з чітко вираженою спеціалізацією на виробництві товарного зерна. Як зазначалося, в Україні вироблялося майже половина пшениці європейської частини Росії, а разом з ячменем вона давала зерна більше, ніж всі інші губернії європейської Росії разом узяті. В Степовій Україні господарства спеціалізувалися на вирощенні зернових, на Правобережжі – переважали технічні культури.

По-п'яте, відбувався процес капіталізації сільського господарства. Капіталізм, утягуючи, селянське господарство в товарно – грошові відносини, послідовно руйнував феодальні форми землеволодіння і насамперед, його станову обмеженість. Земля все більше входила в ринковий обіг, перетворюючись на товар і переходячи від дворян до представників інших станів (купців, заможних селян). Найбільш характерним це явище було на півдні України, де протягом 1877-1905 рр. дворяни розпродали понад 3,2 млн. десятин землі, або майже половину своїх володінь.

У розширені капіталістичного землеволодіння значну роль відігравала підприємницька аренда землі сільською буржуазією – куркульством. У руках куркулів зосереджувалося 40% орендного фонду землі.

В сільському господарстві поступово відбувалося витіснення залишків феодальної відробіткової системи новою капіталістичною системою вільного найму робочої сили. У великих господарствах стали активніше використовуватися удосконалені знаряддя праці і машини, упроваджувалися нові, більш прогресивні агротехнічні системи обробітку землі.

По-шосте, в економіку України як і інших регіонів імперії, широко проникав іноземний капітал. Особливо чітко це виявлялося у Донецько – Криворізькому регіоні, де переважна кількість шахт, рудників, заводів належала іноземцям. Загалом, в Україні іноземцям належало близько 90% акціонерних капіталів монополістичних об'єднань, переважна більшість прибутків яких спливала за кордон.

Криза в економіці у 1900-1903 рр. Економіка України на початку ХХ ст. переживала гостру кризу. Промислове піднесення 60-90-х років завершилося наприкінці ХІХ ст. з початком світової економічної кризи. В Україні ознаки кризи найбільш виразних форм набули у 1900-1903 рр. Криза охопила провідні галузі промисловості України – металургійну і кам'яновугільну. Накопичення великих нереалізованих запасів продукції викликало різке зниження цін на метал, вугілля. Багато металургійних і гірничорудних підприємств припинило роботу. У зв'язку з кризою виробництво чавуну в Україні у 1900-1903 рр. скоротилося на 15%, виплавка сталі – на 9%, а видобуток залізної руди – майже на 35%.

Криза супроводжувалася значним скороченням залізничного будівництва, зменшенням випуску паровозів. Криза позначилася і на харчовій промисловості: на складах цукрових заводів залишалося більше 6 млн. пудів нереалізованої продукції.

Щоб урятувати промисловців від банкрутства, царський уряд надавав їм допомогу. Державний банк відкрив кредит великим акціонерним товариствам і вжив ряд інших заходів. Тільки у формі кредитів він видав найбільшим металургійним заводам 60 млн. руб. З метою вирішення проблеми збуту уряд удався до розширення державних замовлень. Зокрема, це стосувалося металургійних заводів розташованих в Україні.

Однак, усі ці заходи «рятували» лише деякі великі і найбільші підприємства, інші ж повною мірою відчували на собі дію кризи. За 1900-1903 рр. припинили своє існування сотні промислових підприємств.

Кризу 1900-1903 рр., а потім депресію, лише з кінця 1909 р. змінило промислове піднесення. Зріс попит на промислові вироби, що дало поштовх розвитку передусім провідних галузей. У порівнянні з 1900 р. виробництво чавуну у 1913 р. збільшилося удвічі, а видобуток вугілля у 2,3 рази. Швидко розвивалась харчова промисловість. Але в структурі промислового виробництва, як і раніше переважав аграрно-сировинний сектор. У 1913 р. майже половина загального об'єму промислової продукції України вироблялася в гірничій, гірничозаводській, металургійній та харчовій промисловості.

Становище населення. Криза 1900-1903 рр. зумовила вкрай низький рівень життя більшої частини населення. Різно зросло бізробіття, криза викинула на вулицю понад 100 тис. робітників. За цих умов значно почастишали виступи робітництва. Починаючи з 1900 р. щорічно зростали кількість робітничих страйків та число їхніх учасників. Серед робітників почалася активна пропаганда соціалістичних ідей, яку проводила Російська соціал-демократична робітничая партія (РСДРП), створена у 1898 р. Особливо активно первинні організації цієї партії діяли у промислових центрах, на великих підприємствах.

У скрутному становищі перебувало село. За своє майно селянин повинен був платити значні податки на користь держави. Крім того, селяни продовжували виплачувати поміщикам викупні платежі за своє особисте звільнення з кріпосництва і за наданий в його розпорядження земельний наділ. Чимало селян орендували землю у поміщиків, незважаючи на реформу 1861 р.

Залишки кріпосництва і демографічний бум другої половини ХІХ ст. викликали в Україні велике аграрне перенаселення. В Наддніпрянщині у 1860-1910 рр. сільське населення зросло на 86%, а площа селянських земель лише на 32%. Надлишок робочої сили становив понад 9 млн. осіб, а промисловість України могла поглинути не більше 1 млн. За цих умов посилилася міграція українських селян. Значна маса селян вирушила на сільськогосподарські заробітки в степові регіони, на Дон, Кубань, Нижнє Поволжя. Уряд не забороняв еміграцію українського селянства за Урал, до Сибіру, на Далекий Схід.

14.2. Створення і діяльність українських політичних партій на початку ХХ ст.

На рубежі ХІХ-ХХ ст. Україна залишалася ареною діяльності загальноросійських політичних об'єднань. У 1898 р. була створена Російська соціал-демократична робітничая партія (РСДРП). У 1903 р. РСДРП розколотась на помірковану(меншовики) і ліворадикальну(більшовики) течії. Меншовики орієнтувалися на парламентську боротьбу, реформи, демократичні свободи. Більшовики закликали до соціалістичної революції і диктатури. І більшовики, і меншовики намагалися закріпитися в Україні.

Наприкінці 1901-на початку 1902 р. була створена партія російських соціалістів-революціонерів (есерів). Ця партія взяла багато з тактики народників. Зокрема, вона широко застосовувала революційний терор. Немало прихильників есерівської партії було в Україні.

Незадоволені самодержавним режимом представники російської буржуазії, поміщиків та інтелігенції мріяли про ліберальне реформування Росії, перетворення імперії на конституційну монархію.

Ліберали прагнули знайти й знаходили прихильників в Україні. Але у 1905 р. своєї партії російські ліберали не мали.

Загальноросійські політичні партії особливу увагу зосереджували на питаннях перебудови політичної, економічної системи країни, виробничих відносин. Національному питанню приділялася незначна увага.

На початку ХХ ст. на арену політичного життя виступили євреї – третя за чисельністю після українців і росіян етнічна група України. У 1897 р. на з'їзді у Вільно була створена єврейська політична організація – Загальний Єврейський робітничий союз, або Бунд (у перекладі – союз). Бунд прагнув увійти на правах автономії до РСДРП. Але російські соціал-демократи не визнавали в своїй партії автономії. У 1903 р. бундівці були виключені із складу РСДРП і почали діяти як самостійна політична партія.

Початок ХХ ст. ознаменувався посиленням також українського національного руху, поступовим переходом його від культурно-освітньої діяльності до політичної, створенням перших українських політичних партій в Наддніпрянській Україні.

Важливим кроком на шляху до появи політичних партій було створення у 1897 р. на з'їзді громад в Києві Всеукраїнської загальної організації. Її почесними членами стали діячі «старої громади» В.Антонович, Л.Житецький, М.Лисенко та ін. До складу цієї організації увійшло майже 20 громад та чимало студентських груп. По суті це була остання спроба громадівського руху організаційно згуртувати патріотично настроєні національні сили. Проте її ставка на культурницьку діяльність вже не відповідала ні потребам часу, ні настроям значної частини учасників національного руху.

Важливу роль у переорієнтації визвольного руху на політичну діяльність став також вихід з друку у 1900 р. брошури Миколи Міхновського (харківський адвокат, активний діяч Братства Тарасівців) під назвою «Самостійна Україна». Ця брошура вперше в Наддніпрянській Україні відкрито проголосила завдання боротьби за власну незалежну державу. З іменем Міхновського, його брошурою пов'язують зародження українського національного руху в Наддніпрянщині, учасники якого боролися за повну самостійність України (самостійники). Міхновський наголошував, що українська інтелігенція має стати на чолі боротьби за здійснення великого ідеалу: створення єдиної, нероздільної, вільної, самостійної України.

Нові задачі вимагали й набагато вищого рівня організації учасників суспільно-політичного руху. Цей вищий рівень могли забезпечити політичні партії.

Історія виникнення українських політичних партій на східноукраїнських землях веде відлік від створення у 1900 р. на основі студентської громади Харкова **Революційної української партії (РУП)**. Керівниками цієї першої політичної партії були Д.Антонович, Б.Камінський, Л.Мацієвич, М.Русов. Партія об'єднала своїх прихильників місцевих осередків, що функціонували у Києві, Харкові, Чернігові, Лубнах та інших містах.

Першим програмним документом цієї організації стала брошура М.Міхновського «Самостійна Україна». Хоча цей твір не був повноцінною програмою політичної партії, оскільки не декларував її основні напрямки діяльності, соціальну базу тощо. Проте вона містила низку важливих орієнтирів: створення політично незалежної української держави; провідна роль інтелігенції, яка повинна служити своєму народові; досягнення поставленої мети передбачалося через рішучу боротьбу усіма засобами; закликала до розмежування з представниками поміркованого крила національного руху.

Проте більшій частині рупівців не імпонувала категоричність, радикалізм, ставка на силові методи, якими були насичені сторінки «Самостійної України». Проте М.Міхновський та його прибічники твердо стояли на платформі цього документа. Це призвело до першого розколу в РУП та утворення у 1902 р. міхновцями **Української народної партії (УНП)**, невдовзі стався другий розкол – у 1903 р. Від РПУ відмежувалася група на чолі з Б.Ярошевським, яка утворила **Українську соціалістичну партію (УСП)**. УНП і УСП не були численними організаціями і не мали значного впливу в народних масах.

У 1904 р. РУП остаточно розпалася. Частина її членів на чолі з М.Меленевським заснували **Українську соціал-демократичну спілку (УСДС)**, яка на правах революційної організації увійшла до меншовицької фракції Російської соціал-демократичної робітничої партії. Друга частина (більшість РПУ) лідером якої був економіст М.Порш, а також Д.Антонович, В.Винниченко, С.Петлюра у грудні 1905 р. трансформувалася в **Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП)**. Програма УСДРП передбачала ідею автономії України, конфіскації земельної власності (муніципалізації земель) і вважала можливим об'єднання з РСДРП на федеративних засадах, хоча і не поділяла революційного екстремізму цієї партії.

З ініціативи колишніх діячів Київської громади восени 1904 виникає **Українська демократична партія (УДП)** на чолі з поміркованими діячами О.Лотоцьким, В.Чехівським і Є.Чикаленко, а також **Українська радикальна партія (УРП)**, яку очолили Б.Грінченко, С.Сфремов і Ф.Магущевський. Обидві партії були нечисленими і стояли на позиціях буржуазного лібералізму (тобто на платформі, близькій до кадетської). Виступали вони і за надання Україні автономних прав. Не маючи принципових розбіжностей, обидві партії у 1905 р. об'єдналися в **Українську демократично-радикальну партію (УДРП)**.

Отже на початку ХХ ст. помітно активізується діяльність українських політичних партій. З точки зору відношення щодо перспектив політичного розвитку України їх можна розподілити на дві групи: ті, що виступали за автономію України в федеративній Росії (автономісти) і ті, що виступали за самостійність України (самостійники).

Крім суто національних партій, на політичне життя України активно впливали загальноросійські партії: РСДРП (вважала, що капіталізм потрібно замінити соціалізмом за допомогою революції), есери (головну силу бачили в селянстві), кадети (виступали за конституційну парламентську монархію), октябристи (наполягали на збереженні існуючого ладу, неподільної Росії), “Союз руського народа” (чорносотенна організація).

14.3. Україна в роки революції 1905-1907 рр.

Зволікання з вирішенням аграрного питання, посилення експлуатації робітничого класу, національний гніт, відсутність демократичних свобод тощо створювали основу для стихійного вибуху невдоволення народних мас.

Початком революції стали події 9 січня 1905 р. в Петербурзі. Саме цього дня була розстріляна 150-ти тисячна мирна демонстрація, учасники якої намагалися передати цареві петицію про свої потреби. Звістка про загибель 1200 робітників та поранення 5 тис. викликала хвилю обурення. Тільки у січні 1905 р. в Російській імперії страйкувало під гаслами «Геть самодержавство!» майже 440 тис. осіб. Держава вступила в добу революції.

За своїм характером революція 1905-1907 рр. була буржуазно-демократичною, бо її безпосереднім завданням було повалення царизму, встановлення демократичної республіки, вирішення аграрного питання, покращення становища робітників.

Революція 1905-1907 рр. мала свої особливості. По-перше, це була перша революція ХХ ст., коли протиріччя капіталізму досягли апогею, і Російська імперія стала символом цих протиріч. По-друге, хоча революція була буржуазною за характером, буржуазія не могла в ній грати вирішальну роль, як це було у країнах Європи раніше, оскільки була недостатньо організованою і занадто прив'язаною до царизму. По-третє, у цій революції існували не два політичні табори (революційний і контрреволюційний (урядовий), як у Європі, а три, крім зазначених, ще й ліберально-буржуазний табір.

У своєму розвитку революція пройшла кілька етапів, кожен з яких мав свої характерні риси та особливості.

Перший етап (січень-жовтень 1905 р.) характеризується наростанням масової боротьби, посиленням її політичного характеру, політизацією народних мас, створенням політичних партій і громадських організацій (рад, профспілок тощо), поширенням хвилі заворушень серед селян та армії.

Лише протягом квітня-серпня 1905 р. в Україні відбулося понад 300 робітничих страйків, у яких брало участь понад 110 тис. осіб. Тільки жовтневий політичний страйк підняв на боротьбу майже 2 млн. жителів імперії, з них в Україні – 120 тис. Червневі виступи українських селян 1905 р. охопили 64 із 69 повітів. За масштабами селянського руху Україна займала одне з перших місць в Російській імперії.

Особливо бурхливо розгорталися революційні події в Одесі. 14 червня 1905 р. команда одного з найбільших броненосців “Потьомкін” підняла повстання. Це був перший великий виступ на флоті й у збройних силах імперії в цілому. Більшість матросів корабля складали українці, очолили повстання Г.Вакулечук і О.Матюшенко. Проти повсталих спрямували всю Чорноморську ескадру, але вона відмовилася стріляти по революційному броненосцю. 25 червня потьомкінці здали броненосець румунській владі в порту Констанца, а самі стали політичними емігрантами.

Масовий робітничий рух у першій половині 1905 р. сприяв активізації боротьби селянства. Якщо на початку 1905 р. виступи селян проходили в окремих селах, то у травні – червні вони поширилися на цілі регіони. Усього протягом першої половини 1905 р. селянські виступи мали місце у половині повітів.

Другий етап (жовтень – грудень 1905 р.) – це період радикалізації революційного руху. Найбільш характерними рисами цього періоду були: різке загострення соціально – політичного напруження; певне розмежування політичних сил в країні; активне формування політичних партій; активізація діяльності і посилення впливу на народні маси крайньо лівих партій – більшовиків та есерів.

Незважаючи на масові виступи, царизм відмовлявся йти на поступки. За цих умов соціально – політичне напруження наростало. Все це привело до загального російського політичного страйку, який почався у перші дні жовтня 1905 р. у Москві і Петербурзі. Вимогами страйкарів були: восьмигодинний робочий день, встановлення демократичних свобод, знищення самодержавства, негайне скликання Установчих зборів.

В Україні страйк підтримали робітники великих міст: Катеринослава, Одеси, Києва, Миколаєва та інших міст. У середині жовтня в Україні страйкувало більше як 120 тис. осіб. Під тиском жовтневого страйку царизм був вимушений піти на поступки. 17 жовтня 1905 р. Микола II видав Маніфест, в якому “дарував” населенню громадянські свободи, особисту недоторканність, свободу слова, совісті, зібрань і спілок. Одночасно встановлювалася Державна дума як законодавчий орган Російської імперії. Населення сприйняло Маніфест по – різному: частина сподівалася, що з’явиться конституція і почнеться нова доба в житті імперії, революціонери вважали його перешкодою в боротьбі з урядом; крайньо монархічно налаштоване населення вважало, що Маніфест був проголошений внаслідок насильства над царем і вимагали збереження самодержавства.

В Україні революціонери організували мітинги на яких вимагали цілковитого знищення монархії. У відповідь на це почалися так звані “чорносотенні” (“чорна сотня”) погроми. Оскільки серед активних

революціонерів було багато євреїв, чорносотенці оголосили їх винуватцями заворушень у державі. Найбільші погроми пройшли в Одесі, Києві, Катеринославі, містах Донбасу. Причому вони відбувалися здебільшого при невтручанні, а то й при потуранні поліції.

Царський Маніфест 17 жовтня створив умови для легальної політичної діяльності. Цим, передусім, скористалися російські ліберали, які створили Конституційно-демократичну партію (кадети) і “Союз 17 октября” (“октябристи”). Вони вважали, що революція закінчиться і головне – це парламентська боротьба в Державній думі. Чорносотенні організації створили декілька партій, найвпливовішою серед них був “Союз русского народа”. Російські соціал-демократи і соціал-революціонери політичну свободу використали для посилення антиурядової діяльності.

Вплив українських партій на події 1905 р. був незначним. РУП наприкінці 1905 р. змінила назву і стала іменуватися Українською **соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП)**. УДП і УРП об'єдналися в **Українську демократично – радикальну партію (УДРП)**. Однак, у їх середовищі не було одностайності навіть в питанні: чи виправдане окреме існування українських партій, чи їм краще влитися до складу подібних російських? Так, пізніше, у квітні 1906 р. УСДРП приєдналася на правах окремої національної організації до РСДРП. Тісно співпрацювала з кадетами УДРП.

У час піднесення революції почали виникати масові позапартійні об'єднання громадян. Серед них виділялися ради робітничих депутатів. В Україні перша рада виникла в Катеринославі на початку жовтня 1905 р. Усього в жовтні – листопаді ради виникли більше як у 50 містах і робітничих селищах. Вони своїми рішеннями скорочували до 8 годин тривалість робочого дня, надавали допомогу безробітним тощо.

Одночасно з партіями і радами йшло формування професійних спілок, які брали на себе функції захисту інтересів робітників перед підприємцями. За роки революції в Україні було створено 280 профспілок. Найбільше їх було в Одесі, Києві, Катеринославі, Харкові.

Восени 1905 р. значно активізувалося селянство, яке все ще сподівалося одержати землю. Восени 1905 р. – зимою 1906 р. почастишали напади на поміщицькі маєтки селянських загонів, побиття та вбивства поміщиків тощо. В ході антипоміщицької боротьби створювалися селянські спілки, в деяких районах вони очолювали збройні повстання.

Неспокійно було в армії і на флоті. Найбільш потужним було повстання на головній базі Чорноморського флоту в Севастополі. Воно розпочалося 11 листопада на крейсері «Очаків» до якого швидко приєдналися ще 12 бойових кораблів. Підтягнувши війська, влада 16 листопада придушила повстання. Керівник повстання лейтенант Л. Шмідт та три його помічники були розстріляні. Збройні виступи відбулися і в інших гарнізонах.

Апогею революційна боротьба досягла в грудні 1905 р. В середині грудня в Донбасі, Харкові, Олександрівську та в інших регіонах України відбулися масові збройні повстання робітників.

Найбільш масштабні заворушення були в Донбасі. Озброєні робітничі загони діяли в Горлівці, Єнакієвому, Луганську та інших містах. Особливо запеклою була боротьба в Горлівці, куди прибули бойові дружини з Гришиного, Ясиноватої та інших міст, усього майже 4 тис. осіб. 17 грудня повстанці напали на армійські казарми. Урядові війська вимушені були відступити, однак, отримавши підкріплення, вони перейшли у наступ. Повстання було придушено, майже 300 дружинників загинуло. Немало учасників було страчено.

Третій етап (січень 1906 р. – червень 1907 р.). В цей час революційний рух пішов на спад. Посилилися репресії з боку царського уряду. Боротьба продовжувалася (страйки, селянські виступи), але помітно зменшилися масштаби та інтенсивність робітничих страйків та селянських виступів, які постійно затухали. Більшість політичних партій вимушені були перейти до нелегальної роботи. Серед радикально налаштованих революціонерів поширилися терористичні форми боротьби. За даними О.Д.Бойко, у 1906-1907 рр. у Російській імперії було вбито та поранено 97 тис. посадових осіб, зокрема на голову уряду П.Столипіна було здійснено 10 замахів. Менш радикальна опозиція робила спроби продовжити боротьбу парламентськими методами у Державній думі.

14.4. Громадсько-політичний рух в роки революції 1905 -1907 рр.

З кінця 1905 р. український національний рух стрімко прогресував. Після маніфесту 17 жовтня активізували свою діяльність політичні партії, однак вони проводили досить стриману політику. Головна їхня вимога – відновлення української держави у формі автономії. Лише українська народна партія прагнула до цілковитої незалежності. Соціально-економічні і політичні вимоги передбачали ліквідацію поміщицького землеволодіння, демократичні свободи, скасування мовно-культурних обмежень, усунення перешкод на шляху розвитку національної культури.

Під тиском національно-визвольного руху народів імперії царизм вимушений був йти на поступки. Наприкінці листопада 1905 р. був прийнятий закон, який дозволяв видання літератури національними мовами, створення культурно-освітніх національних товариств, відкриття національних театрів.

Після зняття урядових заборон почався швидкий розвиток українського національного життя. Одним із досягнень української інтелігенції було створення преси. У листопаді 1905 р. почала виходити перша українська газета «Хлібороб» (м.Лубни). У грудні 1905 р. в Києві почала виходити перша щоденна

українська газета «Громадська думка». Її видавцем став відомий діяч Є.Чикаленко, а фінансував видання газети підприємець В.Симиренко. Наприкінці 1906 р. в Україні діяло 15 українських видавництв і виходило близько 20 періодичних видань.

Після 17 жовтня 1905 р. розгорнулася діяльність мережі товариств «Просвіта». Перша «Просвіта» була відкрита в Одесі 30 жовтня 1905 р. Вона мала власну бібліотеку й історичний музей, створила окремий фонд для видання книжок. Активно діяли «Просвіти» в Катеринославі, Києві, Миколаєві. На середину 1907 р. в Україні вже діяло 35 організацій «Просвіти». Члени цих організацій не лише поширювали українську літературу, а й підвищували загальноосвітній, культурний рівень людей, селянам допомагали добути елементарні знання з агротехніки, ведення господарства.

Помітним явищем тогочасного життя була діяльність українських представництв у Державній думі. Перша Дума почала працювати у травні 1906 року, від України до її складу ввійшло 102 депутати, серед яких переважали селяни та представники міської інтелігенції. 45 депутатів – українців створили свою власну парламентську громаду. Головою її був адвокат І.Шраг. В основу програми цієї парламентської групи були покладені 3 найбільш гострі для українського суспільства проблеми: земельна, освітня і питання автономії. Громада видавала свій власний журнал «Украинский вестник». Виступала за перетворення Російської імперії у федеративну державу.

У січні 1907 р. відбулися вибори до II Думи. Понад половину всіх депутатів становили селяни. В Думі знову була організована і почала діяти українська парламентська фракція – Трудова громада (47 депутатів). Вони домагалися автономії України, місцевого самоврядування, української мови в школі, суді й церкві; створення в університетах кафедр української мови, літератури й історії. Громада видавала часопис «Рідна Справа – Думські вісті». Друга Дума була ще більш радикальнішою ніж перша, й тому протрималася недовго (103 дні). Третього червня 1907 р. її було розпущено. Третьочервневий переворот вважається закінченням революції 1905-1907 рр.

14.5. Земельна реформа П. Столипіна та її вплив на Україну

Після поразки революції в країні настав період політичної реакції, яка за ім'ям голови царського уряду отримала назву Столипінської. Друга Дума розпускалася, вводився в дію новий виборчий закон, за яким 80% населення позбавлялося виборчих прав (переважно робітники, селяни, неросійські народи). Третя Дума була реакційною, більшість в ній мали чорносотинці та октябристи. Від України обрали 111 депутатів, із них 64 – поміщики.

Значно посилювалися репресії: у більшості губерній в Україні діяв воєнний стан, використовувалися для придушення заворушень каральні загони. У 1909р. в тюрмах країни перебувало 170 тис. революціонерів. Фактично, було розгромлено профспілки та інші громадські організації.

Прагнучи не допустити нової революції і змінити свою соціальну опору, царський уряд на чолі з П.А.Столипіним вирішив здійснити реформи, які стосувалися передусім аграрного сектора.

Основні заходи аграрної реформи:

- скасування викупних платежів, цілком ліквідованих з січня 1907 р.;
- дозвіл на вихід із общини і закріплення землі у приватну власність, тобто «розмивання общинного землеволодіння»;
- створення хутірського та відрубного господарства;
- надання кредитної допомоги селянам через «Селянський земельний банк»;
- проведення переселення селян із європейської частини держави, де землі не вистачало, до Сибіру, на Далекий Схід, у Середню Азію.

Тим самим Столипін хотів, по-перше, дати селянам землю; по-друге, переселити частину незадоволених мало- і безземельних селян з перенаселених центральних районів країни у ті райони де були вільні землі; по-третє, крім аграрних перетворень, реформа передбачала реорганізацію місцевого самоврядування, судових установ, страхування робітників, запровадження загальної початкової освіти. Тобто, Столипін прагнув еволюційним шляхом досягти соціально – економічного прогресу при збереженні царської монархії, влади поміщиків та буржуазії.

В Україні з 1906 по 1915 рр. з общини вийшли майже 470 тис. дворів (понад 30% від загальної чисельності общинних земель). Ті селяни, які виходили із общини, мали право отримати землю і відруб, тобто в одному місці, одним «кусом». Якщо вони переносили туди будинок і господарські будівлі, то це називалося хутором. До початку 1916 р. в Україні утворилося 440 тис. хутірських та відрубних господарств (13% загальної кількості). Для допомоги селянам у створенні хуторського господарства створювався «Селянський земельний банк», який скуповував у поміщиків землі а потім за вищими цінами продавав їх окремими ділянками селянам.

Загалом до 1916 р. селяни купили, головним чином у поміщиків понад 7 млн. десятин землі. Їм належало 65% усієї землі й на одне господарство в середньому припадало 8,5 га. Внаслідок столипінської реформи на Правобережній Україні й на Полтавщині майже вся земля перейшла в особисту приватну власність. У Таврійській, Херсонській, Катеринославській, Харківській губерніях вона охоплювала близько 50% дворів.

Певні результати принесла політика переселення. Найбільшу кількість переселенців дала Україна. Це було пов'язано з тим, що саме тут бракувало землі, відчувалося значне аграрне перенаселення. До Сибіру з України переїхало близько 1 млн. селян. Та невдовзі 17% із них повернулося назад, ще більш незадоволеними і збідніли, оскільки в Україні у них землі не було, а у Сибіру вони її не змогли отримати з різних причин. Це призвело до загострення соціальних відносин в українському селі, подальшої диференціації селян.

Розширилися посівні площі. Середньорічний валовий збір зернових збільшився з 775 млн. у 1900-1902 рр. до 1070 млн. 1910-1913 рр.

Столипінська аграрна реформа після відміни кріпосного права 1861 р. була великим кроком в еволюційному розвитку Російської імперії, поступового перетворення її з феодальної на буржуазну монархію. Вона прискорила розвиток капіталістичних ринкових відносин, соціальну диференціацію на селі, покращили стан сільського господарства, але не вирішила аграрного питання в цілому.

14.6. Національний рух в Україні у 1907-1914 рр.

Післяреволюційна реакція дала себе знати насамперед у сфері міжнаціональних відносин. Однією з визначних рис цього періоду стало посилення національного гніту, який дещо послабився в роки революції. У 1908 р. у Києві було створено «Клуб російських націоналістів», який завдяки державній підтримці став однією з найвпливовіших політичних груп у Російській імперії. Клуб вважав своїм завданням «вести суспільну і культурну війну проти українського руху на захист основ Російської держави в Україні».

У російському опозиційному до самодержавства демократичному таборі також помітно посилювався великодержавний шовінізм. Партія кадетів виступала проти визнання окремих національних прав українців, вважала, що українці всього лише південна гілка російського народу.

У 1909 р. український уряд заборонив викладання українською мовою у тих школах, де в період революції воно було введено. Подібна політика проводилася і у вищих навчальних закладах України. Не залишала влада поза своєю «увагою» і українську пресу. У 1907 р. з 18 періодичних українських видань лишаються тільки 9. Протягом наступних років їх кількість ще зменшилася. Посилилася цензура в українському театральному мистецтві. Не дозволялося вшановувати пам'ять Т.Шевченка, закривалися «Просвіти», українські клуби, наукові товариства тощо. 20 січня 1910 р. П.Столипін підписав циркуляр, який забороняв реєструвати будь-які чужородні («инородные») товариства й видавництва. В окремій інструкції він пояснював губернаторам, що заборона поширюється на українські й єврейські організації.

Переслідувалися і представники інших націй, що проживали на території України, особливо євреї. Відновилася тимчасово припинене примусове виселення євреїв з місцевостей, де їм не дозволялося проживати. Провокувалися антиєврейські судові процеси. Найбільший з них відбувся у 1911 р. в Києві, де агенти охоранки звинуватили прикажчика М.Бейліса у вбивстві з ритуальною метою російського хлопчика. «Справа Бейліса» викликала велике обурення демократичних сил України. Незважаючи на заяви лжесвідків, суд виправдав Бейліса.

За цих умов українські політичні партії, громадські організації шукали нові форми роботи, які відповідали тодішній ситуації. Діяльність УСДРП значно послабла. Частина її лідерів емігрувала, інші перебували під наглядом поліції. Головне досягнення членів УСДРП у післяреволюційний період було збереження партії.

Українська соціал-демократична спілка, яка у 1904 р. залишила РУП і перейшла до російських соціал-демократів (меншовиків) тепер розпалася, а частина її членів і лідерів повернулася до УСДРП. Діяльність Української народної партії (УНП) у 1907-1910 рр. також завмерла і лише з кінця 1910 р. дещо активізувалася. Її лідер М.Міхновський у 1912 р. видав у Харкові журнал «Сніп».

Українська демократично-радикальна партія (УДРП), яка в період революції швидко зросла, виявилася непристосованою до роботи в підпіллі. Восени 1908 р. у Києві відбулася нарада УДРП, на якій було вирішено відмовитися від партійної діяльності і перейти до роботи у формі безпартійної організації – за зразком Загальної української організації, що існувала до 1904 р. Нове об'єднання одержало назву **Товариство українських поступовців** (ТУП). Його лідерами були Є.Чикаленко, Б.Грінченко, С.Єфремов, М.Грушевський. До ТУП приєдналася частина українських соціал-демократів і членів Української народної партії. Але основу складала колишня радикали-демократи.

Програма ТУПу зводилася до трьох основних вимог: парламентаризм як основа загальнодержавного ладу; федеративна перебудова Росії як засіб забезпечення прав українців; національно-територіальна автономія у складі Російської Федерації. Тупівці розуміли, що власними силами вони не в змозі досягти поставлених цілей. Тому вони схилилися до пошуку політичних союзів, зокрема, поклали надії на загальноросійську Конституційно-демократичну партію.

У виборах до III Думи УДРП (ще до утворення ТУПа) зробила акцент на співробітництві з кадетами. Своїх членів партія не провела, але мала певний вплив на групу українських депутатів в Думі. У IV Думі ТУП також співробітничала з кадетами, які підтримували ряд українських вимог. Вони мали суто культурницький характер.

З 1910 р. реакція в Росії стала поступово відступати. Оживав і суспільно-політичний рух. Показовими стали події осені 1912 р. коли на похорони М.Лисенка з'їхалися представники з різних регіонів

України. У 1914 р. вся Україна урочисто відзначала 100-ліття з дня народження Т.Шевченка. Однак піднесення національного руху було перервано війною.

ТЕМА 15. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА У ДРУГІЙ ПОЛ. XIX ст. – НА ПОЧ. XX ст.

15.1. Культура України у другій половині XIX ст.

Освіта. За шкільною реформою в Росії 1864р. усі початкові школи (церковнопарафіяльні, світські) були перетворені на початкові народні училища, що стали загальностановими, і навчання в них велося за єдиними планами і програмами (читання, арифметика і Закон Божий). Якість підготовки була дуже низькою, особливо в селах.

Частина училищ була перетворена на «зразкові» з 5-річним навчанням, де крім перелічених раніше предметів, викладалися ще географія, історія, рукоділля, малювання тощо.

Частину училищ відкривали земства, і такі заклади називалися «земськими школами», у них, як правило, викладали прогресивно налаштовані вчителі-різничинці.

Повітові училища були перетворені на 6-річні міські училища, що готували випускників для роботи в промисловості, на транспорті, у канцеляріях. У них додатково викладалися геометрія, креслення, фізика, ботаніка тощо.

Недільні школи (1859-1862 рр.) відкривалися громадами і були єдиними, де вели навчання не тільки російською, але й українською мовою за розширеними програмами викладання гуманітарних і природних дисциплін. У 1862 р. ці школи були закриті царатом як розсадники українського націоналізму.

Середня освіта надавалася в 7-річних гімназіях, що поділялися на класичні (з поглибленим вивченням гуманітарних дисциплін, їхні випускники без іспитів приймалися в університети), і реальні, де вивчалися точні і природничі науки. Реальні училища не надавали можливості вступу до університету, а готували своїх учнів до вищих технічних закладів.

Вища освіта надавалася в університетах Харкова, Києва, Одеси (Новоросійський університет), а в Західній Україні – в університетах Львова і Чернівців.

Вища технічна освіта надавалася в Харкові – у технологічному і ветеринарному інститутах, у Києві і Львові – політехнічному інститутах.

Наука. Науковими центрами стали університети і наукові товариства Харкова, Києва, Одеси та інших міст, які проводили дослідження і видавали праці з різних галузей науки.

У 1886 р. викладач Новоросійського університету в Одесі Ілля Мечников і мікробіолог Микола Гамалія заснували першу вітчизняну бактеріологічну станцію і з успіхом почали лікувати такі інфекційні захворювання, як чума, холера, тиф, туберкульоз. Однак, царські власті з недовірою ставилися до одеських новаторів. У результаті І.Мечников був змушений залишити батьківщину і переїхати до Парижа. Працюючи там у Пастерівському науково-дослідному інституті, він незабаром удостоївся найвищої світової наукової нагороди – Нобелівської премії за розвиток теорії і практики нової галузі біології і медицини – імунології.

Уродженець України, учений – енциклопедист Микола Міклухо-Маклай за 17 років безперервних подорожей по Океанії, Південно-Східній Азії й Австралії, нагромадив і узагальнив найбагатший і різнобічний етнографічний матеріал, що став основою виникнення нової науки – етнології. Головною своєю метою він проголосив «довести світу, що всі люди – люди, і унеможливити прагнення виправдати колоніальні завоювання, грабежі і насильство».

У 1881 р. уродженець України, інженер Микола Бенардос першим у світі винайшов і застосував у промисловій практиці дугове електрозварювання металів. Найбільш економічний для свого часу паровоз сконструював наприкінці XIX ст. київський інженер О.Бородін. Професор Микола Бекетов першим у світі почав навчати студентів Харківського університету основам фізичної хімії. Там же відкрилася перша в Україні кафедра фізичної географії, яку очолив Андрій Краснов, а Микола Пильчиков першим в Україні й у Росії розвинув рентгенологію.

Значну роль у популяризації і розвитку наукових знань грали громадські наукові товариства, що виникли в Києві, Харкові, Одесі. Тут учені, об'єднані спільними ідеями, займалися вивченням проблем природознавства, математики, агрономії, історії, літературознавства і ряду інших наук. Подібну багатогалузеву організацію – Наукове товариство ім.Шевченка – створили учені у Львові. У товаристві працювали окремі секції: математико-природно-медична, філологічна, історико-філософська. Михайло Грушевський, який очолював товариство із кінця XIX ст., підготував і видав свою працю «Історія України-Руси», яка дотепер є найбільш докладним викладом історії України з найдавніших часів до середини XVII ст. Значні явища в історії України знайшли відображення в працях істориків Олександра Лазаревського, Дмитра Багалія, Олександри Єфименко – першої жінки, яка здобула звання доктора історичних наук, автора праць «Історія українського народу», «Нариси історії Правобережної України» тощо. До обширних досліджень історії запорізького козацтва приступив у той час Д. Яворницький.

Діяльність «Просвіт». Українські самодіяльні культурно-просвітницькі організації – «Просвіти» знаходилися під впливом демократичних і ліберальних діячів із середовища національно свідомої української

інтелігенції. Активну участь у роботі «Просвіт» брали видатні діячі української культури, літератури, мистецтва і науки: у Києві – Борис Грінченко, Лариса Косач (Леся Українка), Микола Лисенко; у Чернігові – Михайло Коцюбинський; у Полтаві – Панас Рудченко (Панас Мирний); у Катеринославі – Дмитро Двірницький; в Одесі Михайло Комаров та ін. «Просвіти» організовували бібліотеки і читальні для населення, налагоджували випуск українською мовою науково-популярної літератури, організовували україномовні лекції (в основному на теми з історії і культури України), спектаклі і концерти самодіяльних акторів. Широко пропагувалися твори Тараса Шевченка, проходили щорічні відзначення «шевченківських роковин».

Діячі «Просвіт», виступаючи на різних засіданнях, зборах і з'їздах, а також у періодичній пресі, наполегливо боролися за запровадження української мови в народну освіту, самі робили спроби відкриття школи з українською мовою викладання. Одна з перших таких шкіл в Україні почала працювати в селі Богданівка на Миколаївщині. Її відкрив керівник миколаївської «Просвіти» Микола Аркас.

Влада всіляко перешкоджала діяльності «Просвіт», оскільки одним із першорядних своїх завдань просвітяни оголосили розвиток національної самосвідомості українців.

Відкриття нових вищих навчальних закладів. Зростання потреб народного господарства в епоху утвердження капіталістичного ладу і бурхливого розвитку промисловості викликало появу в останній чверті XIX ст. нових, спеціалізованих вищих навчальних закладів – інститутів. До цього періоду відноситься відкриття двох політехнічних інститутів: у Львові і Києві, двох ветеринарних вищих навчальних закладів: у Харкові і Львові, інших спеціалізованих вищих навчальних закладів: технологічного інституту – у Харкові, сільськогосподарського – в Одесі, гірничого – у Катеринославі. Після відкриття Новоросійського університету в Одесі загальна кількість студентів у трьох університетах Наддніпрянської України (включаючи Харківський і Київський) виросла з 1200 чол. у 1865 р. до 4000 чол. у 1895р. І все-таки, як і раніше, вищі навчальні заклади залишалися установами для обраних. Набори студентів були дуже невеликими.

Література. Основною особливістю української літератури цього періоду став розвиток напрямку критичного реалізму. Твори Марко Вовчок («Інститутка»), І. Нечуй-Левицького («Микола Джеря», «Кайдашева сім'я»), «Бурлачка»), Панаса Мирного («Хіба ревуть воли, як ясла повні», «Голодна воля»), Павла Грабовського (збірки віршів «Пролісок», «З півночі», «Кобза») сповнені пафосу боротьби за «світло правди», глибокої віри в щасливе майбутнє свого народу.

Іван Франко першим в українській літературі у своїх прозаїчних творах показав життя і соціально-політичну боротьбу західноукраїнських робітників в умовах первісного капіталізму.

Юрій Федькович написав велику кількість поетичних, прозаїчних і драматургічних творів, головним чином із життя українців – гуцулів Північної Буковини.

Продовжував писати твори із закликami розгорнути боротьбу за скинення царського самодержавства поет Павло Грабовський, який був засланий царською владою до Сибіру за свої національно-патріотичні і революційні переконання. Публіцистику російською мовою він друкував у російських періодичних виданнях, а збірки віршів пересилати в Галичину і видавав у Львові.

Критикував самодержавний лад Російської імперії Михайло Коцюбинський у серії публіцистичних нарисів «Світло і тіні російського життя», надрукованих у російській пресі. У 1899-1903 рр. у Львові вийшов у світ тритомник його творів. Історична повість «Дорогою ціною», що зображувала непримиренність українського народу до національного гноблення, відразу ж після першого свого видання була перекладена кількома іноземними мовами і здобула широку популярність далеко за межами України. Справжнім співчуттям до нещастя пригноблених усіх національностей пронизана поетична творчість Лесі Українки. Її поеми і вірші утверджували ідеї справедливості визвольної боротьби проти соціального і національного гноблення.

Становлення національного театру. Творцями української драматургічної класики стали Марко Кропивницький, Михайло Старицький, Іван Карпенко-Карий (Тобілевич). Кожен із них написав кілька десятків п'єс різного жанру і змісту: драми, трагедії, водевілі, лібрето оперет і опер на теми історичного минулого і тодішнього сучасного України. Найбільш популярними були п'єси, що торкалися вічних проблем загальнолюдської моралі і соціальної справедливості, засуджували гнобительський лад, звеличували почуття національної гідності, виховували високу національну самосвідомість.

Марко Кропивницький і Михайло Старицький стали засновниками, а також режисерами і провідними акторами українського професійного театру, який був утворений у 1882 р. в Єлисаветграді. Це був період посилення реакційного наступу російського царату на українську культуру. Театральні спектаклі українських труп можна було показувати в Україні тільки з дозволу губернаторів, а домагатися його в кожному окремому випадку було досить важко. Тому акторам доводилося чимало гастролювати за межами України. З великим успіхом гастролі українських труп проходили в Москві, Петербурзі, Казані, у містах Білорусії, Грузії, Польщі. Захоплювала глядачів своєю надзвичайною емоційністю і різким реалізмом акторська гра Марії Заньковецької. Виступаючи у 1897 році в Москві на всеросійському з'їзді театральних діячів, вона висловила рішучий протест проти обмежень царською владою українського театру.

Істотний внесок зробив Кропивницький також у поживлення театального життя на західноукраїнських землях, коли в 70-х рр. XIX ст. очолював у Львові український театр культурно-освітнього товариства «Руська бесіда».

Музика. У 1862 р. з'явилася перша українська опера «Запорожець за Дунаєм». Її створив співак і композитор Семен Гулак – Артемовський. Першою оперою на сюжет Шевченка була «Катерина» Миколи Аркаса. Композитор Петро Сокальський створив опери «Мазепа», «Майська ніч», «Облога Дубна», лібрето яких були створені за творами О.Пушкіна і М.Гоголя. На вірші Т.Шевченка, І.Франка, Ю.Федьковича західноукраїнські композитори Михайло Вербицький, Іван Воробкевич і Дмитро Січинський створили пісні і романи.

Як і раніше, українські композитори захоплювалися професійною обробкою музичного фольклору. У творчій спадщині видатного українського композитора **Миколи Лисенка** нараховується близько 600 пісень, як професійно оброблених народних, так і написаних на тексти вітчизняних і закордонних поетів. Разом із тим, Лисенко – творець репертуару української оперної класики, зокрема, – опер «Наталка Полтавка» і «Тарас Бульба», перших українських опер для дітей – «Коза Дереза», «Пан Коцький», «Зима і весна». Композитора постійно переслідувала царська влада за його послідовну діяльність у галузі розвитку української національної музичної культури і за активну участь в українському національному русі.

15.2. Українська культура на початку ХХ ст.

Освіта. Правлячі кола Росії й Австро-Угорщини не були зацікавлені в розвитку української культури, побоюючись пов'язаного з цим ростом політичної і національної самосвідомості. Тому неписьменність серед сільського населення Східної України досягала 75-85%. На початку ХХ ст. із 6240 сіл Галичини 2214 не мали нормальних, а 981 – ніяких шкіл. Середніх же шкіл у Галичині нараховувалося 49, із них з українською мовою викладання – тільки 4. На Буковині існувала тільки одна українська гімназія. У Закарпатті шкільне навчання проводилося угорською мовою.

На всій території України не було жодного вищого навчального закладу з українською мовою викладання, а під владою Росії – навіть жодної такої школи на державному утриманні.

На українських землях у складі Російської імперії не було запроваджене деклароване царським урядом обов'язкове початкове навчання. Тут на кожну тисячу людей припадало тільки 67 учнів. Навіть після вимушеного скасування Валуєвського циркуляра і Емського указу під впливом революції 1905-1907 рр., російський царат так і не дав дозволу викладати в школах України рідною мовою.

Проігнорували царські власті і вимоги студентів ввести в Київському, Одеському, Харківському університетах вивчення історії України, українського мовознавства й української літератури. Професори, які явочним порядком почали викладати ці дисципліни, зазнали переслідувань і примусових звільнень.

Література. Українська література цього періоду розвивалася під впливом посилення національного і соціального руху. Чільним у ній був революційно-демократичний напрямок. Українські письменники-демократи, самі будучи активними учасниками визвольного руху, підкорили його ідеалам і свою літературну творчість. Повість Михайла Коцюбинського (1864-1913 рр.) «Фата Моргана» – це справжня епопея соціальної боротьби в українському селі напередодні і під час революції 1905-1907 рр. Оповідання Коцюбинського оспівують мужність борців за волю народу, таврують тих, хто залишився осторонь від гострих соціальних і міжнаціональних конфліктів, що виникли в житті суспільства.

У своєму зверненні до українських письменників М. Коцюбинський закликав їх розробляти теми «філософські, соціальні, психологічні, історичні та інші», не обмежуватися описом життя селянства. Це бажання в значній мірі реалізував талановитий письменник Володимир Винниченко (1880-1951 рр.). У його написаних напередодні й у період революції 1905-1907 рр. численних оповіданнях і повістях («Біла машина», «Федько-халамидник», «Голота», «Солдатики» та ін.) яскраво показане тяжке життя сільськогосподарського пролетаріату, зображена підприємницька діяльність української буржуазії, жахи солдатчини і царських в'язниць.

Неперевершений в українській літературі майстер психологічної новели Василь Стефаник (1871-1936 рр.) надрукував чотири збірки своїх творів («Синя книжечка», «Кам'яний хрест», «Дорога», «Моє слово»). Пізніше новели Стефаника виходили в перекладах російською, польською, чеською та іншими мовами. Основна маса героїв творів Стефаника – це сільська біднота, селяни-мученики і страждальці, приречені індивідуалістичним суспільством на життя в постійних злиднях.

Близькими за змістом до творчості Стефаника були оповідання його земляків із Галичини – письменників Марка Черемшини (1874-1927 рр.) і Леся Мартовича (1871-1916 рр.). До кращих творів світової літератури про селянство відноситься повість буковинської письменниці Ольги Кобилянської (1863-1942 рр.) «Земля». З величезною художньою силою тут розкрита психологія селян, їхнє непереможне прагнення працювати на своїй власній землі.

Музика. Видатний український композитор Микола Лисенко (1842-1912 рр.) писав пісні на вірші Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, німецького поета Генріха Гейне та інших відомих поетів, зробив сотні обробок українських народних пісень. Але чимало видатних творів М.Лисенка за його життя так і не побачили світ ні в пресі, ні в концертному або сценічному виконанні. Зокрема, царська влада так і не дала дозволу на постановку опери Лисенка «Тарас Бульба», шедевра української оперної класики. М.Лисенко в 1904 році заснував у Києві музично-драматичну школу, яка готувала диригентів, хормейстерів і виконавців на народних українських інструментах, а також співаків і режисерів.

Вихованець цієї школи Кирило Стеценко (1882-1922 рр.) став безпосереднім продовжувачем традицій М.Лисенка в українській музичній культурі. Усе своє життя він віддав збиранню, вивченню і пропаганді української народної пісні. Такою ж музично-просвітительською діяльністю займалися Микола Леонтович (1877-1921 рр.) і Олександр Кошиць (1875-1944 рр.), які у той же час брали участь в українському національному русі. У Галичині Філарет Колесса (1871-1947 рр.) підготував і видав кілька збірок українських обрядних пісень, спеціально досліджував мелодику українських народних дум, а Станіслав Людкевич (1879-1979 рр.) під впливом революції 1905-1907 рр. написав монументальну кантату «Кавказ» на слова відомої поеми Т. Шевченка.

Живопис. Блискучий живописець, учасник українського національного руху Іван Труш (1869-1941 рр.) створив галерею портретів відомих діячів української демократичної культури Івана Франка, Лесі Українки, Василя Стефаника, Миколи Лисенка та ін. Значною подією в культурному житті всієї України була перша всеукраїнська художня виставка, організована з ініціативи Труша в 1905 р. у Львові.

Наука. В 1904 році в Петербурзі російською мовою був виданий «Очерк истории украинского народа» М. Грушевського (1866-1934 рр.), що витримав у 1906, 1911 і 1913 рр. ще три перевидання. Український варіант книги під назвою «Ілюстрована історія України» виходив також у Петербурзі в 1911 і 1917 рр. Сам автор визначав ці роботи як своєрідний конспект свого фундаментального багатотомника «Історія України-Руси», вихід у світ, якого було подією не тільки науковою, але і політичною.

Написана істориком-демократом просвітительського напрямку Олександром Єфименко (1848-1918 рр.) ще в 90-х рр. XIX ст. популярна праця «История украинского народа» побачила світ у Петербурзі російською мовою під час першої демократичної революції. Єфименко – перша в Росії й в Україні жінка, якій у 1910 році Харківський університет за підтримки Петербурзького університету присудив ступінь почесного доктора історичних наук.

У вивченні історії Слобідської України провідне місце займав Дмитро Багалій (1857-1932 рр.) – автор фундаментальних праць з історії Харкова і Харківського університету, а також праць з історії розвитку української культури на Слобожанщині. Митрофан Довнар-Запольський (1867-1934 рр.) опублікував ряд монографічних досліджень з історії народного господарства Великого князівства Литовського і руських земель періоду середньовіччя і почав наукову монографічну розробку декабристознавства («Таємне товариство декабристів», «Ідеали декабристів»).

Першорядну роль у розвитку українських гуманітарних наук і національної масової самосвідомості зіграли чотири томний «Словник української мови», складений Борисом Грінченком (1863-1910 рр.) і тритомна «Українська граматика» (1905-1908 рр.) Агатангела Кримського (1871-1942 рр.), що вийшли в період революції 1905-1907 рр. В Австро-Угорській імперії світового визнання домоглися українські вчені – професори університетів у Відні, Празі, Інсбруку: Іван Пулюй – працями у сфері фізики й електроніки (він же разом із Пантелеймоном Кулішем займався перекладом Біблії українською мовою), Іван Горбачовський – працями з хімії, М. Борискевич – як видатний медик-окуліст та ін. На українських землях, підвладних Російській імперії, чимало зробили для перемоги над людськими хворобами вчені-медики. Так, Данило Заболотний (1866-1929 рр.) першим у світовій науці відкрив шляхи поширення чуми і запропонував ефективні способи боротьби з цією страшною хворобою.

Академік Володимир Вернадський (1863-1945 рр.) першим науково обґрунтував цілісність Всесвіту, розробив учення про ноосферу. Досить значний його внесок у дослідження ґрунтів і корисних копалин України.

У розвиток фізики і радіофізики великий внесок зробив професор Харківського університету Д.Рожанський – основоположник Харківської школи радіофізиків.

Світовою популярністю користувалися праці з теоретичної механіки академіка С.Тимошенка, географів П.Тутковського, В.Линського, геолога Г.Медведцького, фізика М.Пильчикова та інших. Видатний фізик В.П.Грабовський став одним із засновників теорії і практики телебачення. Уперше знайшов випромінювання, назване пізніше рентгенівськими променями, український фізик І.Пулюй, який працював у наукових установах Праги, Відня, Вюрцбурга.

Технічному прогресу в металургії присвятив усе своє свідоме життя М.Курако (1872-1920 рр.). Працюючи тривалий час у Донбасі, в умовах постійних поліцейських переслідувань за демократичні погляди і зв'язки з революційним підпіллям, він зумів побудувати в Донбасі за власними новаторськими проектами доменні печі, що не поступалися західноєвропейським.

ТЕМА 16. УКРАЇНА У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

З останньої чверті XIX ст. Європа почала розколюватися на два військово-політичні угруповання великих держав. Початок розколу поклало укладання у 1879 р. австро-німецького договору для спільних дій проти Росії і Франції. До цього договору у 1882 р. приєдналася й Італія. Так у центрі Європи виник **Троїстий союз**.

Перед лицем німецької загрози своїм колоніальним імперіям Франція і Англія уклали між собою в 1904 р. воєнно-політичний союз. У 1907 р. було укладено договір між Англією і Росією. Так утворилося ще одне воєнно-політичне угруповання, що протистояло Троїстому союзу – **Антанта**.

Пізніше до цих блоків приєднувалися й інші країни. У жовтні 1914 р. війну Антанті оголосила Туреччина, а в жовтні 1915 р. – Болгарія. Утворився четвірний союз (Італія заявила про свій нейтралітет, а у травні 1915 р. приєдналася до Антанті). З кожним роком збільшувалася кількість держав, які воювали на стороні Антанті. Зокрема, у квітні 1917 р. до цього боку приєдналися США. Останнім, за три місяці до закінчення війни, приєднався Гондурас.

Усього у першій світовій війні брало участь 38 країн з населенням понад 1,5 млрд. осіб тобто 75% населення земної кулі.

Україна в планах воюючих країн. Перша світова війна почалася як протистояння двох військово-політичних блоків європейських держав – Антанті (Англія, Франція, Росія) і Троїстого союзу (Австро-Угорщина, Італія, Німеччина). 1 серпня 1918 р. вважається днем початку війни.

Напередодні війни намітилися основні цілі протиборчих сторін відносно України:

– уряд Німеччини прагнув розгромити Росію, розчленувати її й утворити ряд країн-сателітів, цілком залежних від майбутньої «великої Німеччини». Саме такою німці бачили і Україну. Ідеологи «Пангерманського союзу» вважали, що український та інші народи Східної Європи нездатні створити власні держави, а тому історичним призначенням німців є поглинання й освоєння всього цього величезного регіону;

– Австро-Угорщина намагалася зберегти своє панування в Галичині, Північній Буковині і Закарпатті, а також захопити територію Волині і Поділля;

– Туреччина, після її вступу у війну, розробляла план захоплення Північного Причорномор'я і контролю турками акваторії всього Чорного моря;

– Росія претендувала на всі українські землі, які знаходилися у складі Австро-Угорщини. Була висунута теза про «возз'єднання братів-русинів» (українців східної Галичини і Північної Буковини) з усіма великоросами. Передбачалося завдати головного удару по військовим силам Австро-Угорщини, захопити Карпатські гори, Закарпаття і потім заволодіти Будапештом і Віднем.

Отже, для українського народу виявилось історичною трагедією те, що землі належали двом ворожим імперіям. Кожний з учасників війни розраховував у випадку поразки супротивника по-своєму поділити завойовані землі, зокрема українські.

Хід воєнних дій на території України. З початком війни українські землі стали театром жорстоких воєнних дій. Українці змушені були воювати на боці російської (3,5 млн.чол.) і австрійської (250 тис. чол.) армій за чужі інтереси.

Воєнні дії на території України відбувалися в Західній Україні. У серпні-вересні 1914 р. відбувалася Галицька битва, в результаті якої російські війська Південно-Західного фронту завдали поразки австрійцям. Східна Галичина, Північна Буковина, Львів, Чернівці були окуповані російськими військами.

Наприкінці 1914 р. австрійська і російська армії воювали за українські міста Борислав, Дрогобич, Стрий. На захопленій Східній Галичині і Буковині було створено генерал-губернаторство на чолі з чорносотенцем графом Г.Бобринським. Згідно з його розпорядженням, закривалися українські школи, книгарні, громадські організації, проводилася примусова русифікація, масова депортація. У свою чергу, австро-угорський уряд у власних невдачах звинуватив українців і почав проти них компанію терору та репресій.

Безпосередньо в Україні бойові дії вів Південно-Західний фронт, завдовжки 450 км. Із кінця 1914 р. по квітень 1915 р. на фронті йшла переважно позиційна війна, але внаслідок загального наступу німецьких і австро-угорських військ наприкінці 1915 р. російські війська почали відступати: був залишений Львів, під німецько-австрійську окупацію потрапили Східна Галичина, Північна Буковина, значна частина Волині.

У травні 1916 р. російські війська під командуванням О.Брусилова провели вдалий наступ на позиції супротивника («брусилівський прорив»). Російська армія знову зайняла Буковину і Південну Галичину. Згодом воєнні дії набули позиційного характеру. З початку 1917 р. німецькі й австро-угорські війська знов перейшли в наступ у районі Львова – Галича – Станіслава – Чернівців. Лінія фронту стабілізувалася. Основна частина західно-українських земель знову була окупована австро-угорськими і німецькими військами

Суспільно-політичні процеси. На початку вересня 1914 р. більша частина Галичини була окупована російською армією. Царський уряд вважав ці землі частиною своєї території, тому почалися переслідування української мови, українських культурних організацій, періодичних видань.

Ще у серпні 1914 р. представники радикальної, соціал-демократичної і національно-демократичної партій заснували у Львові міжпартійний блок – Головну Українську Раду (ГУР). Її очолив активний учасник національного руху в Галичині К.Левицький. Головна Українська Рада опублікувала маніфест, в якому провину за розв'язування війни покладалася на Росію. Тому українці, на думку керівників ГУР, повинні перешкоджати перемозі Росії у війні і всіма силами захищати австро-угорську імперію.

У 1915 р. коли німецькі й австро-угорські війська перейшли в контрнаступ, зайнявши Волинь (котра до війни входила до складу Росії) ГУР виступила з заявою, в якій проголошувала своєю метою утворення Української держави на землях, що входили до складу Російської імперії. Українські землі, що входили до складу Австро-Угорщини, повинні були стати автономною областю Австро-Угорщини.

В результаті «брусиловського прориву» (травень-червень 1916 р.) російська армія знову окупувала Східну Галичину. Німеччина і Австро-Угорщина домовилися про утворення Польської держави, до складу якої повинні були ввійти й західноукраїнські землі. Це означало неможливість реалізації планів створення власної держави.

За цих умов ГУР самоліквідувалася. Західноукраїнські політики на чолі з Є. Петрушевичем прийняли курс «орієнтації на власні сили». Була висунута нова ідея: землі колишнього Галицько-Волинського князівства є українськими землями і тому не можуть стати частиною Польщі.

Національний рух на західноукраїнських землях був представлений також діяльністю Союзу визволення України (СВУ), який було створено у Львові в серпні 1914 р. з ініціативи Д.Донцова, В.Дорошенка, М.Меленевського. Ця політична організація ставила за мету сприяння поразці Російської імперії і відродженню незалежної Української держави.

У вересні 1914 р. була опублікована політична програма СВУ, котра передбачала створення незалежної України. Майбутня держава представлялася конституційною монархією, повинна була мати демократичний устрій, забезпечувати вільний розвиток усіх національностей, незалежну українську церкву. Для досягнення поставленої мети СВУ орієнтувалася на Німеччину й Австро-Угорщину.

У 1915-1917 рр. СВУ розгорнув широку інформаційну роботу з метою ознайомлення європейської громадськості з історією України, її сучасним становищем, вимога українських політичних партій. СВУ видавав періодичні інформаційні вісники, праці Т.Шевченко, М.Грушевського, М.Костомарова та ін. Активісти Союзу виступали з лекціями з українського питання перед масовими аудиторіями в Німеччині та інших країнах Європи.

Велика агітаційна робота проводилася СВУ в німецьких і австрійських концтаборах, в яких утримувалися десятки тисяч військовополонених українців. Власті Німеччини і Австро-Угорщини дозволили СВУ зібрати 80 тис. українців у три табори і надали їм опіку над ними для вербування українських військових підрозділів для армії Троїстого союзу. Німецький уряд на цю роботу СВУ виділяв немалі кошти. У результаті діяльності СВУ з військовополонених українців були сформовані дві дивізії – Синьожупанників і Сірожупанників.

Важливою складовою суспільно-політичного руху в західно-українських землях у роки Першої світової війни було створення національних бойових підрозділів – **Українських січових стрільців (УСС)**. Відділи січових стрільців сформувалися ще перед Першою світовою війною при громадських організаціях – «Січі», «Пласт» і «Соколи» – спочатку у Львові (березень 1913 р.), потім – у Бориславі, Яворі та в інших містах. На початок 1914 р. на території Східної Галичини було 96 воєнізованих загонів УСС. Для керівництва ними у липні 1914 р. було створено «Українську бойову управу». У серпні 1914 р. представники західноукраїнських політичних партій Східної Галичини утворили Головну Українську Раду (ГУР). ГУР створила Центральну Бойову Раду, яка звернулася до австро-угорського уряду з проханням організувати окрему українську військову частину. Так був створений легіон Українських січових стрільців. На кінець серпня 1914 р. до загонів УСС було мобілізовано близько 28 тис. чол., але австрійське командування обмежило їх кількість до 2,5 тис. Незабаром легіон УСС був перетворений на полк. У березні 1915 р. легіон було розділено на два курені, які вели бої проти царської армії в Закарпатті та Східній Галичині. У 1915-1916 рр. січові стрільці активно воювали з російською армією під Галичем, Бережанами, під час «Брусиловського прориву» (травень-червень 1916 р.). Восени 1917 р. склад легіону налічував близько 600 стрільців.

У лютому 1918 р. коли австро-угорська армія разом з німецькою увійшла на територію України, в її складі були й загони українських січових стрільців. Вони брали участь у боях з Червоною армією на півдні України. Восени 1918 р. їх було передислоковано на Буковину, а згодом у Галичину. У 1918 р. на основі частин УСС була сформована Українська Галицька Армія (УГА) як регулярна армія ЗУНР.

Соціально-економічне життя. Війна вкрай негативно вплинула на соціально-економічне становище України. На розвиток промисловості руйнівний вплив справила мобілізація до армії 4 млн. (за іншими даними – 7,5 млн.) осіб. Із сіл України до армії мобілізували половину працездатних чоловіків. Місце мобілізованих на виробництві зайняли жінки, підлітки, військовополонені. До початку 1917 р. на шахтах Донбасу знаходилося 75 тис. військовополонених. У Донбас були завезені десятки тисяч китайських робітників (кулі), а також чорноробів із середньоазіатських колоній Російської імперії. Звичайно, нове поповнення робітників було малокваліфікованим, через що рівень продуктивності праці істотно знизився. Незважаючи на вжиті заходи, вже у 1915 р. країна стала відчувати гострий паливний голод. Нерідко виробництво припинялося через нестачу палива навіть на підприємствах оборонного значення.

Особливо страждав від нестачі якісного вугілля залізничний транспорт, робота якого по суті була дезорганізована (наприкінці 1915 р. на залізницях країни зібралось 150 тис. вагонів з невідправленими за призначенням вантажами).

Великі монополії (Продамет, Продвугілля) в умовах зниження своїх прибутків почали різко піднімати ціни на сировину й енергоносії (вугілля, нафту, газ). Ситуацією скористалися банки, котрі активно проводили курс на розорення підприємств для того, щоб згодом скупити їх за безцінь. За таких умов промисловість, транспорт і фінансова система не витримували перевантажень воєнного часу і розвалювалися. З початку 1916 р. почалося масове банкрутство підприємств.

Економічна криза швидко охопила сільське господарство. Ціни на закупівлю зерна у селян падали, а ціни на промислові товари різко зростали. У цих умовах селянські господарства, особливо малоземельні, занепадали. У зв'язку з браком робочої сили і тяглової худоби посівні площі в Україні протягом 1914-1916 рр. зменшилися майже на 2 млн. десятин. На початку 1917 р. з 4 млн. селянських господарств України 640 тис. не мали посівів, а 1,4 млн. не мали коней. Збір зернових зменшувався щорічно в середньому на 200 млн. пудів.

Неминучим наслідком був дефіцит на все: від боєприпасів до товарів широкого вжитку і продуктів харчування. Знецінювалися гроші, зростала інфляція. У 1916 р. ціни на основні предмети споживання зросли у 4-6 разів. Робочий день збільшувався, але реальна зарплата через різке підвищення цін зменшувалася. Усе це призвело до наростання страйкової боротьби. 3 1914 р. по березень 1917 р. в Україні відбулося біля 380 страйків, у яких узяли участь близько 300 тис. робітників. Особливо великих розмірів досяг страйковий рух в Донбасі. Наприкінці вересня 1915 р. на шахтах Донбасу страйкувало 14 тис. осіб. Слідом за шахтарями застрайкували металурги Макіївки та Єнакієва. Усього за цей рік відбулося більше ста страйків. Кількість їхніх учасників наблизилася до 50 тис. осіб. У травні 1916 р. гострий трудовий конфлікт спалахнув на шахтах Горлівсько-Щербинівського гірничого району. Шахтарі вимагали збільшити заробітну плату, поліпшити умови праці і побуту.

Посиллювався й селянський рух. За роки війни (1914-1917 рр.) в Україні відбулося близько 200 селянських виступів. Приблизно третина з них супроводжувалася арештами. У деяких випадках власті обмежувалися покаранням селянських активістів (частіше всього різками), в інших – висилали їх у адміністративному порядку у віддалені губернії або віддавали до суду.

У наслідок боїв були знищені сотні населених пунктів, 650 шкіл, більш ніж 500 тис. житлових та господарських будинків.

Таким чином, у роки війни криза охопила всі сфери життєдіяльності країни: політичну, соціальну та економічну.

ТЕМА 17: УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ ТА БОРОТЬБА ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1917-1920 рр.)

Українська революція 1917-1920 рр. охоплювала всі українські землі і була продуктом розпаду двох імперій, які перебували у стані війни одна з одною. Усі події революції в Росії і Україні відбувалися під впливом виснажливої війни. Економічна криза, крах столипінської аграрної реформи, величезні матеріальні і людські втрати, руйнування, викликані військовими діями, зумовили крайнє зубожіння населення, що призвело до загострення соціальної напруженості, поляризації суспільства і зумовило масовий характер революційного руху.

17.1. Утворення і діяльність Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.)

17.1.1. Початок української революції (березень-червень 1917 р.).

Революція в Росії почалася з масових мітингів в Петрограді 23 лютого (8 березня за новим стилем) 1917 р., в яких брали участь переважно жінки незадоволені нестачею хліба та інших продуктів. 24 лютого (12 березня) на підприємствах столиці імперії почалися страйки, які вже за кілька днів переросли у всеросійський страйк. До страйку приєдналися і війська столичного гарнізону. Загальний політичний страйк переріс у збройне повстання. 27 лютого (12 березня) повсталі створили Петроградську раду робітних і солдатських депутатів. Влада в столиці фактично перейшла до Петроградської ради. Того ж дня імператор Микола II зрікся престолу. Була припинена діяльність Державної думи, натомість був створений її Тимчасовий комітет, котрий 2 (15) березня, прийнявши зречення царя, утворив Тимчасовий уряд.

Після лютневої революції в Росії сформувалися два центри влади. Формально влада перебувала в руках **Тимчасового уряду**. Його основною опорою на місцях і, зокрема, в Україні були торгово-промислова буржуазія, землевласники, чиновництво та інтелігенція переважно кадетської орієнтації.

Одночасно у центрі і на місцях виникають альтернативні органи влади – **Ради депутатів** як безпосередній наслідок волевиявлення робітників, солдат, селян. У середині 1917р. в Україні налічувалося 252 Ради. У них домінували загальноросійські соціалістичні партії есерів та соціал-демократів. Найвпливовішими були Ради в Донбасі, де їх кількість становила 180 (71% від загальної кількості).

Лютнева революція в Росії активізувала боротьбу українських політичних і громадських організацій за національне, культурне, економічне відродження України, що зумовило появу в Україні ще одного альтернативного центру влади – **Української Центральної Ради (УЦР)**. Це громадсько-політичне об'єднання було утворено 4 (17) березня 1917 р. За ініціативою утворення УЦР виступили водночас дві політичні групи – радикальна (самостійники) і поміркована (автономісти). У Києві на той час Братство самостійників очолював М. Міхновський, який виступав за повну державну незалежність України. Товариство українських поступовців займало більш помірковану позицію – їх ідеалом була автономна

України у складі федеративної Російської держави. Прагнучи уникнути розколу в національному русі, керівники обох організацій погодилися на створення об'єднаного органу, що дістав назву Українська Центральна Рада. Головою Ради був обраний М.Грушевський, його заступниками – Д.Антонович і Д.Дорошенко.

Найбільш впливовими політичними партіями які відігравали важливу роль у визначенні основних напрямків діяльності УЦР були:

1. Українська партія соціалістів-революціонерів (виступала за „соціалізацію” землі, тобто перехід її в руки народу). Її лідерами були Г.Ковалевський, П.Христюк, М.Шаповал. До цієї партії вступив і М.Грушевський. Восени 1917 р. в партії перебувало близько 75 тис. чоловік.

2. Українська соціал-демократична робітничая партія. Її програма передбачала соціалістичну перспективу розвитку, перетворення Росії на демократичну федеративну республіку, автономію України в її складі, соціальні гарантії з боку держави, націоналізацію і створення великих державних господарств тощо. Лідерами партії були В.Винниченко, С.Петлюра, М.Порш. У складі було близько 5 тис. чоловік.

3. Українська партія соціалістів-федералістів (у червні 1917 р. на конгресі Товариства Українських поступовців (ТУП) була відновлена його діяльність, перервана після революції 1905-1907рр., товариство перетворено в партію з новою назвою – Українська партія соціалістів-федералістів). Лідерами партії були С.Єфремов, Д.Дорошенко, А.Ніковський. Програма партії мала ліберально-буржуазний характер. Її „соціалістична” програма обмежувалася вимогою розвитку кооперації, а „федералізм” передбачав не автономію України в складі Росії, а лише „вільні” міжрегіональні зв'язки. Партія була нечисленною, але досить впливовою, оскільки об'єднувала у своїх лавах більшість представників національно орієнтованої культурної і економічної еліти України.

Основними напрямками своєї політичної програми ЦР проголосила:

1. Боротьбу за національно-територіальну автономію (із 9 українських губерній і етнічних земель) у складі Російської демократичної, федеративної республіки.

2. Підготовка до виборів до Установчих зборів із метою вирішення питання про автономію України в складі Російської республіки.

3. Співробітництво з Тимчасовим урядом.

4. Надання національним меншинам рівних політичних прав.

Одночасно з утворенням ЦР і масових організацій на містах – Просвіт, Селянської спілки, національних клубів і рад військових, студентських, жіночих та інших організацій – відбувалася консолідація українських сил. Улітку 1917р. відбулися українські селянський і робітничий з'їзди, на яких були представлені національно налаштовані представники цих суспільних верств. Підтримали ЦР також перший і другий всеукраїнські військові з'їзди.

Таким чином, протягом весни і літа 1917 р. авторитет ЦР серед широких верств українського населення зріс. Українські партії різних політичних напрямків об'єдналися навколо ідеї розбудови Української держави.

Український Національний Конгрес. Національний конгрес відкрився у Києві 6 (19) квітня 1917 р. на нього прибуло понад 900 делегатів від різних політичних партій і організацій – робітничих, селянських, військових, культурницьких, та ін. Серед них були представники 9 українських губерній, Кубані, Галичини, військових формувань фронтів.

Конгрес висунув вимогу національно-територіальної автономії України в складі Росії. Конгрес порушив питання про негайну організацію Крайової Ради, тобто адміністративно-економічні питання на Конгресі не розглядалися.

Конгрес переобрав склад Центральної Ради. У новому складі ЦР дві третини мандатів одержали території (представники губерній та великих міст), а одну третину – організації. Загальна кількість мандатів дорівнювала 150. Головою ЦР було обрано М.Грушевського, а його заступниками – С.Єфремова і В.Винниченка. Після Конгресу для ведення поточної роботи був створений Виконавчий комітет ЦР (Мала рада), яка діяла між сесіями і пленумами ЦР.

Організація військових частин. Вільне козацтво. Центральну Раду підтримувала частина національно налаштованих українських офіцерів, солдат. Вже весною 1917 р. на збірних пунктах Києва солдати вимагали відправити їх на фронт як українську військову частину. (9) 22 березня 1917 р. у Києві відбулася Установча військова нарада, а наступного дня зібралося віче українських офіцерів. Вони підтримали вимогу автономії України в складі майбутньої Російської федерації та створення українського війська. На початку травня 1917 р. почалося створення першої української військової частини – полку ім. Б.Хмельницького. Українські частини формувалися також на фронтах. Вже у серпні нараховувалося 27 українізованих дивізій, а всього українських солдатів було близько 4 млн., але, на жаль, керівництво Центральної Ради не усвідомлювало важливості створення української армії.

5 (18) травня був скликаний I Всеукраїнський військовий з'їзд. Його роботою керували М.Грушевський, С.Петлюра, В.Винниченко. З'їзд підтримав ЦР, делегати звернулися до Тимчасового уряду з вимогою проголосити принцип національно-територіальної автономії. З'їзд прийняв резолюцію про необхідність створення українських військових частин. Було обрано Генеральний військовий комітет, який мав проводити українізацію армії. Його очолив С.Петлюра.

На початку червня 1917 р. відбувся II Всеукраїнський військовий з'їзд. Він зобов'язався забезпечити підтримку ЦР, підтвердив постанову попереднього військового з'їзду про українізацію армії і затвердив статут вищої української військової установи – Генерального комітету. Після цього з'їзду значно активізувалася робота щодо українізації армії, на всіх фронтах були створені українські військові ради і комітети.

В умовах відсутності реальної влади на місцях, масового характеру набули грабежі, розбійні напади. Особливо гострою потреба в охороні правопорядку була в сільській місцевості. Улітку 1917 р. на Київщині виникли перші збройні загони самооборони під назвою „Вільне козацтво”. У жовтні 1917 р. Тимчасовий уряд офіційно дозволив діяльність Вільного козацтва на території, на яку була поширена влада ЦР (5 губерній).

У жовтні 1917 р. в Чигирині пройшов перший Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва. Главою військових формувань було обрано Павла Скоропадського. Завданням Вільного козацтва була боротьба з дезертирством при демобілізації, охорона громадського порядку, захист громадян і їхньої власності, запобігання грабежам.

Внутрішня структура козацтва складалася з сотень, полків, кошів. Старшина була виборною. Службу козаки несли безкоштовно.

Перший Універсал Центральної Ради. I Універсал став наслідком тримісячних переговорів із Тимчасовим урядом, що відмовлявся визнавати право України на автономію. Наприкінці травня 1917 р. делегація ЦР на чолі з В.Винниченком прибула в Петроград, щоб домогтися автономії України, і передала Тимчасовому уряду необхідні документи.

Міністри взяли документи й забули про делегацію. Становище ставало принизливим, і В.Винниченко прийняв рішення повернутися. Відповідь Тимчасового уряду наздогнала його вже в Києві. Уряд повідомляв, що не може визнати ЦР виразницею волі українського народу і не має повноважень розв'язувати питання про автономію України, оскільки це прерогатива Всеросійських установчих зборів.

Тим часом політика ЦР знаходила все ширшу підтримку. 28 травня (10 червня) 1917 р. підтримали ЦР делегати I Всеукраїнського селянського з'їзду. Це істотно зміцнило авторитет ЦР у сільській місцевості. ЦР також підтримали I і II Всеукраїнські військові з'їзди.

За цих умов Центральна Рада 10 (23) червня 1917 р. прийняла I Універсал (звернення до народу). Основні положення I Універсалу:

1. Проголошення автономії України в складі демократичної та федеративної Росії.
2. Центральна Рада проголошувала себе виразником всенародної волі та брала на себе в цьому зв'язку всю повноту політичної відповідальності.
3. Обрання на основі загального, прямого, таємного голосування Українських Установчих зборів.
4. Універсал закликав українських громадян до згоди і взаєморозуміння з демократичними силами інших націй.
5. В Універсалі містилася вимога усунення на місцях окремих осіб і організацій, що „вороже ставились до ідеї української незалежності”, але не насильницькими методами, а шляхом їхнього переобрання.
6. Проголошувалася необхідність створення української скарбниці за рахунок організації збирання податків з населення.
7. Містився заклик до населення створювати органи влади на місцях, які б знаходилися у підпорядкуванні ЦР.
8. Засуджувалася політика Тимчасового уряду на переговорах із представниками ЦР.

Звичайно, найважливіше значення мало положення Універсалу про проголошення автономії України.

Утворення Генерального Секретаріату. Після проголошення Першого Універсалу українська громадськість почала звертатися до ЦР з різноманітними справами як до органу влади. Щоб розв'язати їх, Рада змушена була негайно утворити виконавчий орган ще не визнаної центральним урядом влади. 15 (28) червня 1917 р. ЦР повідомила про створення Генерального Секретаріату, котрий повинен був виконувати функцію виконавчого органу.

Українській уряд очолив В.Винниченко. До складу Генерального Секретаріату входили також 8 генеральних секретарів: фінансів – Х.Барановський, військових справ – С.Петлюра, земельних справ – Б.Мартрос, судових справ – В.Садовський, продовольчих справ – Н.Стасюк, народної освіти – І.Стешенко і генеральний писар – П.Христюк.

У першому складі Генерального Секретаріату чисельно переважали члени української соціал-демократичної робітничої партії, у той час як у складі Центральної Ради найбільш численною була Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР).

Другий Універсал Центральної Ради. Тимчасовий уряд засудив Перший Універсал ЦР, як прояв „сепаратизму”. Однак, незважаючи на негативне ставлення до національного руху в Україні, він вимушений був шукати порозуміння з ЦР. Його дії сковувала політична криза, яка спалахнула після багатолюдних антиурядових демонстрацій, що відбулися 5 (18) червня в Петрограді та інших містах. Криза ще більше загострилася невдачами на Південно-Західному фронті: за місяць боїв російська армія втратила 150 тис. чол. і залишила Галичину.

За такою ситуації уряд змушений був зробити спробу врегулювати напружене становище в Україні, яке створилося після проголошення I Універсалу. 16 (29) червня до Києва прибула делегація міністрів Тимчасового уряду у складі І.Церетелі, М.Некрасова, О.Керенського і М.Терещенка. після дводенних переговорів було досягнуто компромісу:

– Тимчасовий уряд визнавав ЦР державним органом негайно, не чекаючи Всеросійських Установчих зборів;

– ЦР зобов'язувалася відмовитися від самостійного проголошення автономії України і погоджувалася чекати затвердження автономного устрою України Всеросійськими Установчими зборами;

– Делегація зобов'язувалася забезпечити схвалення Тимчасовим урядом Генерального Секретаріату як найвищого крайового органу управління Тимчасового уряду в Україні;

– ЦР поповнювалася представниками національних меншин в Україні, зокрема російськими кадетами, меншовиками, есерами;

Тимчасовий уряд не забороняв українізацію військ, але за умови здійснення її під контролем російського командування і в межах, які воно буде вважати доцільними.

Підсумки компромісу були викладені в документі, що його Центральна Рада оформила як Другий Універсал. Цей документ було датовано 3 (16) липня 1917 р.

Однак цінність укладеної угоди знижувалася тим, що не окреслювалася територія, на яку мала поширюватися влада ЦР та її Генерального Секретаріату. Не уточнювалися також повноваження українського уряду, особливо у його відносинах з місцевими органами Тимчасового уряду.

Таким чином, на початковому етапі революції була утворена Центральна Рада, проголошена автономія України, створено уряд.

17.1.2. Політична ситуація в Україні у липні-жовтні 1917 р.

Погіршення продовольчого становища і поразки на фронті вивели на початку липня (4-5 липня) на вулиці міст сотні тисяч людей, незадоволених політикою правлячих партій. У Петрограді влада запровадила воєнний стан. Липнева криза внесла істотні зміни в настрої основних політичних сил, підштовхуючи їх до радикальних дій.

В Україні проти автономістського курсу проголошеного II Універсалом, рішуче виступило Братство самостійників, засноване адвокатом М.Міхновським. На початку липня 1917 р. під час переговорів між ЦР і керівництвом Тимчасового уряду самостійники здійснили спробу захопити владу в Києві і змусити ЦР проголосити самостійність України. Ударною силою повстання були українізовані військові частини, розміщені в Києві. Їх мали підтримати українські військові комітети в Одесі, Чернігові, Кременчуці та інших містах України.

Самостійники сподівалися також на підтримку більшості делегатів ЦР. У ніч з 22 на 23 червня (з 4 на 5 липня) 1917 р. вони прийшли до її приміщення на чолі 5 тис. озброєних українських солдатів, об'єднаних у Другий український полк ім. Павла Полуботка. Але позиція лідерів Ради залишалася незмінною. Керівники полуботківців не наслідилися виступити проти ЦР, яку вони вважали законною українською владою.

Після цього на прохання керівництва ЦР підпорядковані Тимчасовому уряду військові частини придушили виступ самостійників. Усі керівники виступу, в тому числі й М.Міхновський, були відправлені на фронт або ув'язнені.

Водночас почали відроджуватися чорносотенні організації, що відверто виступили проти прагнення українського народу до самовизначення.

За цих обставин Тимчасовий уряд переглянув обіцянки, що їх дав ЦР під час червневих переговорів. Зокрема, замість „Статуту Генерального Секретаріату”, розробленого Радою і представленого у Петроград для затвердження, 23 липня (4 серпня) Тимчасовий уряд затвердив „Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріату Тимчасового уряду на Україні”, котра істотно обмежувала повноваження Генерального Секретаріату. У документі йшлося вже не про автономію України, а про „місьцеве врядування”. Генеральний Секретаріат оголошувався органом Тимчасового уряду і мав бути затверджений ним за поданням Ради. Відповідно до інструкції, територія, що знаходилася під управлінням Генерального Секретаріату, обмежувалася 5 губерніями: Київською, Подільською, Волинською, Полтавською і частково Чернігівською. Харківська, Катеринославська губернії (включаючи Донбас), Херсонська губернія і Таврія залишалися під юрисдикцією Тимчасового уряду. Він же видав військовими, продовольчими, судовими справами, шляхами сполучення, транспортом і зв'язком в Україні. Ради позбавлялися законодавчих повноважень.

Подальше наростання економічного розвалу, загострення політичної боротьби в країні, невдачі на фронтах значно активізували радикальні сили суспільства. За цих обставин у правих колах посилювалося прагнення до встановлення відкритої диктатури. До цієї думки схилився і О.Керенський. Він скликав в Москві так звану Державну нараду з найбільш авторитетних і відомих у країні людей. На ній виступив новопризначений Верховний головнокомандуючий генерал Л.Корнілов – переконаний прибічник диктатури. Нарада підтримала його погляди. Спираючись на цю підтримку, Корнілов 26 серпня (7 вересня) видав військам наказ зайняти Петроград. Генералітет Південно-Західного та Румунського фронтів мав встановити контроль над українськими губерніями.

Однак спроба контрреволюційного заклоту Корнілова, не дістала відчутної підтримки, в тому числі й в Україні. Водночас перспектива жорсткої воєнної диктатури викликала швидке зростання політичної активності. В містах створювалися революційні комітети, комітети порятунку революції, комітети дій, інші органи для боротьби з заколотниками. Вони блокували воєнні штаби, брали під контроль найважливіші залізничні вузли, затримували ешелони з вірними реакції військами. Найбільш рішуче контрреволюції протистояли більшовики.

Після ліквідації заклоту вплив більшовицької партії серед робітничого класу і в армії різко посилювався. Свій вплив більшовики використовували передусім для формування збройних загонів червоногвардійців. Восени вони вже мали в Україні до 15 тис. бійців Червоної гвардії.

Одночасно дедалі більше рад ухвалювали більшовицькі резолюції. Цей процес дістав назву „більшовизація рад”. 31 серпня (13 вересня) більшовицьку революцію про необхідність переходу влади до рад прийняла Петроградська рада, 5 (18) вересня подібна резолюція була підтримана Московською радою. Особливо активно цей процес відбувався в робітничих центрах, зокрема в Донбасі.

Крах генеральської контрреволюції додав рішучості українським партіям. Їхня діяльність щодо автономії стає послідовнішою, а щодо соціально-економічних питань – радикальнішою. Коли наприкінці вересня 1917 р. у Петрограді було скликано Демократичну нараду, що мала обрати Раду республіки (передпарламент), ЦР чітко визначила платформу своєї делегації: передання всіх поміщицьких, монастирських і церковних земель у завідування земельних комітетів; введення державного й крайового контролю над продукцією й розподіленням; оподаткування великого капіталу; призначення рішучих заходів щодо укладання миру тощо. Крім того ЦР вимагала передати всю повноту влади в Україні в руки Центральної Рад та її Генерального Секретаріату. На такі рішучі кроки Демократична нарада погодитися не могла, а у ЦР не вистачало рішучості взятися за їх реалізацію самочинно, спираючись на народні маси України. В результаті обстановка в суспільстві дедалі більше загострювалася.

Промислове виробництво фактично було паралізоване. На початку осені в Донбасі не працювало 200 шахт, що викликало масове безробіття. Ціни на промислові і продовольчі товари безперервно зростали. Усе це викликало соціальне напруження. Страйки майже не припинялися. Почав набирати масового характеру селянський рух, почастишали погроми поміщицьких маєтків. На фронті наростали безладдя й анархія. Солдати відмовлялися йти на передову, браталися з німецькими вояками. Десятки тисяч озлоблених, деморалізованих солдат, серед яких були й озброєні дезертири, заповнили міста і села України, тероризуючи населення.

Такий розвиток подій спонукав Ради до рішучих кроків в боротьбі за автономію України. За ініціативою Ради в Києві 8-15 вересня 1917 р. відбувся з'їзд народів Росії, на якому були представники різних національних груп. З'їзд закликав до федеративної перебудови Росії, до вирішення найважливіших соціально-економічних питань з урахуванням місцевої специфіки.

Наприкінці вересня ЦР оголосила про поширення своєї компетенції на всі сфери життя України і на всі її дев'ять губерній (без Криму).

Тимчасовий уряд не визнав цього рішення. Київські судові власті одержали з Петрограда наказ розпочати проти Генеральського Секретаріату судовий процес, а його члени викликалися до Петрограду буцім-то для переговорів. Однак жовтневі події кардинально змінили ситуацію в країні.

17.1.3. Проголошення Української Народної Республіки (УНР). Війна більшовиків проти УНР

Більшовицька революція в Росії і її вплив на Україну. У ніч з 25 на 26 жовтня (7-8 листопада за новим стилем) 1917 р. у Петрограді під керівництвом більшовицької партії відбулося збройне повстання робітників, солдатів і матросів, внаслідок якого владу Тимчасового уряду було повалено. Це майже безкровне повстання пізніше отримало назву Великої Жовтневої соціалістичної революції. Влада перейшла до II Всеросійського з'їзду рад та обраного ним уряду – Ради Народних Комісарів (Раднаркому). Головою уряду став керівник повстання В.Ленін. II Всеросійський з'їзд рад проголосив Росію Республікою рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. Було встановлено диктатуру пролетаріату, яка передбачала придушення опору експлуататорських класів – буржуазії і поміщиків.

Прихід більшовиків до влади проходив під гаслами соціальної і національної справедливості і рівності: устанавлювався 8-годинний робочий день; скасовувалася смертна кара; передбачалося забезпечення демократичних свобод: слова, преси, віросповідання, зборів, союзів, страйків. Вже у перший день після перемоги повстання, були прийняті декрет про землю і мир. Декрет про землю скасовував поміщицьке землеволодіння, оголошував землю всенародною власністю і надавав право отримати земельні наділи за трудовою нормою. Декрет про мир проголошував про вихід Росії з імперіалістичної війни і встановлення миру «без анексій і контрибуцій».

В соціально-економічній сфері більшовики спочатку не ставили завдання негайних соціалістичних перетворень. Під час революції, не маючи ні досвіду, ні кадрів, вони висували гасло не націоналізації промисловості, а введення робітничого контролю над виробництвом і розподілом продукції. При цьому підприємства повинні були залишатися у власності їх колишніх хазяїв. Тому Декретом Раднаркому вводився робітничий контроль над виробництвом, купівлею, продажем продуктів і сировини, а також над фінансовою

діяльністю підприємств. Однак опір власників підприємств робітничому контролю, зрив виробництва, невиплати зарплати спричинили масові вимоги робітників передати їх підприємства у власність держави. Вже з листопада 1917 р. Раднарком від націоналізації окремих підприємств перейшов до націоналізації цілих галузей промисловості і транспорту.

Утвердження більшовицької влади в Україні почалося відразу ж після перевороту в Петрограді. У великих містах Донбасу – Луганську, Кадіївці, Макіївці та інших – більшовики взяли владу без збройної боротьби.

У Києві діяли три сили, що претендували на владу, – Центральна Рада, ради робітничих і солдатських депутатів, які підтримували більшовиків, і штаб Київського військового округу, що захищав позиції неіснуючого вже Тимчасового уряду.

Повстання в Києві почалося під впливом Жовтневого повстання в Петрограді. 27 жовтня (9 листопада) 1917 р. Київська рада робітничих і солдатських депутатів прийняла резолюцію на підтримку повстання в Петрограді, проголошена влада Київської ради й обраний ревком у складі 10 чол. на чолі з Л.П'ятаковим. Наступного дня загін юнкерів і козаків заарештував ревком. Однак 29 жовтня (2 листопада) був створений новий ревком, котрий проголосив початок збройного повстання. Центром повстання став завод «Арсенал». 30 жовтня (12 листопада) повстання було підтримано страйком, що охопив більше 20 тис. робітників усіх промислових підприємств Києва. Командування штабу військового округу в ніч на 1 (14) листопада втекло з Києва.

У цей час Центральна Рада, стягнувши до Києва частини, що співчували їй, зайняла урядові установи, вокзал, пошту, телефон і захопила владу у місті. ЦР заарештувала членів ревкому (Л. П'ятаков був убитий). Гайдамаки і вільні козаки робили масові арешти, конфіскували у червоногвардійців близько 1,5 тис. гвинтівок, завод «Арсенал» був зайнятий вірними Раді військовими частинами.

Проголошення Української Народної Республіки (УНР). III Універсал. Широка підтримка більшовицьких соціально-економічних перетворень українським селянством і загроза втрати популярності ЦР посилювали позиції в ній діячів на чолі з В. Винниченком, котрі домагалися проведення реформ по більшовицькому зразку, їм вдалося подолати опір М. Грушевського, котрий вважав, що соціальні реформи відвернуть від української революції поміщицькі і буржуазні кола і тим спричинять розкол нації.

7 (20) листопада 1917 р. ЦР прийняла свій III Універсал. Основні положення III Універсалу:

1. Проголошувалося встановлення Української Народної Республіки (УНР). Висувалася ідея перетворення Росії в «федерацію рівних і вільних народів». Варто зауважити, що по суті це була деяка політична модифікація автономного статусу України в складі єдиної Російської республіки. Однак незрозуміло було, про яку Росію йшла мова. Адже Україна не визнавала більшовицької влади в Росії, а демократична Росія вже не існувала).

2. Верховна законодавча влада в Україні зосереджувалася в руках Центральної Ради, а вища виконавча влада – в руках Генерального Секретаріату України (уряду УНР).

3. Було визначено державні кордони Української Народної Республіки. Вони охоплювали землі, населені здебільшого українцями: Київщину, Поділля, Волинь, Чернігівщину, Полтавщину, Харківщину, Катеринославщину, Херсонщину, Таврію (без Криму). Питання про приєднання інших земель – частини Холмщини, Курської та Воронежської губерній, де українське населення становило більшість, мало бути розв'язане згідно з волею їх мешканців.

4. У галузі земельних відносин було оголошено скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, церковні та інші землі нетрудових господарств і про передачу їх «земельним комітетам, обраним народом», без викупу.

5. Підтверджувалися такі демократичні принципи: свобода слова, друку, віросповідань, зборів, спілок, страйків, недоторканість особи та житла, право використання місцевої мови у стосунках з державними установами, скасування смертної кари. Амністію для всіх політичних в'язнів, справедливий суд.

6. Установлення 8-годинного робочого дня на підприємствах.

7. Запровадження державного контролю над виробництвом.

8. Зміцнення і розширення прав місцевого самоврядування.

9. Проголошення справедливої національної політики, у тому числі – визнання права на національно – персональну автономію російського, єврейського, польського та інших народів, прагнення забезпечити їм право на самовизначення.

10. Заклик до підтримки Українських і Всеросійських Установчих Зборів.

11. Проголошувалося прагнення до припинення світової війни й встановлення миру.

Практичне значення прийняття Центральною Радою III Універсалу і проголошення Української Народної Республіки полягало в тому, що:

– вперше була проголошена конкретна програма, що відповідала інтересам більшості. Сам факт проголошення прогресивних і справедливих політичних і соціально-економічних реформ показав українському народу реальність досягнення національної незалежності та будівництва національної демократичної держави;

– було завдано серйозного удару по поміщикам, які становили соціальну опору монархістів;

– зріс авторитет українського національного руху серед населення України;

– український народ заявив про себе, як про самостійного творця власної історії, здатного на створення своєї незалежної держави.

17.1.4. Соціально-політичне становище в Україні наприкінці 1917 р.- на початку 1918 р.

Внутрішнє становище в Україні з кожним днем загострювалося. Раднарком бажав як найшвидше встановити контроль над Україною. З цією метою враховуючи, що більшість рад в Україні підтримали більшовиків, було вирішено використати ідею Г. П'ятакова про перетворення ЦР у Центральний Виконавчий Комітет рад України. Цю ідею підтримували багато воєнкомів більшовизованих рад, особливо в Донбасі. 6 грудня об'єднаний воєнком київських рад робітничих і солдатських депутатів оголосив про скликання I Всеукраїнського з'їзду рад. Більшовики розраховували на мирне «поглинання з'їздом рад» Центральної Ради і проголошення радянської влади. Однак, українські демократичні організації змогли організувати прибуття на з'їзд близько 2 тис. прихильників ЦР – переважно членів селянських спілок Київщини. У той же час український уряд заборонив вільний в'їзд до Києва, перешкодивши більшовикам збільшити кількість своїх прихильників. Ведення з'їзду взяло на себе керівництво ЦР, відсторонивши більшовицький оргкомітет.

На знак протесту проти «нерівномірного представництва» 127 делегатів Київського з'їзду рад, які перебували на більшовицькій платформі переїхали в Харків, об'єдналися з делегатами обласного з'їзду рад Донбасу і Криворіжжя і 11 (24) грудня 1917 року «відновили» роботу Всеукраїнського з'їзду рад. На Харківському з'їзді було представлено менше третини наявних в Україні рад. Делегатів від селянства майже не було, хоча воно становило понад 80% населення. Проте з'їзд оголосив себе представником інтересів усього українського народу і 12 (25) грудня 1917 р. проголосив Україну республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Харківський з'їзд затвердив Центральний виконавчий комітет рад, який сформував перший радянський уряд України – Народний секретаріат. До його складу увійшли Є.Бош, В.Затонський, М. Скрипник та ін. Очолив уряд Артем (Ф.А.Сергєєв). Отже, на кінець 1917 р. на території України діяли два уряди.

Раднарком негайно визнав радянський уряд України і надав йому всебічну збройну і грошову допомогу. Шляхом збройних повстань місцевих робітників радянська влада в грудні – січні була встановлена у ряді промислових міст України (Катеринослав, Одеса, Миколаїв, у містах Донбасу та ін.). До кінця січня за підтримки російських червоногвардійських загонів влада українського радянського уряду поширилася на все Лівобережжя, частину правобережних міст (Вінниця, Кам'янець – Подільський), Крим. Однак, після Берестейського договору силами австро - німецької армії навесні 1918 р. радянська влада в Україні була придушена.

Відносини між ЦР і більшовиками в кінці 1917 р. загострилися. 4 (17) грудня до Києва надійшла телеграма підписана Леніним і Троцьким з ультимативними вимогами до Центральної Ради. Раднарком оголошував про визнання УНР, але не вважав представником трудящих України. Російський радянський уряд вимагав від УНР протягом 48 годин відмовитися від утворення Українського фронту, не пропускати через Україну з фронту на Дон (де формувалося антирадянська Добровольча армія) контрреволюційні козацькі частини, припинити роззброєння революційних військових частин і Червоної гвардії. У разі неприйняття цих вимог Раднарком загрожував війною.

Український уряд ухильно відповів на ультиматум. 21 грудня Раднарком відповів, що бажає мирного вирішення конфлікту, однак, вимагає, щоб ЦР чітко висловила свою відмову від підтримки контрреволюції. ЦР відповіла, що стоїть на позиціях нейтралітету і невтручання в справи Росії, вимагаючи від Раднаркому чітко дотримуватись права націй на самовизначення.

Ця дипломатична перепалка по суті була прикриттям для зосередження російських військ у Харкові й підготовки їх до наступу в центральні райони України. Окремі військові групи були сформовані в районі Гомеля (Білорусія) та Брянська. В. Антонов – Овсієнко об'єднав війська, що йшли на Київ у три угруповання, які дістали гучну назву «армій». Командував цими «арміями» підполковник царської армії, лівий есер М. Муравйов.

У середині грудня ударом з Харкова більшовики захопили важливі залізничні вузли (Лозову, Павлоград, Синельникове). 26 грудня захопили, при підтримці більшовицького повстання, Катеринослав. 6 січня 1918р. червоні війська з Харкова і Лозової розгорнули наступ на Полтаву – Київ.

Прагнучи прискорити хід подій, київські більшовики підняли 16 (29) січня 1918 р. збройне повстання. Боротьба гайдамаків, які підтримували ЦР, зосередилася в районі заводу «Арсенал». Після п'ятиденних боїв завод було взято штурмом. Гайдамаки, якими керував С. Петлюра, жорстоко розправилися з повсталими, розстрілявши більше 300 червоногвардійців, серед них – кілька десятків дітей і жінок.

В умовах, коли українські полки один за одним відмовлялися захищати ЦР, назустріч червоногвардійським загонам під ст.Крути С.Петлюра надіслав загін київських студентів та старшокласників гімназій у кількості (за різними підрахунками) близько 300 чол. Офіцери, які привели їх на позиції, не стали чекати підходу червоногвардійців і розійшлися. Захисники Крути трималися кілька годин.

Майже всі добровольці загинули, полоненні були розстріляні. Це було останнє вогнище опору більшовикам на підступах до Києва.

21 січня (2 лютого) більшовицькі війська підійшли до Києва. Командуючий військами М.Муравйов наказав протягом 5 днів з лівого берега вести вогонь з важких гармат по Києву. 26 січня (7 лютого) радянські війська увірвалися в місто. Тисячі жителів міста були розстріляні.

Четвертий Універсал. Війна, яку розгорнула проти УНР Радянська Росія, переконала керівників Центральної Ради у необхідність відокремитись від режиму більшовицької диктатури. Закрите засідання Малої Ради, на якому обговорювався текст Четвертого Універсалу, почалося 9 (22) січня і тривало три дні. 11 (25) січня було оприлюднено останній – Четвертий Універсал ЦР. У ньому містилися такі історичні рядки: „Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу”.

Проголошення незалежності УНР стало переломним етапом у державотворчому процесі. Проголосивши незалежність УНР, Центральна рада в IV Універсалі визначила основні напрямки своєї діяльності:

– у зовнішньополітичній сфері: ставилося завдання уряду довести до кінця переговори з державами центрального блоку й укласти мир; декларувались прагнення до дружних стосунків із сусідами України – Росією, Австро-Угорщиною, Туреччиною та іншими країнами;

– в аграрній сфері: передбачалася націоналізація усіх природних ресурсів, ліквідація права власності на землю; гарантувалася передача селянам землі без викупу до початку весняних робіт;

– у сфері промисловості: передбачалася демілітаризація підприємств; надання соціальної допомоги безробітним, потерпілим від війни; проголошувалася монополія держави на виробництво і торгівлю залізом, тютюном та іншими товарами;

– у військовій сфері: проголошувався намір після закінчення війни демобілізувати армію і замінити її народною міліцією;

– у сфері фінансів: планувалося встановлення державного контролю над банками;

– у сфері міжнародних відносин: підтверджувалося право національних меншин на національно-персональну автономію.

Значення IV Універсалу ЦР, передусім у тому, що вперше в новітній історії українського народу була проголошена незалежна суверенна Українська держава, закладені основи державного будівництва. ЦР нарешті відкинула коливання і пішла на радикальне вирішення земельного питання. Національний рух підтвердив свій демократичний характер: у найважчі дні революції ЦР продовжувала відстоювати демократичні свободи, права національних меншин.

Брестський мир. Керівники ЦР бажали зблизитися з Францією і Англією, які перемагали у війні з Німеччиною, та її союзниками. Антанта, однак, була настроєна вороже до УНР, тому що не бажала розчленування своєї союзниці Росії. Вона не сумнівалася в недовговічності Раднаркому. Для ЦР залишався тільки один вихід: взяти участь у переговорах у Брест-Литовському разом з делегацією Радянської Росії.

Німеччина та Австро-Угорщина були зацікавлені в укладенні миру з УНР, щоб мати можливість використати її продовольчі ресурси. З Брест-Литовська у Київ надійшло повідомлення, що представників УНР чекають на мирних переговорах.

27 січня (9 лютого) 1918 р. мирний договір між УНР і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Османською імперією було підписано. Він передбачав: встановлення кордонів УНР; відмову від взаємних претензій на відшкодування збитків, заподіяних війною; взаємний обмін військовополоненими; налагодження дипломатичних відносин. Одним із головних пунктів договору була домовленість про постачання продуктів (хліба, м'яса тощо) Німеччині в обмін на збройну допомогу.

Регіональні «республіки». Після укладення Брестського договору уряд УНР офіційно звернувся до Німеччини й Австро-Угорщини з проханням про військову допомогу. В умовах австро-німецької окупації, ради робітничих депутатів промислових центрів, де було багато неукраїнського населення спробували відокремитися від УНР, заявивши про державну самостійність своїх територій. 30 січня (12 лютого) 1918 р. IV обласний з'їзд рад Донецько-Криворізького басейну, що проходив у Харкові, проголосив створення Донецько-Криворізької радянської республіки. Вона об'єднувала територію Донецького і Криворізького басейнів, а також Харківської та Катеринославської губерній. Ця республіка оголошувалася такою, що не має відношення до України і входить до складу РСФРР. На кілька днів раніше була проголошена Одеська радянська республіка, котра також заявила про своє входження до федеративної Росії. Вона об'єднувала територію Одеської і частково Херсонської губерній. У Криму була проголошена Таврійська радянська республіка. Уряд РСФРР надавав військову та фінансову допомогу регіональним «республікам», намагаючись через них організувати опір наступаючим австро - німецьким військам. Однак, до травня 1918 р. ці республіки припинили своє існування.

Вступ німецько-австрійських військ в Україну. Наступ більшовиків змусив ЦР виїхати з Києва на Волинь. Перебуваючи в Коростені, ЦР 25 лютого (12 лютого за ст.ст.) ухвалила закон про запровадження в УНР григоріанського календаря з 16 лютого 1918 р. Отже, 16 лютого стало вважатися 1 березнем. У той же день Рада народних комісарів (так став називатися уряд після проголошення УНР незалежною державою) затвердила державний герб УНР. Ним став тризуб Володимира Великого. Перебуваючи в Житомирі Рада затвердила 1 березня закон про грошову одиницю (гривню). 2 березня був прийнятий закон про громадянство УНР.

Відповідно до положень Брестського договору уряд ЦР 13 лютого 1918 р. звернувся до Австро-Угорщини і Німеччини з проханням про надання військової допомоги в боротьбі проти більшовиків. 21 лютого почали наступ на територію УНР німецькі війська, а через тиждень австро-угорські. Їхня загальна численність складала близько 450 тис. чол. наступ відбувався в основному по залізничних магістралях. Вже до кінця лютого війська зайняли Київ. Разом з німцями в Київ повернулася й ЦР. У квітні 1918 р. вся територія України була зайнята австро-німецькими військами. Формально була відновлена влада ЦР та її органів, однак реальна влада на окупованій території, належала австро-німецькому окупаційному командуванню.

У дипломатичних документах проголошувалося, що єдиною метою союзників є запобігання більшовицькій агресії і відновлення в Україні законної влади – Центральної ради. Фактично встановлювався окупаційний режим, метою якого було придушення більшовизму, а також вивіз хліба і сировини до Німеччини й Австро-Угорщини.

Після повернення керівництва ЦР до Києва, було заявлено про те, що всі соціально-економічні перетворення, декларовані у третьому і четвертому Універсалах, залишаються в силі.

Однак, діячі ЦР не враховували, що політична обстановка змінилася кардинально. Окупаційна армія самою своєю присутністю ліквідувала попередній стан революційної ситуації. Спираючись на солідарність німецького командування, поміщики стали вимагати повернення конфіскованої власності; промисловці наполягали на скасуванні робітничого законодавства; заможні селяни хотіли відновити приватну власність на землю; бідні ж селяни, становище яких в умовах окупації різко погіршилося, ставали учасниками партизанського руху, що швидко набирало розмаху. Спроби уряду УНР військовим шляхом придушити селянські заворушення мали наслідком остаточний відхід від ЦР селянства, яке становило її основну соціальну базу.

За цих умов навесні 1918 р. значні площі землі могли залишитися незасіяними. Однак, німці не бажали допустити, щоб урожай зменшився внаслідок недовіви. Тому головнокомандуючий німецькими військами в Україні Ейхгорн в квітні без узгодження з українським урядом, видав наказ, про те, що селяни під загрозою «заслуженої кари» не повинні перешкоджати поміщикам засівати землю.

Міністр земельних справ уряду ЦР у відповідь на це подав у відставку. Селянські виступи проти окупантів і ЦР, котра сприймалась більшістю населення вже як маріонетковий режим, наростали. Все це викликало невдоволення німців. Ще більше загострилися відносини ЦР з німцями коли у квітні 1918 р. кілька міністрів УНР викрали київського банкіра О.Доброго, через банк якого здійснювався фінансовий обіг між УНР, Німеччиною та Австро-Угорщиною. Почавши слідство про викрадення, окупаційні власті прямо на засіданні Центральної Ради влаштували загальний обшук і заарештували декількох міністрів. Незабаром був зарештований прем'єр – міністр Голубович.

Впевнившись у тому, що уряд ЦР не спроможний встановити контроль над селянським рухом в Україні, окупаційні власті, остаточно вирішили здійснити державний переворот. 29 квітня 1918 р. ЦР провела останнє засідання. На ньому була прийнята без обговорювання **Конституція УНР**. В ній декларувалося, що УНР є самостійною і незалежною державою з демократично-республіканським, на засадах парламентаризму, устроєм. Президентом УНР (хоча прийнятою конституцією така посада не передбачалася) був обраний М.С.Грушевський. Відзначалося, що законодавча влада здійснюється Державною радою, виконавча – главою держави і Радою Міністрів, справедливість – незалежними судами. Доволі умовно була окреслена територія держави «із земель, які заселяє переважно український народ». Державною мовою стала українська, державним гербом – тризубець. Визначалися також права й обов'язки громадян, порядок формування державних органів управління.

У той же день (29 квітня) ЦР була розпущена австро-німецьким окупаційним командуванням. Жодна верства українського суспільства не стала на її захист.

Основними причинами поразки ЦР були:

- відсутність головних складових державності: боєздатної армії і адміністративного апарату;
- нерозвинутість українського національного руху: будівництво держави розпочато, ще до завершення процесу формування нації;
- ЦР не змогла забезпечити сильну владу як у центрі, так і на місцях;
- соціально-економічні перетворення здійснювалися із запізненням;
- не було єдності в самій Центральній Раді.

17.2. Українська держава за гетьмана П.Скоропадського (29 квітня – 14 листопада 1918 р.)

Гетьманський переворот. Коли окупанти прийшли до висновку, що ЦР не здатна налагодити в Україні ефективне державне управління і виконати перед ними зобов'язань щодо постачання продовольчих та сировинних ресурсів, тоді вони почали шукати в українському суспільстві іншу силу, на яку можна було б спертися. Їхній вибір упав на лідера Української демократично-хліборобської партії Павла Скоропадського. Він походив із старої української аристократії. Його предком був рідний брат гетьмана Лівобережної України П.Скоропадського Михайло. Був царським генералом. Під час світової війни командував полком, потім дивізією й армійським корпусом. Улітку 1917 р. українизував 49-тисячний Перший корпус і перетворив його в серйозну бойову силу. Мав великі земельні наділи.

Вранці 29 квітня 1918 р. в приміщенні цирку зібралося майже 8 тис. делегатів Всеукраїнського хліборобського конгресу. Коли в ложі з'явився П.Скоропадський, в залі залунали вигуки „Хай живе гетьман!“. Головуючий запросив після цього Скоропадського у президію, і той подякував присутнім за те, що вони довірили йому владу. На цьому процедура виборів закінчилася. При співчутливому до себе ставленні окупантів прибічники гетьмана в ніч на 30 квітня захопили державні установи.

Відповідно попередньої домовленості з німцями, гетьман повинен був: визнати умови Брестського миру; розігнати Центральну Раду; провести вибори до законодавчих установ або укомплектувати їх лояльними до німців посадовими особами; заборонити антинімецькі виступи; ліквідувати земельні комітети; відновити земельну власність тощо. Усі вимоги були виконані.

Прийшовши до влади, Скоропадський оголосив про припинення діяльності ЦР, всі закони, прийняті ЦР, скасовувалися.

Згідно із „Законом про тимчасовий устрій України” вся влада в державі належала гетьманові, без його затвердження жоден закон не мав чинності. Гетьман призначив прем'єра, який створював свій кабінет, а гетьман його затверджував або розпускав. Гетьман вів закордонні справи, керував збройними силами. Голову верховного суду і суддів призначав гетьман. Замість назви „Українська Народна Республіка” запроваджувалася назва „Українська держава”.

Таким чином, гетьманський переворот був спробою консервативних політичних сил погасити революцію, покласти кінець радикальним соціальним настроям, силою авторитарної влади і поміркованих реформ направити громадське життя в русло правових реформ, забезпечити право приватної власності.

Внутрішня і зовнішня політика П.Скоропадського. Найбільш характерними тенденціями внутрішньої політики П.Скоропадського були:

1. Упорядкування місцевого самоврядування. Були призначені губернські і повітові старости, переважно з місцевих поміщиків, земських діячів. Міська і повітова міліція була перетворена на державну варту. Перевибори органів місцевого самоврядування були проведені на підставі майнового цензу.

2. У сфері аграрної політики відновлювалася приватна власність на землю, яку тепер можна було продавати і купувати. Усі великі маєтки підлягали примусовому викупу державою і продавалися селянам по 25 десятин в одні руки. Майно і земля поверталися поміщикам, що мали право використовувати примусову працю селян. Поміщики стали за допомогою каральних загонів стягувати із селян контрибуції за заподіяні збитки. Такі операції супроводжувалися насильством, екзекуціями над селянами, що викликало їх гостре невдоволення режимом.

3. У сфері робітничої політики захищалися права роботодавців. Відновлювалися у правах власники націоналізованих підприємств. Їм надавалося право збільшувати робочий день до 12 годин, знижувати і нерегулярно видавати зарплату, не виконувати умови трудових договорів, проводити локаути (звільнення робітників без попередження і набір нових робітників). Функції профспілок обмежувалися, страйки заборонялися.

4. Відновлювалася торгівля і підприємництво. Розпочався збут товарів за кордон. Була відновлена робота залізниць.

5. Проведена фінансова реформа, яка була спрямована на запровадження гривні і розміщення українських капіталів у німецьких банках.

6. Військова реформа передбачала створення національної армії в 300 тис. чол. і реформування військових частин Запорізької і Сердюцької дивізій, полку січових стрільців. Улітку 1918 р. було оголошено про поновлення організації козацтва як окремого стану населення і частини війська. Однак відродження українського війська було несумісним з інтересами Німеччини.

7. Найбільш вдалою і послідовною була політика в сфері культури:

– була зроблена спроба українізувати систему освіти: прийнятий закон про обов'язкове вивчення української мови, історії і географії України; відкрилося 150 українських гімназій;

– відкрити два університети: 6 жовтня 1918 р. у Києві, а 22 жовтня у Кам'янці-Подільському;

– були засновані ряд науково-культурних установ: Державний український архів, Українську національну бібліотеку, Національну галерею мистецтв, Національний історичний музей, Український національний театр;

– 24 листопада 1918 р. відкрита Українська академія наук. Її президентом став В.Вернадський;

– продовжувала розвиватися українська церква. Було створене Міністерство сподівань. Утворена Українська автокефальна церква на чолі з Василем Липківським.

Головним завданням **зовнішньої політики** було здобуття міжнародного визнання Української Держави і зміцнення відносин з Німеччиною. За часів правління Скоропадського були встановлені дипломатичні відносини з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Швейцарією, Болгарією, Польщею, Фінляндією, Росією та іншими країнами. Загалом, за часів гетьманату Україну визнали 30 країн, а 10 з них мали представництва у Києві. Україна мала своїх представників в 23 державах.

Повернення землі поміщикам, насильницька реквізиція хліба, масові репресії викликали гостре незадоволення серед різних верств населення. Виник і швидко зростав повстансько-партизанський рух проти німецьких окупантів і гетьманського режиму. Гетьмана компрометувала залежність від німців, які нещадно грабували Україну: лише за вересень-жовтень 1918 р. з України до Німеччини і її союзників було

відправлено близько 2 млн. пудів цукру, понад 9 тис. вагонів зерна, більше 22 тис. вагонів іншого продовольства, 105 тис. свиней та багато іншої сировини.

В умовах державно-політичної кризи 14 листопада 1918 р. гетьман проголосив федерацію з небільшовицькою Росією, що остаточно скомпрометувало його уряд в очах українського національного руху.

14 грудня 1918 р. війська Директорії вступили до Києва і П.Скоропадський був вимушен зректися влади і незабаром виїхав за кордон. Отже, спроба консервативних політичних сил шляхом встановлення авторитарної форми правління, стабілізувати ситуацію в Україні зазнала невдачі. Окремі успіхи П.Скоропадського у сфері освіти, економіки, міжнародних відносин не могли кардинально змінити ситуацію на краще.

Основними причинами падіння гетьманату були:

- залежність стабільності держави від австро-німецької армії;
- відсутність численної дієздатної регулярної української національної армії;
- реставрація старих порядків та відродження архаїчних форм організації суспільства;
- вузька соціальна база: основною опорою гетьманського режиму були поміщики, буржуазія та старе чиновництво;
- підкорення соціально-економічної політики інтересам панівних верств та окупаційної влади;
- наростання напруженості у суспільстві та формування організованої опозиції.

17.3. Директорія. Відновлення УНР

У травні 1918 р. партії просоціалістичної орієнтації утворили опозиційний гетьманові Український національно-державний союз (з серпня – Український союз). 13 листопада для керівництва повстання був обраний тимчасовий орган УНР – Директорія.

Директорія складалася з п'яти осіб: А.Андрієвський, В.Винниченко, А.Макаренко, С.Петлюра, Ф.Швець. Пізніше її склад змінювався.

У листопаді 1918 р. збройні формування Директорії розгромили найбільш боєздатні сили гетьмана П.Скоропадського, а на початку грудня армія УНР контролювала майже всю територію України. 14 грудня 1918 р. Скоропадський зрікся влади і разом із німецькими військами виїхав до Берліна. До Києва тріумфально в'їхала Директорія.

Після повалення влади гетьмана П. Скоропадського Директорія набула диктаторських функцій. У внутрішній політиці уряд Директорії проголосив:

- поновлення УНР, але без влади Української Центральної Ради;
- проведення аграрної реформи, ліквідацію приватної власності на землю;
- запровадження державного контролю над виробництвом і розподілом продукції;
- поновлення 8-годинного робочого дня;
- право на діяльність профспілок і проведення страйків;
- поновлення чинності закону УНР про національно-персональну автономію.

В УНР почалося формування органів влади і було створено новий уряд – Раду Міністрів. Передбачалося, що влада на місцях перейде до трудових Рад селян, робітників та інтелігенції.

Однак більшість із цих обіцянок так і залишилися на папері. Усередині Директорії точилася постійна боротьба за владу між Винниченком і Петлюрою, між різними фракціями, які відрізнялися у поглядах на державний устрій України. По суті у цей період на політичному полі України діяли різновекторні політичні сили, що відбивали позиції як різноманітних соціальних, так і національних груп: українська інтелегенція і частина селянства підтримувала ідею незалежності України; робітничий клас, ліворадикальна інтелегенція, більшість селянства – більшовицьку радянську Росію; буржуазія, заможне селянство, російськомовна інтелегенція виступала за „єдину і неподільну Росію”. На місцях влада належала командирам частин – отаманам.

У грудні 1918 р. і січні 1919 р. у Києві відбулися засідання Трудового Конгресу – законодавчого органу влади в УНР. Однак ніяких життєво важливих рішень прийнято не було, і Конгрес припинив свою роботу.

У зовнішній політиці уряд Директорії орієнтувався на країни Антанти (Великобританія, Франція). Але Антанта відмовилася визнати Директорію й розпочала військову інтервенцію на півдні України. Представники Антанти вимагали реорганізувати Директорію, вивести з її складу С. Петлюру, а натомість обіцяли надати допомогу в боротьбі з більшовиками.

У 1919-1920 рр. УНР опинилася в скрутному становищі: на півночі – війська більшовиків; на півдні – війська Антанти й генерала Денікіна, який виступав за єдину й неподільну Росію і нехтував українським національним питанням; на заході – польська армія.

Директорія не змогла захистити УНР, тому що не мала боєздатної армії. Солдати, які були вихідцями із селян, після повалення гетьманського режиму або розійшлися по домівках, або, легко піддаючись агітації більшовиків, переходили на їхній бік. В армії набула поширення отаманщина (отамани відмовлялися виконувати накази й діяли самочинно).

У руках керівників Директорії не було єдності в поглядах на перспективу національно-державної розбудови. Голова уряду В.Чехівський виступав за введення радянської системи влади, але без більшовицьких диктаторських методів. Його супротивники відстоювали парламентську систему. Пошук компромісів вів до нескінченного з'ясування стосунків між партіями й окремими політичними діячами.

Змагання за владу між різними політичними партіями послабило авторитет Директорії серед населення. Затягувалося проведення аграрної реформи, яка до того ж мала популістський характер. Така ситуація призвела до масових селянських виступів на чолі з отаманами Зеленим, Григор'євим, Махном.

Психологічним аспектом поразки Директорії була відсутність у селян загальнонаціональних інтересів. Селяни виявили інертність у справі захисту власної держави. Директорія не змогла зупинити хвилю єврейських погромів у містах Правобережної та Південної України.

Після провалу переговорів між делегаціями Директорії і Раднаркому радянської Росії більшовицькі війська почали другу війну проти УНР. Наступ радянських військ почався у грудні 1918 р., 5 лютого 1919 р. вони взяли Київ. У квітні 1919 р. армія Директорії практично була розбита. Директорія залишила Київ, у травні 1919 р. вона переїхала до Східної Галичини. Її керівництво опинилося в міжнародній ізоляції, оскільки країни Антанти не підтримували ідею незалежної УНР, а Польща порушила умови Варшавського договору 1920 р.

Опинившись на перехресті політичних перспектив, лідери Директорії не змогли їх реалізувати і запропонувати програму реформ, що влаштувала б основну частину населення. Директорія не врахувала помилок Центральної Ради. Неприятлива зовнішньополітична обстановка також відіграла свою роль у поразці Директорії. Наприкінці 1920 р. Директорія остаточно втрачає контроль над територією України і С.Петлюра емігрує за кордон.

17.4. Західноукраїнська Народна Республіка

Активізація національно-визвольного руху в Західній Україні була пов'язана з революційними подіями в Росії, поразкою австро-угорських військ на Галичині й Поділлі, проголошенням УНР, посиленням державної кризи в Австро-Угорщині. У жовтні 1918 р. у Львові представники західноукраїнських політичних партій створили Українську Національну Раду (УНР), яку очолив Євген Петрушевич. Є.Петрушевич народився в 1863 р. у родині священика. Навчався у Львівській Академічній гімназії, потім на юридичному факультеті Львівського університету. Після захисту докторської дисертації мав адвокатську контору. Брав участь у національному русі: очолював відділення товариства «Просвіта», був депутатом галицького сейму, членом Головної Української Ради, головою депутатської фракції від Галичини в австрійському парламенті. Є. Петрушевич був одним з ініціаторів створення ЗУНР, був її президентом. Нетривалий час входив до складу Директорії УНР як представник західної області УНР. Через політичні суперечності з С. Петлюрою виїхав до Австрії. Вів дипломатичну боротьбу проти окупації Галичини Польщею.

УНР стала керівним органом західноукраїнського національного руху. За умов прагнення поляків відновити Річ Посполиту та узаконити свої права на Східну Галичину 19 жовтня 1918 р. Рада проголосила утворення держави на західних землях – Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

1 листопада 1918 р. у Львові почалося повстання, що охопило Станіслав, Коломию, Броди, Дрогобич і багато інших міст. Національна Рада закликала галичан брати владу на місцях до своїх рук і готуватися до скликання Установчих зборів. Революція переросла у війну за незалежність і захист від домагань поляків, що проголосили створення Речі Посполитої. 9 листопада 1918 р. УНР сформувала уряд – Тимчасовий Державний секретаріат на чолі з К.Левицьким. Уряд складався із секретаріатів військових, внутрішніх, земельних, закордонних справ, публічних робіт і віросповідань. Президентом став Є.Петрушевич. 13 листопада УНР затвердила Тимчасовий основний закон, відповідно до якого:

- новоутворена держава одержала назву Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР);
- були визначені кордони держави;
- закріплювалася державна незалежність;
- визначалися державний устрій, прапор, герб.

Відбулися вибори до законодавчого органу влади – Української Народної Ради. Уряд і президент прагнули вивести країну з економічної кризи, для чого було вжито такі заходи:

- монополізація продажу зерна, сигарет, спирту і сільськогосподарської продукції;
- співпраця з кооперативними та фінансовими організаціями;
- початок відновлення роботи залізничного транспорту;
- введення в обіг валюти – гривні й карбованця;
- 14 квітня 1919 р. з прийняттям закону про землю почалася аграрна реформа, що передбачала

ліквідацію великого землеволодіння, поділ землі між безземельними селянами.

Проте уряд не зумів узяти під контроль нафтовидобуток (більшість розробок належала іноземцям), зупинити інфляцію і повною мірою реалізувати трудове законодавство. Найбільш вдалою була політика в галузі освіти, спрямована на відокремлення школи від церкви, і щодо політичних партій.

Зовнішньополітичний курс передбачав стосунки з урядом УНР і об'єднання УНР і ЗУНР в єдину державу. Розірвана між державами-сусідами (Польщею, Румунією, більшовицькою Росією, Угорщиною),

Україна потребувала територіальної єдності для боротьби за свої національні інтереси. Вирішення цієї проблеми було поступовим. Із кінця 1918 р. між урядом ЗУНР і Директорією УНР велися переговори про втілення ідеї соборності. 1 грудня 1918 р. у Фастові було підписано попередній договір про об'єднання ЗУНР і УНР.

22 січня 1919 р. на Софійській площі в Києві відбулися урочисті збори, на яких було проголошено Акт Злуки українських земель. Універсал про об'єднання УНР і ЗУНР засвідчив цю подію. В урочистостях під час обміну грамотами брали участь делегати від Директорії, галицькі делегати на чолі з Л. Бачинським, С. Вітвицьким, Л.Цегальським, десятки тисяч киян, військо, представники інших держав.

Однак об'єднання всіх українських земель залишилося тільки декларацією. Воно мало політико-ідеологічний, а не державно-правовий характер: не були вироблені правові умови для його виконання, воно не було ратифіковане урядами обох держав. Пізніше передбачалося затвердження акту Злуки Українськими Установчими зборами. Тобто ЗУНР прагнула створити широкі можливості для повноцінного національно-державного, економічного й культурного життя українців. Однак цього не сталося. І ЗУНР і УНР втрачали у цей час власні повноваження над своїми територіями. На початку червня 1919 р. польські війська контролювали майже всю Галичину. У квітні 1920 р. між Польщею та урядом УНР було встановлено кордон, за яким західноукраїнські землі відійшли до Речі Посполитої. Паризький договір 15 березня 1923 р. узаконив розчленування українських земель, затвердивши новий кордон по Збручу. Після його опублікування уряд Західноукраїнської Народної Республіки самоліквідувався.

Отже, революційні події 1917-1919 рр. позначили перехід від національно-культурного пробудження до масової боротьби українців за державний суверенітет. Хоча державна незалежність не була виборена, не були вирішені соціальні проблеми, українці за часи драматичних подій революції й громадянської війни усвідомили себе окремою нацією, яка вимагала національного самовизначення в політичному сенсі. Виразником боротьби за державотворення стала Українська Центральна Рада, у складі якої діяли видатні представники української національної еліти того часу. Національно-демократична революція стала періодом масового героїзму й високих патріотичних почуттів.

18. РАДЯНСЬКА УКРАЇНА У 1920-1939 рр.

18.1. Установлення радянської влади в Україні

Протягом зими-весни 1919 р. більшовики вдруге захопили владу в Україні. Був сформований більшовицький уряд – Тимчасовий робітничо-селянський уряд України (ТРСУ). Політичні заходи більшовиків почалися зі зміни назви держави: у січні 1919 р. УНР було перейменовано на Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР). Для зміцнення влади на місцях більшовики створили надзвичайні органи влади – ревкоми (революційні комітети) і військревкоми (військові революційні комітети). У сільській місцевості опорою більшовиків були комнезами (комітети незаможників). Надзвичайні органи влади контролювали діяльність рад, але більшості в радах більшовики поки не мали. ТРСУ було перейменовано на Раду Народних Комісарів України (РНК) на чолі з Християном Раковським.

Юридичне оформлення радянської державності відбувалося у березні 1919 р. коли було прийнято першу радянську Конституцію України. Вищим органом державної влади став Всеукраїнський з'їзд рад, а між з'їздами — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК).

Процес встановлення радянської влади в Україні мав такі риси :

- здійснювався за принципами радянської Росії і під її керівництвом;
- відрізнявся суворою централізацією;

– провідниками цієї політики були чиновники неукраїнського походження, унаслідок чого в процесі радянзації мало враховувалися національні особливості українського суспільства.

Політика більшовиків викликала масове невдоволення населення України, розгорнувся широкий селянський рух опору. Тим часом наступ на Україну розпочала білогвардійська армія Денікіна, активізувала свої дії армія УНР, захопивши 30 серпня 1919 р. Київ. Радянська влада в Україні знову (уже вдруге) впала. Але ж і Директорія змушена була капітулювати перед білогвардійцями і вивести війська з Києва.

Восени 1919 р. більшість української території опинилася під владою генерала Денікіна. Антинародна політика білого режиму (відновлення поміщицького землеволодіння, права власності на підприємства, нехтування соціально-політичними правами трудящих) викликала масовий опір населення. У тилу білогвардійських військ ширився повстанський рух, особливо активно діяли загони Н.Махна.

На початку 1920 р. Червона армія пододала опір військ Директорії і розгромила денікінців. Рештки білогвардійців на чолі з Врангелем зосередилися в Криму.

Намагаючись урятувати українську справу, Директорія пішла на вимушений крок – переговори з Польщею. 21 квітня 1920 р. між урядами УНР і Польщі було укладено Варшавський договір, який передбачав спільну боротьбу проти більшовиків, відновлення незалежності УНР на чолі з Директорією і Головним отаманом С.Петлюрою. Своєрідною компенсацією була домовленість, що до Польщі відходили західноукраїнські землі (Підляшшя, Посяння, Галичина, Західна Волинь, Лемківщина, Холмщина, частина Полісся по річках Збруч і Горинь), що викликало обурення серед населення Західної України.

Під час наступу польсько-українські війська 6 травня 1920 р. взяли Київ. Далі відбувся успішний контрнаступ радянських військ (дійшли до Львова і Варшави). У липні 1920 р. в Східній Галичині був утворений Тимчасовий радянський уряд на чолі з В.Затонським, який проіснував до відступу радянської армії у Галичину. Росія і Польща не були готові до зтяжної війни і в жовтні 1920 р. уклали перемир'я. Це означало розрив Польщі з УНР. Українські війська (17 тис. осіб) продовжували війну самостійно, але після запеклих боїв із частинами Червоної армії змушені були відступити на окуповану поляками територію, де були роззброєні та інтерновані в польських таборах. Уряд УНР переїхав до Австрії.

18 березня 1921 р. між Польщею, Радянською Росією і Радянською Україною був підписаний Ризький мир, згідно з яким Польща визнала існування самостійної Радянської України. До Польщі відійшли Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина та Підляшшя. Боротьба за незалежність України завершилася поразкою: Західна Україна увійшла до складу Польщі, Румунії, Чехословаччини, а в Наддніпрянській Україні остаточно утвердився більшовицький режим.

Білогвардійська армія Врангеля (150 тис. осіб), яка утримувала Крим, вирішила скористатися радянсько-польською війною і розгорнула наступ на Україну. Упродовж червня—листопада 1920 р. радянська армія розгромила війська Врангеля, остаточно встановивши радянську владу в Криму.

Отже, у 1920-1921 рр. радянську владу в Україні було встановлено вже втретє, практично вся територія УНР опинилася під контролем радянської влади. Більшовики доклали максимум зусиль, щоб більше її не втратити.

18.2. Україна й утворення СРСР

Під час громадянської війни на території колишньої Російської імперії утворилося шість радянських республік – Російська Федерація, Україна, Білорусія, Азербайджан, Вірменія, Грузія та дві народні республіки – Бухарська і Хорезмська. Республіки формально вважалися незалежними, але фактично ніякого суверенітету вони не мали і управлялися єдиним центром – Центральним комітетом Російської комуністичної партії більшовиків (ЦК РКП(б)). Залежність республік від московського центру прикривалася системою двосторонніх та багатосторонніх угод, яка отримала назву «договірної федерації».

Після громадянської війни постало питання про остаточне врегулювання відносин між республіками. Для цього була утворена спеціальна комісія на чолі з наркомом національностей Йосифом Сталіним. (У квітні 1922 р. Сталін зайняв посаду Генерального Секретаря ЦК РКП(б)). Комісія розробила так званій «план автономізації», який передбачав включення республік на правах автономій до складу Російської федерації.

В Україні з критикою цього плану активно виступили голова уряду Х.Раковський та нарком внутрішніх справ М.Скрипник. На відміну від них, перший секретар Центрального комітету Комуністичної партії більшовиків України Д.Мануїльський підтримав Сталіна. Протистояння зі Сталіним дорого коштувало Х.Раковському: 1923 р. його було замінено на посаді голови уряду УСРР Власом Чубарем, а у 1936 р. – репресовано.

В.Ленін відкинув сталінський план і розробив власний, за яким усі республіки, включаючи Російську Федерацію, на рівних правах входили до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, зберігаючи за собою право вільного виходу. Таким чином, утворювалася нова федеративна держава, у якій поряд з республіканськими передбачалося формування союзних органів влади. На основі ленінського плану I з'їзд рад СРСР 30 грудня 1922 р. прийняв рішення про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). До його складу увійшли Російська Федерація, Українська СРР, Білоруська СРР, Закавказька Федерація (Грузія, Вірменія, Азербайджан). У документах, покладених в основу СРСР (Декларація і Договір), права центру превалювали над правами республік. Так, із 29 пунктів Союзного договору лише один стосувався прав республік. Формально кожна республіка мала право виходу зі складу СРСР, але механізму такого виходу не було розроблено.

Юридичне оформлення СРСР остаточно завершилося в 1924 р., коли була прийнята Конституція СРСР, яка позбавила союзні республіки права на зовнішню політику і торгівлю, прийняття власних рішень щодо розвитку транспорту, зв'язку, оборонної промисловості. Повноваження республік обмежувалися сільським господарством, внутрішніми справами, охороною здоров'я, соціальним забезпеченням. Але і ці повноваження зводилися нанівець керівництвом РКП(б), яке визначало внутрішню і зовнішню політику в цілому і кожної республіки зокрема.

IX Всеукраїнський з'їзд рад (травень 1925 р.) затвердив зміни в Конституції УСРР, законодавчо закріпивши входження республіки до складу СРСР.

Формально СРСР був федерацією, але фактично — унітарною централізованою державою. Україна втратила рештки державного суверенітету й перетворилася на звичайну адміністративну одиницю СРСР.

18.3. Політика більшовиків в Україні 1919-1921 рр.

«Воєнний комунізм»

Суть політичного курсу більшовиків полягала в насильницькому ламанні існуючої економічної системи України. Запровадження заходів у цьому напрямку входило до компетенції Української Ради народного господарства (УРНГ), що цілком залежала від Вищої Ради Народного господарства Росії. Соціально-політичний курс більшовиків в Україні в 1919 р. мав назву «політика воєнного комунізму» і передбачав такі заходи:

- скасування товарно-грошових відносин і заміна їх прямим товарообміном, запровадження карткової системи на продукти харчування, зрівняльна система оплати праці;
 - націоналізація промисловості, державний контроль над виробництвом;
 - мілітаризація праці (запровадження загальної трудової повинності населення від 16 до 60 років, трудова мобілізація, робота за трудовні);
 - запровадження продрозкладки на селі, тобто запровадження системи заготівлі сільськогосподарських продуктів, згідно з якою селяни зобов'язувалися здавати державі за твердими цінами всі надлишки сільгосппродукції;
 - уведення державою норми особистого споживання;
 - початок колективізації сільського господарства (об'єднання селян в артіль, комуни);
 - різке обмеження суверенітету України: КП(б)У розглядалася як складова частина РКП(б), керівництво профспілками й громадськими організаціями здійснювалося з Москви;
 - утворення в червні 1919 р. військово-політичного союзу радянських республік з метою централізованого керівництва господарством, фінансами і створення єдиного військового командування.
- «Червоний терор», який проводила Всеукраїнська Надзвичайна Комісія (ВУНК), був головним методом здійснення політики «воєнного комунізму».

Держава часто зверталася до позаекономічних методів примусу. Праця набула форми тяжкої повинності. Продрозкладка передбачала вилучення не тільки хліба, але і м'яса, яєць, овочів. Більшовики використовували продрозкладку для боротьби з куркульством, від цього часто страждали міцні селянські господарства.

«Червоний терор» набрав небачених масштабів. У 1920 р. на території України було створено вісімнадцять концентраційних таборів. Почалося витіснення більшовиками з політичного життя соціалістичних партій. «Боротьбісти» оголосили про свій саморозпуск, керівництво лівих есерів було заарештоване, почався судовий процес над меншовиками.

Життя українців значно ускладнилося в умовах голода 1921-1923 рр. Основними причинами голоду були:

- політика «воєнного комунізму» (зокрема продрозкладка – насильницьке вилучення хліба в селян);
- заборона реалізації хлібних лишків за ринковими цінами;
- падіння товарності сільського господарства внаслідок незацікавленості селян у виробництві сільгосппродукції;
- занепад сільського господарства внаслідок Першої світової та громадянської війн;
- руйнування матеріальної бази сільського господарства внаслідок надзвичайно жорстокої посухи, що викликала неврожаї в 1921 і 1922 рр.

Голод охопив повіти Олександрівської губернії (сучасна Запорізька обл.), Донецької, Катеринославської (сучасна Дніпропетровська обл.), Миколаївської, Одеської, півдня Полтавської та Харківської губерній – усього 21 повіт України. Відбувалося масове запустіння сіл, селяни переселялися в багатші села, унаслідок чого продовольча ситуація погіршувалася й там. Водночас з України продовжували відправляти ешелони з продовольством до Росії.

Увесь світ знав про голод у Поволжі, що трапився в цей же час. Але голод в Україні замовчувався. Офіційні джерела інформації повідомляли, що в Україні недорід. Сюди з Поволжя, Казахстану, Південного Уралу йшли потяги з переселенцями. Лише із середини 1922 р. голодуючим була надана допомога американською адміністрацією. Було введено систему «голодних пайків» (спеціальні відрахування від підприємств і організацій). Голод був ліквідований лише у середині 1923 р.

18.4. Нова економічна політика: основні заходи, суть, причини згорання

Суттєва зміна акцентів в економічній політиці більшовиків почалося у 1921 р. з рішень X з'їзду РКП(б) про надання селянам можливості використовувати залишки продукції в місцевому товарному обороті. Згодом, протягом 1921-1922 рр. було впроваджено комплекс заходів в усіх галузях народного господарства, внаслідок чого сформувалася нова модель господарювання, яка увійшла в історію як нова економічна політика (НЕП).

Основними складовими цієї політики були:

В сільському господарстві:

- селянину задалегідь, до початку посівної компанії, доводився обсяг продукції, який він повинен здати державі (держзамовлення);
- після виконання своїх обов'язків перед державою селянин отримував право реалізовувати лишки своєї продукції через кооперативи, місцеві базари за ринковими цінами;

- продрозкладка була замінена продподатком. Зважаючи на те, що продподаток був значно меншим за продрозверстку (загалом для України це становило відповідно 126 і 180 млн.пуд.), ці заходи відновлювали матеріальну зацікавленість селян у підвищенні продуктивності свого господарства;
- дозволялася оренда землі і використання вільнонайманної праці;
- скасовувалася кругова порука і вводилася особиста відповідальність кожного селянина за виконання продподатку;

В промисловості:

- дозволялося приватне господарювання, передача в оренду кооперативам, артілям, приватним особам дрібних і частини середніх підприємств. За 1921 р. в Україні було здано в оренду майже половину наявних підприємств (5200);

- підприємства, які залишалися в руках держави, були об'єднані в трести (за галузевим, територіальним або галузево-територіальним принципами). Трести змінювали існуюче в рамках „воєнного комунізму” надцентралізоване управління через так звані главки. Всього в Україні було створено 21 республіканський і 54 губернських трести (наприклад, трест „Донвугілля” об'єднував більшість великих шахт Донбасу, на яких у 1923 р. працювало понад 90 тис. робітників). Створено також „Цукортрест”, „Південьсталь” та ін.;

- на державних підприємствах впроваджувався господарський розрахунок. На практиці це означало, що підприємства за власні кошти закуповували сировину, паливо, обладнання, сплачували заробітну плату робітникам, а також встановлювали ціни на свою продукцію, намагаючись не тільки компенсувати витрати на виробництво, а ще й отримати прибуток;

- одночасно з реорганізацією управління промисловістю створювалися синдикати – організації для закупівлі сировини, планування торговельних операцій і збуту однорідної продукції групи трестів, а також засновувалися оптові ярмарки і товарні біржі, що призводило до формування ринку засобів виробництва;

- здійснювався перехід від загальної трудової повинності і „зрівнялівки” до вільного найму робочої сили і оплати праці відповідно з її кількістю та якістю;

- залучався іноземний капітал в формі концесій (здача в оренду підприємств, землі) та створення змішаних акціонерних товариств.

В сфері торгівлі та фінансів:

- введення вільної купівлі-продажу. З'являються три види торгівлі – приватна, кооперативна та державна;

- випуск червінця, який став вільною конвертованою валютою. Він був в обігу разом із радянськими знаками і дорівнював 10 царським золотим карбованцям;

- введення 86 видів податків, які давали постійні надходження в бюджет;

Тобто, перераховані зміни в сфері економіки свідчать, що відбувся перехід від адміністративно-наказних до переважно-економічних методів управління народним господарством.

Реалізація НЕПу в короткочасний термін призвела в цілому до позитивних зрушень в соціально-економічній сфері:

1. До середини 1920-х років за основними показниками економіка республіки вийшла на довоєнний рівень, а в 1928-1929 рр. в Україні вироблялося електроенергії на 138%, вугілля, сталі – майже на 120% більше ніж у 1913 р. Сільське господарство у 1927-1928 рр. за обсягом валової продукції перевищило довоєнний рівень.

2. Починає розвиватися кооперація, яка зосередила в своїх руках значну частину товарної продукції: 37% планової заготівлі зерна і майже 50% технічних культур. Більшість селянських господарств була охоплена всіма видами кооперації.

3. Відроджувалася селянська підприємливість в сфері переробки сільськогосподарської продукції, налагоджується робота млинів, маслобоєнь, споруджуються вітряки, майстерні тощо.

4. Успішно розвивався приватний капітал, який контролював 75% торгівлі. Це дало можливість наситити ринок споживчих товарів.

5. Відмова від примусових реквізицій продовольства і дозвіл торгівлі повернуло селянство до замирення з радянською владою.

Але незважаючи на беззаперечні досягнення, НЕП, як перехідна модель, не могла надати економіці достатнього імпульсу для забезпечення високих темпів економічного росту. Ефективність цієї політики була обмежена відбудовчими процесами. Коли стала проблема масштабної докорінної реконструкції всіх галузей господарства, НЕП виявив неспроможність вирішувати такі глобальні задачі.

Обмеженість і суперечливість НЕПу пояснюється тим, що:

- по-перше, права суб'єкта на ринку отримували трести. Окремі ж підприємства, які входили до складу тресту, лишалися своєї виробничої, комерційної самостійності і не мали прав юридичних осіб. Такий обмежений госпрозрахунок об'єктивно залишав умови для рецидиву адміністративної системи;

- по-друге, на ринкові відносини переводилися підприємства, які були організовані бюрократично. Юридично трести ототожнювалися з державою, отримували в своє повне розпорядження належний державі капітал і використовували його, не даючи ніяких гарантій його ефективного використання;

– по-третє, нестача коштів для фінансування реконструкції промисловості (насамперед, важкої) примушували уряд вдаватися до емісії, що призводило до інфляційних процесів;

– по-четверте, лібералізація в економіці не була (і не могла бути) підкріплена адекватними змінами в політичній сфері. Монополія на владу, що одночасно означала необмежений вплив на процеси в економіці, належала більшовицькій партії. Сили, які б відстоювали розвиток суспільства у відповідності з об'єктивними економічними законами, не мали права на створення власних суспільно-політичних інституцій;

– по-п'яте, розвиток економічних процесів в ринкових умовах, природно, призвів до серйозних соціальних протиріч: масового безробіття, безпритульності, поглиблення диференціації в прибутках різних верств населення тощо. Все це призводило до соціального напруження і незадоволення серед населення.

Наявність цих та інших факторів робила розвиток економічних процесів в рамках НЕПу небезпроблемними. Чи не щороку виникали проблеми, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, які дестабілізували економіку. Серед таких проблем була так звана криза збуту 1923 р., коли майже третини продукції промисловості не була реалізована. Об'єктивною причиною цієї кризи було те, що сільське господарство відбудовувалося значно швидшими темпами, ніж промисловість, і це, відповідно до об'єктивних законів ринку, автоматично призвело до зниження цін на сільськогосподарську продукцію і підвищення цін на промислову продукцію. Влада за допомогою адміністративного підвищення цін на сільськогосподарську продукцію та одночасного зниження цін на промислову пододала кризу. Але невдовзі, в 1925-1926 рр. виникла нова, так звана „криза хлібозаготівель”, коли ціни на сільськогосподарську продукцію значно знизилися, і селяни відмовлялися від продажу хліба. Держава, за цих умов, не змогла заготовити необхідної кількості продовольства.

В 1927-1928 рр. знову виникла криза хлібозаготівель, але в більш гострій формі, що майже не спричинило голод у містах. Влада замість того, щоб подолати кризу економічними методами, вдалася до надзвичайних позаекономічних методів. Й.Сталін винуватцями цієї кризи оголосив „класових ворогів” (заможні верстви селян), почалися реквізиції продовольства у селян.

З середини 1927 р. розпочався процес одержавлення госпрозрахункових структур. Трестам впроваджувалося обов'язкове виконання державних планів, обмежувалася їхня виробничо-фінансова діяльність тощо. Поступово, до початку 30-х років під виглядом реорганізації управління виробництвом, в промисловості отримали гору адміністративно-наказні методи.

Ліквідувалася приватна торгівля, вона повністю була замінена державною торгівлею.

Таким чином, наприкінці 1920-х років НЕП було згорнуто. Влада здійснили різкий поворот в економічній політиці, суть якого полягала у відмові від переважно економічних і переходу до адміністративно-наказних методів управління народним господарством.

Основними причинами згорання НЕПу були:

1. Відносна економічна свобода, наявність приватної власності, ринкових відносин в рамках НЕПу йшли всупереч з уявами більшовицького керівництва про основи нового соціалістичного ладу, який, на їх думку, повинен будуватися на суспільній власності на засоби виробництва, панувані директивного управління тощо.

2. Відносна демократизація економічних відносин в рамках НЕПу знаходилася в явному протиріччі з сформованим авторитарним режимом в політичній сфері.

3. Наявність однопартійної системи, і відсутність в суспільстві вагомих політичних сил, які б могли відстоювати розвиток країни у відповідності з об'єктивними економічними законами.

4. Низький політичний, загальноосвітній та культурний рівень не тільки населення, а також керівників Комуністичної партії і держави.

5. Об'єктивні потреби модернізації всіх галузей народного господарства потребували значних коштів. Відмовившись від природного процесу накопичення, керівництво країни взяло курс на форсування темпів економічного росту за рахунок позаекономічного тиску на широкі верстви населення.

Таким чином, згорання НЕПу наприкінці 1920-х років зумовлене внутрішніми економічними протиріччями цієї політики та суперечливими процесами, які вона зумовила в суспільстві: зниження темпів розвитку, вичерпання ресурсів, небажанням більшовицької партії ділитися владою; швидкою диференціацією суспільства; зростанням соціальної напруги, а значить, і створення соціальної бази для відмови від ринкових відносин.

18.5. Особливості та наслідки радянської індустріалізації в Україні

У 1920-ті рр. за темпами промислового розвитку СРСР суттєво відставав від передових країн Європи. ВКП(б) узяла курс на «побудову соціалізму в окремо взятій країні», перетворення СРСР на індустріальне суспільство. У грудні 1925 р. на XIV з'їзді ВКП(б) було оголошено курс на проведення індустріалізації. XV з'їзд ВКП(б) грудень (1927.) затвердив директиви першого п'ятирічного плану (1928-1932 рр.), в якому підтверджувалася генеральна лінія на прискорення індустріалізації народного господарства.

Індустріалізація – це система заходів, спрямованих на створення великого машинного виробництва і прискорений розвиток промисловості з метою технічного переозброєння і зміцнення обороноздатності країни. Метою індустріалізації було технічне переозброєння економіки і перетворення СРСР з аграрної відсталого країни на високорозвинену промислову державу.

Причини проведення індустріалізації:

- необхідність створення матеріально-технічної бази для економічної самостійності країни за умов ворожого оточення і можливої економічної ізоляції;
- прагнення влади до зміни соціально-класової структури населення в бік збільшення кількісного складу робітничого класу.

Проведення індустріалізації мало низку труднощів:

- країна могла розраховувати тільки на внутрішні джерела фінансування;
- суттєво бракувало кваліфікованих кадрів.
- однією з головних вад проведення індустріалізації було й те, що вона почалася не з легкої, а з важкої промисловості, а також мала надзвичайно прискорені темпи.

Джерела індустріалізації:

- інвестиції у важку промисловість за рахунок легкої та харчової;
- примус населення до придбання облігацій державної позики;
- збільшення випуску й продажу горілчаних виробів.
- продаж за кордон нафти, газу, деревини, хутра за низькими цінами.
- використання позаекономічних примусів до праці (соціалістичні змагання, стаханівський рух, неоплачувана праця на суботниках, недільниках).
- широке використання праці в'язнів;
- жорсткий режим економії бюджетних коштів.

Індустріалізація в Україні здійснювалася відповідно до п'ятирічних планів розвитку народного господарства й мала свої особливості:

- інвестування в промисловість республіки, особливо в початковий період індустріалізації, значної частини загальносоюзних коштів. За роки першої п'ятирічки в розвиток промисловості України було інвестовано понад 20% загальносоюзних капіталовкладень;

- побудова і реконструкція в Україні на початку індустріалізації великих промислових об'єктів. У 20-30-ті роки в промисловості СРСР основними вважалися 35 об'єктів, серед них в Україні знаходилося 7 новобудов і 5 докорінно реконструйованих підприємств. У роки першої п'ятирічки (1928-1932 рр.) було збудовано заводи «Запоріжсталь», «Азовсталь», «Криворіжсталь», Харківський тракторний завод, у наступні п'ятирічки – Харківський турбінний завод, Новокраматорський завод важкого машинобудування та інші підприємства;

- нерівномірність процесу модернізації промислового потенціалу республіки. У роки першої п'ятирічки з 1500 промислових підприємств, що споруджувалися в СРСР, 400 (26,7%) будувалося в Україні, у другій п'ятирічці відповідно 4500 і 1000 (22,2%), у третій – 3000 і 600 (20%) заводів;

- поява в промисловому комплексі України нових галузей: електрометалургія, кольорова металургія, хлібопекарська, комбікормова, молочна, маслопереробна галузі та інші;

- значне відставання модернізації легкої та харчової промисловості від важкої індустрії. У першій п'ятирічці у важку індустрію України передбачалося вкласти 87,5% асигнованих коштів, а в легку та харчову – лише 12,5%;

- темпи витіснення приватного сектора в економіці України були вищими, ніж в СРСР загалом.

Підсумки індустріалізації:

- республіка з аграрної перетворилася на індустріально-аграрну;
- зміцнилась обороноздатність країни;
- відбулися структурні зміни в промисловості: перевага була віддана не легкій, а важкій промисловості.

- було ліквідовано безробіття, але знизився життєвий рівень населення (інфляція, карткова система, нестача товарів широкого вжитку);

- було встановлено монополізм державної власності;

- відсутність конкуренції та матеріальної зацікавленості призвели до сповільнення темпів розвитку економіки;

- створено нову модель керівництва економікою — адміністративно-командну.

18.6. Колективізація сільського господарства. Голодомор 1932-1933 рр.

Більшовики пов'язували соціалізм із переведенням селянства та шлях колективного виробництва. Вже у період „воєнного комунізму” через кооперацію держава здійснювала централізоване забезпечення населення продуктами споживання. В умовах НЕПу всі форми кооперації (споживча, сільськогосподарська і кустарна) здобули право на самостійну господарську діяльність. Однією з найбільш розвинутих форм сільськогосподарської кооперації були товариства спільної обробки землі (ТСОЗи). Вони

об'єднували переважно заможні і середняцькі господарства, що купували й використовували сільськогосподарську техніку й інвентар на пайових засадах. У 1920 р. їх налічувалося всього 960 колективних господарств.

В роки НЕПу кооперація розглядалася як шлях поступового переведення сільського господарства до колективного виробництва. Передбачалося створювати колективні господарства на основі добровільності, використання ринкових форм кооперації, урахування місцевих умов, а також фінансової і матеріально-технічної допомоги кооперативам з боку держави. На XV з'їзді ВКП(б) у 1927 р. було підтверджено курс на поступове кооперування сільського господарства.

Однак, хлібна криза 1927-1928 рр. і брак валюти, що надходила від продажу хліба за кордон, могли зірвати плани радянського уряду щодо економічного розвитку СРСР. Потрібний був механізм безперервного постачання хліба державі. Таким механізмом, на думку влади, повинні були стати колективні господарства (колгоспи). Більшовики вже мали досвід організації колгоспів (радгоспи й комуні діяли з 1918 р.). За умов становлення тоталітарної держави колгоспами було легше керувати, ніж мільйонами розрізнених селянських господарств. За уявленнями того часу, дрібнотоварний селянський устрій на селі постійно породжував капіталізм шляхом зубожіння одних і збагачення інших. Керівництво країни спробувало вивести село до соціалізму.

З кінця 1920-х років розпочалася форсована колективізація. 1929 рік Й.Сталін назвав «роком великого перелому», «рішучого наступу соціалізму на капіталістичні елементи міста й села». У країні розпочалася суцільна колективізація – процес примусового об'єднання дрібних одноосібних селянських господарств у великі соціалістичні господарства (колгоспи, радгоспи).

Форсування темпів колективізації вело до насильницького залучення селян у колгоспи під загрозою розкуркулювання. Було проголошено перехід від політики обмеження куркульства до політики його ліквідації як класу.

Колективізація в Україні мала бути здійснена за два роки. До кінця першої п'ятирічки було «колективізовано» близько 70% селянських господарств. За роки другої п'ятирічки (1933-1937 рр.) колективізація завершилася об'єднанням у колгоспи 90 % селянських господарств.

У процесі колективізації постало питання про долю заможних селян. Основою їхнього добробуту була праця всіх членів родини, ощадливість, хазяйновитість. Ця частина селян була найміцніше прив'язана до землі й не бажала з нею розлучатися. Саме до цієї категорії селянства застосували політику розселяювання: було посилено оподатковування, обмежено оренду землі, заборонено використовувати найману працю, купувати машини, реманент; почалося вибіркове «розкуркулювання». Унаслідок цього кількість міцних господарств зменшилася. На початку 1930-х рр. почався терор проти заможних селян. Ліквідація заможних господарств супроводжувалася конфіскацією майна й висилкою на Північ і до Сибіру селян, які не бажали вступати до колгоспів. Усього в Україні за ці роки відбулося розселяювання близько 200 тис. селянських господарств, тобто приблизно 1,2-1,4 млн людей. Більше половини з них було виселено до Сибіру й названо «спецпереселенцями». Їхню працю використовували на найважчих роботах. Створивши колгоспи і встановивши над ними всеосяжний контроль, держава отримала кошти для індустріалізації, забезпечила безперебійне джерело постачання міст дешевим продовольством, замінила ринковий механізм товарообміну між містом і селом адміністративно-командним продуктообміном.

Одним із найстрашніших наслідків колективізації в Україні став голодомор 1932-1933 рр. Серед основних причин голоду в Україні називають:

- деградацію сільського господарського виробництва унаслідок форсованої колективізації;
- виконання плану хлібозаготівель шляхом вилучення значної частини посівного фонду;
- політику, спрямовану на ліквідацію соціальної бази селянського спротиву.

Голод був спровокований радянським керівництвом з метою масового вступу селян до колгоспів. Поставлені перед селянами плани хлібозаготівлі були завищеними й економічно не обґрунтованими. Однак для успішного проведення індустріалізації хліб був потрібний за будь-яку ціну. Політика колективізації дозволила збільшити збір зерна, але труднощі із заготівлею залишилися.

Постачання хліба на користь держави здійснювалося в результаті додаткової хлібозаготівлі. Фактично це означало застосування вже відомої політики продрозкладки. У ході примусової хлібозаготівельної компанії у колгоспів вилучили більшу частину хліба (54% від його валового збору), а у господарствах одноосібників вилучили понад 76% виробленого ними зерна. Знесилені селяни не змогли ефективно провести посівну кампанію 1932 р., але їм попри все вдалося засіяти більше половини запланованих площ. План здачі хліба державі опинився під загрозою зриву. Водночас почався голод. Голодні люди збирали колоски пшениці, залишені на полях, щоб прогодувати дітей.

7 серпня 1932 р. було видано постанову «Про охорону соціалістичної власності», названу в народі «законом про п'ять колосків». Вона передбачала за крадіжку колгоспної власності розстріл із конфіскацією майна чи позбавлення волі на термін, не менший за 10 років.

Найвище керівництво країни знало про голод в Україні, але замовчувало цей факт. Допомоги надано не було. Більше того, в Україну для виконання плану хлібозаготівлі було направлено комісію на чолі з В. Молотовим. Дії комісії були твердими: села заносилися на «чорні дошки»; у них конфіскували продовольчі й навіть посівні фонди; проводилися масові репресії; припинялося постачання товарів; села оточувалися загонами НКВС.

Голодомор став національною катастрофою. Селяни, позбавлені продуктів харчування, були приречені на мученицьку смерть. Голодомор 1932-1933 рр. викликав величезну смертність населення, особливо дітей і старих. За різними підрахунками під час голодомору загинули від 3,5 до 9 млн осіб. Такими були наслідки колективізації в Україні.

Отже, політика колективізації ліквідувала ринкове господарство на селі. Насильницьке насадження колгоспів, політика розселення та хлібозаготівлі призвели до національної трагедії – голодомору 1932-1933 рр., який забрав життя мільйонів людей. Командно-бюрократична система керівництва призвела до того, що селянин перестав бути господарем на землі, було вбите його почуття власника.

18.7. Громадсько-політичне й культурне життя

Політика українізації (коренізації). Політика в національно-культурній сфері, яка здійснювалася радянським керівництвом в Україні в 1920-ті рр., отримала назву українізації або коренізації. Українізація передбачала задоволення певних національних вимог українського народу:

- висування українців на керівні посади;
- запровадження української мови в державних та культурних установах, пресі, навчальних закладах;
- розвиток національної за формою і радянської за змістом культури;
- створення відповідних умов для культурного розвитку національних меншин, які проживали в Україні.

Більшовики змушені були піти на проведення цієї політики, оскільки прагнули забезпечити собі підтримку всього населення України. Українізація здійснювалася в певних, дозволених центром межах.

Рушійною силою у справі українізації став Наркомат освіти України, яким у 1920-ті рр. керували прибічники національного відродження Г. Гринько, О. Шумський, М. Скрипник.

Наслідки політики українізації (коренізації). У 1930 р. кількість шкіл з українською мовою навчання становила 85 %, на українську мову було переведено 75 % діловодства державних установ, українською мовою видавалося 90 % газет і більше половини книжок і журналів. Кількість українців серед службовців держапарату зросла з 35 до 54 %. Українізація сприяла залученню до радянського культурного будівництва української інтелігенції. З еміграції повернулися деякі відомі діячі, зокрема М.Грушевський. Відбувався бурхливий розвиток української культури: видавалося понад 20 літературно-художніх альманахів, 55 журналів, виникли численні літературно-художні об'єднання, працювало 45 професійних театрів. Література і мистецтво досягли значних успіхів завдяки таким діячам, як М.Хвильовий, М. Зеров, Г.Косинка, М.Рильський, В.Яловий, В.Сосюра, Лесь Курбас, О.Довженко, Г.Верьовка та ін.

Поступово політика українізації почала виходити за дозволені центром межі. Вона охопила все суспільно-культурне життя республіки. Зростає прошарок української інтелігенції, якій режим Сталіна не довіряв і вбачав у ній ідейного конкурента партії. Українізація сприяла зростанню національної свідомості українців, стимулювала націонал-комуністичні настрої. Прибічники національного комунізму вважали, що не можна нав'язувати всім народам російський шлях до комунізму, що кожен народ, у тому числі й український, повинен йти до комунізму своїм шляхом, пристосовуючи його до специфічних національних умов. Основними ідеологами українського національного комунізму були письменник М.Хвильовий, нарком освіти з 1924 до 1926 р. О.Шумський, економіст М.Волобуєв.

М.Хвильовий звертався до українських письменників із закликом виявити національну свідомість, не копіювати культурні надбання інших народів, зокрема російського. Пристрасний заклик до українців йти власним шляхом був висловлений у його знаменитому гаслі «Геть від Москви!». О.Шумський доводив необхідність прискорення темпів українізації, наполягав на відкликанні з України генерального секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича, який гальмував процес українізації. М.Волобуєв переконував, що економіка України повинна становити єдиний народногосподарський комплекс, який може інтегруватися у світову економіку без посередництва Росії.

Згодом «хвильовізм», «шумськізм» і «волобуєвщина» були оголошені проявом «буржуазного націоналізму», небезпечним «націоналістичним ухилом». Від кінця 1920-х рр. політика українізації поступово згортається. У 1933 р. Сталін назвав місцевий націоналізм основною загрозою для єдності Радянського Союзу. Це означало кінець українізації. Радянська влада повернулася до русифікаторської політики, активних учасників українізації було репресовано.

Посилення репресій. До середини 1930-х рр. ціною неймовірних зусиль народу було досягнуто успіхів у розвитку народного господарства. У політичному житті суспільства спостерігався дедалі помітніший відхід від демократичних принципів. Проголошена Й.Сталіним теорія «загострення класової боротьби» на тлі перемог соціалістичного будівництва вела до поширення репресій на все більше коло людей. За цих умов прийняті Конституція СРСР (1936 р.) і Конституція УРСР (1937 р.) не забезпечували фактичного втілення в життя їхніх демократичних положень (скасування обмежень прав деяких категорій населення, недоторканність особи й житла, таємниця листування тощо). На початку 1930-х рр. українізація почала розглядатися як вияв націоналізму. У країні посилюється політика русифікації.

Необґрунтовані репресії на межі 1920-1930-х рр. були початком тотального знищення народу в 1935-1937 рр. Жертвами репресій стали всі верстви населення: партійні й державні діячі, революціонери,

вчені, військові, діячі мистецтва, вчителі, лікарі, інженерно-технічні працівники, дореволюційна інтелігенція та фахівці радянської генерації, робітники, селяни. Після організованого процесу над «Спілкою визволення України» у республіці «викрили» безліч «контрреволюційних» організацій: «Український національний центр», «Українська військова організація», «Білогвардійський терористичний центр» у Києві; різноманітні «шпигунсько-троцькістські» організації.

З-поміж керівних діячів республіки репресій зазнали Х.Раковський, С.Косіор, В.Затонський, воєначальники Й.Якір, Б.Думенко та інші. Напередодні Другої світової війни було практично знищено вищий командний склад армії.

Водночас не можна заперечувати й досягнення в культурному будівництві. 1930-ті рр. в історії культури СРСР і УРСР були часом «культурної революції» – складової частини соціалістичних перетворень у радянській державі. Було ліквідовано неписьменність, створювалися нові школи, фабрично-заводські училища (ФЗУ), технікуми й вищі заклади освіти. У 1933 р. було відновлено діяльність університетів. Радянська влада поставила за мету сформувати нову інтелігенцію із середовища робітників і селян. Наукові досягнення і відкриття були необхідними для побудови соціалістичного суспільства. У 1930-ті рр. АН УРСР стала центром науково-дослідної роботи: відбувалося становлення таких галузей знань, як нелінійна механіка, теоретична фізика, теорія зварювання металів, було проведено ядерну реакцію. Створювалися академічні інститути електрозварювання, гірничої механіки, економіки, історії України, української літератури, фольклору.

У цей же період влада прагне підкорити інтелігенцію інтересам партії та держави. Згортається політика українізації, закриваються українські школи і школи національних меншин. Українська культура стає важелем для зміцнення влади більшовиків, з'являється термін «буржуазний націоналізм».

Політика партійного керівництва СРСР і УРСР, спрямована на знищення української інтелігенції в 1930-ті рр., одержала назву «розстріляного відродження». Відносна свобода й розквіт української культури в 1920-ті рр. змінилися утисками й репресіями. Щоб придушити вільний вияв думок, посилити почуття страху, відсторонити від активної діяльності інтелектуалів, адміністративно-командна система вдавалася до розправ, свавільних арештів, відкритих і закритих судових процесів. Були репресовані вчені-історики М.Слабченко, М.Горбань. У 1933 р. був заарештований і засуджений до поселення на Соловки український філософ П.Демчук (1937 р. був розстріляний). Загинули академіки АН СРСР геолог Н.Світальський, генетик І.Агол, філософ З.Семковський. Почалося переслідування М. Грушевського. Звинувачення висувалися проти колишнього президента АН УРСР В.Вернадського та новообраного президента О.Богомольця.

Схожі процеси відбувалися в галузі літератури й мистецтва. У 1933 р. були заарештовані поет і драматург М. Ялович, талановитий режисер, організатор театру «Березіль» Лесь Курбас, який пізніше загинув у таборі. У 1934 р. були розстріляні новеліст Г.Косинка, лірик Д.Фальковський, драматург і поет К.Буревій, поет О.Близько, різкої критики й нападів з боку влади зазнавали Остап Вишня, М.Рильський, Л.Ландау. Загалом жертвами сталінських репресій стали близько 500 письменників, що жили й працювали в Україні.

Апогеєм винищення української інтелігенції та передових діячів науки й культури стали 1937-1938 роки.

Для швидкого розгляду політичних справ і позасудового розгляду створювалися особливі трійки, що виносили вироки без участі обвинувачуваного. Сталінський терор не тільки позбавив волі й життя маси людей, він розгнівав тих, кого минала трагічна доля. У людей гинули віра в добро, рушилися авторитети, тьмяніли ідеали. І навпаки, заохочувалися ганебні вчинки – доноси, наклепи, провокації. Світле й бажане майбутнє, якого прагнули люди, зіткнулося в ті роки із соціальною незахищеністю, жорстокістю, скаліченими долями мільйонів людей.

Політика більшовиків щодо релігії та церкви. Православна церква в Україні була єдиною легальною організацією, діяльність якої не вписувалася в межі ідеології більшовиків. У 1920-ті рр. посилювався тиск держави на православну церкву. Більшовики скористалися голодом 1921-1923 рр. як приводом для посилення репресій проти духовенства. Розгорнулася широка кампанія вилучення із храмів і культових споруд коштовностей для закупівлі зерна за кордоном. Віруючі та духовенство в більшості випадків погоджувалися пожертвувати частину скарбів у фонд голодуючих. Але вони відмовлялися передати державі культові предмети, твори мистецтва, що були потрібні безпосередньо для богослужіння. Державні органи ігнорували настрої служителів церкви і мирян, чим спровокували конфлікти між духовенством і чиновниками, що здійснювали конфіскації в храмах. Конфлікти супроводжувалися арештами, а іноді й розстрілами священників і віруючих.

У січні 1928 р. було введено в дію Адміністративний кодекс УРСР, який серед інших містив розділ «Правила про культу». З його прийняттям декрет уряду про свободу совісті втратив силу. На межі 1920-1930-х рр. за умов різкої зміни політичної атмосфери в країні ставлення до релігії та церкви з боку влади стало нетерпимим. Тисячі церков в Україні були зачинені, священники репресовані. У 1929 р. органи Головного політичного управління звинуватили в антирадянській діяльності Українську автокефальну Православну церкву (УАПЦ). Керівництво УАПЦ було заарештовано, а церкву змусили заявити про саморозпуск.

Другу п'ятирічку оголосили «п'ятирічкою знищення релігії». Виникли «Об'єднання войовничих безбожників». У середині 1930-х рр. в Україні залишилося лише 9 % діючих церковних споруд порівняно з 1913 р.

Отже, зі встановленням радянської влади вже в 1920-ті рр. посилювався тиск держави на православну церкву. Пізніше ставлення до релігії та церкви стало зовсім нетерпимим, а віруючі перестали бути повноправними громадянами соціалістичної держави.

ТЕМА 19. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У 1920-1930-х РОКАХ

19.1. Українські землі у складі Польщі

Унаслідок українсько-польської війни, яку українці програли 1919 р., поляки захопили Східну Галичину, Західну Волинь, Західне Поділля, Холмщину, Підляшшя. За Ризьким миром 1921 р. ці землі увійшли до складу Польської держави. Питання про державну приналежність Східної Галичини залишалося нерозв'язаним – за рішенням Паризької мирної конференції Польща окупувала ці території тимчасово. У Галичині проживало 80 % західних українців.

Незважаючи на відвертий опір українців окупаційній владі, 14 березня 1923 р. у Версалі Рада послів Антанти остаточно визнала зверхність Польщі над Східною Галичиною, де українці становили 15 % населення.

Польський уряд територію своєї держави поділяв на дві категорії: Польщу «А» (корінні землі) і Польщу «Б» (східні землі – Західну Україну і Західну Білорусію). Основні галузі промисловості були зосереджені у Польщі «А», куди надходили основні капіталовкладення. Польща «Б» була сировинним придатком і ринком збуту.

Уряд Польщі проводив політику колонізації та асиміляції щодо українського населення краю, нехтував його правами та свободами, піддавав утискам національну культуру. У 1924 р. було заборонено розмовляти українською мовою в державних установах та органах самоврядування.

Економічне життя значно поживавив кооперативний рух, розвиток якого відбувався на досить високому рівні. Керував роботою кооперативів Ревізійний союз кооперативів. Кожне село обов'язково створювало в себе кооператив — крамницю, касу, молочарню. Створювалися пов'язані з кооперацією банки. Кооперативний рух розглядався як школа самоврядування і засіб економічного самозахисту українців.

Під час «великої депресії» 1929-1933 рр. українсько-польські стосунки значно погіршилися. У цих умовах посилювалося невдоволення серед українства краю, яке вилилося у масові виступи. У відповідь на це польський уряд удався до жорстоких масових дій. З вересня 1930 р. було розпочато масові репресії щодо українського населення, які отримали назву «пацифікація» (утихомирення): закривалися українські громади, конфісковувалося майно селян, переслідувалися і заарештовувалися лідери українського руху, утримувалися під домашнім арештом українські депутати; було зруйновано близько 800 сіл.

Українці краю звернулися до Ліги Націй з протестом на дії польського уряду, внаслідок чого кампанія пацифікації набула характеру міжнародного скандалу. Крім того, у результаті кампанії українське населення та польська адміністрація не знайшли порозуміння, також посилювалася рішучість молодих, радикально налаштованих націоналістів боротися проти польської влади.

У визвольному русі західноукраїнського населення проти польського панування виділилися три основні течії: партії з легальними засобами боротьби; націоналістичне підпілля; комуністичний рух.

У краї існували дванадцять українських політичних партій. Найчисленнішим та найвпливовішим було Українське народно-демократичне об'єднання (УНДО) — ліберальна партія, що виступала за конституційну демократію та незалежність України.

Головним виразником соціалістичних тенденцій краю була Радикальна партія. Після її об'єднання в 1926 р. з Українською партією соціалістів-революціонерів утворилась Українська соціалістична радикальна партія, лідерами якої були Лев Бачинський та Іван Макух.

У 1920-ті рр. серед українців краю поширилися прорадянські настрої. Ці симпатії започаткували декілька легальних та нелегальних організацій. У 1919 р. група галичан утворила Комуністичну партію Східної Галичини, яка з 1923 р. називалась Комуністичною партією Західної України (КПЗУ) і під тиском Комінтерну стала автономною частиною Польської комуністичної партії. У 1938 р. за наказом Сталіна її було розпущено.

Серед інших партій у Східній Галичині також діяли Українська католицька, Руська селянська, Руська аграрна та інші партії.

Найбільшою та найвпливовішою організацією західних українців залишалася греко-католицька церква, яка налічувала 4 млн віруючих та 3 тис. парафій. Греко-католицька церква мала власну політичну Українську католицьку національну партію. Своїми досягненнями у міжвоєнний період вона завдячує митрополитові Андрію Шептицькому.

Менш помітну роль у суспільно-політичному житті краю відігравала православна церква (налічувала 2 млн віруючих).

Молодь все більше тяглася до організатора саботажних акцій Української військової організації (УВО, створена в Празі 1920 р. колишніми командирами січових стрільців і Української Галицької армії). Її лідер Євген Коновалець надавав великого значення розробці ідеології революційного руху. Цією ідеологією став розвинутий Дмитром Донцовим український інтегральний націоналізм. Д.Донцов

стверджував, що нація – це абсолютна цінність, і немає вищої мети, ніж здобуття незалежної держави. Заради цієї мети мають об'єднатися всі класи й політичні партії, необхідно діяти будь-якими засобами, припинивши суперечки й дискусії. Майбутню незалежну українську державу має очолити вождь з необмеженою владою.

У 1926-1929 рр. у Західній Україні відбувалося об'єднання націоналістичних груп. Після кількох підготовчих конференцій у 1929 р. представники УВО, Української націоналістичної молоді, Легіону українських націоналістів, Асоціації української націоналістичної молоді зустрілися у Відні й заснували Організацію українських націоналістів (ОУН), яка взяла за мету створення Української самостійної соборної держави.

Напередодні Другої світової війни в ОУН налічувалося 20 тис. осіб. Основним змістом її діяльності був політичний терор проти представників польської влади. На початку 1930-х рр., крім сотень актів саботажу та десятків «експропріацій» державних фондів, члени ОУН організували понад 60 замахів та вбивств.

Від середини 1930-х рр. польська влада розпочала широкомасштабну кампанію карних заходів проти ОУН, унаслідок якої було заарештовано весь крайовий провід ОУН та чолі зі Степаном Бандерою та Миколою Лебедем та сотні рядових членів організації. У цих умовах в ОУН стався розкол на два крила: помірковане та революційне (радикальне). До першого належали представники старшого покоління: Є.Коновалець, О.Сеник, М.Сціборський, а також ті, хто вважали за необхідне добитися допомоги рухові з боку Німеччини. До другого – представники молодшого покоління: С.Бандера (лідер), М.Лебець, Я.Стецько, І.Климів, М.Климишин, Р.Шухевич та інші. Вони одстоювали методи терористичної діяльності.

Отже, у міжвоєнний період Східна Галичина залишилася аграрно-сировинним придатком Польщі. У суспільно-політичному житті краю посилювалася конфронтація між корінним українським населенням та польською владою, що проводила жорстку політику колонізації.

19.2. Українські землі у складі Чехословаччини

Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини за Сен-Жерменським мирним договором (вересень 1919 р.) й отримало офіційну назву Підкарпатська Русь (від 1928 р. – Підкарпатський край). Півмільйонне українське населення регіону під владою Чехословаччини не відчувало такого непримиренного утиску національних інтересів, як українське населення Польщі й Румунії.

У Чехословаччині не заборонялося вживання української мови. Тут діяли українські гімназії й початкові школи. Але Закарпаттю відводилась роль економічно занедбаній провінції. Робітникам платили у півтора-два рази менше, ніж у центральних районах країни. Селяни були незадоволені аграрною реформою, тому що фактично дві третини державних земель призначалися чеським колоністам.

Громадсько-політичний рух у Закарпатті складали три течії: русофіли-вважали закарпатців частиною російського народу; мадярофіли-прагнули приєднатися до Угорщини; українофіли-пропонували ідею єдності українців з усім українським народом. Після Мюнхенської угоди 1938 р. Німеччина отримала фактичну свободу дій у Центрально-Східній Європі, почалося розчленування Чехословаччини. 11 жовтня 1938 р. Закарпаття отримало автономію. Автономний уряд А.Волошина розпочав запровадження у життя засад закарпатської державності.

На початку 1939 р. була утворена політична організація, яка стояла на платформі творення суверенної держави – Українське національне об'єднання (УНО). У лютому відбулися вибори до парламенту – Сейму Закарпатської України. У цей же час формується військова організація – Карпатська Січ, яка поповнювалася за рахунок добровольців, більшість з яких прибували з Галичини. У ніч з 14 на 15 березня 1939 р. німецькі війська вступили на територію Чехословаччини. Водночас війська Угорщини, за згодою Гітлера, почали загарбання всього Закарпаття (ще в листопаді 1938 р. були окуповані Ужгород та Мукачеве).

15 березня 1939 р. у Хусті на засіданні Сейму було проголошено самостійність Закарпаття. Сейм ухвалив закон, згідно з яким проголошувалася незалежна держава з назвою Карпатська Україна, яка мала стати республікою на чолі з президентом. Державною мовою щойно створеної держави проголошувалася українська, кольорами державного прапора – синій і жовтий. Президентом країни став А. Волошин, але через кілька годин він разом з урядом змушений був емігрувати. Нечисленні загони Карпатської Січі самовіддано протистояли 40-тисячній угорській армії. У боях загинуло понад 5 тис. закарпатців, у тому числі командири Карпатської Січі М. Колодзінський та З. Косак. Карпатська Україна опинилася в міжнародній ізоляції.

19.3. Українські землі у складі Румунії

До складу Румунії, яка скористалась вакуумом влади, викликаним розпадом Російської та Австрійської імперій, увійшли Ізмаїльський, Акерманський, Хотинський повіти Бессарабії, Північна Буковина та частина Мармарощини (Закарпаття). Політика румунізації стосовно українського населення цих територій не поступалася жорстокістю діям поляків у Галичині.

У краї були закриті всі українські школи. Замість українських учителів призначалися румунські. У Чернівецькому університеті закрили всі українські кафедри, заборонили друкувати наукові праці українською мовою. На румунський взірць змінювалися українські прізвища.

До 1928 р. на Буковині зберігався воєнний стан. В умовах румунського панування гальмувався і розвиток сільського господарства. Великим землевласникам належало майже 55 % загальних земельних площ, у ході аграрної реформи перерозподілу підлягало лише 16,8 %, які в основному отримали щойно прибулі румунські колоністи.

Якщо селяни й одержали земельні наділи, то, як правило, малоприсадатні для обробітку. Загарбники жорстоко руйнували господарства місцевих селян, занепад призвів і до зниження врожайності, падіння поголів'я худоби, зубожіння сел.

Знаючи економічних ускладнень, румуни прагнули розв'язати їх за рахунок загарбаних територій. Важливі для Чернівців підприємства закривалися, а їхнє обладнання вивозилося до Бухареста.

За цих умов місце населення виявляло спротив. Так, у Татарбунарському повстанні (1924 р., Бессарабія) брало участь близько 6 тис. осіб. Протягом триденних жорстоких боїв з румунською артилерією загинуло понад 3 тис. повстанців. Над арештованими було організовано «процес 500», який набув широкого міжнародного розголосу. На захист повстанців виступило багато всесвітньовідомих діячів культури та науки. У 1927 р. розпочалася деяка лібералізація окупаційного режиму. Відновлювалися культурні товариства, театральні студії, хори. Почала виходити українська преса – щоденна газета «Час», тижневик «Рідний край».

Невелика буковинська спільнота реагувала на румунське правління подібно до своїх співвітчизників у Польщі. На Буковині існувало два крила українського руху – поміркований (прагнув компромісу з режимом) та революційний або націоналістичний (прагнув активно протидіяти режимові). Лідерами останнього були О.Зибачинський, П. Григорович, Д. Квітковський.

У 1938 р. румунський король Кароль II встановив у країні військову диктатуру, політичні партії та інші організації були розігнані. На Буковині завдяки конспірації продовжували діяльність націоналісти.

Отже, протягом 1920-1930 рр. сподівання національно свідомих українців на побудову суверенної демократичної республіки не виправдалися, але драматичні історичні події цього періоду сприяли накопиченню корисного досвіду для подальшої боротьби за незалежність. Українські етнічні території лишалися розділеними між кількома державами з різними політичними режимами. Більшість українських земель (УРСР) перебували в радянській державі з тоталітарним комуністичним режимом та владою Сталіна. Модернізація України, яку здійснювали комуністи, супроводжувалася придушенням національно-визвольного руху, примусовою колективізацією, голодомором, масовими репресіями. Західноукраїнські землі були об'єктом соціально-економічного, національного гноблення з боку Польщі, Чехословаччини, Румунії. Колонізаторська політика викликала широкий національно-визвольний рух, очолюваний українськими політичними партіями та рухами.

ТЕМА 20. УКРАЇНА В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ (1939-1945 рр.)

20.1. Початок Другої світової війни

23 серпня 1939 р. було підписано радянсько-німецький пакт про ненапад – пакт Молотова-Ріббентропа. Таємний протокол до нього, оформлений додатково, давав можливість СРСР збільшити територію майже до кордонів Російської імперії 1913 р. Німеччина давала згоду на приєднання до Радянського Союзу Фінляндії, Естонії, Латвії, Західної Білорусії, Західної Волині та Східної Галичини, у свою чергу, отримуючи повну свободу дій в Європі й забезпечуючи собі поставки з Радянського Союзу воєнно-стратегічних матеріалів і продовольства.

1 вересня 1939 р. нацистські війська напали на Польщу. Зв'язані з нею договірними зобов'язаннями, Англія і Франція оголосили війну Німеччині. Це був початок Другої світової війни.

Згідно з пактом і таємним протоколом до нього радянські війська 17 вересня 1939 р. перейшли польський кордон і вступили на територію Західної України і Західної Білорусії. Офіційно радянське керівництво пояснило цей крок необхідністю запобігти фашистській окупації західноукраїнських і західнобілоруських земель. Східної Галичини і Західної Волині була зайнята Червоною армією майже без опору з боку Польщі за 12 днів. Ці дії означали вступ Радянського Союзу в Другу світову війну.

28 вересня 1939 р. Німеччина і СРСР підписують Договором про дружбу і кордони, у якому уточнювалися сфери впливу цих держав і розмежувальна лінія між ними на території Польщі. До сфери впливу СРСР переходили Литва, Бессарабія і Північна Буковина, Німеччини – Лемківщина і Холмщина (українські території, які раніше були у сфері впливу СРСР). У червні 1940 р. Червона армія зайняла Північну Буковину і Бессарабію.

Процедура приєднання західноукраїнських земель була здійснена на підставі звернення Народних зборів, що відбулися у Львові в жовтні 1939 р. П'ята позачергова сесія Верховної Ради СРСР (листопад 1939 р.) прийняла Закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з Українською РСР.

Були створені шість областей – Львівська, Станіславська (згодом перейменована на Івано-Франківську), Волинська, Тернопільська, Рівненська і Дрогобицька. У серпні 1940 р. до складу України ввійшли території Північної Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії.

На західноукраїнських землях було проведено соціально-економічних, політичних, ідеологічних заходів, які передбачали перетворення за моделлю соціалістичного суспільства в СРСР у 1930-ті рр.: проведення індустріалізації, колективізації, «культурної революції». Основними заходами радянської західноукраїнських земель були:

- у державній розбудові: проведення виборів до Рад; створення робітничих загонів, селянської міліції; утворення селянських комітетів;

- у сільському господарстві: конфіскація поміщицьких і монастирських земель та розподіл цих земель, а також засівного матеріалу, худоби, сільгоспзнарядь між селянами; створення колгоспів;

- у промисловості й фінансах: націоналізація великих промислових підприємств і всіх банків; створення робітничих комітетів; установлення контролю над виробництвом і розподілом продукції; запровадження 8-годинного робочого дня; укрупнення і реконструкція підприємств.

- у соціальній сфері: зміцнення системи охорони здоров'я; створення нових шкіл і навчальних закладів; створення системи соціального забезпечення.

Радянська влада на західноукраїнських землях провела українізацію, що відповідало інтересам населення. «Культурна» революція передбачала утвердження радянської системи цінностей.

Перетворення, однак, здійснювалися жорсткими командно-адміністративними методами, не враховували місцевих особливостей, порушували звичний спосіб життя українців. Зокрема, ліквідовувалися раніше створені структури: заборонялися політичні партії, зазнавали арештів і депортації політичні лідери, припинялася діяльність «Просвіт». Усі реформи супроводжувалися репресіями: було арештовано і вислано близько 10 % населення (службовці держапарату, місцеві комуністи, служителі церкви, підприємці, заможні селяни, значна частина інтелігенції).

Входження Західної України до складу УРСР було важливою подією: нарешті західні й східні українці об'єдналися в одну державу. Однак, поряд із позитивними змінами в економічному, соціальному й культурному житті були й негативні: репресії, адміністративно-командний стиль керівництва.

20.2. Окупація України військами Німеччини

22 червня 1941 р. нападом фашистської Німеччини на Радянський Союз розпочалася Велика Вітчизняна війна. Відразу ж після вторгнення Німеччини на територію СРСР війна стала для нього вітчизняною, визвольною, справедливою.

Німецький план «Барбаросса» передбачав блицкриг – блискавичну війну: протягом 2-2,5 місяця знищити Червону армію і вийти на лінію Архангельськ – Астрахань. Німецька армія наступала в трьох головних напрямках: західному – на Ленінград, центральному – на Москву, південному – на Київ. Згідно з планом передбачалося загарбання України вже в перші тижні війни і створення плацдарму для прориву на Кавказ і Закавказзя. Наступ на Україну здійснювала група німецьких армій «Південь» під командуванням генерал-фельдмаршала Г.Рундштета. Для оборони України були створені Південно-Західний фронт під командуванням генерала М.Кирпоноса та Південний фронт, під командуванням генерала М.Чередніченка.

23-29 червня в районі Луцьк – Рівне – Броди відбулася найбільша танкова битва початкового етапу війни. Війська Південно-Західного фронту змушені були відступити, залишивши Західну Україну. 30 червня німці окупували Львів і вже на кінець третього тижня війни вони просунулися углиб України на 300-350 км. На північному напрямку німецькі війська просунулися углиб радянської території на 500 км, на центральному напрямку – на 600 км. Червона армія за перші три тижні війни втратила 850 тис. військових (у 10 разів більше, ніж Німеччина).

Початковий період війни склався для Радянського Союзу вкрай невдало. Основні причини поразок:

- прорахунки радянського керівництва в оцінці воєнно-політичної ситуації, переоцінка значення радянсько-німецьких договорів, прорахунки у визначенні дати нападу Німеччини на Радянський Союз;

- неукомплектованість Червоної армії кваліфікованими командирськими кадрами, кращі з яких стали жертвами сталінських репресій (знищено 20 % командного складу Червоної армії); нові командири були слабко підготовлені, некомпетентні: лише 7 % командного складу мали вищу освіту;

- незавершеність заходів щодо зміцнення західних кордонів, немобілізованість частин Червоної армії (Сталін боявся спровокувати напад Німеччини).

- повільне переозброєння і впровадження розробок нової військової техніки;

- жорстка централізація управління військами з боку вищого державного керівництва при відсутності належної системи зв'язку і управління, що позбавило фронтових командирів можливості приймати оперативні рішення, виходячи з конкретної бойової обстановки;

- Німеччина, яка завоювала більшу частину Європи, за воєнно-економічним потенціалом значно перевищувала Радянський Союз, на початку війни мала перевагу в живій силі й техніці (армія Німеччини та її союзників, що виступила проти СРСР, налічувала 5,5 млн солдатів і офіцерів, у той час як радянські війська – 2,9 млн).

Воснні дії. Друга половина 1941 р. характеризуються важкими, кровопролітними боями на території України. Особливо жорстокою була боротьба за столицю України. Оборона Києва, яка тривала з 7 липня до 26 вересня 1941 р., відволікала значні сили ворога. Німецьким арміям вдалося оточити велике угруповання захисників Києва: у полон потрапило понад 665 тис. солдатів і офіцерів, було знищено командування Південно-Західного фронту. Причиною такої трагедії стали прорахунки вищого військового командування, те, що Сталін не давав згоди на відведення військ.

Ціною величезних жертв, героїчного опору народу план «блискавичної війни» був зірваний. Оборона Одеси тривала з 5 серпня до 16 жовтня 1941 р., оборона Севастополя – з 30 жовтня 1941 р. до 4 липня 1942 р. Після розгрому Південно-Західного фронту основні сили ворог кинув на Москву, де з 30 вересня по 5 грудня точилися важкі оборонні бої. 5-6 грудня радянські війська перейшли в контрнаступ, розгромивши німців і відкинувши їх на захід на 100-250 км. Перемога під Москвою остаточно поховала гітлерівський план блицкригу, розвіяла міф про непереможність вермахту.

Успіх під Москвою Сталін вирішив використати для розвитку загального наступу і дав указівку про проведення численних розрізаних наступальних операцій. Погано продумані й слабо забезпечені в матеріально-технічному відношенні, всі вони були невдалими. Трагічні наслідки мала наступальна операція під Харковом у травні 1942 р.: загинуло три армії, у полон потрапило 240 тис. солдатів і офіцерів. Трагічно завершилася і спроба розгромити гітлерівців у Криму.

Поразки в Україні різко змінили воєнно-стратегічну ситуацію, ініціатива знов перейшла до рук ворога. У червні 1942 р. німецькі війська великими танковими з'єднаннями за підтримки авіації почали навальний наступ на воронезькому напрямку. Наслідком цього був прорив фронту вглиб на 200-400 км протяжністю 600-650 км. 22 липня 1942 р. після захоплення міста Свердловська Ворошиловградської області гітлерівці остаточно окупували всю територію Української РСР, яка знаходилась в окупації протягом одного року й одного місяця.

20.3. Окупаційний режим в Україні в 1941-1944 рр.

За розробленим ще 1940 р. стратегічним «Генеральним планом «Ост»» гітлерівська Німеччина передбачала щодо України такі заходи:

- часткове онімечення місцевого населення;
- заселення німцями окупованих земель;
- масова депортація населення, у тому числі українців, до Сибіру;
- економічне пограбування території України;
- перетворення місцевого населення на рабів;
- пограбування культурних цінностей, знищення пам'яток культури.

Захопивши Україну, німці розчленували її на окремі частини. До дистрикту „Галичина” входили Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська області (без північних регіонів). Вони підпорядковували так званому Польському (Варшавському) генерал-губернаторству.

Рейхскомісаріат „Україна” об'єднував Рівненську, Волинську, Кам'янець-Подільську, Житомирську області, північні райони Тернопільської та Вінницької облстей, східні райони Миколаївської, а також Київська, Полтавська, Дніпропетровська області, північні райони Криму та південні райони Білорусії. Центром рейхскомісаріату стало місто Рівне.

У південно-західному районі України була створена адміністративно-територіальна одиниця „Трансністрія” у складі Одеської, Чернівецької, південних районів Вінницької і Західних областей Миколаївської області. Вона вважалася румунською провінцією.

Східні райони (Чернігівщина, Сумщина, Харківщина, Донбас, Кримський півострів) були підпорядковані військовій адміністрації.

Новоутворені адміністративні одиниці очолили генерал-губернатори. Особливу ненависть до українців виявив рейхскомісар Еріх Кох, якого називали «коричневим царем України».

Після окупації України було встановлено нацистський «новий порядок», який передбачав ліквідацію суверенітету або державності завойованих країн (територій), економічне пограбування і використання всіх ресурсів в інтересах III рейху, расову дискримінацію, геноцид, антисемітизм, терор і вбивства невинних людей.

В Україні діяли каральні органи нацистів (СС, СД, гестапо), які проводили терор проти мирного населення. У січні 1942 р. німецьким командуванням був прийнятий план фізичного знищення євреїв на території всіх окупованих країн Європи. Політика нацистської Німеччини та її прибічників у переслідуванні й знищенні єврейства в 1933-1945 рр. отримала назву «Холокост» (від давньогрецького Хоіо-саїзюізіс – знищення вогнем, жертвопринесення).

Нацисти застосовували жахливі засоби страти: отруєння у газових камерах, спалення у крематоріях, голодомор, цукування собаками. Створювалися концентраційні табори і гетто для євреїв. Масове знищення євреїв відбулося в Києві (Бабин Яр), Харкові (Дробицький Яр), Львові, Бердичеві, Одесі. За роки окупації в Бабиному Яру в Києві загинуло понад 220 тис, у Дробицькому Яру в Харкові – понад 60 тис, в Янівському концтаборі у Львові – понад 160 тис. українських громадян переважно єврейської національності.

Терор фізичний супроводжувався моральним терором. На магазинах, ресторанах, перукарнях висіли написи: «Тільки для німців», «Українцям вхід заборонено». Мирному населенню міст заборонялося користуватися залізницею, міським транспортом, поштою, телеграфом, аптеками. Були зачинені школи й вищі заклади освіти. Обмежувалися постачання міст продовольством, медичне обслуговування. Українці перетворювалися на людей «третього сорту». Влаштовувалися публічні страти комуністів, комсомольців, представників радянської влади. Загалом в Україні в період окупації було вбито 3,9 млн осіб мирного населення і 1,3 млн військовополонених.

Окупаційна політика мала відверто колоніальний характер. Було введено обов'язкову трудову повинність для всього населення (включаючи підлітків з 14 років). Щоб забезпечити більш «ефективну» експлуатацію українського села, німці зберегли колгоспи („спільні двори”). З населення стягувалася величезна кількість різних податків (за будинок, садибу, худобу тощо). Селяни, незалежно від наявності корови повинні були здавати молоко (600-700 л. на протязі року) або ж оплачувати відповідний додатковий податок. Крім офіційних податків, окупанти вдавалися до прямого пограбування населення, морoderства. Людей силоміць вивозили на роботи до Німеччини. Почалося безсоромне пограбування матеріальних і культурних цінностей України: були розграбовані сотні музеїв, бібліотек, будинків творчості. До Німеччини вивозилися продовольство, обладнання, сировина, коштовності, чорноземи, а також робоча сила. Із України на примусові роботи до Німеччини було вивезено 2,4 млн осіб.

Отже, окупаційний режим відзначався винятковою жорстокістю. Але він не забезпечив покори українського народу, а, навпаки, викликав масовий рух Опору в Україні.

20.4. Рух Опору

Із перших днів окупації на території України розгорнулася антифашистська боротьба. Існували дві течії руху Опору: радянська і націоналістична.

Військова доктрина Радянського Союзу припускала ведення війни малою кров'ю на чужій території. Тому партизанська війна вважалася недоцільною, і в 1930-ті рр. було ліквідовано партизанські бази в прикордонних районах.

Фашисти дуже швидко просувалися Україною, тому в їхньому тилу залишилися цілі підрозділи радянських військ. Саме ці підрозділи стали базою радянського партизанського руху. Організаційне оформлення радянського партизанського руху відбулося у 1941-1942 рр. З початком війни на території України були залишені для боротьби в німецькому тилу 3500 партизанських загонів і диверсійних груп, в яких налічувалося, за різними підрахунками, від 200 до 600 тис. чол. 30 травня 1942 р. для координації партизанського руху було створено Центральний штаб партизанського руху, а через місяць – Український штаб партизанського руху на чолі з Т.Строкачем.

Основні райони боротьби партизанів – Полісся, Чернігівщина, Сумщина. Діяльність партизанських загонів як правило підпорядковувалася та узгоджувалася з потребами фронту: диверсії на залізницях, удари по воєнним об'єктам, розвідка, допомога в переправі через річку тощо.

У перший рік війни дії партизан і підпільників мали неорганізований характер, бракувало підготовлених командних кадрів і фахівців. У 1941 р. партизани мали на озброєнні тільки гвинтівки, карабіни, револьвери, пляшки із запальною сумішшю. Вибухівки й мін було обмаль. Більшість партизанів захоплювали зброю у ворога. У з'єднанні С. Ковпака трофейна зброя складала 80 % усього озброєння. Пізніше чпартизанський рух значно розширився, підвищилася його ефективність. Так, наприкінці 1942 р. в німецькому тилу вже діяли великі добре озброєні партизанські з'єднання під керівництвом О.Федорова, С.Ковпака, О.Сабурова, М.Наумова. Особливої активності дії партизанів набули у 1943 р. під час так званої „рейкової війни”: цього року вони в окупаційній зоні підірвали 3688 ешелонів, 1469 залізничних мостів.

Партизани діяли активно, самовіддано, організовували диверсії, знищували окупантів, вели агітацію серед населення. Однак ефективності їхніх дій заважала позиція Й. Сталіна. Він не довіряв активним діям народних мас. Центральний штаб партизанського руху кілька разів розформовували, а в січні 1944 р. його було повністю ліквідовано.

Найбільше піднесення партизанського руху припадає на початок 1944 р. у Вінницькій, Житомирській, Кам'янець-Подільській, Кіровоградській, Тернопільській і Чернівецькій областях. У містах і селах України діяло комуністичне й комсомольське підпілля («Молода гвардія», місто Краснодон; «Партизанська іскра», село Кримки Миколаївської області та ін.).

Представники націоналістичного руху у роки війни намагалися відновити незалежність України. Вони воювали і проти фашистів, і проти радянських військ. Політичним центром націоналістичного руху була ОУН.

До початку війни ОУН співробітничала з німцями. У німецькій армії був утворений Легіон українських націоналістів. Керівництво ОУН розраховувало на сприяння Німеччини у відновленні української державності. Проте, спроба проголошення у Львові 30 червня 1941 р. самостійної української держави не була підтримана Німеччиною. Гестапо заарештувало всіх членів новоствореного уряду на чолі з Я.Стецьком, а також керівника радикального крила ОУН С.Бандеру. Проти ОУН розпочалися репресії. У

відповідь керівники ОУН почала створювати партизанські загони, які в жовтні 1942 р. об'єдналися під назвою Українська повстанська армія.

УПА розраховувала лише на власні сили і підтримку місцевого населення. Мережа оунівського підпілля охопила передусім західні райони України. Українська повстанська армія та інші загони, підпілля ОУН переважно діяли як самооборона населення: витіснення окупаційної адміністрації і створення української; захист населення від сваволі німців; зрив спроб вивозу до Німеччини продовольства, робочої сили; проведення оборонних боїв з карателями. Напади на воєнні об'єкти здійснювалися в основному з метою оволодіння зброєю.

Партизанські дії УПА були спрямовані проти німців та їхніх союзників, польських військових формувань і населення, вони активно воювали проти радянських партизанських загонів, а згодом і підрозділів Червоної армії. Зокрема, лише у жовтні-листопаді 1943 р. УПА провела 47 боїв проти німців і 54 бої проти радянських партизанів. Кількість членів УПА за різними даними становила від 30 тис. до 100 тис. бійців.

Із приходом Червоної армії в Західну Україну радянське командування для боротьби з УПА створило окрему армію НКВС. Боротьба сторін продовжувалася до середини 1950-х рр. і мала надзвичайно жорстокий характер.

20.5. Визволення України від німецько-фашистських загарбників

Визволення України почалося під час Сталінградської битви (листопад 1942 – лютий 1943 р.), яка поклала початок корінному перелому у війні на користь СРСР. Перші населені пункти України в східному Донбасі були звільнені в грудні 1942 р. Остаточне ж визволення українських земель почалося в ході Курської битви (5 липня – 23 серпня 1943 р.). 23 серпня війська Степового фронту звільнили Харків. У вересні-жовтні 1943 р. розгорнулася героїчна битва за Дніпро, уздовж якої німці намагалися створити неприступну лінію стратегічної оборони («Східний вал»). Кульмінацією битви за Дніпро було визволення від окупантів Києва. Сталін, ігноруючи реальне співвідношення сил, наказав за будь-яку ціну звільнити Київ до річниці Жовтневої революції 1917 р. Ціною величезних людських втрат радянські війська 6 листопада 1943 р. звільнили місто. За визволення столиці України понад 1000 солдатів і офіцерів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

У 1944 р. радянське командування силами чотирьох Українських фронтів, які налічували понад 2,3 млн осіб, здійснило серію блискучих наступальних операцій, остаточно визволивши територію України.

У січні-лютому 1944 р. радянські війська провели на території України 4 успішних військових операцій: Житомирсько-Бердичівська, Корсунь-Шевченківська, Рівненсько-Луцька і Нікопольсько-Криворізька. Особливе значення мала Корсунь-Шевченківська битва, в результаті якої війська і знищили велике угруповання фашистів: ворог втратив убитими 55 тис. солдатів і офіцерів, понад 18 тис. потрапили в полон, радянські війська захопили велику кількість бойової техніки і озброєння. Ця перемога створила сприятливі умови для подальшого визволення Правобережжя України.

У результаті військових операцій у березні-травні 1944 р. радянські війська на початку березня вийшли у передгір'я Карпат, а 28 березня вперше вийшли до державного кордону СРСР і перенесли бойові дії на територію Румунії. Війська 4-го Українського фронту, Приморська армія та моряки Чорноморського флоту в результаті запеклих боїв (8 квітня – 12 травня) визволили Кримський півострів. Німецька армія втратила понад 100 тис. осіб убитими та полоненими, майже всю бойову техніку.

На останньому етапі визволення України (липень – жовтень 1944 р.) в результаті потужного наступу на Рава-руському і Львовському напрямках були оточені значні сили ворога під Бродами (Львівська область) – 8 дивізій кількістю до 60 тис. осіб. У боях було знищено 38 тис. гітлерівців, понад 17 тис. взято в полон, серед розгромлених сил вермахту була дивізія СС „Галичина”, яка втратила більше половини свого складу, з оточення вирвалося лише 3 тис. осіб. У жовтні 1944 р. завершилося визволення всієї території України. 27 жовтня був звільнений від окупантів Ужгород, а 28 жовтня – решта населених пунктів Закарпатської України.

Отже, битва за визволення України тривала 22 місяці. Після вигнання ворога з української землі бойові дії перемістилися на територію Центральної та Південно-Східної Європи. Війська 1-го Українського фронту визволяли від гітлерівських загарбників польські землі, а у квітні-травні 1945 р. разом з Білоруськими фронтами провели Празьку операцію, у ході якої був завершений розгром нацистської Німеччини, штурмували Берлін. 2,3,4-й Українські фронти взяли участь у звільненні від нацистської окупації Румунії, Угорщини, Болгарії, Югославії, Австрії, Чехословаччини. Війська 2-го Українського фронту брали участь і в розгромі Квантунської армії Японії на Далекому Сході.

Воїни-українці зробили вагомий внесок у перемогу над нацистською Німеччиною та її союзниками. Радянськими бойовими нагородами було відзначено 2,5 млн осіб.

Українцями були маршали С.Тимошенко, Р.Малиновський, А.Єрьоменко, П.Рибалко, С.Руденко, генерали В.Герасименко, П.Жмаченко, К.Москаленко, І.Кириченко та інші. Маршали й генерали українського походження очолювали більше половини з 15 фронтів, які діяли в період боротьби з німецько-фашистськими

загарбниками. На відзнаку мужності й героїзму українського народу, який захищав свою землю від поневолювачів, почесне звання «Місто-герой» було присвоєно містам Київ, Одеса, Керч і Севастополь.

20.6. Культура України в роки Великої Вітчизняної війни

За умов окупації України її урядові установи, культурні та наукові заклади було евакуйовано, вони функціонували на території інших республік.

Над науковим вирішенням найважливіших проблем воєнного часу працювало понад 70 вузів, евакуйованих з України до Казахстану, Туркменії, Узбекистану, Киргизії. Науково-дослідні роботи проводила Академія наук УРСР. Фахівці фізико-технічного інституту АН УРСР реалізовували оборонну програму: вони розробили прилади для військової авіації, радіолокації, пеленгації. Інститут електрозварювання АН УРСР, очолюваний Є.Патоном, розробив метод автоматичного дугового зварювання під флюсом під час складання корпусів танків Т-34. Цей метод дозволив поліпшити міцність та якість бойових машин.

Українські вчені розробили нові ефективні методи лікування поранених. Інститут клінічної фізіології на чолі з академіком О.Богомольцем створив препарати для лікування ран та переломів кісток. Співробітники Харківського інституту переливання крові організували пункти заготівлі та консервування крові, підготували спеціалістів для роботи в них та відправили пораненим бійцям кілька тонн консервованої крові. Інститут біохімії АН УРСР на чолі з академіком О.Палладіним створив препарат, що прискорював згортання крові. Відомий хірург-офтальмолог, академік АН УРСР В.Філатов удосконалив методи лікування хвороб ока та розробив ефективну пересадку рогівки пораненим.

Інститути історії, економіки, археології, мовознавства і літературознавства були об'єднані в Інститут суспільних наук. Історики видали праці «Боротьба українського народу проти німецьких загарбників», серію брошур про народних героїв України. Ці видання, авторами яких були відомі історики України М.Петровський, К.Гуслистий, М.Супруненко та інші, мали важливе значення в ідеологічній боротьбі з ворогом.

Культурно-освітні установи республіки з початком війни тимчасово припинили свою діяльність. Зупинилося друкування книжок, випуск газет, журналів. Згодом евакуйовані з України видавництва об'єдналися в Українське державне видавництво, що знаходилося в Саратові, а потім у Москві, де видавало політичну та художню літературу, журнали, листівки, газети.

Твори патріотичної тематики друкувалися в журналах «Українська література», «Україна». Твори українських літераторів були сповнені ненавистю до ворога та глибокої переконаністю у перемозі над ним.

У листопаді 1941 р. розпочали роботу українські радіостанції ім. Т.Шевченка (Саратов) та «Радянська Україна» (Москва). Активно діяла фронтова редакція радіостанції Південно-Західного фронту в районі Броварів. Диктори читали фронтові нариси, оперативні повідомлення з місць бойових дій.

З України було евакуйовано понад 50 театрів, яким доводилося готувати вистави на незвичних, іноді зовсім непридатних сценах. Головна увага приділялася виступам у військових частинах, шпиталях. У фронтових концертах брали участь майстри театрального мистецтва З.Гайдай, І.Паторжинський, М.Гришко та інші.

Особливої ваги набувала кінодокументалістика. У вересні 1941 р. Українська студія хронікального фільму випустила перший кінорепортаж «З фронтів Вітчизняної війни». Спеціальні групи кінооператорів готували кінозбірники про бойові події. Фронтові кінооператори зафіксували на плівці всі великі бойові операції. Кінооператор киянин В. Орлянкін пройшов з кінокамерою від Волги до гирла Дунаю. Велике значення мали документальні фільми О.Довженка «Битва за нашу Радянську Україну» (1943 р.) та «Перемога на Правобережній Україні» (1945 р.).

Українські кіностудії було евакуйовано до Середньої Азії, де вони випускали патріотичні фільми. У 1943 р. режисер М.Донський за постановку фільму «Райдуга» отримав кінопремію «Оскар».

Війна не припинила розвиток українського образотворчого мистецтва. Захист Вітчизни став головною темою праць українських художників. Створені ними плакати, листівки розповсюджувалися з перших днів війни, закликаючи до боротьби із загарбниками. Плідно працювали у воєнні роки українські скульптори. Так, К.Діденко створив серію скульптурних портретів С.Ковпака, О.Федорова, С.Руднева та інших партизанів України.

Українські вчені, науковці, діячі культури зробили вагомий внесок у боротьбу проти німецько-фашистських окупантів. Їхні винаходи, наукові дослідження, патріотичні твори стали складовою отриманої у Великій Вітчизняній війні перемоги.

ТЕМА 21. УКРАЇНА В ПОВОЄННІ РОКИ (1945 – ПЕРША ПОЛОВИНА 50-х рр.)

21.1. Адміністративно-територіальні зміни

Адміністративно-територіальні питання про західний кордон СРСР, а відповідно й України, активно обговорювалося під час Тегеранської (1943 р.), Кримської (1945 р.) та Потсдамської (1945 р.) конференцій глав держав антигітлерівської коаліції. Остаточні повоєнні кордони УРСР сформувалися у процесі україно-польського, україно-чехословацького, україно-румунського територіальних узгоджень та юридичного закріплення у складі республіки західноукраїнських земель, які увійшли до складу УРСР протягом 1939-1945 рр.

В результаті підписання (серпень 1945 р.) договору з Польщею, вона визнавала входження до складу УРСР областей, що були приєднані до України у 1939-1940 рр.; протягом 1945-1946 рр. здійснювався обмін населення: з України до Польщі виїхало майже 1 млн. поляків, а з Польщі в Україну – 520 тис. українців. Варто зауважити, що у квітні-травні 1947 р. польський уряд здійснив операцію „Вісла” – насильницьке виселення українців (понад 140 тис. осіб) з українських етнічних земель, які опинилися в складі Польщі. Остаточний процес україно-польських територіальних домовленостей завершився у 1951 р.

У червні 1945 р. було підписано договір з Чехословаччиною, за яким визнавався факт входження Закарпатської України до складу УРСР і яким ліквідувалась Закарпатська Україна як державне утворення.

У лютому 1947 р., згідно з підписаним між Румунією і СРСР договором, Румунія відмовилася від претензій на Буковину. До УРСР відійшли Північна Буковина, Хотинщина, Ізмаїльщина, тобто юридично закріплювалися кордони, встановлені у червні 1940 р.

У Західній Україні продовжувалася політика радянзації, перервана війною. Основними напрямками перетворень були: модернізація економіки, формування промислового потенціалу, розбудова сільського господарства, формування соціальної інфраструктури. Разом з тим відбувалося насадження тоталітарного режиму, монополізація влади комуністичною партією, поповнення державного апарату за рахунок вихідців з Росії та Східної України. Західні українці не виявляли особливого інтересу до вступу в комуністичну партію. Радянська влада не довіряла місцевому населенню. Оскільки місцевих фахівців було замало, а іноді не було зовсім, тому не тільки в партійних органах, а й у галузях народного господарства, освіти, науці, радянських, комсомольських, правоохоронних органах керівні посади обіймали спеціалісти зі Східної України та інших республік СРСР. Проти жителів Західної України розгорталися масові репресії, «ворожі елементи» депортувалися у східні райони СРСР. 1950 рік став роком суцільної колективізації. Оскільки в Західній Україні переважало селянство, опір радянській владі набув всенародного характеру. За декілька років Західна Україна пройшла соціалістичне реформування за радянським зразком.

21.2. Україна — співзасновниця ООН

Наприкінці Другої світової війни Україна стала суб'єктом міжнародного права. 27 січня 1944 р. на пленумі ЦК ВКП(б) було прийнято рішення про розширення прав союзних республік у сфері міжнародних відносин. X сесія Верховної Ради СРСР (1944 р.) прийняла закон про перетворення Наркомату закордонних справ із загальносоюзного на союзно-республіканський. У 1944 р. в УРСР було створено Народний комісаріат закордонних справ на чолі з Д.Мануїльським.

Сталінське керівництво переслідувало ряд цілей: представити приєднання західних областей України і Білорусії як акт возз'єднання територій, населених представниками одного етносу, збільшити кількість своїх представників в Організації Об'єднаних Націй (ООН), переговори про створення якої активно велись наприкінці війни. Вступ України до ООН мав створити ілюзію її державності й заспокоїти національно-визвольні сили.

У серпні 1944 р. на конференції в Думбартон-Оксі (США), під час обговорення проекту майбутньої Організації Об'єднаних Націй, радянський представник А.Громико вніс пропозицію вважати 15 радянських республік членами-засновницями організації. Цю пропозицію було відхилено. На Кримській конференції у лютому 1945 р. США й Велика Британія зобов'язалися підтримати пропозицію радянського уряду щодо прийняття УРСР і БРСР у члени ООН.

Українська делегація брала участь у розробці Статуту ООН (Д.Мануїльський очолив комітет з підготовки тексту преамбули (вступу) першого розділу Статуту ООН – «Цілі та принципи діяльності організації»). 1945 р. проект був підписаний і ратифікований Україною. 1946 р. Україну було обрано до Економічної і Соціальної Ради ООН. Країна стала членом постійної Комісії ООН з прав людини, Міжнародної організації праці (МОП), Комісії ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Міжнародного суду, а в 1948-1949 рр. була непостійним членом Ради Безпеки ООН. Українські дипломати брали активну участь у роботі повоєнних мирних конференцій: Паризької (1946 р.), Дунайської (1948 р.).

Прийняття України в ООН було результатом визнання її внеску в розгром фашизму, свідчило про зростання її міжнародного авторитету. Однак зовнішня політика України в повоєнний період цілком підпорядковувалась загальносоюзним інтересам. Об'єднання українських земель у кордонах однієї держави, вихід України на міжнародну арену зумовили зміну державної символіки республіки. Президія Верховної Ради УРСР прийняла Указ про Державний Герб, Державний Прапор і Державний Гімн УРСР. Червоний прапор з написом «УРСР» було замінено двоколірним: верхня частина, що становила дві третини ширини полотна, була червоною, а нижня – мала світло-блакитний (лазурний) колір. У верхньому лівому куті прапора містилось зображення серпа і молота, а над ним – п'ятикутна зірка.

21.3. Відбудова господарства

Війна призвела до небаченого руйнування економіки України. Після війни її промислово-виробничий потенціал становив 48% проти рівня 1940 р. Відбудова господарства починалася відразу ж після визволення українських земель, а вже в травні 1945 р. було відбудовано 30% зруйнованих промислових потужностей.

У березні 1946 р. Верховна Рада СРСР прийняла четвертий п'ятирічний план (1946-1950 рр.) відбудови народного господарства, що передбачав перевищення його довоєнного рівня. В Україні планувалося доведення на кінець п'ятирічки валової промислової продукції до 113 % порівняно з 1940 р.

Поставки за рахунок репарацій з Німеччини, допомога з-за кордону були незначними. Основним джерелом інвестицій в економіку залишалися внутрішні резерви. Відбудова господарства розпочалася з важкої промисловості. При цьому уряд керувався політичними мотивами: створити такий воєнно-промисловий комплекс, який би служив гарантом оборони країни і базою перемоги світового соціалізму над капіталізмом.

В Україні за декілька років були відновлені шахти Донбасу, Дніпрогес і великі теплові електростанції, металургійні заводи. У 1948 р. машинобудівних заводів працювало більше, ніж до війни. Розвиток важкої промисловості відбувався за рахунок легкої, сільського господарства, науки і культури, які фінансувалися за залишковим принципом. Посилилася диспропорція в розвитку промисловості на користь галузей воєнно-промислового комплексу. Досягнення науково-технічного прогресу впроваджувалися повільно. Підприємства працювали за старими технологіями, надзвичайно високими були енерго- і матеріаломісткість виробів. Цим було обумовлене технічне відставання Радянського Союзу від Заходу.

Важливим джерелом відбудови став героїчний ентузіазм народу. Майже 90% працюючих були охоплені різними формами соціалістичного змагання.

У 1950 р. важка промисловість перевершила, а легка – ледве досягла 80% довоєнного рівня. Україна знову зайняла традиційне місце паливно-металургійної бази Радянського Союзу.

У надзвичайно складних умовах проходила відбудова сільського господарства. Скоротилися посівні площі, не вистачало робочих рук, техніки, коней. Важким було становище селян: мізерна оплата праці, високі податки на підсобне господарство, селяни не мали паспортів, на них не розповсюджувалося пенсійне забезпечення, виплати по тимчасовій непрацездатності. Капіталовкладення в сільське господарство були недостатніми і складали не більше 7% загального обсягу асигнувань. Здійснювалася політика «ножиць цін» стосовно сільського господарства: державні заготівельні ціни залишилися на рівні 1928 р., хоча ціни на промислову продукцію зросли у 20 разів. На кінець 1950 р. сільське господарство не досягло довоєнного рівня.

Грошова реформа 1947 р. З метою зміцнення фінансової системи (скорочення грошової маси, випущеної під час війни) у грудні 1947 р. було здійснено грошову реформу. Її проводили конфіскаційними методами. Старі гроші, що перебували в обігу, обмінювалися на нові у співвідношенні 1:10. Вклади в Ощадбанку до 3 тис. крб переоцінювалися 1:1, від 3 до 10 тис. – із розрахунку 3:2, а понад 10 тис. крб – зменшувалися наполовину.

Грошова реформа привела об'єм грошової маси, що перебувала в обігу, у відповідність з потребами господарства. Але вона призвела до конфіскації грошей у тих, хто заощадив певні суми. Особливо боляче реформа вдарила по селянству, яке знову було ошукане державою. В умовах повної відсутності установ Ощадбанку на селі, обмін готівкових грошей, що зберігалися у селян вдома, здійснювався за невідгідним співвідношенням.

Голод 1946-1947 рр. У період повоєнного відновлення господарства в Україні знов стався голод. Причинами цього явища стали:

- повоєнна розруха;
- відновлення важкої промисловості за рахунок сільського господарства;
- запровадження для селян величезних податків (навіть на фруктові дерева);
- розширення посівних площ і виконання планів хлібозаготівлі за будь-яку ціну;
- посуха 1946 р., що викликала неврожай усіх сільсько-господарських культур.

Голод охопив більшість східних і частину південних областей України. Хлібозаготівельна кампанія проводилася під гаслом «Боротьба за хліб – це боротьба за соціалізм!»

У роки голоду радянське керівництво надавало «інтернаціональну допомогу» країнам Східної Європи, у яких були встановлений соціалістичний лад, а також Франції, яка була союзницею в розгромі нацистської Німеччини. Із Радянського Союзу ешелонами вивозився хліб до цих держав. У цей час у містах діяла карткова система забезпечення населення хлібопродуктами. Селяни ж не мали й цього. Голодуючих називали «колгоспниками, які мають гострі нестатки». У результаті голоду в Україні померло близько 1 млн осіб.

21.4. Культурне життя в Україні

Відродження культурного життя в Україні в повоєнні роки було пов'язане з великими труднощами. В умовах відновлення важкої промисловості й нарощування військового потенціалу країні катастрофічно не вистачало коштів на соціально-культурну сферу.

Після війни починає відновлюватися система народної освіти. Набувають поширення вечірня й заочна форми навчання. У 1953 р. було введено обов'язкову семирічну освіту для дітей. Тривала русифікація шкіл і освіти загалом. Комуністична партія прагнула зберегти й посилити свій контроль над учнівською молоддю.

Відновили роботу вищі заклади освіти: Київський, Харківський, Одеський університети (усього 154 вищі заклади освіти). У повоєнні роки було відновлено роботу науково-дослідних інститутів. Академію наук УРСР очолював видатний учений О.Палладій. У 1946 р. в Україні почав діяти перший в СРСР атомний реактор.

Українська культура збагатилася художніми творами вже відомих авторів: Остапа Вишні, М.Рильського, В.Сосюри, П.Тичини, Ю.Яновського, А.Малишка.,

В Україні діяли три кіностудії – Київська, Одеська, Ялтинська. Розвивалася творча самодіяльність: проводилися концерти, виставки, огляди-конкурси тощо.

У повоєнні роки посилювався тиск сталінського режиму на інтелігенцію. Й.Сталін доручив керівництво культурою секретареві ЦК ВКП(б) з ідеології А.Жданову. Тому період від 1946 до 1949 р. в історії культури й науки пізніше стали називати «ждановщиною», маючи на увазі час посиленого втручання сталінського режиму до сфер ідеології, культури, науки, літератури, мистецтва з метою встановлення жорсткого контролю над духовним розвитком радянського суспільства. В Україні велася боротьба з «буржуазним націоналізмом» і «космополітизмом».

Розвиткові біологічної науки заважала «лисенківщина». Т.Лисенко був президентом Всесоюзної академії сільсько-господарських наук; з його діяльністю була пов'язана ідеологізація науки. Генетика й кібернетика оголошувалися «лженауками». Було ліквідовано механізм використання досягнень фундаментальної біології в сільськогосподарській і медичній практиці. Репресій зазнали відомі біологи Д.Третяков, І.Поляков, С.Делоне та інші.

У період 1946-1951 рр. було прийнято 12 партійних постанов з ідеологічних питань. Першими були постанови ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленинград»», спрямовані, зокрема, проти творчості А.Ахматової й М.Зощенка. Ідеологічних репресій зазнали журнали «Перець», «Вітчизна». Подібно до цього була прийнята й постанова «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР та заходи для його поліпшення». Почалися цькування працівників мистецтва «на музичному фронті», критика «безпартійних пейзажів», були розгромлені Інститут історії України в системі АН УРСР і українська історична школа, створена М.Грушевським. Були репресовані діячі єврейської культури (справа «Єврейського Антифашистського комітету»).

Вчені й письменники, композитори й художники практично не мали на той час можливості творити нове, оригінальне, живе. Соціалістичний реалізм став єдиним методом творчого сприйняття й відображення світу. Західноєвропейська література сприймалася як література деградації та занепаду. Основою мислення талановитих діячів науки й культури мала стати «партійність». Вважалося, що той, хто не знайомий із творами Сталіна, не може бути творцем. Учені, письменники, художники й композитори повинні були оспівувати соціалістичний лад в усіх його проявах.

Отже, історичний розвиток України в 1945-1953 рр. відбувався за умов посилення сталінського тоталітарного режиму. Відбудова народного господарства не призвела до зростання життєвого рівня населення і відклала вирішення соціальних проблем на наступні десятиліття. Об'єднання етнічних українських земель у межах однієї держави, вихід України на міжнародну арену не принесли українцям реального суверенітету. Будь-які прояви патріотизму стосовно України, а не до СРСР у цілому, вважалися проявами «буржуазного націоналізму» й призводили до репресій з боку уряду.

ТЕМА 22. УКРАЇНА В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (СЕРЕДИНА 1950 – SEREDINA 1960-x рр.)

22.1. Зміни в суспільно-політичному житті в Україні

5 березня 1953 р. помер Й.Сталін. У керівництві партії розгорнулася боротьба за владу. Першим секретарем ЦК КПРС у 1953 р. став Микита Хрущов.

Прихід до влади Хрущова викликав зміну партійного керівництва на місцях. В Україні розпочався процес українізації керівництва республіки. Першим секретарем ЦК КПУ став О.Кириченко, другим секретарем – М.Підгорний. З ім'ям М.Хрущова пов'язаний процес десталінізації радянського суспільства, який припинив масові репресії проти власного народу і розпочав реабілітацію незаконно репресованих партійних, державних працівників, діячів науки й культури (В.Затонський, Є.Квірінг, С.Косіор, П.Постишев, Ю.Коцюбинський, Г.Косинка, М.Куліш). Були реабілітовані маршали Радянського Союзу В.Блюхер, А.Сгоров, М.Тухачевський, командарми І.Уборевич та Й.Якір.

Протягом 1953-1955 рр. було переглянуто основні політичні справи повоєнного часу, проведені за часів сталінського режиму. На кінець 50-х років було переглянуто справи 5,5 млн. чол. Характерною рисою десталінізації стали послаблення тюремно-табірного режиму, амністія німецьких військовополонених, частини українських колабораціоністів (тих, хто співробітничав з окупантами в роки війни), членів ОУН-УПА.

У 1954 р. НКВС був реформований у Комітет державної безпеки (КДБ). В Україні його очолював В.Нікітченко. КДБ переглядав заведені раніше політичні справи.

Значною віхою в десталінізації суспільно-політичного життя країни став XX з'їзд КПРС, який відбувся у лютому 1956 р. в Москві. На закритому засіданні М.Хрущов виступив із доповіддю «Про культ особи та його наслідки» (пізніше вийшла Постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків»), опублікована в газетах). У доповіді М.Хрущова було наведено кричущі факти беззаконня і сваволі сталінського режиму в 1930 – на початку 1950-х рр., йшлося про трагедію початкового періоду Великої Вітчизняної війни, депортацію малих народів (у тому числі кримських татар, караїмів); Й. Сталін був представлений жорстоким тираном і диктатором. Ця доповідь повністю була опублікована в засобах масової інформації лише в роки перебудови.

Із вулиць і майданів прибирали портрети й погруддя Й.Сталіна. У листопаді 1961 р. Сталінську область перейменували в Донецьку, а обласний центр Сталіне – у Донецьк.

Проте десталінізація мала незавершений характер. Партійне керівництво не зважилося глибоко проаналізувати сутність тоталітарного ладу, виявити причини формування режиму особистої влади Й.Сталіна. Політика комуністичної партії вважалася правильною, а соціально-політичні деформації пов'язувалися лише зі зловживаннями владою з боку особисто Й.Сталіна і його найближчого оточення. Головною причиною послідовності і повільності процесу демократизації була неспроможність командно-адміністративної системи до глибокого реформування, половинчастість у подоланні сталінізму, відрив ідеології і політики від реального життя, слабка участь широких народних мас у реформах, волонтаристський стиль керівництва самого М.Хрущова.

В Україні відбувався процес лібералізації суспільно-політичного життя. УРСР стала одержувати певні політичні дивіденди як одна з найрозвиненіших республік СРСР. За часів М.Хрущова половину вищого партійного керівництва склали вихідці з України. У 1954 р. пройшли урочистості, присвячені 300-річчю приєднання України до складу Росії. Почалося переписування історії України, яка стала вважатися складовою частиною історії Росії; з'явилося поняття «возз'єднання України з Росією». У лютому 1954 р. за рішенням Президії Верховної Ради СРСР зі складу РСФСР до складу УРСР було передано Крим.

Письменник Ілля Еренбург назвав період у суспільно-політичному житті країни кінця 1950 – середини 1960-х рр. «відлигою». Зміни, що відбулися, сприяли прогресивному розвитку України. Але непослідовність, суперечливість цих змін призвели до того, що сутність політичного режиму майже не змінилася. Довести реформи до кінця й докорінно оздоровити суспільство не вдалося.

22.2. Спроби реформування економіки України наприкінці 1950 – у першій половині 1960-х рр.

У середині 1950-х рр. нове керівництво СРСР на чолі з М.Хрущовим, прагнучи „поліпшити” соціалізм, підвищати ефективність господарства, розпочало спроби реформувати командно-бюрократичну систему. Однак ці спроби не дали позитивного результату, й економіка продовжувала зазнавати серйозних труднощів.

Однією з найбільших серйозних проблем було науково-технічне відставання країни у порівнянні із Заходом. У середині 1950-х рр. в СРСР розпочалася науково-технічна революція (НТР). Особливістю її в СРСР було те, що вона відбувалася переважно в галузях військово-промислового комплексу. У промисловості почали застосовувати радіотехніку, електроніку, ЕОМ, штучні матеріали із заданими властивостями.

Протягом цього періоду відбувалося досить масштабне промислове будівництво: було побудовано найбільші гідроелектростанції Дніпровського каскаду – Дніпродзержинську, Каховську і Кременчуцьку. Уведено до ладу Ворошиловградську, Миронівську, Придніпровську, Старобешівську та інші ТЕС. Відбувалося інтенсивне спорудження шахт у Донбасі. Були освоєні нові вугільні райони Львівсько-Волинський, Дніпровський. Розроблялися нові газові родовища – Шебелинське в Харківській області, Радченківське в Полтавській. Унаслідок цього центр газовидобутку перемістився із західних областей України до східних.

Швидкими темпами розвивався Криворізький залізорудний басейн. У 1955 р. став до ладу найбільший в Європі Південний гірничозбагачувальний комбінат.

В Україні були збудовані унікальні за розмірами домєнні печі й мартени, використовувалася новітня технологія (завод «Криворіжсталь»).

За умов НТР відставання хімічної промисловості позначилося на розвитку військово-промислового комплексу. Були збудовані підприємства хімічної промисловості. В Україні це – Роздольський гірничо-хімічний комбінат, Черкаський і Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський шинний завод.

На Харківському авіазаводі виробляли пасажирські літаки ТУ-104, потім ТУ-124, на Київському – турбогвинтовий літак АН-24.

Харчова й легка промисловість набули меншого розвитку. Товари народного споживання виробляли також підприємства важкої промисловості.

За часів керівництва М.Хрущова було проведено деякі реформи та здійснені ряд експериментів в економіці.

У 1957 р. почалася реформа управління народним господарством. Було ліквідовано міністерства і створено Ради народного господарства – раднаргоспи. Керівництво економікою з центру за галузевим принципом було замінено місцевим керівництвом з області. Метою адміністративної реформи було наближення органів керівництва до місць виробництва, щоб підняти ініціативу і зміцнити економічні зв'язки всередині регіонів. В Україні було створено одинадцять економічних районів. Одним зі способів реформування економіки стала відмова від п'ятирічного планування і прийняття семирічного плану (1959-1965 рр.).

Реформа мала в цілому позитивні результати (сприяла поліпшенню розподілу праці та її кооперації в межах економічного регіону; швидше стала формуватися виробнича та соціальна інфраструктура; повніше використовувалися місцеві ресурси та ін.), але були й серйозні негативні наслідки: послаблення єдиної технічної політики, гальмування впровадження нової техніки; порушення загальносоюзних зв'язків. Не поліпшило ситуацію і їхнє укрупнення у 1962 р. та створення Вищої Ради народного господарства СРСР. У 1965 р. раднаргоспи було ліквідовано.

Важливою складовою економічної політики влади були реформи в сільському господарстві. За часів Сталіна сільське господарство було збитковим і збитки покривалися державними кредитами та дотаціями, що з економічної точки зору було абсурдом.

У 1950-ті рр. відбувалися численні пленуми ЦК партії, де обговорювалися проблеми сільського господарства, відставання якого ставало загрозливим. Уперше було запроваджено грошове авансування праці колгоспників. Тепер вони одержували гроші щомісяця. Із 1953 р. почалося підвищення заготівельних та закупівельних цін на сільськогосподарські продукти, які до кінця 50-х років зросли в три рази. Були скасовані обов'язкові поставки сільськогосподарських продуктів із колгоспних дворів, удвічі знижені податки із присадибних господарств. Із середини 50-х років сільське господарство вперше за довгі роки стало рентабельним. Валовий збір зерна в Україні зріс за 1954-1958 рр. на 20%; цукрових буряків – удвічі; м'яса – більш ніж у два рази; молока – втричі. Однак наприкінці 50-х років знов посилювалися обмеження розвитку особистого підсобного господарства.

М.Хрущов намагався вирішити проблему продовольства за рахунок екстенсивних факторів. Одним із них було освоєння цілинних земель.

У 1954 р. почалося освоєння цілинних земель у Казахстані, Поволжі, на Уралі, Північному Кавказі, куди поїхали добровольцями 500 тис. осіб. Серед них було багато жителів України (80 тис.). На цілину було перекинуто тисячі тракторів, комбайнів та іншої сільськогосподарської техніки. Спочатку освоєння цілини дало гарні результати, але до початку 1960-х рр. земля, що постійно видувалася вітрами, перестала давати великі врожаї.

Інший експеримент передбачав вирощування великої кількості кукурудзи. Після візиту до США (1959 р.) М.Хрущов дійшов висновку, що розв'язати зернову проблему можна за допомогою широкої культивуації кукурудзи. Як правило, за рахунок скорочення посівів інших культур почалося розширення посівів кукурудзи, навіть у регіонах, не придатних для вирощування цієї теплолюбної культури. У результаті часто не було не тільки кукурудзи, але й вівса та жита.

Ще одним грандіозним хрущовським проектом стала надпрограма у тваринництві. У 1957 р. було висунуто план наздогнати й перегнати Америку за виробництвом молока, масла та м'яса, для цього необхідно було збільшити виробництво цих продуктів у три рази. Для України цей експеримент, який вимотував сили, енергію та ресурси, закінчився тим, що виробництво продукції тваринництва в республіці у 1964 р. було на 8% менше рівня 1958 р.

В умовах адміністративної чехарди розповсюдження набула практика приписок, фальшивих звітів про «виконання й перевиконання плану».

На початку 1960-х рр. сільське господарство опинилося на межі кризи. Починаючи з 1962 р. стали зростати ціни на м'ясо й масло, почалися серйозні перебої у постачанні хліба. Після неврожаю 1963 р. зерно почали імпортувати із США і Канади.

В процесі реформування суспільства, особливо при проведенні економічних та управлінських реформ, все чіткіше вимальовувалися характерні риси адміністративно-командної системи. Саме в період „хрущовської відлиги” були зроблені спроби вмонтувати елементи економічного стимулювання в командно-адміністративну систему.

У 1962 р. доктор економічних наук, професор Харківського інженерно-економічного інституту А.Ліберман запропонував М.Хрущову поєднати директивне планування з об'єктивними закономірностями ринкової економіки. Програма виведення економіки з кризи, подана в статті А. Лібермана «План, прибуток і премія», передбачала такі заходи:

– побудова системи планування і оцінювання підприємств;

- упровадження нової техніки, поліпшення якості продукції з метою підвищення ефективності виробництва;
- збереження централізованого керівництва;
- розширення прав підприємств у витраті фондів на потреби колективного й особистого заохочення;
- гнучке ціноутворення на нові вироби підприємств.

М.Хрущов не поділяв поглядів автора, але й не заборонив опублікувати статтю в газеті «Правда». Стаття А.Лібермана поклала початок економічній дискусії. Його пропозиції, що мали практичний характер, були підтримані вченими й господарниками.

За Хрущова відбувся підйом життєвого рівня населення: до 7 годин скоротився робочий день, зросла заробітна платня (в Україні протягом 1951-1958 рр. прибуток середнього робітника зріс у 2,3 рази), був скасований випуск обов'язкових облигацій держпозик. Почалося масове житлове будівництво (лише у 1956-1965 рр. в Україні побудовано понад 182 тис. м² житла. Це означало, що одержали собі житло майже 18 млн.чол.). Почалася переселення з комунальних квартир, родини стали одержувати окремі квартири. Продовжувалася газифікація міст. Колгоспники одержали паспорти і право вільно пересуватися країною.

Але реформування народного господарства було приречене на невдачу, оскільки зводилося до адміністративних методів керівництва, економічні закони ігнорувалися. Проведена 1961 р. грошова реформа негативно позначилася на життєвому рівні населення, призвела до зростання цін. По країні прокотилася хвиля протестів, а в 1962 р. у Новочеркаську відбулися страйки робітників, розстріляні військами. Після посухи 1963 р. виникла продовольча криза, населення було поставлене на межу голоду. Із цього часу Радянський Союз почав закуповувати зерно за кордоном, були введені картки на хліб. Невдоволення народу зростало.

За цих умов з ініціативи найближчого оточення М.Хрущова, у тому числі М.Підгорного і П.Шелеста, пленум ЦК КПРС (жовтень 1964 р.) звільнив М.Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС та Голови Ради Міністрів СРСР. Першим секретарем ЦК КПРС був обраний Леонід Брежнєв.

Реформи М.Хрущова мали багато позитивних моментів, але внаслідок їх половинчатості і непослідовності кардинальних змін в економіці та інших сферах суспільного життя не відбулося. Серія соціально-економічних програм були науково необґрунтованими і нерідко межували з авантюризмом. Перетворення хрущовського періоду були поверховими, не торкнулися основ існуючої за Сталіна системи.

22.3. Культура і духовне життя в Україні. Виникнення дисидентського руху

Культурне і духовне життя в Україні в період „хрущовської відлиги” визначали складні й неоднозначні процеси. У 1958 р. в СРСР була проведена шкільна реформа: уведена обов'язкова 8-річна освіта, учні мали одержувати загальноосвітні й технічні знання; були створені школи робітничої і сільської молоді; створювалися школи-інтернати для дітей-сиріт, дітей-інвалідів. Збільшився прийом студентів до педагогічних вузів. У 1959 р. було прийнято новий шкільний закон, який надавав право батькам в Україні обирати мову навчання для своїх дітей. На практиці цей закон сприяв процесу русифікації України.

Науковим центром республіки залишалася Академія наук, що складалася з шести центрів і поєднувала близько 80 науково-дослідницьких установ.

Творчу активність української інтелігенції стимулювала поява суспільно-політичних, наукових і літературних журналів: «Прапор», «Український історичний журнал», «Всесвіт», «Знання та праця», «Народна творчість та етнографія» та інші.

Розвитку української літератури сприяли твори М.Рильського, М.Стельмаха, О.Гончара, які були відзначені Ленінською премією за видатні заслуги в галузі літератури. У цей період у літературу прийшло нове покоління українських письменників, художників – В.Симоненко, М.Вінграновський, Л.Костенко, Б.Олійник, І.Драч, В.Корогич, І.Світличний, І.Дзюба, П.Заливаха, А.Горська та інші. У період хрущовської «відлиги» пробуджується громадянська активність і національна самосвідомість українського суспільства. У Києві центром духовного життя був клуб творчої молоді «Супутник», президентом якого був Л.Танюк, активними членами – І.Драч, І.Світличний, Є.Сверстюк, А.Горська та інші. У Харкові демократично налаштована інтелігенція гуртувалася навколо поета Б.Чічабіна. Діяльність творчої інтелігенції України сприяла проведенню в 1963 р. конференції з питань культури української мови. Учасники конференції торкалися питань розширення української мови в усіх сферах державного і громадського життя, подолання мовного нігілізму.

У середині 1950 – середині 1960-х рр. знову посилилася антирелігійна кампанія. Якщо 1954 р. в Україні було закрито 64 церкви, то в 1962 р. їхня кількість досягла 1144.

В Україні зароджується дисидентський рух. Поява дисидентів стала відповіддю на деформацію радянської політичної системи, на порушення прав і свобод громадян УРСР. Дисиденти (у перекладі з латинської мови «незгодні») – група людей, що дотримуються інших, відмінних від державної ідеології поглядів на найважливіші суспільно-політичні, економічні й культурні проблеми держави. В Україні дисидентами стали генерал П.Григоренко, юрист Л.Лук'яненко, науковець М.Горинь, літератор В.Марченко, поет В.Стус, художниця А.Горська, а також В.Чорновіл, О.Заливаха, М.Руденко, Ю.Литвин,

В.Мороз та багато інших. Були створені легальні й підпільні організації, метою діяльність яких стала ліквідація диктату союзного центру й забезпечення вільного розвитку національних відносин, української культури, мови, звичаїв. Найбільш відомими з них були Об'єднана партія звільнення України (1953-1959 рр.), Український національний комітет, Український національний фронт, а також створений 1959 р. Український робітничо-селянський союз на чолі з Л.Лук'яненком. Союз ставив за мету вихід України зі складу СРСР мирним шляхом. Дисидентські групи були засновані в основному в Західній Україні, їх лідерами стали молоді галицькі українці, виховані на традиціях ОУН-УПА. До складу груп входили студенти, робітники, інтелігенція. Вони поширювали літературу, видавали підпільні журнали, підтримували зв'язки з підпільною греко-католицькою церквою.

Влада, вбачаючи в діяльності дисидентів серйозну загрозу існуючому режиму, почала застосовувати до них арешти та судові процеси за статтею «зрада Батьківщині». У 1961 р. були арештовані Л.Лук'яненко, І.Кандиба, С.Вирун та інші. У травні 1961 р. у Львові почався закритий судовий процес над Українським робітничо-селянським союзом, на якому Л.Лук'яненко «за зраду Батьківщині» був засуджений спочатку до вищої міри покарання, а пізніше вирок було замінено 15-річним засланням. Подібній розправі були піддані учасники Українського національного фронту Д.Квецько, З.Красовський.

Отже, економічні реформи часів хрущовської «відлиги» передбачали вступ країни до епохи НТР. Реформа мала короткочасний успіх, оскільки збереглися принципи соціалістичного господарювання: тверде планування, жорстка централізація, адміністрування, бюрократизм. Водночас соціальна політика мала позитивні результати.

Лібералізація суспільно-політичного життя в Україні дозволила самовиразитися творчій інтелігенції. Сформувалося нове покоління – «шістдесятники», широко представлене діячами науки, літератури, мистецтва, музики, кінематографії. Вони виступали за оновлення радянського суспільства, відродження української мови й культури, зростання національної самосвідомості, розвиток ідей гуманізму. Разом з тим суперечливий і непослідовний курс партійного керівництва в здійсненні реформ привів до виникнення дисидентського руху. Його метою було захист прав людини, боротьба проти русифікації, національне відродження України.

ТЕМА 23. УКРАЇНА В ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (1965-1985 рр.)

23.1 Економічний розвиток.

Усунення М.Хрущова від влади означало відмову від реформ і лібералізації. В Україні, як і в Радянському Союзі загалом, настало двадцятиліття панування консервативних сил. Після усунення М.Хрущова суть консервативного курсу нового керівництва визначалася як «стабілізація», яка стало своєрідним символом брежневської епохи. Система втратила два важливі стимули розвитку економіки: зі смертю Сталіна – страх перед репресіями, з усуненням Хрущова – ентузіазм і романтичну віру в переваги соціалізму.

Від 1965 р. почалося здійснення економічної реформи з метою прискорення науково-технічного прогресу, інтенсифікації розвитку народного господарства СРСР. Реформа в сільському господарстві передбачала:

- підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію;
- встановлення твердих планів закупівлі сільськогосподарської продукції (за здану понад план продукцію встановлювалася надбавка у розмірі 50% від закупівельної ціни);
- перерозподіл національного доходу на користь сільського господарства;
- заходи щодо розвитку соціальної сфери села.

Істотних змін в аграрній політиці не відбулося – реформа лише дещо оновила колгоспну систему. Усе це сприяло створенню достатнього обсягу продовольства і сировини для промисловості. Для забезпечення населення продовольством держава змушена була закуповувати хліб за кордоном. Для України було характерним безгосподарне використання земель (в середині 80-х років в Україні було майже 18 млн. га еродованих земель, 2 млн. захімізованих), відведення найродючіших ґрунтів під індустріальну забудову (за 1965-1985 рр. посівні площі зменшилися більш як на 1 млн. гектарів), бездумні програми хімізації, меліорації та будівництва штучних водойм (за 1971-1985 рр. капітальні вкладення в меліорацію в Україні становили до 12 млрд. крб., а середньорічна віддача не перевищувала 3-4 млн. крб.).

Реформа в промисловості передбачала:

- перехід від адміністративних до економічних методів управління і включала переведення підприємств на господарську оцінку діяльності підприємств за обсягами не валової, а реалізованої продукції, створення на підприємствах фондів матеріального стимулювання;
- розширення економічної самостійності підприємств;
- збільшення безпосередніх зв'язків між ними;
- встановлення економічно виважених цін;
- необхідність заохочення і стимулювання трудових колективів в безпосередній залежності від результатів їх праці;

– оцінювання виробничої діяльності за такими поняттями як прибуток і рентабельність.

Паралельно здійснювалася централізація управління економікою: замість республіканських раднаргоспів, створених Хрущовим, відновлювалася система управління через союзні та союзно-республіканські міністерства. Майже 95 % підприємств України знову були підпорядковані Москві.

На першому етапі проведення реформи забезпечувалися відносно високі темпи розвитку промисловості. Економісти називали восьму п'ятирічку (1966-1970 рр.) «золотою». В Україні основні виробничі фонди і загальний обсяг промислового виробництва зросли в 1,5 разу, а національний прибуток – на 30 %.

Проте, на початку 1970-х рр. з'явилися симптоми, які свідчили, що реформа зазнала краху. Це трапилося через те, що вона не торкалася основ адміністративно-командної системи, не мала комплексний характер, не змінювала структурної та інвестиційної політики. Партійно-державний апарат не бажав відмовлятися від звичних методів управління економікою. Від початку 1970-х рр. темпи економічного зростання неухильно уповільнювалися. Відставання в науково-технічному і технологічному прогресі від розвинених країн Заходу набуло хронічного необоротного характеру. Через недоліки заходів щодо матеріальної зацікавленості трудящих низькими були продуктивність праці та якість вітчизняних товарів.

Справжньою соціальною хворобою стало щорічне збільшення бюрократичного апарату. Управлінці під страхом уповільнення кар'єри й позбавлення численних пільг для вищих чинів лякалися змін, убачали в них загрозу своєму пануванню, тому виступали проти реформ. Орієнтація чиновників на «команду зверху» спричинювали безініціативність, безгосподарність і безвідповідальність, усе більше заявляли про себе корупція, організована злочинність і «тіньова» економіка.

В Україні все чіткіше проявлялася притаманна колонії структура економіки, що характеризувалася перевагою паливних і сировинних галузей. На споживчий ринок працювало менше 30% потужностей української промисловості. Економічний потенціал України нарощувався без урахування екологічних факторів. На території нашої держави будувалося вісім АЕС. Україна, яка складала 2,6% території СРСР, одержувала більше чверті всіх забруднень.

Протягом 1960-1980-х рр. спостерігалася певне зростання добробуту народу, підвищувалася заробітна плата. Проте, цей добробут був відносним. За рівнем життя Україна значно поступалася передовим державам. Існував гострий дефіцит промислових і продовольчих товарів, черги стали ганебною прикметою життя народу. Економічна стабільність забезпечувалася за рахунок розпродажу національних природних багатств – нафти, газу, вугілля, лісу. Населення не знало, що тодішній відносний достаток має тимчасовий характер.

23.2. Суспільно-політичне життя. Опозиційний рух в Україні

Ідеологічним орієнтиром партійно-державного керівництва СРСР і УРСР була програма КПРС, прийнята ще 1961 р. Основним положенням програми було побудова комунізму в СРСР до 1980 р. Однак у 1970-ті рр. стало зрозумілим, що комунізм побудований не буде. Тоді партійне керівництво висунуло гасло про будівництво «розвинутого соціалізму» – найбільш досконалої форми суспільно-політичного устрою. У суспільстві формувалася ідея про те, що в країні з успіхом вирішуються питання задоволення життєвих потреб людини, розвиваються економіка, наука, освіта, культура і зовсім відсутні соціальні проблеми.

Сподівання прогресивної громадськості на продовження процесу десталінізації не виправдалися. В епоху Брежнєва відбувся поворот до неосталінізму: було відновлено поважне ставлення до Сталіна, порушувалися громадянські права і свободи, демократичній активності людей навіщувався ярлик злочинного інакомислення, здійснювалися незаконні репресії.

У 1967 р. у структурі КДБ було створено спеціальне «п'яте управління» по боротьбі з «ідеологічними диверсіями». Адміністративно-командна система робила все, щоб із суспільних відносин виключити національний фактор. Цьому підпорядковувалися гасла про зближення і злиття націй, про утворення нової історичної спільності – радянський народ. На практиці це означало тотальну русифікацію України. Українська культура й українська мова опинилися в критичному стані. Спроби українського керівництва діяти без вказівок із Москви розцінювалися як націоналізм і каралися. Перший секретар ЦК КП України П.Шелест (1963-1972 рр.), який проявляв наполегливість у захисті інтересів республіки в економіці, у мовній і культурній сферах, був усунутий з посади. Наступником П. Шелеста став В. Щербицький (1972-1989 рр.) – який більш лояльно відноситься до політичної лінії КПРС. Від 1970 р. КДБ республіки очолив В. Федорчук, ініціатор особливо жорстких політичних репресій. Новим секретарем ЦК КП України з питань ідеології став В. Маланчук, в Україні було встановлено тотальний ідеологічний контроль. Щербицький здійснив «чистку» КП України, виключивши із неї близько 37 тис. осіб. Партійно-державне керівництво України взяло курс на зміцнення тоталітарної системи.

Конституція СРСР 1977 р. і Конституція УРСР 1978 р., у яких говорилося про демократизацію політичної системи, розширення прав і свобод радянських громадян, рівність націй, розходилися з реальним життям. Конституція формально узаконила безмежну владу комуністичної партії, оголосивши її «ядром політичної системи суспільства». Відбувався процес злиття партійного і державного апаратів. На

практиці тільки комуніст міг обіймати високі адміністративні й господарські посади. Тому росла кількість членів КПУ: з 1,2 млн осіб на початку 1960-х рр. до 2,7 млн осіб наприкінці 1970-х рр.

Опозиційний рух в Україні. У 1960-1980-ті рр. було закладено організаційні основи дисидентського руху: зріс його інтелектуальний потенціал, громадянська активність частини інакодумців стала набувати рис суспільного руху, виникають елементи координації цього руху.

У 1965 р. в УРСР за вільнодумство були заарештовані понад 20 осіб. Проти цього необгрунтованого акту виступили І.Дзюба, В.Стус, В.Чорновіл, І.Драч, М.Стельмах та інші. Багатьох з них було звільнено з роботи. Того ж року була надрукована робота І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у якій містився детальний аналіз основних причин, що обумовили акції протесту української інтелігенції. Вона стала своєрідним підсумком діяльності дисидентів у період хрущовської «відлиги», суттєво вплинула на формування ідеологічної концепції національно-визвольного руху.

Українські політичні в'язні написали «Відкритий лист до Організації Об'єднаних Націй». У ньому було викладено ідеї українського дисидентства: протест проти дискримінації українців і безправного становища України в складі СРСР.

Активізації діяльності дисидентів у 1968-1976 рр. сприяли інтервенція радянських військ у Чехословаччину в 1968 р., що викликала хвилю обурення і протестів.

У 1970-1972 рр. в Україні самвидавом друкувався «Український вісник», заснований В. Чорноволом, де подавалася інформація про порушення свободи слова, прав особи й нації, гарантованих Конституцією, про судові й позасудові репресії в Україні, про різні акції протесту.

На нараді з безпеки та співробітництва в Європі в 1975 р. Радянський Союз підписав Гельсінський Акт, який передбачав гарантію громадянських прав і свобод у країнах-учасниках наради. У 1976 р. М.Руденко створив у Києві групу сприяння виконанню Гельсінських угод – Українську Гельсінську спілку – першу організовану структуру в українському визвольному русі. До групи увійшли О.Бердник, Л.Лук'яненко, І.Кандиба, О.Тихий, М.Магусевич та інші. Група збирала матеріали про виконання Гельсінських угод, виступала на захист політв'язнів, підтримувала зв'язок із відомим правозахисником А. Сахаровим, допомагала колишнім репресованим і родинам політв'язнів. Члени групи навіть наважилися діяти легально. У 1976-1979 рр. до групи увійшло 36 осіб. Згодом вони були заарештовані й більшість із них засуджені. О.Тихий, Ю.Литвин, В.Марченко і В.Стус загинули.

В Україні було й релігійне дисидентство, пов'язане з вимогою відновити діяльність греко-католицької церкви. З ініціативи його представника Й.Терелі у 1982 р. було створено Комітет захисту УГКЦ із метою легалізації її діяльності в Україні.

Значення дисидентського руху:

- наступ карально-репресивної системи не загальмував розвиток націонал-демократичного руху;
- свідчив про наявність кризових явищ у радянській системі. Сприяв розхитуванню радянської тоталітарної системи, поширенню і утвердженню в народі демократичних ідеалів;
- продовжив традиції національно-визвольної боротьби. З'єднав два етапи національно-визвольного руху – середини і кінця ХХ ст.;
- відкривав Україну світові;
- досвід та ідеологічні напрацювання дисидентів були використані в період перебудови і здобуття Україною незалежності. Із середовища дисидентів вийшла чимала когорта політиків;
- дисиденти зробили вагомий внесок у сучасну теорію і практику державного будівництва, розвиток української науки і культури.

Дисидентський рух в Україні був виявом національно-визвольного руху, спрямованого на демократизацію суспільно-політичного життя. Зусилля й жертви дисидентів не були марними. Ці люди несли народові України правду, відкрили Україну світові. Деякі їхні принципи стали базою для сучасного державного будівництва в незалежній Україні.

23.3. Культура й духовне життя України

У роки «застою» культура України розвивалася під впливом тоталітарного режиму.

Провідним науковим центром України в ці роки була Академія наук України на чолі з Б. Патеном. З'явилися роботи істориків М.Брайчевського про походження Русі, виникнення Києва, Ю. Бадзьо про походження російського, українського і білоруського народів. Вийшли у світ такі багатотомні видання, як «Історія Української РСР», «Історія української літератури», «Українська радянська енциклопедія», «Радянська енциклопедія історії України» та ін.

Розвивалася українська література: видавалися твори М.Стельмаха, П.Загребельного, І.Білика, Ю.Мушкетика, Д.Павличка, І.Драча, Б.Олійника, Л.Костенко.

У цей період зародився новий напрямок у кінематографі – «поетичне кіно». Найбільший успіх мав фільм «Тіні забутих предків» режисера С.Параджанова, а також кінофільми Ю.Ільєнка, К.Муратової, І.Миколайчука, Л.Бикова які стали гордістю українського кінематографа.

Позитивні зміни відбулися в розвитку українського театрального мистецтва. Прославили Україну своїми виступами академічні драматичні театри імені І.Франка в Києві, імені Т.Шевченка в Харкові,

імені М.Заньковецької у Львові. Славу українському театру принесли Н.Ужвій, Д.Гнатюк, А.Солов'яненко, Б.Ступка, А.Роговцева, В.Дольський та інші талановиті актори.

В образотворчому мистецтві провідними стали теми вітчизняної історії, творчої праці народу. В Україні працювали такі художники, як Т.Яблонська, О.Заливаха, А.Горська, скульптор і живописець І.Гончар.

Зміни в системі освіти посилили процес русифікації. Продовжувала діяти інструкція Міністерства освіти УРСР про вивчення української мови за згодою батьків. Зменшувалася кількість україномовних шкіл, особливо в Криму, Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Харківській областях.

Реформа загальноосвітньої школи 1984 р. сприяла процесу ідеологізації та русифікації в Україні. Рівень знань та інтелектуальний розвиток учнів і студентів загалом перевищували показники розвинених країн Заходу. Держава продовжувала суворо контролювати навчально-виховний процес і домагалася необхідної ідейної спрямованості. Ідеологізація негативно вплинула на рівень викладання гуманітарних дисциплін.

Незважаючи на плідну діяльність педагогів-новаторів (В.Сухомлинського, В. Шаталова, М. Щетиніна), процес навчання і виховання був уніфікований. Творчий розвиток особистості обмежувався.

На початку 1970-х рр. після цькування О.Гончара за роман «Собор» починається відкритий перехід до «закручування гайок» в ідеологічній і культурній сферах. Ідеологічного розгрому в Україні зазнали твори М.Вінграновського, В.Шевчука, Ю.Щербака, Р.Андріяшка, В.Дрозда, В.Маняка, І.Чендея та інших літераторів. «Незручних» письменників виключали зі Спілки письменників України. В.Некрасова вислали за кордон. Затягувалося видання творів Л.Костенко «Княжа гора», «Маруся Чурай» та творів інших письменників.

Процеси, що відбувалися в 1970-1980-ті рр. в культурному і духовному житті, мали суперечливий характер. З одного боку, відбувається бурхливий розвиток науки, виникають нові напрямки в кіномистецтві, стають широко відомими імена театральних діячів, письменників, поетів, а з іншого боку, посилюється процес русифікації, наступ центру на права республіки.

ТЕМА 24. РОЗПАД РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ І СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

24.1. Перебудова в СРСР і Україна

Причинами перебудови було відставання СРСР за темпами економічного розвитку, ефективності виробництва, якістю продукції, продуктивності праці від провідних країн світу, застійні тенденції в соціально-політичній і духовній сферах життя. Загальна криза суспільства загострювалася. Питання зміни перетворилося на питання життя чи смерті радянської системи.

Після смерті Л. Брежнєва новим Генеральним секретарем ЦК КПРС став Юрій Андропов. Під час його перебування при владі була розроблена програма економічних перетворень. Однак смерть Андропова не дозволила її реалізувати. Із приходом до влади Костянтина Черненко про реформи вже не йшлося. У 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС став Михайло Горбачов, який розпочав реформи, що дістали назву „перебудова”.

Основні напрями реформ:

- демократизація суспільства;
- створення правової держави;
- гласність;
- реабілітація незаконно засуджених і репресованих за роки радянської влади;
- утвердження багатопартійності;
- запровадження інституту президентства;
- підготовка нового союзного договору;
- політика „нового мислення” у зовнішніх відносинах;
- підтримка демократичних революцій у Східній Європі.

У квітні 1985 року була розроблена стратегія прискорення соціально-економічного розвитку країни. Сутність започаткованих Генеральним Секретарем перетворень зводилася до омолодження кадрів, альтернативних виборів партійного керівництва, колективізму в прийнятті рішень. Ця стратегія не була реалізована. Темпи росту економіки продовжували знижуватися.

У ніч з 25 на 26 квітня 1986 р. сталася аварія на Чорнобильській АЕС – техногенна катастрофа планетарного масштабу. Радіоактивна хмара поширилася над територією Білорусі, Румунії, Польщі, Болгарії, Югославії, скандинавських країн, північно-західної частини Росії. Радіоактивні речовини забруднили землю. З'явилася 30-кілометрова «зона відчуження» – територія, яка найбільше постраждала від радіації і була заборонена для проживання. Найбільшого радіоактивного забруднення зазнали Житомирська, Київська, Чернігівська області. Причинами вибуху четвертого енергоблоку Чорнобильської АЕС визнано низьку якість проектування й обслуговування станції. Ця катастрофа наочно продемонструвала широкий громадськості вкрай негативні наслідки злочинно недбалого ставлення влади до господарства й екології.

Новий етап економічних реформ почався в 1987 р. і передбачав розширення самостійності підприємств, відродження приватної власності й кооперативного руху, скорочення кількості міністерств і відомств, інтеграцію СРСР у світовий ринок.

Але економічні реформи другої половини 1980-х рр. зазнали невдач. Це було викликано такими причинами:

- відсутність послідовної, адекватної, науково обґрунтованої стратегії розвитку;
- непослідовність уряду в здійсненні реформ;
- прагнення поєднати несумісні економічні моделі: адміністративно-командну з повним одержавленням власності та ринкову з приватною власністю та ініціативою;
- некомпетентне керівництво в проведенні реформ;
- опір консервативних сил;
- переважання у промисловості підприємств військово-промислового комплексу.

Проте були створені сприятливі умови для розвитку кооперативного сектора.

На XIX партійній конференції (червень-липень 1988 р.) було обговорено хід політичної реформи і взято курс на будівництво «соціалістичної правової держави», поділ влади, розвиток парламентаризму. Був створений новий законодавчий орган – З'їзд народних депутатів СРСР. Вибори стали проводитися на альтернативній основі. У березні 1990 р. III з'їзд народних депутатів запровадив посаду Президента СРСР. Ним став М.Горбачов. Була скасована стаття 6 Конституції СРСР про керівну ролі КПРС у суспільстві. Розпочався процес формування багатопартійності: виникли Демократична партія Росії, Республіканська партія. На черговому XXVII з'їзді КПРС у 1990 р. усередині партії намітився розкол. Почався масовий вихід з лав КПРС.

Незабаром розпочався процес падіння обсягів виробництва, ріст інфляції, зростання дефіциту бюджету. Золотий запас СРСР із 1985 р. до 1991 р. скоротився в 10 разів. У країні назривала глибока соціально-економічна криза.

Головною ознакою духовного і культурного життя СРСР у роки перебудови була гласність – відкрите обговорення в засобах масової інформації історичного минулого та актуальних проблем сучасності.

В Україні політика перебудови мала свої особливості. Відбувався процес лібералізації суспільно-політичного життя. У 1986 р. з в'язниць було звільнено близько 300 політичних в'язнів, серед них В.Чорновіл, М.Горинь, пізніше Л.Лук'яненко. Із Кримінального кодексу УРСР виключили статті про переслідування з ідейних міркувань. Новим явищем стала політика гласності, що поступово переросла у свободу слова.

Однією зі значних подій періоду гласності наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. стала свобода історичної науки. У світ вийшли численні публікації художніх, філософських творів, які тривалий час залишалися недоступними: секретні протоколи пакту Молотова-Ріббентропа, документи про голодомор 1932-1933 рр., Українську революцію 1917-1919 рр., діячів Центральної Ради і Директорії, події громадянської війни в Україні, сталінські репресії, війну в Афганістані. З'явилося неупереджене висвітлення діяльності ООН-УПА в роки Другої світової війни. Глядачі змогли побачити раніше заборонені й нові фільми – «Тіні забутих предків», «Покаяння», «Холодне літо 53-го» та інші. З'явилися документальні фільми, що розповідали про сувору дійсність минулих років. Були повернуті із забуття романи В.Винниченка, драми М.Куліша, оповідання М.Хвильового, вірші М.Зерова, новели Г.Косинки. Гласність допомогла з'явитися на світ творам наших сучасників – В.Симоненка, Л.Костенко, Є.Сверстюка, І.Дзюби, І.Драча. Багато письменників у період гласності звернулися до публіцистики, поклавши початок екологічній тематиці (С.Плачинда, Ю.Щербак). М.Жулинський розгорнув публікацію забутої спадщини, ліквідацію «білих плям» в українській літературі. Нові телевізійні передачі пробуджували інтерес до української історії.

Були створені умови для підвищення ролі української мови в житті республіки. Відомі письменники Ю.Мушкетик, Б.Олійник, Д.Павличко виступили за обов'язкове вивчення української мови в школах, проти «духовного Чернобиля».

У 1987 р. в Києві був створений Український культурологічний клуб (УКК). Учасники клубу проводили дискусії щодо закритих сторінок радянської історії, обговорювали проблеми української культури і мови. Відчуваючи тиск із боку влади через опозиційність режиму, УКК саморозпустився.

Восени 1987 р. у Львові виникло «Товариство Лева» – молодіжна організація, що об'єднувала людей різних політичних поглядів і культури.

У 1988 р. в Україні масово створюються нові суспільні неформальні об'єднання: студентська організація «Громада» в Київському університеті, «Товариство української мови ім.Т.Шевченка» у Львові, а також «Спадщина», Союз незалежної української молоді, Демократичний союз студентів, Студентське братерство.

Навесні 1989 р. у Києві виникло товариство «Меморіал». До нього входили письменники, художники, кінематографісти, театральні діячі, що виступали за реабілітацію жертв сталінських репресій в Україні.

Із виникненням у 1988 р. опозиційних КПРС рухів в Україні починає формуватися багатопартійність. Головною метою демократичних сил було створення широкого об'єднання на зразок народного фронту. Восени 1988 р. діяло ряд самостійних об'єднань («Народний Рух за перебудову» тощо).

У березні-квітні 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради УРСР. У результаті виборів Демократичний блок України, у якому Рух був головною силою, створив парламентську опозицію – Народну Раду. Восени 1989 р. відбулася зміна партійного керівництва УРСР: першого секретаря ЦК КП України В.Щербицького на посаді змінив В.Івашко.

Однак політичні реформи не підкріплювалися економічними, соціальна криза загострювалася. Перебудова не досягла своєї мети, але на тлі послаблення тиску офіційної цензури мали можливість відкрито заявити про себе демократичні національні сили в Україні, що виступили за забезпечення реального, а не лише декларованого суверенітету республіки.

24.2. Прийняття Декларації про державний суверенітет України

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла документ великої історичної ваги – Декларацію про державний суверенітет України. Суверенітет передбачає верховенство, самостійність, повноту й неподільність влади в межах території України. Відтепер Україна проголошувалася незалежною державою в зовнішніх відносинах.

Декларацією визнавалося право української нації на самовизначення, держава повинна була захищати й охороняти національну державність українців. Єдиним джерелом державної влади визнавався народ, а Верховна Рада УРСР могла виступати від його імені. У документі йшлося про принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Генеральний прокурор мав здійснювати контроль над виконанням законів.

Територія України проголошувалася недоторканною. Уперше після багаторічного замовчування Декларація визнавала невід'ємні права і свободи людини. Вона складається з 10 розділів. Зокрема, у розділі про економічну самостійність проголошувалося, що «земля, її надра, повітряний простір, водні й інші природні ресурси є власністю українського народу, тобто громадян усіх національностей України».

Декларація повинна була забезпечувати національно-культурне відродження українського народу і задовольняти національно-культурні, духовні й мовні потреби українців, що проживають за межами України.

Предбачалося створення власних збройних сил. Україна брала зобов'язання не поширювати, не виготовляти й не нарощувати ядерну зброю. Одним із ключових пунктів – «Екологічна безпека» – передбачалося створення національної комісії для радіаційного захисту населення, що було необхідно у зв'язку з аварією на ЧАЕС.

Майбутня зовнішня політика України, визначена Декларацією, вбачалася як нейтральна й позаблокова, першочерговим її завданням визначалося забезпечення національних інтересів України.

Декларація про державний суверенітет не мала статусу конституційного акту й тому залишилася планом на майбутнє, побажаннями для майбутньої зовнішньої і внутрішньої політики.

Історичне значення Декларації про державний суверенітет:

– суверенітет офіційно визнано необхідною умовою подальшого розвитку української нації. Визначено основні напрямки досягнення реального суверенітету;

– закладено основи майбутньої незалежності держави, зроблено перший крок на шляху до неї.

Незабаром після прийняття Декларації Верховна Рада розглянула заяву В.Івашка і задовольнила його прохання про відставку. 18 липня 1990 р. Головою ВР УРСР було обрано Л.Кравчука.

24.3. Спроба державного перевороту у серпні 1991 р. Здобуття Україною незалежності

У 1991 р. Україна зазнала кризи, пов'язаної з надзвичайно гострим протистоянням між старими соціально-політичними структурами і вже глибоко зміненим суспільством. Зростали вимоги прискорити реформування суспільства, швидше ліквідувати віджилі структури, зміцнити процеси демократизації та державотворення. З іншого боку, посилилися спроби зберегти панування КПРС, яка керувала від імені народу, не отримавши на це повноважень, зберегти панування партійно-бюрократичних структур, панівне становище військово-промислового комплексу.

Боротьба точилася навколо підписання нового союзного договору, що передбачав створення «реальної федерації рівноправних республік». В Україні ця ідея була зустрінута неоднозначно. Окремі статті нового союзного договору суперечили Декларації про державний суверенітет України: обмеження прав республіки, союзні органи влади мали великі повноваження у фінансовій політиці, міжнародних відносинах; передбачалося верховенство союзних законів над республіканськими.

Аби запобігти розпаду СРСР, союзне керівництво на чолі з М.Горбачовим намагалося якнайшвидше підписати новий союзний договір. Улітку 1991 р. у підмосковному Ново-Огарьово відбулися переговори президента СРСР М.Горбачова з керівниками дев'яти союзних республік, включаючи й Україну. Попереднє підписання договору планувалося провести наприкінці літа 1991 р.

Але 19-21 серпня 1991 р. в СРСР було здійснено спробу державного перевороту. Президент СРСР М.Горбачов був ізольований на дачі «Форос» у Криму і відсторонений від влади. Організаторами замаху був створений Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС) у складі Г.Янаєва, В.Павлова, Д.Язова, В.Крючкова, Б.Пуго, О.Бакланова, Д.Стародубцева. До Москви вводилися війська. На території СРСР на шість місяців був оголошений надзвичайний стан.

Свої дії члени ДКНС мотивували тим, що вони йдуть назустріч народу, прагнуть забезпечити законність і правопорядок у СРСР, запобігти загальнонаціональній катастрофі. Насправді це була спроба консервативних політичних сил знищити демократичні перетворення, повернути країну до періоду «застою», зупинити рух народів СРСР до незалежності.

Офіційний Київ зайняв вичікувальну позицію. Проти дій ДКНС найбільш рішуче виступили демократичні сили: Рух, нові політичні партії.

Депутати-опозиціонери української Верховної Ради (Народна Рада і представники демократичних організацій України) визнали дії ДКНС антиконституційними, спрямованими на відновлення необмеженої диктатури КПРС. Народна Рада закликала депутатів Верховної Ради зібратися на надзвичайну сесію, а військовослужбовців – захистити свій народ і не виконувати наказів путчистів.

Переважає більшість членів КПРС зайняла стримане відношення до подій. Деякі функціонери закликали пересічних комуністів підтримати дії путчистів, але народ не пішов за ними. У Москві відбулися зіткнення. Росіяни підтримали Б.Єльцина, який тимчасово взяв на себе функції Президента СРСР. Армія теж не підтримала путчистів. 21 серпня змовники визнали свою поразку.

Підсумком цих подій для України стало прийняття 24 серпня 1991 р. Акту проголошення незалежності України, у якому зазначалося: «Територія України є неподільною і недоторканою. Відтепер на території України діючими є винятково Конституція і закони України». 1 грудня 1991 р. був проведений всеукраїнський референдум про підтвердження незалежності України. Майже 90,3% громадян, що брали участь у референдумі, висловилися за незалежність України. У цей же день відбулися вибори президента України. Ним став Леонід Кравчук. На карті світу з'явилася нова самостійна демократична держава – Україна, яка пройшла складний і суперечливий шлях до незалежності.

ТЕМА 25. УКРАЇНА В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

25.1. Державотворчі процеси

Державне будівництво незалежної України ускладнювалося відсутністю відповідної законодавчої бази, перш за все нової Конституції, відповідно до якої необхідно було розробляти й приймати всі інші нормативно-правові акти. Конституція УРСР 1978 р. залишалася діючою до 1996 р., до неї в умовах розбудови самостійної держави було внесено понад 200 поправок. Закони, які приймалися, нерідко суперечили чинній Конституції, що підривало принципи законності.

Основними державотворчими подіями й процесами в незалежній Україні були:

- заміна назви «Українська Радянська Соціалістична Республіка» на назву держави «Україна» (Закон від 17 вересня 1991 р.);
- визначення правового статусу населення Законом від 8 жовтня 1991 р. «Про громадянство України»: громадянство України надавалося всім, хто проживав на її території, не був громадянином іншої держави і не заперечував проти прийняття українського громадянства;
- прийняття Закону «Про Державний кордон України» (4 листопада 1991 р.), яким встановлювалися кордони, порядок їх охорони і перетину;
- прийняття Верховною Радою «Декларації прав національностей України» (1 листопада 1991 р.), у якій підкреслюється, що Україна гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні економічні, політичні, соціальні й культурні права;
- формування Збройних сил на основі Закону «Про збройні сили України» (6 грудня 1991 р.) і воєнної доктрини України (19 жовтня 1993 р.), яка базується на без'ядерному статусі України, принципі розумної достатності озброєння, відмові від визнання будь-якої країни потенційним противником;
- створення Служби безпеки України (СБУ), компетенція якої полягає у захисті державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, науково-технічного та оборонного потенціалу України, у боротьбі з організованою злочинністю у сфері управління й економіки;
- затвердження Верховною Радою державної символіки України (січень-лютий 1992 р.): Державний Герб (тризуб), Державний Прапор (синьо-жовтий), Державний Гімн (музика Михайла Вербицького (1815-1870 рр.) до національного гімну «Ще не вмерли України...», текст Павла Чубинського (1853-1884 рр.);
- створення Національного банку України, української фондової біржі, посольств і консульств, експортно-імпорتنих організацій;
- формування трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої і судової, відповідних владних інститутів;
- формування багатопартійної системи; розробка й прийняття нині діючої Конституції України (1996 р.).

Конституційний процес. У жовтні 1990 р. Верховна Рада, спираючись на Декларацію про державний суверенітет, створила Конституційну комісію для розробки проекту Конституції. Комісію очолював Л.Кравчук. У червні 1991 р. Верховна Рада ухвалила концепцію нової Конституції. Так розпочався конституційний процес – розробка й обговорення різних варіантів нової Конституції.

Конституційний процес умовно поділяють на два періоди. У перший період (1992-1994 рр.) Конституційна комісія на чолі з Президентом Л.Кравчуком і Головою Верховної Ради І.Плющем, з ученими-правознавцями, суддями, працівниками правоохоронних органів, народними депутатами в її складі розробила два варіанти проекту Конституції, які були винесені на всенародне обговорення. Однак жоден із них не був прийнятий. Верховна Рада дванадцятого скликання (1990-1994 рр.) намагалася обмежити вплив Президента Л.Кравчука на внутрішні справи в країні. Протистояння Президента і Верховної Ради на тлі загальної кризи й зростаючого соціального протесту закінчилося рішенням сторін про дострокове припинення їхніх повноважень. Навесні 1994 р. пройшли вибори до Верховної Ради. Головою Верховної Ради (1994-1998 рр.) став лідер Соціалістичної партії України О.Мороз. Майже третину мандатів у парламенті отримали ліві партії. Улітку 1994 р. відбулися вибори Президента України. Перемогу здобув Л.Кучма, який у другому турі набрав понад 52 % голосів виборців.

У другий період (1994-1996 рр.) Конституційну комісію очолили Президент України Л. Кучма і Голова Верховної Ради О.Мороз. Нові проекти Конституції створювалися представниками різних політичних партій. Найгострішими були питання про механізм прийняття Конституції, форму правління в Україні, питання власності, виборчої системи, державної мови і символіки. 8 червня 1995 р. між Верховною Радою і Президентом було підписано Конституційний договір, який регулював основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоуправління до прийняття нової Конституції. У лютому 1996 р. Верховна Рада почала обговорення нового проекту Конституції. Унаслідок суперечностей між Президентом і Верховною Радою Л.Кучма видав Указ про проведення у вересні 1996 р. Всеукраїнського референдуму щодо прийняття Конституції України, намагаючись прийняти Конституцію, обминувши парламент. У пошуках компромісу було створено узгоджувальну комісію на чолі з народним депутатом М.Сиротою. Було розв'язано спірні питання. У ніч на 28 червня 1996 р. більшістю голосів депутатів Верховної Ради Конституцію України було прийнято, її текст підписали Президент України і Голова Верховної Ради. Був виданий Указ Президента про введення в дію Конституції України.

У діючій Конституції Україна визначена як незалежна, суверенна, демократична, соціальна і правова держава. За формою правління Україна є республікою, державного устрою – унітарною, тобто єдиною, соборною державою. Система прав і свобод людини і громадянина, гарантованих Конституцією, відповідає міжнародним демократичним стандартам. Із прийняттям Конституції завершилося формування інститутів законодавчої, виконавчої і судової влади в Україні.

8 грудня 2004 р. Верховна Рада України прийняла поправки до Конституції України, які передбачають перехід до парламентсько-президентської форми правління.

Конституція складається із 15 розділів (розділ XV містить перехідні положення) і 161 статті. Згідно із Конституцією, Україна є унітарною державою (ст.2) з єдиним громадянством (ст.4). Державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст.6). Державною мовою в Україні є українська (ст.10). У ст. 20 визначаються державні символи України, про які вже говорилося вище.

Проголошений у ст.8 принцип верховенства права означає, що вся поведінка державних органів і державних осіб повинна відповідати вимогам права, що є втіленням вищої справедливості.

Ключовою для всієї Конституції є ст.3, яка проголошує людину найвищою соціальною цінністю в Україні. Утвердження і збереження її прав є головним обов'язком держави.

Розділ II присвячений правам, свободам та обов'язкам людини і громадянина. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, у якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості (ст.23). Кожна людина має невід'ємне право на життя (ст.27), свободу та особисту недоторканність (ст.23); кожному гарантується недоторканність житла (ст.30), таємниця листування, телефонних розмов (ст.31), свободи пересування, вільний вибір місця проживання (ст.33), свобода думки і слова (ст.34). Важливою є ст.41, у якій проголошується, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Кожен має право на працю (ст.43), на відпочинок (ст.45), на житло (ст.47), на охорону здоров'я (ст.49).

Україна є парламентсько-президентською республікою. Значні права надані президенту України (розділ V). Він є головою держави (ст. 102) і обирається на основі загального, рівного та прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на 5 років, може бути переобраний, але не більше, ніж два строки підряд (ст. 103). Президент є Верховним Головнокомандувачем Збройної Сили України, він нагороджує державними нагородами, здійснює помилування.

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Він призначається Верховною Радою України за згодою Президента. Кабінет Міністрів забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування (ст. 116).

Єдиним органом законодавчої влади України є парламент – Верховна Рада, яка складається із 450 депутатів, обраних на 5 років (розділ IV, ст. 75-76). Верховна Рада може вносити зміни до Конституції

України, приймати закони, затверджувати Державний бюджет, розглядати і приймати рішення щодо Програми діяльності Кабінету Міністрів України.

25.2. Становлення багатопартійності в Україні

Багатопартійність є одним з головних елементів демократичної політичної системи. Зародженню багатопартійності передувало виникнення у кінці 1980-х рр. перших неформальних організацій, активізація діяльності Української Гельсінської спілки, створення Народного Руху України, виникнення перших альтернативних Компартії партій.

Проголошення незалежності України значно прискорило процес формування багатопартійності. У 1993 р. – було зареєстровано 18 партій, у 1994 р. – 30, у 1998 р. – вже 54. На сьогодні (грудень 2008 р.) в країні нараховується понад 140 політичних партій, які зареєстровані Мін'юстом України.

Серед них поступово сформувалося п'ять основних течій:

1. Національно-радикальні партії (УНА-УНСО, Конгрес українських націоналістів, Всеукраїнське об'єднання «Свобода» та ін.) Загальна кількість членів цих партій приблизно 35 тис. членів. Основні програмні засади:

- українська нація – найвища цінність;
- домінування національних інтересів над іншими;
- домінування політики над економікою;
- пріоритет національної держави;
- вихід з СНД.

2. Національно-демократичні партії (Наша Україна, Народна самооборона, Українська народна партія, партія «Реформи і порядок» та ін.) Загальна чисельність у 2002 р. приблизно 130 тис. осіб. Основні програмні засади:

- мінімальне втручання держави в економіку;
- поміркований націоналізм (баланс інтересів нації і особи);
- відродження релігії, християнської моралі;
- розвиток української культури, мови.

3. До центристських партій належать Народно-демократична партія, «Батьківщина», Народна партія України та ін. Їхньою ідеологічною основою є лібералізм. Основні програмні засади:

- свобода людини – найвища цінність;
- держава існує заради людини, а не навпаки;
- приватна власність – матеріальна основа свободи людини;
- побудова демократичної правової держави;
- багатовекторність зовнішньої політики.

4. Соціал-демократичну течію представляють понад 10 політичних партій (140 тис. осіб). Ідейно-теоретичною основою цих партій є соціал-демократичні цінності (пріоритет прав людини соціальна справедливість). Основні програмні засади:

- соціально орієнтована ринкова економіка;
- реформи в інтересах більшості населення ;
- попередження загострення соціальних суперечностей та ін.

5. До лівого крила політичного спектра України належать партії соціалістичного і комуністичного спрямування: КПУ, СПУ, ПСПУ. Їх ідеологічною основою є модернізований марксизм-ленінізм. Основні програмні засади:

- суспільство соціальної справедливості із сильним соціальним захистом населення (право на працю, безплатна медицина і освіта та ін.);
- пріоритет колективним формам власності;
- визнають планово-ринкову економіку при державних контролюючих функціях;
- виступають проти вступу в НАТО;
- розширення прав регіонів та ін.

Найбільш характерними особливостями формування багато-партійності в Україні є:

1. Перехід від монопартійності до поліпартійності (сьогодні понад 140 партій).
2. Малочисельність партійних лав. Сьогодні членами різних партій є лише 2% усіх виборців України. Найбільша з них Компартія 140 тис. осіб. На 2001 р. лише 12 партій мали місцеві осередки.
3. Невизначеність соціальної бази. Дуже часто не зрозуміло виразниками інтересів яких груп є політичні формування. Переважають декларативні гасла.
4. Часто партії створювалися не на основі якоїсь ідеї, а навколо лідера.
5. Локальність партійного впливу і порівняльно чітка географічна зорієнтованість партій. Націонал-демократи переважають на Заході, ліві партії – на Сході.
6. Незначний вплив багатьох політичних партій на українське суспільство.
7. Штучність створення багатьох партій (часто саме під вибори).

Сьогодні, в умовах формування складу Верховної Ради України за партійними списками, все більшої актуальності набуває проблема консолідації політичних сил, зростання їх впливу в суспільстві.

25.3. Проблеми реформування економіки

Після проголошення незалежності України першочерговим завданням постало завдання переходу від планово-командної до ринкової економіки.

Перед державою постав цілий ряд серйозних економічних проблем. Серед них можна виділити:

- тотальне домінування державного сектору та монополій;
- наявність структурної та регіональної диспропорційності економіки (яка, на жаль, зберігалася й далі – зокрема, у 1995 р. капітальні вкладення у народне господарство Дніпропетровщини у 2,5 рази перевищували інвестування Волині);
- мілітаризація економіки (наприкінці 1990-х рр. працювали на військово-промисловий комплекс 1,3 млн. робітників);
- екологічні (на 1 м² в Україні кількість викидів в атмосферу перевищувала союзний рівень у 6-7 разів і ситуація ще більше ускладнилася Чорнобильською катастрофою);
- незакінченість виробничих циклів – 72% господарських зв'язків замикалися на Росії, а в Україні вироблялося не більше 20% готової продукції (причому основна їх частка являла собою лише напівфабрикати або комплектуючі вироби, які були призначені для продовження виробничого процесу в інших республіках) тощо.

В процесі реформування економіки можна виокремити 3 періоди: перший – 1991 – середина 1994 рр.; другий – друга половина 1994 – до кінця 2004 р.; третій з кінця 2004 р. – до сьогодні.

Для першого періоду були характерні невдалі спроби віднайти оптимальну модель реформування національної економіки.

Перші кроки до ринкової економіки Україна зробила ще на початку 90-х років (Декларація про державний суверенітет). Після проголошення незалежності, через різні обставини Україна не виробила своєї моделі переходу до ринку, а як складова частина єдиного економічного простору країн СНД, була просто втягнута у ринкові перетворення за російським зразком «шокової терапії».

У 1992-1993 рр. було здійснено обвальну лібералізацію цін, що спричинило найбільшу у світі інфляцію: у 1992 р. – 2100%, у 1993 р. – 10300%. Причому випереджальними темпами ціни зростали у паливно-енергетичному та сировинному комплексах. Так, у 1992 р. ціни у паливній промисловості зросли в 237 разів, а в легкій у 10-20 разів.

Такий штучно створений диспаритет цін спричинив розкол суспільства на тих, хто швидко розбагатів («нові українці») і на більшість тих громадян, які миттєво зубожіли.

У жовтні 1992 р. – прем'єр-міністром став Л.Д. Кучма, який спробував відновити централізоване управління господарством, ввести держзамовлення, при цьому спираючись на державний сектор.

Одночасно йшла розбудова ринкової інфраструктури: виникли ринки валюти, нерухомості, прискорилося роздержавлення. Але в умовах коли стара система господарювання була підірвана, а нова ще не створена всі ці спроби виявилися малоефективними. У вересні 1993 р. Л.Кучма йде у відставку. Виконуючим обов'язки прем'єр-міністра призначено Ю.Звягільського, який проводив політику поступових реформ:

- почалося згортання економічної лібералізації;
- відновлювалися адміністративні методи управління;
- зріс рівень регулювання цін (до 80%);
- запроваджено низький фіксований валютний курс.

Дійсно, цьому уряду вдалося суттєво загальмувати динаміку інфляції, але економічна криза загострилася, темпи спаду виробництва набирали силу. Так, політика посилення регуляції мала наслідками зростання «тіньової економіки» та обмеження виробничої діяльності.

За цих обставин обраний президентом Л.Кучма у жовтні 1994 р. проголосив нову соціально-економічну стратегію. Її суть:

1. Фінансова стабілізація - послаблення податкового пресу, подолання платіжної кризи, поглиблення банківської реформи.

2. Регульована та контрольована державою лібералізація цін.

3. Структурна перебудова виробництва.

4. Соціальний захист (реформа зарплат, соціальна допомога тощо).

У квітні 1995 р. були внесені корективи до цієї програми. Зокрема, передбачалося:

- прискорення приватизації;
- легалізація тіньової економіки;
- активізація інвестиційного процесу та ін.

Реалізація цих програм призвела до якісних змін в економіці:

– прискорилися приватизаційні процеси. У 2002 р. більше 70% промислової продукції вироблялося на недержавних підприємствах;

- відбулося роздержавлення землі та її передача у власність юридичних осіб;

- утвердився ринковий механізм ціноутворення;
- вдалося забезпечити товарну насиченість ринку;
- відбулася певна стабілізація грошової системи.

Але і до сьогодні економічна криза в Україні не здолана. Найбільш характерними негативними процесами в економіці є:

1. Структурна деформація економіки. У 2000 р. частка базових галузей (група А) становила майже 60%, причому більшість з них, особливо металургія і хімія, зорієнтовані на експорт (у світі вважається безперспективною така економіка!) В Америці ця частка складає – 25%, у Франції – 24%. Особливо негативно це позначилося в період світової фінансової кризи, яка розпочалась в кінці 2008 р.

2. Високий рівень зношення основних фондів. У провідних галузях він сягає 60-70%. Причому цей процес старіння обладнання і устаткування прискорюється.

3. Неефективне використання наявного економічного потенціалу. Україна має сприятливий ресурсний, кадровий, сільськогосподарський потенціал (приміром, за рівнем забезпеченості трудовими ресурсами посідає 5-те місце; за науковим потенціалом 4-те місце у світі. Але за використанням наукового потенціалу відстаємо від Франції у 20 разів.

4. Високий рівень економічного ризику. (Нестабільність фінансово-банківської системи, високі й численні податки часті зміни в законодавстві тощо).

5. Високий рівень енерго- та ресурсоемності виробництва. Це наслідки неефективних, застарілих технологій. Зокрема, Україна забезпечує свої паливно-енергетичні потреби з власних ресурсів лише на 47%.

6. «Тінізація» та криміналізація економіки. За даними президента В. Ющенка у 2005 р. 40% економіки знаходилося в «тіні» (на 2001 р. – до 60%). Незаконний вивіз капіталу з України досяг за роки незалежності 20 млрд. доларів. Внаслідок стратегічних помилок при реформуванні економіки 80% реального економічного потенціалу України захопили 20 «сімей»-кланів, а для 47 млн. населення залишили – 20%. Тіньовий сектор на сучасному етапі контролює понад 80% діяльності банків і майже 50% приватних підприємств.

7. Тіньова економіка народжує корупцію та злочинність. Це не тільки економічна – але й політична проблема. За рівнем корупції на початку XXI ст. Україна займала, на жаль, провідні місця у світі.

8. Непрофесійні, непослідовні реформи призвели до найнижчих за всю повоєнну історію показників господарської діяльності. Виробництво деяких товарів (мотоциклів, магнітофонів тощо) зменшилося у сотні разів, а виробництво окремих виробів взагалі припинилося.

9. Значно зросла майнова диференціація суспільства. Відношення прибутків 10% найбагатшого населення до такої самої кількості найбіднішого становить 30:1 (в Європі 5–7:1). На початку XXI ст. 80% населення опинилося на межі бідності, а внутрішній національний продукт на душу населення в Уругваї (країні третього світу) був у 50 разів вищий, ніж у незалежній Україні.

10. Загострилися соціальні проблеми.

25.4. Внутрішньополітичні події у другій половині 1990-х на початку 2000-х років

У центрі політичного життя України у ці роки були парламентські й президентські вибори, протистояння між парламентською та президентською владою. У березні 1998 р. відбулися чергові вибори до Верховної Ради. Вони вперше проводилися за змішаною мажоритарно-пропорційною системою. У виборах взяли участь 30 політичних партій та виборних блоків, вісім із яких подолали 4 %-вий бар'єр і отримали депутатські місця.

Комуністична партія України одержала 24,7% голосів виборців, Народний Рух України – 9,4%, Блок Соціалістична партія України – Селянська партія України «За правду, за народ, за Україну» – 8,6%, Партія Зелених України – 5,4%, Народно-демократична партія – 5%, Всеукраїнське об'єднання «Громада» – 4,7%, Соціал-демократична партія України (об'єднана) – 4%, Прогресивна соціалістична партія – 4%. Головою Верховної ради було обрано О.Ткаченка.

Вибори Президента України 1999 р. закінчилися переобранням Л.Кучми на другий термін (у другому турі виборів Л.Кучма набрав 56, 25%, а лідер КПУ П.Симоненко – 37,8 % голосів виборців).

Повторне обрання Л.Кучми зумовило значні зміни в керівництві державою. Спершу Президент запропонував Верховній Раді дати згоду на повторне призначення прем'єр-міністром В. Пустовойтенка, але депутати не погодилися. Натомість кандидатура голови Національного банку В.Ющенка 23 грудня 1999 р. була підтримана більшістю правих та центристських фракцій і навіть частиною соціалістів.

Правляче у Верховній Раді ліве крило не підтримало президентський варіант реформаторського курсу. Протистояння між Президентом і парламентом загострилося. Реакцією на політику О.Ткаченка та його однодумців стало утворення 13 січня 2000 р. нової парламентської структури – парламентської більшості. Представники одинадцяти фракцій, груп та позафракційні депутати об'єдналися. Координаційну раду більшості очолив Л.Кравчук. Протистояння призвело до роздільних засідань парламенту. Координаційна рада більшості підтримала Президента та уряд В. Ющенка і заявила про намір змінити керівництво Верховної Ради. 21 січня на засіданні Верховної Ради 242 депутати проголосували за зміни Регламенту, відкликання О.Ткаченка та А.Мартинюка з посад голови парламенту і першого заступника, 1

лютого вже 255 народних депутатів обрали головою парламенту І.Плюща, його першим заступником – В.Медведчука, заступником – С.Гавриша. Із 8 лютого реорганізований парламент у повному складі продовжив роботу в сесійній залі. Ліві фракції були усунуті від керівництва парламентськими комітетами. Парламентська більшість була сформована головним чином завдяки зовнішньому тиску президентської адміністрації, тому в ній точилася боротьба між проурядовими та пропрезидентськими фракціями. Це з самого початку ставило під сумнів можливість ефективної діяльності парламентської більшості. Створена в лютому 2000 р. у парламенті більшість у квітні 2001 р. розпалася.

Важливою подією першої половини 2000 р. став референдум 16 квітня. Згідно з указом Президента про всеукраїнський референдум за народною ініціативою, на голосування було винесено шість питань: про недовіру Верховній Раді та надання Президентіві додаткових повноважень щодо розпуску парламенту, обмеження депутатської недоторканності та зменшення кількості народних депутатів до 300, формування двопалатного парламенту і прийняття Конституції всеукраїнським референдумом.

«Народна ініціатива» була нашвидкуруч організована командою підтримки курсу президента. У разі успішної реалізації задуму Президент отримувал можливість або розпустити Верховну Раду і, скориставшись уже відпрацьованими виборчими технологіями, забезпечити обрання нового парламенту зі стабільною пропрезидентською більшістю, або використовувати результати референдуму як засіб тиску на Верховну Раду, змушуючи її бути більш поступливою.

Ідеї референдуму не підтримувалися лівими і частиною правих політичних партій, а багато юристів висловлювали сумнів щодо його конституційності. Указ про проведення референдуму створив серйозні проблеми на міжнародній арені, поставивши під загрозу навіть членство України в Раді Європи. Гостра реакція європейських політиків пояснювалася бажанням запобігти встановленню в Україні авторитарного режиму. Конституційний Суд України визнав неконституційними перше і шосте питання референдуму (про недовіру Верховній Раді та про прийняття Конституції всеукраїнським референдумом), що в певній мірі заспокоїло українців й іноземних політиків. На референдум було винесено чотири питання із шести запланованих. Голосування закінчилося 16 квітня 2000 р. Понад 80 % громадян відповіли «так» на всі питання. Опозиція звинувачувала владу в грубих фальсифікаціях, проте Центральна виборча комісія таких не виявила. Це був серйозний успіх Президента. Однак лише парламент має право вносити до Конституції зміни, передбачені рішеннями референдуму. Імплементация (виконання, внесення в чинне законодавство) рішень референдуму затягнулася, а після подій кінця 2000 р. стало зрозуміло, що, принаймні, цей склад Верховної Ради не зможе набрати необхідних 300 голосів для внесення відповідних змін до Конституції.

Гострота політичної ситуації в країні була значною мірою зумовлена зникненням за нез'ясованих обставин опозиційного журналіста Г.Гонгадзе. 28 листопада 2000 р. О.Мороз зробив у парламенті сенсаційну заяву, що замовником знищення Гонгадзе нібито був Президент та його найближче оточення. На підтвердження цього лідер соціалістів оприлюднив аудіозаписи розмов Президента, зроблені офіцером його охорони майором М.Мельниченком, у яких йшлося також про хабарництво і корупцію, адміністративний тиск на хід президентських виборів, про переслідування опозиційних політиків, працівників засобів масової інформації та інші правопорушення. На початку 2002 р. американська експертиза засвідчила, що записи Мельниченка не змонтовані (щоправда, це відбувалося на тлі погіршення україно-американських відносин).

«Касетний скандал» став поштовхом до формування радикальної опозиції, головними вимогами якої стали відставка Л.Кучми і проведення позачергових президентських виборів. У грудні 2000 р. утворився рух «Україна без Кучми», у якому об'єдналися різні, навіть протилежні політичні сили. Комуністи не приєдналися до опозиційного руху, натомість розпочали власну кампанію під гаслом «Україна без Кучми і Ющенка».

17 квітня 2001 р. вперше за весь час незалежності України Верховна Рада заслухала звіт Кабінету Міністрів про хід виконання програми діяльності уряду. Верховна Рада визнала роботу Кабінету Міністрів незадовільною і 26 квітня більшістю голосів проголосувала за резолюцію недовіри Кабінету Міністрів на чолі з В.Ющенком. 28 квітня Президент підписав Указ про відставку уряду.

29 травня 2001 р. Верховна Рада дала згоду на призначення прем'єр-міністром України А.Кінаха, який визначив завдання нового уряду: посилення соціальної спрямованості реформ; реформування податкової системи; підтримка та захист вітчизняних товаровиробників; активна структурна промислова й аграрна політика, що базувалася на інноваційній моделі розвитку; забезпечення рівних умов для всіх суб'єктів господарювання; розробка і реалізація стратегії розвитку паливно-енергетичного комплексу; адміністративна реформа спрямована на підвищення ефективності системи державної влади та формування громадянського суспільства.

На початку 2001 р. опозиція провела у Києві масові маніфестації. На Хрещатику за участі кількох партій було встановлено наметове містечко з антипрезидентськими гаслами. Намети простояли три тижні. За рішенням суду містечко було знесене силовим шляхом, а учасників акції тимчасово заарештовано. У різних регіонах України відбулися демонстрації і мітинги з вимогами розслідування «касетного скандалу» та відставки Л.Кучми. У відповідь влада організувала демонстрації, форуми та естрадні шоу на підтримку Президента. Кульмінацією акцій опозиції стали події 9 березня 2001р. – у день народження Т. Шевченка, коли дійшло до сутичок з міліцією під стінами Адміністрації Президента.

Міліція заарештувала понад 200 осіб, переважно студентів, більшість з яких невдовзі звільнили, але 16 членів УНА-УНСО на чолі з лідером організації А.Шкілем залишилися у в'язниці. Слідство і суд над ними тривали понад рік.

Під тиском акцій протесту влада змушена була відправити у відставку голову СБУ Л.Деркача та міністра внутрішніх справ Ю.Кравченка. Однак після березня активність опозиції відчутно зменшилася. Переважна більшість населення залишилася поза акціями протесту. Спроба започаткувати процедуру імпічменту Президента не вдалася – проект відповідної постанови, внесений у Верховній Раді 26 квітня, набрав лише 209 голосів (за необхідних 226). У другій половині 2001 р. опозиція зосередилася на парламентських виборах і розійшлася по різних виборчих блоках. Кроком до налагодження політичного діалогу між владою і опозицією стала зустріч 11 квітня 2001 р. Президента з представниками 76 партій.

Схвалений у лютому 2001 р. Верховною Радою закон «Про вибори народних депутатів України» передбачав перехід до пропорційної виборчої "системи (голосування за партійними списками). Проте Президент наклав на нього вето, мотивуючи це тим, що така система порушує права громадян, які не належать до політичних партій. На думку опозиції, справжні мотиви були інші: в одномандатних округах, де голосування відбувається за мажоритарною системою, адміністративним органам легше контролювати вибори та підпорядковувати їх своїм інтересам. Досвід виборів 1998 р. свідчив, що більшість представників «партії влади» перемогла саме в одномандатних округах. Спроби подолати вето або досягти компромісу з Президентом не вдалися, і в жовтні Верховна Рада погодилася з більшістю пропозицій глави держави. Вибори, як і раніше, відбувалися за змішаною системою: одна половина депутатів обиралися в одномандатних округах, а інша – за партійними списками. У виборчих перегонях взяли участь 33 політичні партії і блоки, які досить чітко поділилися на чотири табори. Головною силою пропрезидентського табору став блок «За єдину Україну», сформований п'ятьма партіями: Аграрною партією України, Народно-демократичною партією, Партією промисловців і підприємців України, Партією регіонів та «Трудовою Україною». Блок очолював голова адміністрації Президента В.Литвин, другим номером у виборчому списку йшов прем'єр-міністр А.Кінах. На позиціях підтримки влади стояли також Соціал-демократична партія України (об'єднана), Партія Зелених України, блок Демократичної партії України і Демократичного союзу та декілька інших партій і блоків.

Десять політичних партій, серед яких Народний рух України, Український народний рух, Партія «Реформи і порядок» і «Солідарність» утворили блок В.Ющенко «Наша Україна», учасники якого відносили себе до поміркованої, конструктивної опозиції.

Основними силами не комуністичної опозиції стали Соціалістична партія України О.Мороза та блок Ю.Тимошенка, до якого увійшли чотири партії: «Батьківщина», «Собор», Українська соціал-демократична партія та Українська республіканська партія. Ю.Тимошенко вдалося залучити до свого блоку відомих політиків: Л.Лук'яненка, А.Матвієнка, Г.Омельченка, В.Онопенка, Я.Головатого, С.Хмару. Економічні програми соціалістів і прибічників Ю. Тимошенка істотно різнилися. Однак спільними для них були вимога імпічменту Л. Кучми та перехід до парламентської форми правління.

Опозиційність до режиму декларувала й Комуністична партія України під проводом П.Симоненка. Однак включення до її виборчого списку Генерального прокурора М.Потебенка, відомого своєю лояльністю до Президента, змусило багатьох сумніватися у декларованій опозиційності.

Загалом вибори відбулися без значних порушень, 4 %-вий бар'єр подолали такі партії: «Наша Україна» (23,5 %), КПУ (20 %) «За єдину Україну» (11,8 %), Блок Ю.Тимошенко (7,2 %), СПУ (6,9 %), СДПУ(о) – (6,3 %)

У більшості одномандатних округів перемогли кандидати від блоку «За єдину Україну», переважно завдяки використанню адміністративного ресурсу, особливо на рівні обласних державних адміністрацій. Завдяки цьому блок спромігся отримати найбільшу кількість мандатів, хоч на виборах за партійними списками посів лише третє місце, що свідчило про відчутну втрату довіри населення до керівництва держави. Як і на попередніх виборах, жодна політична сила не здобула абсолютної переваги в парламенті. Головою Верховної Ради України було обрано В.Литвина. Однак у червні 2002 р. «Єдина Україна» розпалася на сім фракцій. Парламентські вибори 2002 р. зафіксували серйозні зрушення в політичних уподобаннях українського суспільства. Уперше комуністи поступилися лідерством блокові національно-демократичного спрямування. Фракція КПУ виявилася третьою за кількістю після «Єдиної України» та «Нашої України».

21 листопада 2002 р. новим прем'єр-міністром України став глава Донецької облдержадміністрації В.Янукович: за його кандидатуру, внесену Президентом, проголосували 234 депутати з 237 присутніх на засіданні Верховної Ради. Того ж дня Президент підписав указ про його призначення. У своєму виступі перед депутатами В. Янукович наголосив, що першочерговим завданням майбутнього уряду є подолання бідності народу, посилення середнього класу, із цією метою його уряд планує зниження податків для середнього й малого бізнесу.

У 2002 р. Президент заявив про необхідність проведення політичної реформи, яка передбачала: обрання депутатів за партійними списками; формування коаліційного уряду парламентською більшістю, яка відповідає за його роботу; наділення Президента правом розпускати парламент у разі: не створення у визначений термін більшістю, неспроможності більшістю сформувати уряд, не ухвалення державного бюджету на наступний рік; визнання результатів всеукраїнського референдуму без затвердження будь-

яким органом влади; розподіл парламенту на дві палати; перетворення України на парламентсько-президентську республіку; розмежування в часі виборів до Верховної Ради, органів місцевого самоврядування, Президента, але впродовж одного року та на один термін – п'ять років. Однак ці пропозиції не були реалізовані.

Наближення президентських виборів 2004 р. все більше активізувало політичне життя в країні.

Вибори Президента України 2004 р. Вибори Президента України 2004 р., як і передбачалося, стали переломними в історії України. Ще задовго до офіційного початку передвиборчої кампанії всі політичні сили країни, як урядові, так і опозиційні, стали готуватися до них. Тривалий час незрозумілою залишалася позиція Президента України Л.Кучми. Конституційний Суд України визнав, що згідно з Конституцією України (1996 р.) він перебуває при владі лише перший термін, хоча фактично залишається при владі вже два терміни. Зрештою Л.Кучма відмовився від участі у виборах 2004 р. Кандидатом від влади став діючий Прем'єр-міністр України В.Янукович.

Опозиційні сили згруппувалися навколо В.Ющенка, лідера «Нашої України», колишнього голови Національного банку України, Прем'єр-міністра 2000-2001 рр.

Однією з особливостей передвиборчої кампанії стала велика кількість кандидатів у Президенти України — більше двадцяти. Проте головна передвиборча боротьба точилася між двома кандидатами: В.Януковичем і В.Ющенком.

31 жовтня 2004 р. відбулися президентські вибори. У результаті голосування голоси виборців розподілилися таким чином: В. Ющенко – 39,26 % голосів, В.Янукович — 39,11 %, О.Мороз – 5,82 %, П.Симоненко – 4,97%, Н.Вітренко – 1,53%, А.Кінах – 0,93 %. Решта кандидатів набрали менше 1 % голосів кожен.

Такий розподіл голосів не виявив переможця, який мав би набрати більше 50 %. Другий тур виборів було призначено на 21 листопада 2004 р. Основними політичними суперниками в цьому турі, як і в першому, були В.Ющенко і В.Янукович. Після першого туру про підтримку В.Ющенка заявили О.Мороз та А.Кінах. В.Януковича підтримала Н.Вітренко.

За результатами другого туру виборів ЦВК оголосило переможцем у виборах В.Януковича. Проте опозиція не погодилася з ним, звинувачуючи кандидата від влади у фальсифікаціях і махінаціях. Унаслідок цього 21 листопада опозиція зібралася на мітинг на центральній площі Києва – майдані Незалежності. Наступного дня мітинг переріс у масову мирну акцію протесту, яка тривала до 8 грудня 2004 р. і дістала назву «Помаранчева революція».

На вимогу частини депутатів відбулося позачергове засідання Верховної Ради України, щоб обговорити ситуацію, яка склалася, і прийняти відповідне рішення. Проте, проурядові фракції і комуністи відмовилися взяти в ньому участь. На цьому засіданні В.Ющенко як політичний акт прийняв присягу Президента України.

Попри все, 26 листопада ЦВК оголосила президентом В. Януковича.

Лідери опозиції заявили про створення Комітету національного порятунку і проведення Всеукраїнського політичного страйку. Почалася розбудова наметового містечка на Хрещатику і майдані Незалежності. Лідери опозиції закликали мітингуючих взяти в облогу будинок Адміністрації Президента України, а згодом і Кабінет Міністрів України.

Того ж дня до Києва стали з'їжджатися і прихильники В. Януковича (загалом близько 20 тис. осіб), які розбили наметове містечко навпроти будинку Кабінету Міністрів України.

У країні склалася вкрай напружена ситуація: загроза силових дій як з боку правоохоронних органів, так і з боку прихильників ворогуючих таборів, політична криза, загроза економічної кризи. Тим часом Верховний Суд України наклав заборону на публікацію результатів ЦВК до моменту оголошення свого рішення.

27 листопада відбулося засідання Верховної Ради України, на якому було прийнято постанову про політичну кризу в Україні, визнано факт фальсифікації виборів та фактично анульовано рішення ЦВК. Парламент висловив недовіру ЦВК і назвав неприпустимим застосування сили проти учасників акції громадянської непокорності.

За цих умов деякі прихильники В.Януковича на з'їзді депутатів всіх рівнів у Северодонецьку закликав до проголошення Південно-Східної Автономної Республіки. Провідну роль у цьому процесі відігравали лідери Донецької, Луганської, Харківської та південних областей. У той же час, у західних і центральних регіонах країни місцеві Ради приймають рішення про визнання Президентом України В. Ющенка.

Для розв'язання складної ситуації до України з посередницькою місією прибули представники Польщі, Литви, Росії, ОБСЄ та ЄС. Зрештою за допомогою міжнародних посередників сторони конфлікту (Президент України Л.Кучма і кандидати у Президенти України В.Ющенко і В.Янукович) виробили формулу політичного врегулювання кризи. Але все залежало від рішення Верховного Суду України, який 29 листопада приступив до розгляду скарги, поданої довіреними особами В.Ющенка про визнання незаконними дій ЦВК щодо оголошення переможця другого туру виборів і відміну відповідної постанови про його підсумки.

3 грудня 2004 р. Верховний Суд України визнав недійсними результати другого туру президентських виборів, оголошених ЦВК 26 листопада 2004 р., і призначив на 26 грудня 2004 р. переголосування.

7 грудня Л.Кучма підписав Указ про відпустку В.Януковича на період передвиборчої кампанії і призначив М.Азарова виконуючим обов'язки Прем'єр-міністра України.

Щоб унеможливити масові фальсифікації під час переголосування, було розроблено зміни до Закону «Про вибори Президента України». Ці пропозиції, згідно з домовленостями, були поставлені на голосування у Верховній Раді України в пакеті зі змінами і доповненнями до Конституції України (політична реформа). Також голосувався проект у першому читанні про реформування системи місцевого самоврядування. 8 грудня пакет було проголосовано переважачою більшістю депутатів. Відразу в сесійній залі проголосовані документи були підписані Президентом України Л.Кучмою. На цьому засіданні Верховна Рада України затвердила і новий склад ЦВК, який очолив Я.Давидович. Таким чином, політична криза в країні була розв'язана шляхом компромісу, народ України відстояв свої права мирним шляхом, засвідчивши свою прихильність демократичним ідеалам.

Після цього масові акції на майдані Незалежності в Києві припинилися, але наметове містечко на Хрещатику продовжувало функціонувати.

Переголосування 26 грудня 2004 р. дало такі результати: за В.Ющенка проголосувало 51,99 % виборців, які взяли участь у голосуванні, за В. Януковича – 44,21%. Інавгурація нового Президента України В.Ющенка відбулася 23 січня 2005 р. Прем'єр-міністром України було обрано Юлію Тимошенко.

Вибори Верховної Ради України 2006 р. і 2007 р. Вибори до Верховної Ради України були проведені 26 березня 2006 р. Голосування відбувалося за партійними списками.

У виборчих перегонах узяли участь 45 політичних партій та блоків, проте 3%-й бар'єр подолали тільки п'ять політичних сил: Партія регіонів – 32,14%; Блок Юлії Тимошенко – 22,29%; Блок «Наша Україна» – 13,94; Соціалістична партія України – 5,67%; Комуністична партія України – 3,66%.

40 інших партій і блоків не потрапили до парламенту. 12 із них набрали менше ніж 25 тис. голосів кожний.

Електоральна картина парламентських виборів була ідентичною з картиною президентських виборів. Партія регіонів здобула перше місце у восьми областях (Луганській, Донецькій, Харківській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Дніпропетровській і Херсонській), а також в Криму і м.Севастополі. БЮТ переміг у 13 областях і м. Києві. Блок «Наша Україна» здобув перемогу лише в трьох областях – Івано-Франківській, Львівській і Закарпатській. Соціалістична партія України мала найкращі результати тільки в Черкаській (друге місце), а також Вінницькій, Чернігівській, Київській, Кіровоградській, Донецькій областях (третє місце). Найбільшим здобутком Комуністичної партії України було третє місце на виборах у Дніпропетровській і Луганській областях, а також у м. Севастополі.

6 червня 2006 р. Головою Верховної Ради України вдруге було обрано О.Мороза (він займав цю посаду також і у 1994-1998 рр.). Прем'єр-міністром вдруге призначено В.Януковича.

Однак в результаті чергової парламентської кризи у листопаді 2007 р. відбулися нові парламентські вибори. Була сформована парламентська більшість з блоку БЮТ, „Нашої України” й „Народної самооборони”. Головою Верховної Ради було обрано А.Яценюка, а прем'єр-міністром стала Ю.Тимошенко. У листопаді 2008 р. А.Яценюка відправили у відставку, а у грудні 2008 р. новим Головою Верховної Ради було одрано В.Литвина.

25.5. Культурне й духовне життя

Із проголошенням незалежності України відродження національної культури стало державною справою. Для українців відкрилася перспектива вільного розвитку і набуття престижності своєї мови і культури.

У жовтні 1989 р. було прийнято «Закон про мови в Українській РСР», спрямований на захист національної мови, забезпечення її всебічного розвитку і функціонування в усіх сферах життя суспільства. Українську мову в республіці було проголошено державною. Конституція України затвердила за українською мовою статус державної мови, а також гарантувала вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов.

Для забезпечення духовного і соціально-економічного розвитку держави почалося реформування системи освіти. З'явилася велика кількість ліцеїв, гімназій, коледжів, профільних академій, університетських комплексів. Нова модель освіти передбачає диференціацію, гуманізацію навчання й виховання, особистісний підхід. Проте загальний стан економіки обмежує фінансування освіти.

Недостатнє фінансування обумовило кризові явища і в науці: відтік вчених із наукової сфери в інші структури і за кордон, втрата провідних позицій з ряду фундаментальних досліджень, відставання від Заходу за рівнем наукових розробок.

Позначилася багаторічна фактична ізоляція української науки від світової і одностороння орієнтація на російську, а також недостатня матеріально-технічна база. Центром науки, як і раніше, залишається Академія наук, якій надано у 1994 р. статус національної. Серйозними проблемами є недостатня розробка фундаментальних досліджень і дуже слабке впровадження нових технологічних

досягнень у виробництво. Загальна кількість науковців на Україні – майже 300 тис. – це в два рази більше, ніж у Франції, але ефективність їхньої праці набагато нижче, ніж у Європі. Визначні успіхи досягнуті у сфері гуманітарних наук, особливо історичній.

Утвердження демократії сприяло оновленню літератури й мистецтва, гарантувало свободу творчості, вільний розвиток найрізноманітніших художніх стилів і жанрів.

Останні десятиліття позначилися активізацією релігійного життя. Ще наприкінці 1980-х рр. була легалізована діяльність Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Українська православна церква в процесі своєї перебудови виявилася розколотою на Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ), Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ-КП), Українську православну церкву Московського патріархату (УПЦ-МП). Серед віруючих і частини духовенства останнім часом посилюється прагнення до створення єдиної православної церкви в Україні.

Серед населення України поширюється вплив протестантизму, іудаїзму, ісламу. В Україні діють 105 релігійних об'єднань, діалог між якими здійснюється в рамках Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій. Держава спрямовує свої зусилля на те, щоб представники всіх конфесій були повноправними учасниками громадського життя. Свобода совісті стала важливим елементом життя незалежної України.

За останні кілька років у культурному розвитку сталися певні зрушення. Зокрема, на потреби культури в державному бюджеті 2005 р. було асигновано в півтора разу більше коштів, ніж у 2004 р. На 35 % підвищилася заробітна плата працівників культурної сфери. Щоправда, несприятлива економічна ситуація призвела до понаднормативної інфляції, що позначилося на реальних заробітках діячів освіти й культури.

Верховна Рада України стала приділяти більше уваги питанням культури й освіти, ніж раніше. Зокрема, у квітні 2005 р. в парламенті відбулися слухання на тему «Культурна політика в Україні: пріоритети, принципи та шляхи реалізації». Парламент зобов'язався оперативно розглянути ряд законів і державних програм у галузі культури й освіти. Зокрема, ідеться про формування нових механізмів сприяння розвитку культури в цих периферійних центрах України, про збереження й використання замків, пам'яток дерев'яної і мурованої церковної архітектури, розвиток туризму, охорону та збереження нематеріальної культурної спадщини, розширення участі України в програмах і проектах Ради Європи та Європейського союзу, розвиток мережі інформаційно-культурних центрів України за кордоном.

Викликає занепокоєння стан національної кіноіндустрії. Вітчизняне кіновиробництво виявилось згорнутим. Зокрема, за 2008 р. у широкий прокат не вийшло жодного нового повнометражного ігрового фільму. На думку фахівців, засилля американської і російської кіноіндустрії в кінопрокаті й на каналах телебачення несе загрозу розмивання суспільної свідомості.

Спад кіновиробництва значною мірою є технологічним: громадяни перестали відвідувати кінотеатри внаслідок колосальної конкуренції з боку телебачення й домашнього кіно в різних формах відтворення. Проте подолання спаду вітчизняного кіновиробництва можливе за активної допомоги держави: послаблення податкового тиску на кіновиробництво, зниження ставок увізного мита на матеріали та обладнання, бюджетне інвестування в продюсерські проекти на конкурсних засадах, створення сучасної системи кредитування кіновиробництва, перерозподіл доходів від прокату іноземних фільмів та продажів на відеоринку тощо.

Українські митці, у тому числі молодь, беруть активну участь у конкурсах, а в останні роки українські виконавці вийшли на широкий європейський і світовий простір: на пісенному конкурсі «Євробачення» у 2004 р. перемогла українська співачка Руслана; у 2008 р. друге місце зайняла А.Лорак. Київський дитячий хор «Щедрик» переміг у двох номінаціях фестивалю самодіяльних колективів „Духовна музика” в Римі.

Однією з масштабних подій культурного життя України став міжнародний конкурс молодих піаністів пам'яті В. Горюва. За десять років існування конкурс розрісся. У квітні 2005 р. в ньому взяли участь 26 країн, які надіслали 98 конкурсантів віком від 9 до 33 років. Журі очолював український композитор Мирослав Скорик.

Великих успіхів досягали українські спортсмени на останніх літніх Олімпійських іграх, увійшовши до числа головних спортивних країн світу. Українська плавчиха Яна Клочкова стала чотириразовою чемпіонкою. Капітан збірної України з футболу Андрій Шевченко визнаний у 2004 р. найкращим футболістом Європи та отримав приз „Золотий м'яч”. Український спортсмен Р.Пономарьов став чемпіоном світу із шахів.

25.6. Зовнішня політика

Після проголошення Акта про державну незалежність Україна вперше стала рівноправним суб'єктом міжнародних відносин. 5 грудня 1991 р. після Всеукраїнського референдуму Верховна Рада звернулася із Заявою до парламентів і народів світу, у якій наголошувалося, що Україна згідно з цілями і принципами ООН спрямовуватиме свою зовнішню політику на зміцнення миру і безпеки у світі, дотримуючись принципів міжнародного права. Надзвичайно важливим питанням було визнання України державами світового співтовариства. Першими 2 грудня 1991 р. незалежність України визнали Польща і Канада, 3 грудня – Угорщина, 4 грудня – Латвія і Литва, 5 грудня – Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія,

Хорватія; упродовж місяця Україну визнали 57 країн, а до кінця року – 132 країни. На сьогодні незалежність України визнали практично всі країни світу.

Перед українською зовнішньою політикою поставили такі основні завдання:

- вибір пріоритетів зовнішньополітичного курсу і стратегічних партнерів;
- налагодження дипломатичних відносин з тими державами, які визнали Україну;
- утворення власного дипломатичного корпусу, розгортання мережі посольств;
- активне проведення зовнішньополітичної діяльності;
- розв'язання проблеми ядерної зброї.

Основні принципи зовнішньої політики України визначені в Декларації про державний суверенітет України (1990 р.), у нормативно-правовому акті Верховної Ради «Основні напрями зовнішньої політики України» (1993 р.), у Конституції України (1996 р.): неутручання у внутрішні справи інших держав, взаємовигідне, рівноправне співробітництво з ними; участь у процесі ядерного роззброєння (улітку 1996 р. Україна стала без'ядерною державою); визнання пріоритету міжнародного права; визнання існуючих у світі кордонів.

Після проголошення незалежності Україна активізувала свою зовнішньополітичну діяльність у міжнародних організаціях: ЮНЕСКО, МАГАТЕ, МОП, Всесвітній організації охорони здоров'я, Союзі електров'язку. Україна має п'ять постійних представництв у міжнародних організаціях, є членом більш як 40 міжнародних і міждержавних організацій. Міністр закордонних справ України Геннадій Удовенко був Головою Генеральної Асамблеї ООН. У 2000-2001 рр. Україна виконувала функції непостійного члена Ради Безпеки ООН. У березні 2001 р. Україна головувала на засіданнях Ради Безпеки ООН.

9 листопада 1995 р. Україна стала членом Ради Європи і пов'язує з участю в роботі цієї організації подальшу інтеграцію до Європи. Участь делегації України в засіданнях Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРС) покликана сприяти зміцненню демократії та правопорядку в Україні.

Співпраця України з Організацією європейської безпеки і співробітництва дозволила нашій країні одержати гарантії безпеки, поваги до незалежності й суверенітету, територіальної цілісності з боку Росії, США, Великої Британії.

Улітку 1997 р. в Мадриді Україна підписала Хартію про особливе партнерство з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО). Як країна-співзасновник Ради Євроатлантичного партнерства й активний учасник програми «Партнерство заради миру» Україна поглиблює практичне співробітництво з НАТО (проведення спільних операцій і навчань під егідою Ради Безпеки ООН). Україна і країни НАТО проводять регулярні консультації з питань регіональної безпеки, запобігання конфліктам, здобуття військової освіти.

Важливим напрямком зовнішньополітичної активності України є налагодження відносин з Російською Федерацією. Принципові розходження між Україною та Росією криються в різних підходах до Співдружності Незалежних Держав (СНД) і до розширення НАТО на схід.

Україна виступає проти перетворення СНД на наддержавну структуру зі своїми органами влади й управління. Україна виходить з того, що основні надії слід покладати на розширення співробітництва між державами на двосторонній основі, а СНД має сприяти перш за все вигідним торгово-економічним відносинам. З боку ж Російської Федерації простежується намагання перетворити СНД на структуру з наднаціональними повноваженнями.

Україна вважає, що ставлення до Організації Північно-Атлантичного Договору, як і рішення щодо вступу до нього – це внутрішня справа кожної суверенної держави. Однак Україна виступає проти того, щоб на території країни, яка вступила до НАТО, розміщувалася ядерна зброя. Росія виступає проти вступу до цього альянсу країн, які свого часу знаходилися у сфері впливу СРСР.

Важливе значення в розвитку двосторонніх відносин з Росією має досягнення домовленостей щодо розподілу Чорноморського флоту та підписання широкомасштабного Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. Його підписали у Києві 31 травня 1997 р. Президент України Л.Кучма і Президент Росії Б.Єльцин. Сторони зобов'язалися будувати свої відносини без застосування сили, без економічних та інших засобів тиску. Україна та Росія зобов'язалися не укладати з третіми країнами будь-яких угод, спрямованих проти однієї із них. Договір підтвердив, що дві держави погодилися цивілізовано співіснувати, враховуючи власні інтереси й інтереси одна одної. Однак після подій кінця 2004 р. в Україні (так звана „помаранчева революція”) українсько-російські відносини погіршилися. Перспективи розвитку відносин України і Росії вимагають створення нормативно-правової бази в фінансовій, податковій, банківській і митній сферах.

До першочергових пріоритетів зовнішньої політики належить також співробітництво зі США, яке поступово еволюціонує у напрямку виходу на рівень партнерських відносин. Поліпшенню американо-українських відносин значною мірою сприяла реалізація Україною свого без'ядерного статусу. У січні 1994 р. у Москві було підписано угоду між Україною, Росією та США, згідно з якою Україна зобов'язувалася протягом семи років вивезти до Росії для розкомплектування всі ядерні боезаряди.

Важливим напрямком зовнішньополітичної діяльності України є її євроінтеграція. У травні 2002 р. Україна оголосила про свій європейський вибір, проте шлях у цьому напрямку не передбачався легким. Для цього потрібні були реформи, які б забезпечили досягнення європейських стандартів розвитку. У липні 2002 р. відбувся самміт «Україна – ЄС», де основним було питання про надання Україні статусу держави з ринковою економікою та асоційованого членства в ЄС. У ході роботи самміту зазначалося, що Україна ще

не відповідає стандартам ЄС і не потрапляє до переліку країн, які мають увійти до ЄС у найближчі роки. У 2003 р. Україна отримала статус «країни-сусіда ЄС», однак і на сьогодні мова не йде про членство України в ЄС.

Курс на інтеграцію України в Європейське співтовариство поєднується з участю в інтеграційних процесах зі східними країнами. У лютому 2003 р. керівники Росії, України, Білорусі, Казахстану уклали угоду про створення Єдиного економічного простору (СЕР).

Крім європейської інтеграції та розвиток відносин з Росією основними пріоритетами зовнішньої політики України були:

– економізація зовнішньої політики, тобто зовнішнь-ополітичні зв'язки повинні підкріплюватися й економічним співробітництвом;

- розвиток зв'язків зі стратегічними партнерами;
- створення позитивного іміджу України;
- забезпечення диверсифікації постачання енергоносіїв;
- підтримка відносин зі світовим українством (українська діаспора);
- реалізація переваг свого геополітичного положення.

Важливим напрямком української зовнішньої політики стала участь українських військових у миротворчих операціях ООН.

Таким чином, за роки незалежності Україна проводила активну зовнішньополітичну діяльність: її визнали майже всі країни світу, налагоджені тесні зв'язки і відносини з різними впливовими міжнародними організаціями, розширилося торговельно-економічне співробітництво з закордонними партнерами. Проте на сьогодні у зовнішньополітичній діяльності залишається ще чимало невирішених проблем.

ПЕРЕЛІК екзаменаційних питань з курсу “Історія України”

1. Дати визначення історії України, її предмета, концепції і завдань курсу історії України.
2. Охарактеризувати основні етапи історії України.
3. Дати характеристику дослов'янським народам на території України.
4. Проаналізувати процес розвитку, розселення, господарської діяльності та побуту східних слов'ян. Теорії походження слов'ян.
5. Утворення і основні етапи розвитку давньоруської держави Київська Русь. Теорії походження.
6. Охарактеризувати соціально-політичну систему Київської Русі.
7. Дати оцінку економічного розвитку Київської Русі.
8. Визначити значення прийняття християнства для розвитку Київської Русі.
9. Проаналізувати культурний розвиток Київської Русі.
10. Охарактеризувати української землі в період феодальної роздробленості. Галицько-Волинське князівство та його роль в історії України.
11. Проаналізувати хід та наслідки монголо-татарської навали на землі Київської Русі.
12. Охарактеризувати розвиток українських земель під владою Литви та Польщі (середина XIV – I пол. XVII ст.).
13. Розкрити соціально-економічні та релігійні процеси в Україні в XIV – першій пол. XVII ст.
14. Розкрити причини появи козацтва та його роль в історії України.
15. Визначити причини, характер, рушійні сили, передумови Визвольної війни українського народу серед XVII ст.
16. Показати процес формування української держави в ході Визвольної війни серед XVII ст.
17. Дати оцінку Переяславській угоді 1654р. і проаналізувати Березневі статті.
18. Розкрити причини політичної нестабільності українського суспільства після смерті Б.Хмельницького (період Руїни).
19. Охарактеризувати суспільно-політичний устрій та економічний розвиток Гетьманщини (к. XVII – I пол. XVIII ст.).
20. Охарактеризувати основні етапи наступу російського царизму на українську автономію. Причини знищення української автономії (XVIII ст.).
21. Проаналізувати буржуазні реформи 60-70 років XIXв. в Російській імперії і їх вплив на Україну
22. Охарактеризувати причини, хід та особливості промислового перевороту в Україні в другій половині XIX ст.

23. Охарактеризувати етапи культурно-національного відродження України з кінця XVIII до початку XX ст.
24. Дати характеристику буржуазним реформам в Австрійській, а з 1867 року Австро-Угорській імперії в XIX ст. і їх вплив на українські землі.
25. Проаналізувати процес формування і розвитку українських політичних партій на початку XX ст.
26. Дати характеристику буржуазно-демократичній революції в Росії 1905-1907 року та її вплив на Україну.
27. Охарактеризувати становище України під час 1 світової війни 1914-1918рр.
28. Проаналізувати причини, характер і рушійні сили української революції 1917-1920 рр.
29. Охарактеризувати політику Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.)
30. Зробити аналіз періоду гетьманату П.Скоропадського (квітень – грудень 1918р.)
31. Охарактеризувати головні напрямки діяльності Директорії УНР.
32. Проаналізувати політику ЗУНР та причини її краху.
33. Охарактеризувати встановлення Радянської влади на Україні. Причини перемоги більшовиків.
34. Назвати причини поразки українських національно-патріотичних сил в революції 1917-1920рр.
35. Пояснити причини впровадження нової економічної політики, її мету та сутність. Що зумовило згорання НЕПу?
36. Проаналізувати причини, хід та наслідки індустріалізації в Радянській Україні.
37. Визначити причини, сутність та наслідки колективізації в Україні у 1929-1933рр. Голодомор 1932-1933рр.
38. Охарактеризувати політику сталінських репресій в УРСР в 30 рр. XX ст.
39. Охарактеризувати суспільно-політичне та економічне становище в Західній Україні в 20-30 роки XX ст.
40. Дати оцінку радянсько-німецьким договорам 1939р.; доля західноукраїнських земель.
41. Визначити позитивні і негативні сторони політики радянської влади в Західній Україні (1939-1941рр.)
42. Охарактеризувати початковий період Великої Вітчизняної війни. Окупація України німецькими військами.
43. Показати сутність німецько-фашистського окупаційного режиму в Україні та його наслідки.
44. Визначити роль підпільної боротьби і партизанського руху в Україні в забезпеченні перемоги над фашизмом.
45. Дати оцінку діяльності ОУН-УПА в роки Другої світової війни.
46. Показати внесок України в перемогу над фашизмом, уроки і наслідки війни.
47. Охарактеризувати особливості процесу відбудови народного господарства в УРСР у 1945-1950рр.
48. Визначити сутність демократизації суспільно-політичного життя у другій пол. 50-х – першій пол. 60-х рр. XX ст.
49. Охарактеризувати сутність реформ 50-60-х років XX ст. та їх впровадження в Україні.
50. Проаналізувати наростання кризи в соціально-економічному житті УРСР в 70-ті – першій пол. 80-х рр. XX ст.
51. Охарактеризувати суспільно-політичне життя УРСР в серед. 60-х – першій пол. 80-х рр. XX ст. Дисидентський рух.
52. Розкрити особливості соціально-економічної та політичної обстановки в УРСР в умовах „перебудови” (1985-1991рр.)
53. Проаналізувати Декларацію про державний суверенітет України (1990). Проголошення незалежності України (1991р.)
54. Охарактеризувати процес становлення політичної системи сучасної України.
55. Проаналізувати формування багатопартійності в сучасній Україні.
56. Проаналізувати економічний розвиток України в умовах незалежності.
57. Охарактеризувати розвиток соціальної сфери в сучасній Україні.
58. Визначити основні тенденції зовнішньої політики незалежної України.
59. Охарактеризувати культурно-національне відродження України в умовах незалежності.
60. Проаналізувати події, пов’язані з виборами Президента України в листопаді – грудні 2004р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків.– К., 1991.
2. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність.– К., 1994.
3. Аркас М.М. Історія України-Русі.– К., 1990.
4. Баран В. Україна 1950-1960 рр.: революція тоталітарної системи.– К., 1996.
5. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953 рр. – У 2-х кн.– К., 1994.
6. Бойко О. Історія України. Посібник, 7-е вид.– Е., 2007.
7. Борисенко В. Курс української історії. – К., 1997.
8. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття.– К., 1996.
9. Грушевський М. Історія України-Русі. В 11 т, 12 кн. – К., 1991-1998.
10. Давня історія України. У двох книгах. Кн.1, 2: Навчальний посібник.– К., 1995.
11. Історія України/ В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, О.І.Гуржій та ін.: Під ред. В.А.Смолія. – К., 2000.
12. Історія України / За ред. Г.Д.Томка, Л.С.Тупчієнка.– К., 2001.
13. Історія України. Курс лекцій. В 2-х т. – К., 1991.
14. Історія України: Документи. Матеріали / Уклад., комент. В.Ю.Короля.– К., 2001.
15. Історія України: нове бачення. Вид. 2-е / Під ред. В.А.Смолія.– 2000.
16. Історія українського війська: Т.1.– Львів, 1992; Т.2 – Львів, 1996.
17. Король В.Ю. Історія України.– К., 1999.
18. Котляр М.Ф. Історія України в особах. Давньоруська держава.– К., 1996.
19. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації.– К., 1999.
20. Кульчицький С.В. Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні.– К., 2001.
21. Литвин В.М. Мордвінцев В.М. Слюсаренко А.Г. Історія України: Навчальний посібник.– К., 2002.
22. Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства.– К., 1996.
23. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник у 2-х ч. / За ред. В.Ф.Панібудьласки.– К., 1997.
24. Полонська-Василенко Н. Історія України.– Т. 1-2.– К., 1995
25. Прицак О. Походження Русі.– К., 1997.– Т.1.
26. Рибалка І.К. Історія України. Частина 2: Від початку ХІХ ст. до лютого 1917 р.– Харків, 1997.
27. Смолій В. Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет.– К., 1993.
28. Смолій В.А. Степанков В.С. Українська державна ідея.– К., 1997.
29. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис.– К., 1999.
30. Сторінки історії України ХХ століття – К., 1999.
31. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю.Шевчука.– К., 1993.
32. Турченко Ф.Г. Новітня історія України.– К., 1994.– Ч.1.
33. Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії / Ред. комісія: П.П.Панченко, М.Р.Плющ, В.М.Литвин, А.Г.Слюсаренко та інші.– К., 1997.
34. Українська державність у ХХ столітті.– К., 1995.
35. Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз / Ред. комісія: О.Дергачов та ін. – К., 1996.
36. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т.1 – К., 1996; Т.2 – К., 1997.
37. Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина.– К., 1993.
38. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії.– К., 1993.
39. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. Курс лекцій.– К., 1999.

40. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. – К., 1990-1992.